

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФУРМАН АНАТОЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 124.2: 130.122: 159.955: 165.24

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІЗНАННЯ СМИСЛОЖИТТЄВОЇ
СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.А. Фурман

Науковий консультант: Шандрук Сергій Костянтинович,
доктор психологічних наук, професор

Тернопіль – 2018

АНОТАЦІЯ

Фурман А.А. Психологічні засади пізнання смисложиттєвої сфери особистості. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2018.

Проблемі осягнення людиною засновків власного життя присвячено чимало досліджень у різних царинах науки, а одне з головних питань соціономічних пошукувань – становлення і розвиток особистості у тісному взаємозв'язку зі світом. Доцільність вивчення смисложиттєвого зорієнтування особистості в умовах сучасності окреслює коло проблем індивідуального, суспільного та духовного вимірів людського життя. У дисертації проаналізовані особливості постання і функціонування смисложиттєвої сфери особистості як засновку її онтофеноменального самоздійснення. Досліджено проблему світогляду як системи оцінок об'єктивної реальності людиною, доведено опосередкованість пізнавальної активності, життєвих позицій особи, її переконань, ідеалів, ціннісних пріоритетів, принципів діяльності та вчинків від осмислення законів світоустрою. З позицій теоретичної психології і методології обґрунтовано концептуальні засади становлення особистості у вимірах повноцінної реалізації її природного потенціалу, цілісного розкриття всіх її здібностей і обдарувань з урахуванням сформованої системи смисложиттєвих орієнтацій.

У дисертації проаналізовані основні принципи вибору людиною власного життєвого шляху, що є наслідком свідомого упорядкування нею цільових запитів щодо повномірної самореалізації. Формування, розвиток і впровадження моральних, інтелектуальних та естетичних прагнень особистості у процесі її життєдіяльності опосередковуються системою аксіопсихологічних імперативів, вищим ступенем організації яких є система смислів і сенсів людини. Сутнісне розмежування смислу і сенсу полягає в тому, що перше утримує стратегічні шляхи існування людини, а друге

опосередковується чуттєвим, досвідним сприйняттям особою дійсності, що є підґрунтям визначення тактичних пріоритетів її життєактивності. Смисли – всеосяжні значеннєві конструкти, що упредметнюються в досягненні довгострокових цілей-перспектив самоздійснення особистості, а сенси – в особистісні значущості, що відіграють роль чітко усвідомлених технологій, методів, прийомів і засобів здобуття тактико-локальних вершин самовдосконалення. Відтак смисл постає “клітинкою” психічного, засадничим елементом структурної цілісності людського єства, а сенс – одиницею суб’єктивного ставлення до значущої життєвої ситуації чи явища.

Доведено, що сенси відображають вищий рівень індивідуальних потреб, які осягаються особистістю і набувають для неї персональної значущості, смисли ж упорядковують ключові для осіб і громад інтереси, знання, цінності, норми, моральні приписи, культурні настанови тощо. У свідомості людини її смисли і сенси організовані холістично, хоча й мають різний рівень прояву в повсякденній діяльності та відзначаються різною пріоритетністю для самої особи, що спричинено середовищем її безпосереднього існування та індивідуальними особливостями і характеристиками розвитку. Смисли породжуються системою культурних здобутків суспільства певного історичного часу, в якому формується наскрізна ідея доцільності і значущості буття, а особистісні орієнтири пояснюють існування сенсу життя людини як суб’єкта життєтворення й індивідуальності. Наявний тезаурус психологічної науки засвідчує, що смислосфера буття і сенсосфера життя у їх сукупному синергійному поєднанні організуються у смисложиттєву сферу особистості. Вона постає найбільш узагальненою характеристикою особи стосовно власних запитів, форм діяльності з урахуванням настанов суспільного загалу і ситуаційних вимог довколишньої дійсності та виявляється у вчинку як сутнісному осередку людського існування.

У повноцінному вираженні вчинок – це завжди формовий духовного розвитку суб’єкта зі сталою системою моральних ідеалів, суспільних

домагань, персоніфікованих цінностей і вособистіснених смислів. Результатом взаємодії людини і світу є віднаходження особистістю певних розумових узагальнень і синтезований вияв її цільових пріоритетів на шляху до повномірної екзистенції у відповідності з власною програмою життєреалізації. Формування системи життєвих поглядів і переконань здійснюється у цілеспрямованій осмисленій діяльності та відбувається насамперед під впливом способу чи стилю вчинкової активності самої людини. Смесложиттєві орієнтири використовуються нею у ролі принципів (критеріїв) визначення власної позиції стосовно всіх важливих явищ і значущих подій у світі. Вибір і дотримання цих принципів в актуальній ситуації самореалізування окреслює повноту й інтенсивність взаємозв'язків людини з соціальним довкіллям і природним середовищем, породжуючи особистість як системно-холістичну впорядкованість психодуховних якостей суб'єкта життєдіяльності. Доведено, що в організації циклічного вчинення як вузловому осередку життя виявляється активна, пошуково-пізнавальна взаємодія людини і світу, а вчинок самотворення формує і виявляє найістотніші потенціали особистості у поступках до її повномірного самоздійснення.

Смесложиттєве зорієнтування постає мірилом особистісного розвитку, котре засвідчує безмежні горизонти можливої повномірної самореалізації людини в екзистенційному просторі її буття. Смесли організують наскрізну мету буттєвої активності, а сенси відзначаються конкретністю цільових настанов, які постають перед особою у певній життєвій ситуації. Система сенсів і смислів узмістовлюється в концентрації помислів і рефлексивній позиції стосовно предметів, подій, явищ дійсності та постає засновком діяльності і вчинення. Тут рефлексивна функція свідомості ототожнюється з осмисленістю – віховою характеристикою психіки, що зосереджує думки особи на певних фактах об'єктивної реальності, з урахуванням персональної причетності до них, породжуючи тим самим їх глибоке розуміння і сутнісне осягнення у вимірах власного життя. Осмесленість життя – це не тільки

серцевинна риса свідомості особистості, що утримується її установчим, емоційно-мотиваційним, когнітивним і поведінковим складниками, а й усталена особливість людського ставлення до світу в цілому, що постає план-картою її дій і вчинків.

Доведено, що суб'єктивний простір бажань, думок та ідей людини є засадничим у тлумаченні засновків її психічної активності. Визначено роль і вагомість у розпізнанні людської природи ідеографічного підходу, що слугує отриманню структурно-кількісної та якісної інформації про індивідуальні системи життєвих орієнтирів особистості. Серед психодіагностичного інструментарію для визначення контурів сенсосмислових утворень пропонується проєктивний метод, який легко інтерпретувати і що спроможний пояснити пріоритетність буттєвих домагань-прагнень респондентів. Для повноцінного емпіричного дослідження смисложиттєвої сфери особистості як теоретичного конструкту і світоглядної універсалії використана низка методик (вивчення благополуччя, самоствавлення, асертивності, особистісних факторів, самоактуалізації), що дає змогу визначити їх взаємозв'язок зі складниками осмисленості життя (установчим, когнітивним, емоційно-мотиваційним і поведінковим компонентами) як засадничого індикатора смисложиттєвого зорієнтування людини. Масив отриманих даних дозволяє рефлексивно оцінити змістовні риси-якості внутрішнього світу особистості (до якого входить смисложиттєва сфера), якісно охарактеризувати атрибути психічної активності на суб'єктному рівні її життєдіяльності, витлумачити особливості сприйняття нею явищ навколишньої дійсності та спрогнозувати її подальші вчинки, стиль і спосіб життя.

Результатом емпіричного дослідження є виділення “типів осмисленості життя”, що мають свої специфічні характеристики. Так, когнітивний тип завжди керується у виборі форм сприйняття і взаємодії з дійсністю сформованими на основі власного досвіду принципами, що породжує його безапеляційну позицію стосовно реалій життя, він відзначається

цілеспрямованістю, осмисленістю дій, бажанням задоволення власних потреб. Представники емоційно-мотиваційного типу прагнуть до саморозвитку і навчання, спрямовані на реалізацію своїх природних обдарувань, здатні до співпереживання, лабільні у взаємодії зі світом, швидко встановлюють довірливі стосунки з довкіллям. Поведінковий тип утверджує себе в результативності діяльності, характеризується здатністю до нестандартної поведінки та мислення, незалежністю, реалістичністю домагань, самовпевненістю, відкритістю новому досвіду. Загальний (комполітний) тип осмисленості життя доладно організує свій життєвий простір з опорою на загальнолюдські цінності, орієнтацією на власні принципи віднаходження смислових пріоритетів у гармонії з суспільним загалом і власним Я.

У роботі також розкрито сутність поняття професійного мислення суб'єкта психологічної діяльності як процесу достовірного відображення предметної області наукових зрушень. В ретроспективному висвітленні окреслено постання психологічної думки з позицій методологування як ефективного інструментарію застосування фахівцями соціономічного амплуа способів, форм і засобів дослідження смисложиттєвої сфери особистості. У дисертації висвітлено основні тенденції генези теоретичної психології з позицій методологічної організації пізнання, за якої методологічні "фільтри" слугують оптимізації наукових досліджень гуманітарних дисциплін, організують змістовну і структурно-функціональну систематизацію пізнавальної активності фахівця-психолога.

Ключові слова: *вчинок смислотворення, життєвий шлях людини, методологія, методологування, миследіяльність, осмисленість життя, особистісний світ, психологічне знання, саморефлексія, свідомість, світогляд, сенс, смисл, смисложиттєва сфера особистості, циклічно-вчинковий підхід до пізнання.*

Furman A.A. Psychological foundations of cognition of the meaning-life-sphere of personality. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Psychological Sciences in specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – Ternopil National Economic University, Ternopil, 2018.

The problem of comprehension by the person of the foundations of his own life is devoted to many studies in various fields of science, and one of the main issues of socionomic searches is the formation and development of a person in close connection with the world. The expediency of studying the semiotic orientation of a person in contemporary conditions outlines the range of problems of individual, social and spiritual dimensions of human life. The dissertation analyzes the peculiarities of the creation and functioning of the meaning-life-sphere of the individual as the basis of its ontophenomenal self-realization. The problem of worldview as a system of estimations of objective reality by a person is investigated, mediation of cognitive activity, life positions of the person, its beliefs, ideals, values priorities, principles of activity and actions from comprehension of the laws of world order is proved. From the standpoint of theoretical psychology and methodology, the conceptual foundations of the personality formation in the dimensions of full realization of its natural potential, the holistic disclosure of all its abilities and talents based on the existing system of sense-orientations are substantiated.

The dissertation analyzes the basic principles of choosing a person's own life path, which is the result of deliberately arranging targeted requests for full self-realization. The formation, development and implementation of the moral, intellectual and aesthetic aspirations of the individual in the process of its vital functions are mediated by a system of axiopsychological imperatives, the highest degree of organization of which is a system of meanings and sense of human. Essential distinction between meaning and sense lies in the fact that the first holds the strategic ways of human existence, and the second is mediated by the sensuous,

experienced perception of the personality of reality, which is the basis for determining the tactical priorities of its life activity. Senses are comprehensive semantic constructs that are justified in achieving the long-term goals-the prospects for self-realization of the individual, and the meanings - personalized significance, which play the role of clearly understood technologies, methods, techniques and means of obtaining tactical-local vertices of self-improvement. Therefore, meaning is a "cell" of the psychic, a fundamental element of the structural integrity of human nature, and meaning is the unit of subjective attitude to a significant life situation or phenomenon.

It is proved that the senses reflect the higher level of individual needs, which are perceived by the person and acquire personal significance for it, and the meanings organize the interests, knowledge, values, norms, moral requirements, cultural guidelines, etc. for the individuals and communities. In the human consciousness, its meanings and senses are organized holistically, although they have different levels of manifestation in everyday activities and are marked by different priorities for the person, caused by the environment of its direct existence and individual characteristics and characteristics of development. The meanings are generated by the system of cultural achievements of a society of a certain historical time, in which the intersectional idea of expediency and significance of being is formed, and personal reference points explain the existence of the significance of human life as a subject of life-formation and individuality. The existing thesaurus of psychological science testifies that the meaning-sphere of life and the sense-sphere of being in their combined synergistic combination are organized into a meaning-life-sphere of personality. It appears to be the most generalized characteristic of a person in relation to his own inquiries, forms of activity, taking into account the instructions of the public and the situational requirements of the surrounding reality, and is manifested in the deed as an essential center of human existence.

In full expression of the deed – it has always shaped the spiritual development of the subject with a stable system of moral ideals, social claims,

personalized values and personalized meanings. The result of the interaction between man and the world is the discovery of a personality of certain mental generalizations and the synthesis of the manifestation of its target priorities on the path to a full-scale existence in accordance with its own program of life-realization. Formation of the system of life's views and beliefs is carried out in purposeful meaningful activity and occurs first of all under the influence of the method or style of the actual activity of the person himself. Meanings-life-benchmarks are used by it as the principles (criteria) for determining their own position in relation to all important phenomena and significant events in the world. The choice and observance of these principles in the actual situation of self-realization outlines the completeness and intensity of human relationships with social environments and the natural environment, creating a personality as a system-holistic order of psycho-spiritual qualities of the subject of life. It is proved that in the organization of a cyclic act as a nodal cell of life an active, search and cognitive interaction of man and the world is manifested, and the deed of self-formation forms and reveals the most significant potentials of the person in the attitudes toward its full self-realization.

The meaning-life orientations of the individual appear to be a measure of personal development, which testifies boundless horizons of the possible full self-realization of man in the existential space of his existence. The senses organize the end-to-end purpose of existential activity, and the meanings are marked by the specificity of the target guidance that faces a person in a particular life situation. The system of senses and meanings is concentrated in the concentration of thoughts and reflexive position in relation to objects, events, and phenomena of reality, and is the basis of activity and deed. Here, the reflexive function of consciousness is identified with meaningfulness – the topological characteristic of the psyche, which focuses the views of the individual on certain facts of objective reality, taking into account personal involvement in them, thereby generating their deep understanding and essential comprehension in the dimensions of their own lives. The intelligence of life is not only the core of the personality consciousness,

which is held by its constituent, emotional, motivational, cognitive and behavioral components, but also the established feature of the human attitude to the world as a whole, which appears as a map of its actions and deeds.

It is proved that the subjective space of human desires, thoughts and ideas is fundamental to the interpretation of the foundations of its psychic activity. The role and importance in recognizing the human nature of the ideographic approach is determined, which serves to obtain structurally-quantitative and quality information about the individual systems of vital reference personalities. Among the psycho-diagnostic tools for determining the contours of sensory-semantic formations, a projective method is proposed that is easy to interpret and capable of explaining the priority of existential aspirations of respondents. For a full-fledged empirical study of the meaning-life sphere of the individual as a theoretical construct and philosophical universality, a number of techniques have been used (studying well-being, self-relation, assertiveness, personal factors, self-actualization), which makes it possible to determine their interrelation with the components of meaningfulness of life (constituent, cognitive, emotional, motivational and behavioral components) as the basic indicator of the meaning of life orientation of a person. The array of data obtained allows us to reflexively evaluate the content-qualities of the inner world of the individual (which includes the meaning-life sphere), to qualitatively characterize the attributes of mental activity at the subjective level of its life, to interpret the features of its perception of the phenomena of the surrounding reality and to predict its further actions, style and way life.

The result of the empirical study is the selection of “types of meaningfulness of life”, which have their own specific characteristics. Thus, the cognitive type is always guided by the choice of forms of perception and interaction with reality, formed on the basis of its own experience, of principles that give rise to its unpopular position in relation to the realities of life, it is noted by purposefulness, understanding actions, desire to meet their own needs. Representatives of the emotional-motivational type tend to self-development and training, aimed at

realizing their natural talents, capable of empathy, labile in interaction with the world, quickly establish a trusting relationship with the environment. The behavioral type affirms itself in the performance of activity, characterized by the ability to non-standard behavior and thinking, independence, realism of aspirations, self-confidence, openness to new experiences. The general (composite) type of intentionality properly organizes its living space, based on universal values, focusing on its own principles of finding the semantic priorities in harmony with the public and its own.

The article also reveals the essence of the concept of professional thinking of the subject of psychological activity as a process of reliable reflection of the subject area of scientific progress. In retrospective coverage the development of psychological thought from the standpoint of methodology as an effective tool for the application by specialists of the sociological role of methods, forms and means of studying the sphere of the personality sphere is outlined. The dissertation covers the main tendencies of the genesis of theoretical psychology from the standpoint of the methodological organization of knowledge, in which methodological "filters" serve to optimize the scientific research of humanitarian disciplines, organize content and structurally functional systematization of cognitive activity of a specialist-psychologist.

Key words: deed of meaning creation, human way of life, methodology, methodologization, mental activity, meaningful life, personal world, psychological knowledge, self-reflection, consciousness, worldview, sense, meaning, meaning-life-sphere of personality, cyclic-deed approach to cognition.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Монографія:

1. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку студентів-психологів. *Психологія і суспільство*. 2009. № 3. С. 148–158.
2. Фурман А. А. Морально-етичні цінності у суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 94–99.
3. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 118–127.
4. Фурман А. А. Морально-етичні контури цінностей соціального працівника. *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*. 2012. № 5–6. С. 153–160.
5. Фурман А. А. Концепт досвіду в індивідуальній психології Альфреда Адлера. *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 78–95.
6. Фурман А. А. Концепція особистості в аксіологічній психології: контури сутнісної евристики. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 89–103.
7. Фурман А. А. Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність (до категорійного аналізу Георгія Балла). *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 135–144.
8. Фурман А. А. Епістемна організація психологічного пізнання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 2. Том 2. С. 106–111.
9. Фурман А. А., Максименко Ю. Б. Майбутнє проєктивних методик: рефлексія результатів прихованих можливостей. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 51–59.
10. Фурман А.А. Категорійно зорієнтована мислєдіяльність як інструмент психологічного пізнання. *Вісник Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського. Серія “Психологія”*. 2017. № 1 (48). С. 207–213.

11. Фурман А. А., Шандрук С. К. Вчинкова організація пошукової пізнавальної активності особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове вид.* 2017. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_8

12. Фурман А. А. Паралакс психологічного пізнання в особистісному форматі світосприйняття. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університету імені Григорія Сковороди”*. Тематичний випуск: “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”. Київ: Гнозис, 2017. Вип. 37 (3). Т. II (22). С. 188–197.

13. Фурман А. А. Світоглядні орієнтири психологічного пізнання особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки.* 2017. Вип. 3. С. 148–152.

14. Фурман А. А. Методологічна оптика постнекласичного психологічного пізнання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія “Психологія”*. 2017. Вип. 56. С. 257–268.

15. Фурман А. А. Засновки психологічного пізнання: від методології до методологування. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове вид.* 2017. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_3_9

16. Фурман А. А. Особистість у формовиявах смисложиттєвого зорієнтування. *Психологія особистості.* 2017. № 1 (8). С. 77–82.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав, або у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Фурман А. А. Методологічні акценти стосовно генези психологічного знання. *Наука і освіта.* 2017. № 1. С. 16–20. URL: http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2017/1_2017/3.pdf

2. Furman A. A. (2017) Personal world as the basis and factor of self-improvement of the human: *Collection of scientific articles. Psychology. Pedagogy*

and Education. Scientific journal innovative solutions in modern science. Vol. 4 (13) Dubai, UAE. p. 140–153. URL: <http://naukajournal.org/index.php/ISMMSD/article/view/1206>

3. Фурман А. А. Досвідна організація смислотворення у науково-психологічному витлумаченні. *Науковий огляд.* 2017. № 4 (36). С. 172–181. URL: <http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1194/1300>

4. Фурман А. А. Постання особистості як буттєвої даності: засновки методологічного аналізу. *Paradigm of knowledge: Scientific journal.* 2017. № 3 (23). С. 61–72. URL: <http://oaji.net/articles/2017/1739-1499797440.pdf>

5. Фурман А. А., Шандрок С. К. Рефлексивне обґрунтування методологічних підходів до пізнання особистості. *Innovative solutions in modern science: scientific journal.* 2017. № 5 (14). С. 92–107. URL: <http://naukajournal.org/index.php/ISMMSD/article/view/1240/1346>

6. Фурман А. А. Смыслобуттєвість і сенсожиттєвість як рамкові умови розвитку особистості. *Societas familia parantela.* Стальова Воля: Вид-во Католицького університету (Польща). 2017. С. 372–392.

Публікації в інших наукових виданнях:

1. Фурман А.А. Професіоналізація соціального працівника: методологічні акценти. *Вітакультурний млин: методологічний альманах.* 2014. Модуль 16. С. 57–62.

2. Фурман А.А. Сферний підхід до вивчення ціннісно зорієнтованої особистості. *Вітакультурний млин: методологічний альманах.* 2014. Модуль 17. С. 53–58.

3. Фурман А. А. Онтофеноменальний зріз особистісного буття людини: контури методологічного аналізу. *Вітакультурний млин: методологічний альманах.* 2016. Модуль 18. С. 21–32.

4. Фурман А. А. Понятійно-смысловий рівень організації психологічного пізнання. *Вітакультурний млин: методологічний альманах.* 2018. Модуль 20. С. 46–61.

Тези доповідей, круглих столів, методичних семінарів:

1. Фурман А. А., Ткаченко С. В. Морально-етичні цінності у сучасному суспільстві. *Інтелекція і влада: матеріали 5-ої всеукр. наук. конф.*, м. Одеса, 24–25 грудня 2009 р. Одеса, 2009. Ч. 2. С. 170–174.
2. Фурман А., Шаюк О. Постать Володимира Роменця і тенденції розвитку психології. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 181–182.
3. Фурман А., Ліпська І. Особистісний розвиток майбутніх соціальних працівників: ціннісно-орієнтаційний аспект. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2011. С. 24–26.
4. Фурман А., Татарчук І. Теоретико-емпіричне обґрунтування соціально-психологічного портрета студента. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2012. С. 70–73.
5. Фурман А., Мацюк Р. Соціальне порозуміння як предмет соціогуманітарного дослідження. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2013. С. 79–81.
6. Фурман А. А. Ціннісно-смісловий аспект розвитку особистості. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали 6-ої міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Одеса, 17 листопада 2015 р. Одеса, 2015. С. 38–40.
7. Фурман А. А. Ціннісно-смісловий портрет особистості експерта соціогуманітарної сфери. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Тернопіль, 8–9 квітня 2016 р. Тернопіль: Економічна думка, 2016. С. 143–146.
8. Фурман А. А. Вартісна спрямованість особистості соціального працівника. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали 7-ої міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Одеса, 16 травня 2016 р. Одеса, 2016. С. 103–105.
9. Фурман А. А. Зasadничі форми методологування у творчості В. А. Роменця. *Вчинкова психологія: історія та сучасність: матеріали*

міждисциплінарного круглого столу з нагоди 90-річчя від дня народж. проф. В. А. Роменця, м. Київ, 20 травня 2016 р. Київ, 2016. С. 35–39.

10. Фурман А. А. Методологічні контури психологічного пізнання. *Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 18–19 листопада 2016 р. Одеса, 2016. С. 33–34.

11. Фурман А. А. Методологічний поступ до обрїїв психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 22–24.

12. Фурман А. А. Проективні методи у психодіагностичних обстеженнях. *Актуальні дослідження в соціальній сфері*: матеріали 9-ої міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 травня 2017 р. Одеса, 2017. С. 48–50.

13. Фурман А. А. Психологічний паралакс гуманітарного пізнання. *Актуальні дослідження в соціальній сфері*: матеріали 10-ої міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 листопада 2017 р. Одеса, 2017. С. 42–44.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	20
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІТЬ У СМИСЛОБУТТЄВОМУ ВИМІРІ	
МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ	
1.1. Психологічна рефлексія особистісного буття людини	35
1.2. Особистість з позицій історико-психологічного дискурсу	52
1.3. Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність	72
1.4. Особистість у ціннісно-смиловому вимірі	90
Висновки до першого розділу	106
РОЗДІЛ 2. СМИСЛОСФЕРА БУТТЯ ТА СЕНСОСФЕРА ЖИТТЯ ЯК	
ТЕОРЕТИЧНІ КОНСТРУКТИ	
2.1. Психологічне обґрунтування сенсожиттєвої сфери особистості	111
2.2. Смилоформи культурного розвитку і духовного становлення особистості	126
2.3. Смилобуттєвість і сенсожиттєвість як рамкові умови розвитку особистості	146
2.4. Психодіагностика смисложиттєвої сфери особистості проективним інструментарієм	165
Висновки до другого розділу	179
РОЗДІЛ 3. ПРЕДМЕТ, ПРИНЦИПИ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ	
ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СМISЛУ	
3.1. Постання особистості як буттєвої даності: засновки методологічного аналізу	183
3.2. Досвідна організація смислотворення у науково-психологічному витлумаченні	200
3.3. Світоглядні орієнтири психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості	219
3.4. Понятійно-смиловий рівень організації психологічного пізнання	235
Висновки до третього розділу	254

РОЗДІЛ 4. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ У ПІЗНАННІ СМИСЛОСФЕРИ ЛЮДИНИ

- 4.1. Методологічні акценти стосовно генези психологічного знання як рефлексивного осмислення дійсності 259
- 4.2. Рефлексивне обґрунтування методологічних підходів і позицій до пізнання особистості 273
- 4.3. Паралакс психологічного пізнання в особистісному форматі світосприйняття 287
- 4.4. Епістемна організація психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості..... 302
- 4.5. Особистість смисложиттєвого зорієнтування та її емпіричне дослідження 315
- 4.5.1. Осмисленість життя як сутнісна властивість свідомості особистості, що визначає її смисложиттєве зорієнтування 315
- 4.5.2. Осмисленість життя як психічний конструкт та її структура 318
- 4.5.3. Обґрунтування вибору методик дослідження властивостей особистості, що супроводжують прояви осмисленості життя 323
- 4.5.4. Співвідношення осмисленості життя з набором особистісних рис за результатами емпіричних пошукувань 328
- Висновки до четвертого розділу 354

РОЗДІЛ 5. ФОРМИ МЕТОДОЛОГУВАННЯ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПІЗНАННІ СМИСЛОЖИТТЄВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

- 5.1. Категорійно зорієнтована мислєдіяльність як інструмент психологічного пізнання 359
- 5.2. Методологічні контури психологічного пізнання-осмислення дійсності..... 371
- 5.3. Вчинкова організація пошукової пізнавально-сміслової активності особистості та її формовияви 384
- 5.4. Засновки психологічного пізнання: від методології до форм методологування 397

Висновки до п'ятого розділу	412
ВИСНОВКИ	416
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	424
ДОДАТКИ	458

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

№	Познач.	Назва методик та показників
Психодіагностична процедура		
Опитувальник “Осмишеність життя”		
1	Уст	Установчий компонент осмишеності життя
2	ЕМ	Емоційно-мотиваційний компонент осмишеності життя
3	Ког	Когнітивний компонент осмишеності життя
4	Пов	Поведінковий компонент осмишеності життя
5	ЗагОЖ	Загальний показник осмишеності життя
Шкала психологічного благополуччя (К. Ріфф)		
6	ПС	Позитивні стосунки
7	Ав	Автономія
8	КС	Керування середовищем
9	ОЗ	Особистісне зростання
10	ЦЖ	Цілі в житті
11	СПр	Самоприйняття
12	БАф	Баланс афекту
13	ОЖ	Осмишеність життя
14	ЛВС	Людина як відкрита система
15	ІнПБ	Індекс психологічного благополуччя
Опитувальник самоствавлення (В.В. Столін, С.Р. Пантілєєв)		
16	S	Інтегральний показник самоствавлення
17	СІ	Самоповага
18	СІІ	Аутосимпатія
19	СІІІ	Очікування позитивного ставлення від інших
20	СІV	Самоінтерес
21	С1	Самовпевненість
22	С2	Ставлення інших

23	C3	Самоприйняття
24	C4	Самокерівництво
25	C5	Самозвинувачення
26	C6	Самоінтерес
27	C7	Саморозуміння
Тест-опитувальник компонентів асертивності (О.П. Саннікова, О.І. Санніков, Н.М. Подоляк)		
28	AcE	Емоційний компонент асертивності
29	AcK	Когнітивно-смісловий компонент асертивності
30	AcП	Поведінковий компонент асертивності
31	AcKP	Контрольно-регулятивний компонент асертивності
32	AcЗаг	Загальний компонент асертивності
16-PF особистісний опитувальник (Р.Б. Кеттел)		
33	A	A+ афектотімія – А- сизотімія
34	C	C+ сила “Я” – С- слабкість “Я”
35	E	E+ домінантність – Е- конформність
36	F	F+ безпечність – F- заклопотаність
37	G	G+ сила “Над-Я” – G- слабкість “Над-Я”
38	H	H+ сміливість – Н- боязкість
39	I	I+ м’якість – І- твердість
40	L	L+ підозрілість – L- довірливість
41	M	M+ мрійливість – М- практичність
42	N	N+ проникливість – N- наївність
43	O	O+ схильність до відчуття провини – О- самовпевненість
44	Q1	Q1+ радикалізм – Q1- консерватизм
45	Q2	Q2+ самодостатність – Q2+ залежність від групи
46	Q3	Q3+ високий самоконтроль – Q3- низький самоконтроль
47	Q4	Q4+ напруженість – Q4- розслабленість
48	QI	QI+ екстраверсія – QI- інтроверсія

49	QII	QII+ тривожність – QII+ емоційна стабільність
50	QIII	QIII+ кортикальна жвавість – QIII- сенситивність
51	QIV	QIV+ незалежність – QIV- покірність
Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ) (А.Ф. Лазукін, в адаптації Н.Ф. Каліної)		
52	Ca1	Орієнтація у часі
53	Ca2	Цінності
54	Ca3	Погляд на природу людини
55	Ca4	Потреба в пізнанні
56	Ca5	Креативність
57	Ca6	Автономність
58	Ca7	Спонтанність
59	Ca8	Саморозуміння
60	Ca9	Аутосимпатія
61	Ca10	Контактність
62	Ca11	Гнучкість у спілкуванні

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблемі осмислення людиною засновків власного життя присвячено чимало досліджень у різних сферах наукових пошукувань, їй належить чи не найвагомніше місце у вивченні людського ества: у психологічних теоріях особистості вона постає важливим свідомісним конструктом, у філософії відіграє роль світоглядної універсалії, а феноменологія пояснює її як зріз актуального буття особи, котрий націлений на повномірне екзистенційне самоздійснення суб'єкта життєдіяльності. Систематизація персональних домагань у віднаходженні людиною життєвого призначення визначає засади перетворення культурного спадку людства в духовні надбання самої особистості, що опосередковуються системою прийнятих нею смисложиттєвих орієнтирів.

Доцільність і значення наукових пошуків, спрямованих на вивчення смисложиттєвої сфери особистості, зумовлена: по-перше, постійною реорганізацією способів людської діяльності з огляду на прагматизацію взаємодій зі світом, центрацією на побутово-споживацькому відношенні до дійсності; по-друге, проблемним контекстом повсякдення, в якому поєднані індивідуальний, суспільний і духовний виміри людського життя; по-третє, відкритістю її особистісного світу новим ідеалам і настановленням, знанням і віруванням, концептам і переконанням, що ускладнює процес збалансування персональних цінностей та актуальних способів поведінки і вчинення; по-четверте, усвідомленням обмеженості раціоналізованої наукової думки об'єктивно пояснити психологічні механізми формування і функціонування наявних у свідомості особи сенсів і смислів. Прикладне значення пізнання смисложиттєвої сфери полягає у віднаходженні емпіричного підтвердження кореляційних взаємозв'язків між базовими параметрами численних психосоціальних взаємодій особистості і властивостями-рисами її індивідуального самоздійснення як ціннісного чинника суспільства.

Смисложиттєва сфера особистості в аналітико-рефлексивному контексті постає центральним свідомісним утворенням, що засвідчує

повноцінне осягнення людиною себе і дійсності та становить екзистенційне осереддя її персоніфікованого буття (Дж. Багтіні, М. Бубер, В.П. Зінченко, Дж. Келлі, Дж. Коттінгем, В.П. Москалець, С.Б. Кримський, В.Г. Панок, А.А. Пелипенко, М.С. Розов, Л.М. Сафонік, Т.М. Титаренко). Тому природно, що осмислення у теоретичній психології засад людської буттєвості спричиняє обґрунтування науковцями методологічних настановлень, принципів і підходів психологічного пізнання особистісного світу в його центральній ланці – смисложиттєвому розвитку і пошуку людиною сенсу впродовж життя (К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець, В.О. Татенко, В. Франкл, Е. Фромм та ін.). Особистісне самоздійснення, центроване довкола духовного розвитку людини, є наскрізною тематикою філософських роздумів М.М. Бахтіна, М.О. Бердяєва, М.Й. Боришевського, В.І. Вернадського, Д.О. Леонтьєва, О.Ф. Лосєва, М.М. Рубінштейна, В.С. Соловйова, В.Е. Чудновського, котрі вбачали в усіх її потягах прагнення до побудови ідеалу (в собі та світі) як засадничої мети і сенсу життя.

У психології ХХ ст. накопичений значний обсяг знань про особливості становлення особистості як суб'єкта культурно-історичного і психосоціального розвитку (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, А. Бандура, Л.С. Виготський, К. Горні, М.С. Гусельцева, І.В. Данилюк, Е. Еріксон, І.С. Кон, П. Рікер, С.М. Симоненко й ін.); особистість тлумачиться з позицій діяльності-вчинення і самісного життєздійснення (Л.І. Божович, А. Бандура, М.А. Кузнєцов, О.М. Леонтьєв, Г. Олпорт, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, Г. Томсон, К.Г. Юнг та ін.); наявні концептуальні ідеї вітакультурного становлення особистості як екзистенційного осереддя буття (Дж. Метьюс, В.Г. Панок, К.К. Платонов, О.Б. Старовойтенко, М.В. Савчин, О.Я. Чебикін, С.К. Шандрюк та ін.); окреслені засади діалектичного взаємозв'язку смислового і ціннісного зорієнтувань людини у русі-поступі до обріїв особистісного самоздійснення

(І.Д. Бех, З.С. Карпенко, С.Д. Максименко, А.Г. Маслов, Г.К. Радчук, Н.В. Чепелєва й ін.).

Та попри значний обсяг теоретичних та прикладних напрацювань з питань онтогенезу смисложиттєвої сфери людини, психологічна наука потребує нових комплексних психологічних досліджень внутрішнього змісту і феноменальних проявів даного інтегрального особистісного утворення. Наявний масив наукових пошуків більшою мірою центрується довкола дисциплінарного вивчення складників цієї сфери, що збіднює широкий спектр використання даного психологічного утворення як визначального чинника самоздійснення особистості. Невирішення зазначеного кола питань ускладнює осягнення сутності й узмістовлення смисложиттєвої сфери особистості як психологічного феномену і водночас як теоретичного конструкту і як світоглядної універсалії.

Отже, актуальність окресленої проблеми, її недостатнє теоретичне та прикладне вивчення зумовили вибір теми пропонованого дослідження: «Психологічні засади пізнання смисложиттєвої сфери особистості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Науково-дослідна робота і нагальні науково-практичні розвідки здійснені у рамках колективної теми: «Теоретико-методологічні засади розвитку і формування соціальної толерантності» на 2014–2018 роки (номер держреєстрації 0114U001086) кафедри психології та соціальної роботи і предметного кола пошукувань навчально-дослідного інституту методології та освітології Тернопільського національного економічного університету. Тема дисертації перезатверджена та уточнена на засіданні вченої ради Тернопільського національного економічного університету (витяг з протоколу № 10 від 31 травня 2017 р.).

Мета дослідження: започаткування нового теоретико-методологічного підходу в пізнанні смисложиттєвої сфери особистості та емпіричне доведення доцільності його використання для теорії і практики сучасної наукової психології.

Відповідно до мети у роботі поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити раціонально-психологічну рефлексію концепту особистості, що онтофеноменально організується як формовияв людини в екзистенційному акті життя і характеризує постання її індивідуального способу буття.

2. З позицій циклічно-вчинкового підходу окреслити атрибутивні риси-якості та смисложиттєві пріоритети особистості, розмежувати онтичні форми вияву персоніфікованого буття і внутрішні детермінанти її індивідуального досвіду.

3. Обґрунтувати сутність і специфіку функціонування смисложиттєвої сфери як одиниці свідомості та теоретичного конструкту і на цьому підґрунті встановити визначальні шляхи саморозвитку людини.

4. Розкрити концептуальні й методологічні засади та особливості філософсько-психологічного аналізу сенсу життя і смислу буття як суто людських феноменів.

5. Визначити основні принципи постання особистості смисложиттєвого зорієнтування, котра керується у виборі шляхів самоздійснення упорядкованою системою загальнолюдських смислів і персоніфікованих сенсів.

6. Емпірично дослідити смисложиттєву сферу особистості з позицій її сутнісного вияву в показниках установчого, когнітивного, емоційно-мотиваційного і поведінкового компонентів осмисленості життя як усталеної властивості свідомості людини.

7. Обґрунтувати доцільність застосування циклічно-вчинкового підходу та відповідних форм методологування у пізнанні смисложиттєвої сфери особистості фахівцями гуманітарного профілю.

Об'єкт дослідження: смисложиттєва сфера особистості, принципи і підходи її психологічного пізнання.

Предметом дослідження є психологічний зміст рівнів, сфер, механізмів, критеріїв і показників смисложиттєвого розвитку особистості.

Основними гіпотезами дослідження є такі:

1) особистість становить певний системний набір психічних рис-якостей суб'єкта життєдіяльності, що визначає спрямування його психодуховної активності, форми і способи взаємодії з довкіллям, а її постання є перманентним процесом реалізації людських інтенцій, думок, переживань, усіх уявлень про світ і своє місце в ньому, організується смисложиттєвим зорієнтуванням і формовиявляється у вчинку як осередді свого свідомого самовдосконалення;

2) стрижневою властивістю й індикатором смисложиттєвого зорієнтування особистості постає осмисленість життя як сутнісна характеристика свідомості й усталена особистісна риса-якість, котра координує і синтезує різноманітні психічні акти, слугує план-картою в обранні людиною соціокультурних (духовних) засновків діяльності, що вказує на циклічно-вчинкову природу особистості.

На засадах **головної концептуальної ідеї** обстоюється циклічно-вчинковий пояснювальний підхід, що утримує цілісну парадигмально-дослідницьку карту вивчення особистості з позицій її смисложиттєвого зорієнтування як системної психосоціальної якості людини та обґрунтовується методологічний інструментарій її емпіричного дослідження через установчий, емоційно-мотиваційний, когнітивний і поведінковий компоненти осмисленості життя. Дане свідоме утворення, з одного боку, відрефлексовує пройдений життєвий шлях людини в актах осягнення дійсності, реалізації власних домагань, оцінки своїх учинків, а з іншого – визначає інтенційний простір подальшої самореалізації особистості.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: ідея ноосферної опосередкованості становлення особистості у повноті покликань до самоздійснення В.І. Вернадського та напрацювання послідовників даного підходу (А. Келлер, С.Б. Кримський, Е. Леруа, Т. Парсонс, В. Самнер, П.О. Флоренський, О.Л. Чижевський, П. Шарден та ін.); психософійна теорія вчинку і канонічна психологія В.А. Роменця та напрацювання вітчизняних і

зарубіжних науковців, здійснених учнями і наступниками у рамках названої наукової школи (М.С. Гусельцева, І.В. Данилюк, Т.С. Кириленко, І.П. Маноха, П.А. М'ясоїд, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.); циклічно-вчинковий підхід у розвитку наукових пошукувань і вітакультурна методологія А.В. Фурмана з її базовими принципами, концептами, закономірностями та здобутки послідовників зазначеного напрямку наукового пізнання (Я.М. Бугерко, А.Н. Гірняк, Ю.Я. Мединська, О.С. Морщакова, І.С. Ревасевич, О.Є. Фурман, О.М. Хайрулін, С.К. Шандрук, О.Я. Шаюк та ін.); аксіопсихологія особистості як ідеалізований набір соціокультурних і смисложиттєвих властивостей людини зі стійкою психодуховною організацією та як самостійна психологічна дисципліна, що обґрунтована З.С. Карпенко й активно розвивається авторкою та її наступниками (Г.К. Радчук, В.П. Голован, В.М. Мицько, А.А. Сімак та ін.).

Методи дослідження виокремлені за науковими критеріями комплексності та всебічності на три групи:

теоретичного пошукування: аналізу монографічної літератури, систематизації наукових джерел, порівняння та узагальнення даних; поєднання історичного й логічного методів у дослідженні проблеми і способів їх розв'язання; філософського і наукового методологування; категоризації; системного, інтегративного і сферного підходів до вивчення особистості; соціогуманітарного і психософійного теоретизування;

емпіричного пізнання: діагностики осмисленості життя як сутнісної властивості свідомості особистості, котра характеризує її смисложиттєву сферу через суб'єктну спрямованість, цілепокладання та рівневе усвідомлення особою власного буттєвого призначення з урахуванням установчого, когнітивного, емоційно-мотиваційного і поведінкового її складників – авторський опитувальник «Осмисленість життя» (модифікований варіант «Опитувальник смисложиттєвої кризи» К.В. Карпінського), «Шкала психологічного благополуччя» (К. Ріфф), «Тест-

опитувальник самоствалення» (В. В. Столін, С. Р. Пантілеєв), «Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС 1)» (О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк), «16-PF особистісний опитувальник» (Р. Кеттел), «Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ)» (адаптація Н. Ф. Каліної, А. В. Лазукіна); а також застосування ідеографічних (проективних) методів як таких, що вирізняють контури смисложиттєвого зорієнтування особистості.

статистичної обробки даних: порівняльний, кореляційний і факторний аналіз, метод якісного аналізу обробки емпіричних даних (контент-аналіз, психосемантичний метод, метод «асів», метод «профілів»).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася впродовж 20014-2018 років на базі Одеського національного політехнічного університету, Тернопільського національного економічного університету, Національного університету «Одеська юридична академія», ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського». Всього на різних етапах в якості досліджуваних залучено 608 осіб у віці від 17 до 21 року.

Наукова новизна і теоретична значущість результатів дослідження полягає у тому, що

вперше:

- інтерпретовано особистість з позицій її смисложиттєвого зорієнтування через здобуття нею психосоціальних якостей, за якого її екзистенційний простір постає основою-чинником самоздійснення людини у світі;

- описано специфіку постання особистості у зв'язку з функціонуванням її смисложиттєвої сфери як свідомісного утворення і теоретичного конструкту;

- обґрунтовано структурно-функціональну модель пізнання смисложиттєвої сфери людини, що охоплює рівні, сфери, механізми, критерії і показники особистісного розвитку, які деталізуються і конкретизуються за результатами емпіричного дослідження у складниках осмисленості життя;

– доведено, що смисложиттєве спрямування умістовлює сприйняття людиною дійсності через персоніфіковану систему мотивів, ідей, вартостей, домагань, упередметнює особистісні життєві сенси, буттєві смисли, систематизує її своєрідні риси-якості, реалізує прагнення до саморозвитку, спричинює рух-поступ до власного особистісного самовдосконалення;

уточнено і конкретизовано:

– структуру смисложиттєвої сфери у складі сенсів як фіксованих орієнтирів у реалізації особою локальних життєвих домагань, смислів як психосоціальних феноменів стратегічного цілепокладання людини у формовиявах буттєвого призначення, вчинкової активності як простору самовдосконалення суб'єкта життєдіяльності, екзистенціювання як наскрізної програми вітакультурного самоздійснення особистості;

– психологічні механізми усвідомлення людиною свого Я і закономірності розуміння об'єктивного світу, відображення якого опосередковується співвіднесенням сенсів і смислів особистості з реальними явищами і фактами дійсності;

– компоненти осмисленості життя особою (установчий, когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий) з їх емпіричним підтвердженням, які сутнісно збігаються зі сферами (когнітивною, емоційно-мотиваційною, вчинково-екзистенційною, рефлексивною) реалізації смисложиттєвого зорієнтування особистості;

розширено та поглиблено:

– розуміння психологічних механізмів, суб'єктних властивостей, смисложиттєвих орієнтацій як основоположних детермінант розвитку особистості;

– запропоновано нові методологічні принципи отримання й інтерпретації показників-рівнів і тенденцій розвитку смисложиттєвої сфери людини;

– роз'яснено рефлексивну природу сенсів і смислів, які постають осереддям психодуховного розвитку особистості, скеровують її до

продуктивних взаємодій зі світом і віднаходження свого буттєвого призначення;

дістало подальшого розвитку:

– організація психологічного пізнання у системі цілеспрямованої мислєдїяльностї для повномїрного осягнення дослідником гуманїтарного спрямування смисложиттєвої сфери людини;

– розкриття вїхових засад становлення особистостї смисложиттєвого зорїєнтування у виявах онтофеноменальної присутностї («тут-ї-тепер») людини у буттї.

Практичне значення одержаних результатів. Методологічний ракурс чинного дослідження дає змогу здїйснювати мїждисциплїнарнї дослідження смисложиттєвої сфери особистостї, що у взаємодоповненнї допомагають зрозумїти пїдстави суто людської буттєвостї. Запропоновано новїтнїй психологічний їнструментарїй вивчення осмисленостї життя, який дозволить фахівцю поєднати рїзноплановї принципи, пїдходи ї закономїрностї у пїзнаннї людини як психодуховної сутностї, котра прагне повномїрного екзистенцїйного самоздїйснення. Розроблений на засадах циклічно-вчинкового пїдходу, з урахуванням вїтакультурної методологїї з її концепцїєю професїйного методологування, обстоюваний методичний матерїал призначається для викладачїв, організаторїв факультетїв ї вїддїлень вишїв, а також профорїєнтацїйних центрїв у роботї з виявлення та розвитку смисложиттєвого потенцїалу особистостї.

Теоретичнї положення та практичнї висновки дисертацїйної роботи використовуються викладачами Одеського нацїонального полїтехнїчного унїверситету при: проведеннї лекцїйних, практичних ї лабораторних занятїв з курсїв «Загальна психологїя», «Професїйно-етичнї основи психологїчної роботи», «Професїйно-етичнї основи соцїальної роботи»; організацїї переддипломної практики майбутнїх соцїальнихpracївникїв та психологїв; здїйсненнї психодїагностичних досліджень осмисленостї життя студентами гуманїтарного факультету.

Основні **результати дослідження** впроваджено в освітній процес Мукачівського державного університету (довідка № 249 від 22.02.2018 р.), Національного університету «Острозька академія» (довідка № 072–I від 05.03.2018 р.), Національної академії державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького (довідка № 100/834 від 26.02.2018 р.), Національного університету «Одеська юридична академія» (довідка № 422–3 від 13.03.2018 р.), Одеського національного політехнічного університету (довідка № 564/05–06 від 12.03.2018 р.), Тернопільського національного економічного університету (довідка № 126–11/279 від 16.02.2018 р.), Чернігівського національного технологічного університету (довідка № 102/08–296 від 21.02.2018 р.), ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського» (довідка № 751/02 від 05.04.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Положення і пропозиції, які виконані у співавторстві та обстоюються у наукових здобутках здобувача: обґрунтовано доцільність застосування проєктивного інструментарію у визначенні життєвих пріоритетів і домагань особистості; визначено основні положення про внутрішні і зовнішні чинники пошукової пізнавальної активності людини, закономірності особистісного поступу до осмислення законів буття і цільового призначення самої людини; охарактеризовано особливості сучасних психологічних підходів до пізнання особистості в її екзистенційному просторі самоздійснення. У дисертації не використовуються ідеї та розробки, що належать співавторам.

Достовірність результатів забезпечується: теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних концептуальних положень дослідження, а саме принципами і процедурами циклічно-вчинкового підходу до уможливлення інноваційної процедури вивчення смисложиттєвої сфери особистості; надійністю і валідністю діагностичного інструментарію та аргументованим застосуванням методів, адекватних об'єкту і предмету, поставленій меті і

завданням наукового пошукування; використанням математико-статистичних процедур для обробки та аналізу отриманих результатів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження було обговорено на: Міжнародних науково-практичних конференціях: «Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобального світу» (Тернопіль, 2013); «Тарас Шевченко і сучасна національна освіта» (Тернопіль, 2014); «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2015); «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (Тернопіль, 2016); «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2016, 2017); «Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки» (Одеса, 2016); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2009), «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» (Тернопіль, 2011); Міждисциплінарному круглому столі з нагоди 90-річчя від дня народження професора В.А. Роменця «Вчинкова психологія: історія та сучасність» (Київ, 2016); Круглому столі «Методологування як практика рефлексивної діяльності» (Тернопіль, 2017); засіданнях кафедри психології і соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету (2014-2018 рр.).

Дисертація на здобуття наукового ступеня **кандидата психологічних наук** «Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку майбутніх психологів» захищена у 2009 році. Матеріали дисертації, положення, висновки в тексті докторської дисертації не використовуються.

Публікації. Основні результати цього дослідження відображені у 40 публікаціях, з яких: 1 монографія, 16 статей у фахових виданнях України, 6 статей у закордонних наукометричних виданнях, 17 – в інших наукових виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації

становить 462 сторінки, основний – 405 сторінок. Робота містить 15 рисунків та 12 таблиць. Список використаних джерел налічує 409 найменувань, з них 13 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ОСОБИСТІТЬ У СМИСЛОБУТТЄВОМУ ВИМІРІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

1.1. Психологічна рефлексія особистісного буття людини

Особистість – це унікальний формовияв екзистенційності людини, котра сформувалася під впливом суспільних відносин, увібравши соціально значущі риси-якості (приписи, цінності, смисли, сенси тощо) безпосереднього довкілля, транслуючи їх у повсякдення специфічно індивідуальним для неї способом. Особистостями люди стають у процесі соціалізації через освоєння суспільно значущого досвіду, вартостей, принципів і норм довколишнього загалу. В даній іпостасі людина підпорядкована суспільному цілому, а відтак здійснює свою буттевість у площині цього соціуму. Але спроби пояснити особистість лише через вияв суспільної природи людини зводять її до чогось вторинного відносно тієї ж соціальності, позбавляючи самотності та автентичності індивідуальне Я. Особистість дійсно постає продуктом суспільних відносин, оскільки всі її потреби, інтереси, цілі, знання, переконання, досвід багато в чому залежать від впливу соціального середовища, в якому вона живе, діє, реалізується і вдосконалюється. Та з точки зору антропоцентричного підходу особистість – це міра відокремлення, індивідуалізації людини в суспільстві, вона утримує персоніфіковані риси-якості, сутнісні характеристики особи як унікального представника людства [161]. Природа людини першочергово виявляється у відсутності заздалегідь визначених формовиявів Я у часопотоці життя, опосередкованому (через призму власного психічного сприйняття) відношенні до всього суцього, трансценденції за межі наявного соціокультурного осереддя й обранні власного способу взаємин із дійсністю.

Тож поняття особистості характеризує людину як цілісну істоту в єдності як її соціально значущих, так й індивідуально унікальних

властивостей. Ця холистичність оприявнюється не в статичній одиничності людського єства, а у перманентній динаміці постання онтично детермінованого суб'єкта взаємодії зі світом, з урахуванням його непересічності та самобутності. Тож особистість – це не тільки продукт (об'єкт) суспільних відносин, а й свідомий суб'єкт і творець власного Я у часопросторі буття.

Особистість самовизначається у смислових координатах сучасності, тобто в умовах усталеного буттєвого впорядкування, транслуючи наявні соціокультурні традиції у безпосередній довколишній загал. Формами такої відданості традиціям можуть бути: реальна ідентифікація з представниками соціуму, на чиєму боці сила, життєва правда і розвитковий потенціал; ілюзорне відчуття свободи, породжуване надією на кращу долю та доцільність використання обраної моделі взаємодії зі світом за наявних обставин, або ж інтенсивна внутрішня робота, спрямована на самопізнання та самовдосконалення. У своїй дійсності особистість визначається не сутнісно, а функціонально через учинок як вершину усвідомленого і відрефлексованого діяння у акті-дійстві самореалізування [230]. Питання особистості – це проблема самоконституювання і самоствердження людської індивідуальності як соціокультурної цілісності. Особа владна повномірно реалізуватись у світі, що стає для неї реальністю, наповнюючись смислами, вона спроможна зорганізувати планомірний і цілеспрямований процес життєтворення у вимірі “тут-тепер-повно”, утверджуючи своє Я в унікальному способі онтофеноменальної екзистенції. Осмислення життя – один із критеріїв усекоординуючої спрямованості особистості та її повноцінного розвитку.

Психологічна наука розглядає особистість як системну цілісність, яка вміщує різнорівневу супідрядну організацію психічних функцій, процесів, властивостей людини та утримує формовияви взаємин зі світом. Особистість – це усталена сукупність характеристик і прагнень, що у взаємодоповненні зумовлюють загальні й індивідуальні особливості поведінкових і вчинкових

проявів (думок, мотивів, почуттів, інтелектуальних і вольових дій), які, своєю чергою, визначають вектор суб'єктивної реалізації людини в актуальній ситуації її ковітального функціонування. Прагнення – це інтенції-наміри, котрі, народжуючись із середини потребового поля нужденності, актуалізують пізнавальні, адаптаційні, креативні й рефлексивні процеси особи, її емоції і почуття, поведінкові акти і вчинкові дії, тому уможлиблюють досягнення нею головних, стратегічних життєвих цілей. Характеристики у зазначеному змістовому контексті являють собою статичні системні утворення психодуховної організації людини, які спричиняють вибір мети, цілей і завдань, умістовлюють бажання, домагання і цінності. Тож особистість завжди становить певний системний набір психодуховних рис-якостей соціалізованого індивіда, що визначає вектор (спрямування) його суб'єктивного діяння, форми і способи взаємодії з довкіллям і долучення до конкретних суспільних, культурних та інших відносин. Ця система формується і виявляється переважно на ранніх етапах онтогенезу (дитинство, підлітковий вік, юність) у процесі усвідомленої продуктивної активності та спілкування особи, опосередковує й окреслює повноту та інтенсивність її взаємозв'язків із соціальним оточенням і природним середовищем як непересічної, самодостатньої індивідуальності.

Особистість як ідеалізований набір соціокультурних властивостей людини характеризується досить стійкою психодуховною організацією, що виявляється головним чином у послідовності і передбачуваності її поведінки, діяльності, вчинків, способу життя, котрі онтогенетично організуються за теорією В.А. Роменця, як Велика Логіка Вчинку, тобто як життєвий шлях людини (див. [12, 211, 228-233]). Ця Логіка становить еталон циклічно завершеного, повноцінного вчинку, що охоплює ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти-складники, передбачає вихід особи на нові смислові обрії життєактивності, зміну персональних пріоритетів, інтенцій та потенцій самопізнання і самотворення.

Саме у вчинку зосереджується увесь зміст психодуховного як буттєвого, реального феномену власне людського життя. Ситуація вказує на постійну залежність учинення від конкретних обставин життя людини й відтак від “певної просторово-часової конфігурації сил, смислів, дій”, від намірів, пристрастей і поведінки співдіячів; мотивація – на здатність людини здійснювати вибір, підніматися над обставинами, ідеально перетворювати незалежне на залежне і врешті-решт “перебороти конфліктність ситуації й прийняти рішення діяти певним чином”; дія – на реальне здійснення вчинкового діяння, яке передбачає встановлення відношення між метою і засобами її досягнення і становить конкретне урєальнення сутнісних сил людини перш за все як особистості; післядія – на переживання і проживання вчиненого, осмислення зробленого і незробленого, скоєного і згаяного, зреалізованого й нездійсненого [229]. Отож особистість, за Володимиром Роменцем, – це нескінченність людських спрямувань, думок, переживань, усі уявлення про предметно-сміслове багатство світу, все пізнане, видиме, поіменоване та означене, себто те, що відформатоване сприйняттям, усвідомленням, осмисленням і змістовно визначає життєвий шлях конкретної людини (див. табл. 1.1).

Водночас, як самобутній зріз суб’єктивності, особистість здатна до адаптації та розвитку в мінливих соціальних умовах, що підтверджують зміни її вартостей, установок, інтересів, мотивів, вірувань, а також факти її виходу на нові горизонти самосвідомості і самовдосконалення. З іншого боку, особистість – це конкретний вираз суспільної – діалогічної, комунікативної, інтерактивної природи людини, цілісне втілення і реалізація в ній множини соціально значущих ознак і ментальних характеристик соціуму. Невід’ємними її рисами є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність щодо суспільного довкілля, система поглядів і переконань, прийняті на віру та персонально обстоювані психодуховні екзистенціали (свобода, віра, честь, надія, милосердя, любов, творчість тощо). Звідси очевидно, що особистість –

онтофеноменальний продукт принаймні чотирьох інгредієнтів – культури, суспільства, конкретних соціальних взаєностосунків і власного індивідуального досвіду як опрацьованих задатків, потенцій, ресурсів, здібностей і характерологічних властивостей. Тож особистість – це не просто ансамбль певних персоніфікованих психологічних рис, чи системна психокультурна характеристика людини, або модус її суб’єктивності, а онтофеноменальний формовияв присутності Я у світі-бутті.

Таблиця 1.1

Онтофеноменальні формовияви особистісного буття як життєвий шлях людини

Форми особистісного буття	Сутнісне наповнення форм життєзреалізування
Поведінка	Базова, первинна форма повсякденної життєактивності людини у світі, за якої особа переважно усвідомлює свої дії, спрямовує їх не тільки на задоволення безпосередніх потреб, а й на організацію взаємин з суспільним загалом за принципами моралі, добра, права і злагоди
Діяльність	Атрибутивна форма повномірної присутності людини у світі й цього макрокосмосу в її психодуховному засвіті, коли вона є сукупним суб’єктом пізнання і творення дійсності, де психіка становить своєрідний спосіб самовідображення дійсності й де у єдності зі свідомістю кожен акт-дія, осмислюючись, породжує дійство людської екзистенції
Вчинок	Активна, творча взаємодія особистості і світу й, водночас, часопростір її життєактивності, що містить ситуаційно зумовлене, внутрішньо вмотивоване, свідомісне діяння, що вирізняється емоційним напруженням, вольовим зосередженням, інтелектуальним проникненням та рефлексією скоєного особою як значущою подією її життя
Спосіб життя	Система особистісно поцінованих форм і засобів життєдіяльності та мислеактивності людини, котра характеризує присутність у її психодуховному естві соціального і культурного, що організуються у стійку життєву програму; це також свідомо прийнята форма самопізнання і самовизначення особи через безупинне смислотворення й осягнення сенсу власного життя

Рушійною силою розвитку людини, на думку Ш. Бюлер, є її вроджене прагнення до самоздійснення або всебічної реалізації “себе у світі”. Повнота, ступінь актуалізації людського потенціалу (самоздійснення) залежить від спроможності особи обирати адекватні життєвим ситуаціям цілі самовдосконалення та є результатом життєвого шляху, коли домагання, цінності і прагнення особистості безпосередньо реалізуються у часопотоці буття. Життєвий шлях людини опосередковується її внутрішньою духовною сутністю як надприродним (божественним) осереддям, що слугує повномірному задіяню її іманентних ресурсних можливостей у вир життєдіяльності. Духовність, за словами М.О. Бердяєва [31], постає найвищою якістю (властивістю), цінністю і найвизначнішим досягненням людини, тобто її сутнісною характеристикою, людина ж у розумінні М.О. Лоського [152] є носієм духовних основ, а С.Л. Франк пов’язує людське єство з надприродним началом [281, с. 80-98]. Він окреслює принципи і засоби розв’язання проблем, що складають актуальну ситуацію взаємин з довкіллям, означає вибір стратегій чи сценаріїв поведінки, передбачає перспективність і результативність діяльності. Тож життєвий шлях – це унікальний формовияв буття особистості, кожен момент-діяство якого є результатом співставлення безлічі індивідуально неповторних характерів і життєвих обставин, соціокультурних і онтофеноменальних умов-засновків існування людини. Б.Г. Ананьєв [14] зазначає, що життєвий шлях – це історія становлення і розвитку особистості на деякому відтинку часу як суб’єкта суспільних взаємин і представника певного покоління.

Ресурсні формовияви онтофеноменальної природи людини З. Фройд ототожнював з енергією лібідо – певним потенціалом, який спрямовує її активність у русло самоплекання і самотворення. Всесвітньо відомий науковець один з перших розробив найбільш послідовну і глибоку теорію характеру як сув’язь потягів (сенсосмислових суджень і мотивацій), які зумовлюють поведінку людини у повсякденних ситуаціях її буття [284]. У динамічній концепції становлення особистості фундатор психоаналізу

порівнює поведінкові властивості людини з рисами-якостями її характеру, що об'єктивується у вчинках як упередметнення мотивації і суб'єктивного волевиявлення. Сутнісні характеристики особи конституують сили-рушії її самотворення, постаючи цілісною структурою, котра оприявнюється в орієнтаціях характеру. Саме ці вектори скеровують людину у пізнанні світу, власного Я і свого місця в ньому. З. Фройд наслідував традицію філософування Будди і Сократа, згідно з якою пізнання істини є та сила, яка робить людину доброчесною і вільною, або, в термінології науковця – здоровою.

Фундаментальна основа характеру особистості, як стверджує послідовник психоаналітичних студій Е. Фромм [289], виявляється у специфічних атрибутах її взаємин з довкіллям: 1) оволодінні світом речей та їх асиміляції як застосуванні існуючих схем знання до нових об'єктів та ситуацій (за Ж. Піаже); 2) відносинах з людьми і самою собою як формовияву соціалізації. Орієнтації, спираючись на які індивід вступає у взаємодію зі світом, визначають суть його характеру, що, своєю чергою, слугує провідником людської енергії у процесах асиміляції і соціалізації. Людина організує своє життя згідно зі своїм характером й так досягає певного рівня відповідності між внутрішніми особистісними запитами і зовнішніми ситуаціями. Більше того, характер виконує функцію відбору ідей і цінностей, дозволяє особі діяти послідовно, зважено і розумно.

Е. Фромм виділяє два фундаментальні види характеру: непродуктивні (рецептивний, експлуаторський, користолюбний, ринковий) та плідні (продуктивні), яким притаманні активність, щиросердна любов й досконале мислення [286]. Рецептний підвид характеру виявляється у тому, що особа вважає джерелом всіх благ зовнішні атрибути, тож усі зусилля скерує на задоволення своїх примх і досягнення матеріального статку. Експлуаторський тип людини має багато спільних рис з попереднім, але більш жорстко обстоює власні інтереси і похабно й бездушно намагається оволодіти бажаним, не переймаючись моральними нормативами.

Користолюбство знаходить свій вираз у всезагальній жадібності навіть стосовно власних запитів, основний мотив такої людини центрується довкола накопичення, але ні в якому разі не витрачання. Ринковий тип характеризується надмірною азартністю у підприємницькій діяльності й у здійсненні товарообмінних операцій, при цьому переконаний, що все у світі купується та продається. Всі підвиди непродуктивного формовияву характеру мають спільні риси-ознаки: знеособлення довкілля, знецінення соціальних зв'язків, беззмістовність існування, втрата сенсу життя, автоматизація поведінки, невдоволення досягненнями, постійний пошук нових “гострих” уражень, неадекватні суспільним вимогам пріоритети і цінності.

На протиположність непродуктивним людським характерам, за Е. Фроммом, є особи, котрі вирізняються активною життєвою позицією, високими моральними запитами, зрілістю соціальних контактів і відповідальністю за власне життя; це – плідні суб'єкти, здатні використовувати свої сили і реалізувати закладені від природи власні можливості і таланти [285]. Плідність означає людську спроможність сприймати себе як утримувача своїх сил і творця власної долі у суголоссі з запитами дійсності. Така особистість сприймає довколишній світ, споглядаючи його плин як даність і водночас оживлює та збагачує його власною енергією в актах пізнання, творчості і самотворення.

Розлого підтверджує сказане філософсько-психологічна теорія С.Л. Рубінштейна [236], в контексті якої він визначає особистість як відповідь на три питання: 1) чого хоче людина? (тобто питання про її цілі, наміри, прагнення, потреби, мотиви, бажання, інтереси); 2) що є людина? (проблема формування характеру й волі); 3) що вона може? (формовияв здібностей, здатностей, спроможностей). Тож оптимальне функціонування (прояв і реалізація) особистості, на його думку, забезпечується триєдністю: а) спрямованості як мотиваційної системи спонукань, котра слугує надбанню вірувань, цінностей, установок, ідеалів; б) специфіки диспозицій і

повсякденної поведінки, що закріпилися у характері; в) можливостей саморозвитку і самовдосконалення через докладені особисті зусилля, обдарування і таланти – здібності.

Вважаємо за логічне доповнити цю структуру особистості четвертим і п'ятим компонентами, власне з аналізу яких С.Л. Рубінштейн і починає дослідження знаменитих “Основ загальної психології”: мовиться відповідно про свідомість та самосвідомість. На це практично вказує і сам відомий науковець: “Питання психологічного дослідження особистості не завершується вивченням її психічних властивостей – здібностей, темпераменту і характеру, вона завершується розкриттям самосвідомості особистості” [236, с. 238]. І далі зовсім категорично: “Процес становлення людської особистості охоплює (як невід’ємний компонент) формування свідомості та самосвідомості, без яких її просто не існує...” [236, с. 238]. До того ж, що винятково важливо, С.Л. Рубінштейн не лише вказує на особистісне буття людини як локальну біопсихокультурну організованість, а й розглядає свідомість та самосвідомість як взаємозалежні форми її буттєвої присутності у світі. Зокрема, він пише: “Самосвідомість не надбудовується над особистістю, а міститься в ній, тому й не має самостійного шляху розвитку, відокремленого від становлення самої особистості, вона задіюється у цей процес як його момент, сторона, компонент” [236, с. 238]. Отож самосвідомість хоча й емпірично не явна даність, або “найочевидніша неочевидність” (М.К. Мамардашвілі [161]), усе ж притаманна людині, є продуктом її психічного розвитку, в ході якого суб’єкт набуває життєвого досвіду й досить ґрунтовно переосмислює власне життя. Цей рефлексивний процес проходить через всю життєдіяльність, визначаючи мотиви її дій і внутрішню узгодженість повсякденних завдань, наповнює й змістовлює сенс людського існування [236, с. 244].

Філософсько-психологічному дослідженню свідомості й самосвідомості як екзистенційних буттєвих налаштувань людської психіки властиве коло пошукувань, яке окреслене межовими смислоформами й

відтак сенсами, значеннями і цінностями. Віховими засновками пізнавальної активності людини є розумова діяльність з її аналітико-синтетичним мисленням, понятійно-смісловим розмірковуванням, змістовно-логічним абстрагуванням, сутнісною аналогізацією й т. ін. Ці рефлексивно спрямовані інтелектуальні процеси регулюються свідомісними конструктами психіки, що організують поступ суб'єкта-дослідника до осягнення законів світобудови і принципів їх розпізнання [271]. Свідомість і самосвідомість забезпечують ситуаційне відображення дійсності, слугують засновком постання у внутрішньому світі людини смисложиттєвих домагань, формують образ ідеальних організованостей соціальної взаємодії та особистісного самотворення. Причому осереддям психодуховного світу зрілої проблемно-діалогічної свідомості і є мислення, вершинними формами якого в історії людства стають філософське, наукове, художнє і методологічне думання. Закономірно, що свідомість і самосвідомість, унаявлюючи найвищі форми буттєвої присутності людини у світі і світу (його цілісного образу) в людині, є умовою-чинником існування та розвитку досконалих форм миследіяльності [269, 271].

М.К. Мамардашвілі говорить про “онтологічно вкорінену свідомість, а не про яку-небудь суб'єктивність”, тобто про свідомість як диференціал, розрізнення (“думаю” і “думаю, що думаю” чи, по-іншому, про свідомість як свідчення, котре “означає якийсь зв'язок або співвідношення людини з іншою реальністю поверх чи через голову навколишньої реальності” [161, с. 50, 45, 42]). Продовжуючи цю думку, висновуємо, що особистість – це соціально зріла людина із “загостреним відчуттям свідомості”, котре, будучи поцейбічним дійсним місцем співвіднесення і зв'язності того, що не можна співвіднести природним чином, водночас є інобуттям, “рух якого не спостережуваний”; до того ж воно нічого не виробляє, ніяких емпірично оприявнених продуктів [161]. Однак саме така, осмислено подієва, надчуттєво ритмічна та онтологічно вкорінена свідомість, становить сутнісне

узмiстовлення особистiсного способу буття людини, що, звiсно, потребує детальнього дослiдження.

Проблема спрямованостi – це перш за все питання динамiчних тенденцiй, якi, набуваючи якiсної вагомостi мотивiв, визначають людську дiяльнiсть у зв'язку з її цiлями та завданнями (С.Л. Рубiнштейн [236, с. 104]). Тенденцiї породжують установку – обрану людиною життєву позицiю, яка полягає в рефлексивнiй оцiнцi окреслених цiлей i завдань, вибiрковiй змобiлiзованостi i готовностi до дiяльностi, спрямованої на досягнення поставлених цiлей [236, с. 105]. Спрямованiсть постає вектором, що задає напрямок усього психiчного розвитку суб'єкта, джерелом людського самоплекання. Вона є найсуттєвiшим компонентом структури особистостi, її наскрiзною властивiстю, котра узмiстовлює сприйняття людиною дiйсностi через уособлену систему орієнтирiв, вартостей, домагань, iдей. Через спрямованiсть упредметнюються особистiсні смисли, усвідомлюються життєвi потяги, систематизуються своєрiднi риси-якостi людини, що становлять основу характеру, реалiзуються її прагнення до саморозвитку, здiйснюється рух-поступ до власного самовдосконалення.

Характер виявляється в усiх проявах людської поведiнки, специфiцi типового реагування на подразники довколишньої дiйсностi, вiдношеннi до свiту й ставленнi до iнших людей. Формування свiтогляду особистостi вiдбувається паралельно з утвердженням її характеру, сталих психологiчних особливостей, що мають певну спрямованiсть i виявляються у стiйких, властивих лише даному iндивiду способах дiй. “Поняття характеру сприймається як мiрило сили волi особистостi, завдяки якiй свiтогляд людини та її дiяльнiсть стають стiйкими i цiлiсними” (С.Л. Рубiнштейн [235, с. 307]). Для характеру, рiвнозначно як i для волi, вiршальним є взаємовiдношення мiж суспiльно й особистiсно значущими цiльовими домаганнями особи. Суспiльно схвалюванi орієнтири поведiнки спонукають до високоморальних учинкiв i повноцiнного розкриття власного Я у взаєминах зi свiтом. Взаємозв'язок характеру й учинку завжди

опосередкований внутрішніми переконаннями, світобаченням, які визначають спосіб життя суб'єкта, манери поведінки та специфічний стиль його мислєдїяльностї [236, с. 220]. Саме характер стимулює людину до дїяльностї, а за організаційно-виконавчу сторону психїчної регуляції поведінки відповідають здібностї. “Питання здібностей, зауважує С.Л. Рубінштейн, – це питання особистих, природних властивостей, які формуються у процесї практичної взаємодїї людини зі світом. Результати особистої дїяльностї, узагальнюючись і закрїплюючись в людині, постають “будівельним матеріалом” у формуванні її здібностей” [235, с. 306].

Інтегральним атрибутивним складником особистісного буття людини є свідомість як первинна форма розуміння об'єктивного світу людиною, відображення якого опосередковується співвіднесенням своїх поглядів і переконань з реальними явищами і фактами дійсностї. Самосвідомість, як та ж сама свідомість, що повернена не на зовнішній, а на внутрішній світ самої особи, завжди є пізнання не чистого духу, а реального соціалізованого індивіда, існування якого виходить за межі свідомостї і постає для нього окремою реальністю. З допомогою самосвідомостї особа відрефлексовує власне Я, привласнює справи і вчинки, скоєні нею, несе за них відповідальність на правах автора і творця [236, с. 238].

У постулатах О.Ф. Лосєва особистість насамперед окреслюється самосвідомістю й інтелігенцією, котрі надалі самоздійснюють у постійній дїєвостї, перманентному русї-розвитку, що, своєю чергою, передбачає перспективну глибинність і всеосяжність людського життєреалізування. Як зазначає філософ, особистість з позицій самоусвідомлення була б лише розумною істотою, поза історією і часом. Реальна ж особистість уміщує переливчасте ядро (як внутрішні відблиски-переломлення огранки коштовного каміння) і мінливі акциденції (як калейдоскопічні формовияви розпросторення сїява за межі цього ядра) в їх енергійних флуктуаціях-самовиявах. Тому розрізнення внутрішнього і зовнішнього необхідне для її розуміння і сутнісного пояснення. Оскільки особистість є виявом

саморефлексії, вона завжди протиставляє себе всьому зовнішньому, що не входить в орбіту власного Я. Заглиблюючись у пізнання себе самої, вона віднаходить діалектичну співвідносність суб'єкта і об'єкта: того, хто пізнає і того, що пізнається [154, с. 73]. Тож особистість як самосвідомість і, отже, як завжди суб'єкт-об'єктне взаємопізнання, є вимовистою категорією, котра обов'язково твориться-стається у двох іпостасях: Душі і Духу. Тіло завжди є проявом душі, її живим обрамленням та образом. Іншими словами, тіло є здушевленою формою, котра засвідчує (означає, відкриває) людське єство, особистість же більше – актуальний прояв Духу – свідомий, осмислений й оформлений у насущних умовах універсальний засновок життєздійснення людини у часопросторі буття [154, с. 74].

У філософсько-психологічній концепції людини і світу С.Л. Рубінштейна суб'єкт – ініціатор активності, схильний до самодетермінації, саморозвитку та самовдосконалення [238]. Принцип суб'єктності дозволяє розглядати людину не як сукупність окремих її психічних функцій і психологічних параметрів, соціальних характеристик та особливостей поведінки, а як єдине ціле з усіма її індивідуальними рисами-якостями і проявами, коли сама особистість розвиває, організує і контролює свою діяльність. Суб'єктність передбачає обстоювання особистої позиції у творенні власного життєвого шляху, ініціює задіяння всіх видів людської активності – від поведінкових актів до повновагомих учинків – і сприяє її результативності. Суб'єктне ставлення до власної життєдіяльності людини свідомої відзначається націленістю її уваги лише на власні погляди і переконання, спрямованістю на внутрішні резерви, можливості вибору засобів здійснення діянь на підґрунті взаємодії вже сформованих навичок саморегуляції та компонентів наявного досвіду. Тоді як суб'єктність зі сформованою самосвідомістю звертається до рефлексивного знання, котре мірилом пізнання дійсності визначає принципи і закони об'єктивної реальності, незалежної від людини.

Процес усвідомлення суб'єктом свого Я, рефлексивна позиція щодо власного сприйняття довкілля і свого місця в ньому породжують істинне знання про об'єкти й явища довколишньої реальності та внутрішньої дійсності. “Становлення свідомості пов'язане з людським буттям, суб'єкт якого здатний виходити за межі свого поодинокого існування, усвідомлювати особисті стосунки зі світом, підпорядковувати життя обов'язкам, відповідати за власні вчинки, ставити перед собою глобальні цілі й завдання, не обмежуючись пристосуванням до навколишніх умов буття” [235, с. 272]. Крім того, постання особистості центрується довкола практичних (персонально значущих) наслідків її діяльностей, тобто з урахуванням досвіду зваженої, планомірної мислєдїяльності, на зразок того, як людство у своєму культурно-історичному поступі організує суспільні взаємодії-практики для максимізації їх результатів та встановлює на цьому підґрунті спадкоємність наступних генерацій. Ось чому, щоб рефлексивно осягнути шлях свого психодуховного становлення як особистості в її справжній буттєвій сутності, людина має чітко усвідомлювати свої природні ресурси, наявні досягнення, актуальні цілі та пріоритети діяльності, об'єктивні судження про власне Я, потенційні можливості та волю до самовдосконалення.

Вже первісна форма психологічної думки, за В.А. Роменцем, утримує у собі протообраз ідеї єдності людини і світу. Надалі, з накопиченням досвіду життєреалізації, образ світу отримує відносну самостійність, породжується свідомісний синкретизм і “людина виокремлює власне психічне, характеризуючи його як особливу сутність, душу” [189, с. 68]. Особистість оприявнюється у часопросторі буття через її психосоціальні модальності, а її психологічний простір є скоріш ціннісним середовищем, що забезпечує можливість адекватних власній природі самопроявів. А.В. Петровський [201, 215] розглядає особистість як системну якість, яка сутнісно ознаменовується у трьох іпостасях: внутрішньоіндивідному, інтеріндивідному та метаіндивідному, обрамлюючи тим самим контури людського буття (цит. за

[211]). Особистість विकристалізується в безпосередніх взаєминах зі значущим довкіллям, що формовивляється в утвердженні моральних пріоритетів, суб'єктних смислів і цінностей [189]. Її внутрішній простір знаходиться поза органічним тілом індивіда, а основний вектор руху-розвитку – морально-ціннісний, що фільтрує відображення дійсності з урахуванням найголовнішого, найдорожчого, найвагомшого для самої людини, однак так чи інакше враховуючи вплив середовища, в якому проходить її життєздійснення.

Рефлексія життя – це ставлення людини до себе крізь суб'єктне сприйняття власного часопростору буття, об'єктивована оцінка свого Я на певних відтинках життєвого шляху. Це оцінка власної причетності до довколишньої дійсності, соціально-рольової активності, рівня самореалізації, суттєвих досягнень, усвідомлення яких далеко не завжди буває об'єктивним, та завжди відіграє роль події (значущого скоєного). Подія – сукупність пов'язаних між собою фактів життя, зазвичай важливих і поцінованих самою людиною, котрі становлять єдине ціле, а вчинок – це найдосконаліший спосіб її дієвої присутності у світі через формат фіксації свідомості на події, що постає в єдності мотивів і наслідків, намірів і справ, цілей і засобів, інтенцій і дій. Факти особистого життя людини стають подіями лише за оцінки їх як видатних, віхових для конкретної особистості у суб'єктному розумінні вчинення. Отож учинок формує особистісний світ людини, і тією мірою, якою це вдається, вся його структура і процедура реалізації підноситься до рівня важливих значущостей. І саме вчинок, будучи способом самовідтворення буття, що інтегрує його найбільш опрацьовані людством цінності, дає змогу особі в безперервній екзистенції життєвого вчинення долучитися до універсуму, стати “дотичною до вічності” (Ф. Ніцше). Подія є результатом учинку, або ж завершальним його етапом, коли рефлексивна позиція щодо його наслідків констатує непересічну вартісність діяння [211, 228]. Вчинок – це не лише спосіб особистісного існування у світі, а й

своєрідна оптика, перманентне налаштування лінз-опцій котрої слугує інструментом занурення особистості в матеріальний світ.

Вчинок оприявнюється у суб'єктивності феноменальних формовиявів, охоплюючи дихотомічні прояви людської природи: егоїзм-альтруїзм, жорстокість-милосердя, бездушність-гуманізм, ненависть-любов та ін., що допомагає виявити, впізнати, закарбувати у людській свідомості певну систему особистісних цінностей і смислів. Рух-поступ до вартісно-смыслового наповнення життєпростору особистості – це історичний шлях становлення моралі, конструктивних форм співжиття серед суспільного загалу, системи значущих орієнтирів і смыслових настанов людини. Функціональне призначення внутрішнього світу людини – створення цінностей, їх плекання на основі визнання екзистенційної тотожності безлічі суб'єктних значущостей і смислів (особистісних мікросвітів). “Це найбільше диво і найвеличніший факт – “відкритий” неділимий світ, створений в сукупному творчому акті всього людського загалу, котрий осмыслює свій поклик – осягнути великий монізм Всесвіту як єдність особистісних існувань у системі ціннісного спричинення буття” [211, с. 734].

В.О. Сабадуха, розробляючи і збагачуючи філософську концепцію чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил людини О.Ф. Гречаного (залежна людина, продуктивна особа, особистість, геній), аргументує, що лише “індивід особистісного рівня розвитку відчуває відповідальність за суспільні форми буття та піклується про їх відтворення” в контексті дії відносин власності як соціального механізму життєзабезпечення, він спонукається “у процесі професійної і соціальної діяльності особистим інтересом, усвідомлюючи, що останній збігається за змістом з інтересом усіх інших його співвітчизників” [240, с. 29]. Тому індивідуальне опрацювання цих форм постає предметом творення і продуктом діяльності особистості, її атрибутивною якісною характеристикою. Доводиться, що залежно від рівня розвитку сутнісних сил конкретної людини зміст її мислєдіяльності буде різний. “Так, індивід залежного рівня сприймає суспільні форми буття, чинні

технології як абсолютну істину, що не підлягає будь-яким змінам, а тому буде підкорятися чинним умовам життя. Рівень культури, професійних знань та навичок дозволяє індивідові посереднього рівня здібностей засвоювати всі наявні типи й види діяльності. Він може їх навіть удосконалювати, але вийти за межі заданого алгоритму не здатний. Отже, характер його діяльності – виконання, відтворення тих видів і форм діяльності, які склалися й усталилися. Індивід особистісного рівня розвитку здібностей піднімається до рівня творчості в межах чинної наукової, технологічної, соціальної, політичної парадигми. Продукти діяльності генія є, з одного боку, уособленням його здібностей, а з іншого – стають утіленням нового рівня розвитку культури...” [240, с. 37].

Залишимо осторонь як проблемні моменти рівневого підходу до диференціації людських здібностей, так і спрощену фабулу (тобто загальну схему розвитку пошукових дослідницьких операцій-дій) пізнання того, що є людина як реальний, онтично вкорінений, феномен буття, як “дзеркало Всесвіту”. Натомість укажемо на певний смисловий конструктив: особистісний рівень розвитку сутнісних сил людини, будучи спонукуваний до діяльності інтересом і забезпечуваний “тривимірним” мисленням і творчістю, вказує на онтофеноменальну наявність особистісного способу буття як відносно автономної форми-цілісності безпосередньої, повномірної екзистенції суб’єкта життєдіяльності, котрий, своєю чергою, є точкою перетину зовнішньої реальності і внутрішнього психодуховного світу. Саме такого гатунку спосіб буття вичерпно, передовсім діяльно і головне вчинково, характеризує “бачення світу зсередини” (В.А. Роменець [229]), його самотворення і “самобуття” (К. Ясперс [393]). Отож людська “душа, зауважує Володимир Андрійович, немов освітлює темний, несвідомий бік буття”, постаючи як “спосіб самобачення або самопізнання світу”; останній створює людину, її особистісне буття, і через неї повертається до себе – “світ пізнає себе через людську душу” [228, с. 17].

У цьому аналітичному контексті Рубінштейнівська формула “людина всередині буття” розкриває безперервну взаємоприсутню діалектику скінченного і нескінченного й певною мірою феноменального і ноуменального, унікального й універсального. Якщо психіка, будучи окремим зрізом буття, “становить своєрідний спосіб самовідображення світу”, то свідомість є способом існування людини у Всесвіті, що ознаменований учинком як діалектичним переходом людини і світу в актах самопізнання, самовизначення і самоствердження (головно через комунікаційні канали соціальної взаємодії) в екзистенційній цілісності його індивідуальних, соціальних і власне духовних моментів (див. детально [232, с. 44-150]). Людина, осягаючи (рефлексивно оцінюючи) самісну автентичність, відмежовує своє єство від глобальної дійсності, але співвідносить власне Я із зовнішніми умовами ковітальної взаємодії, створює самобутній психодуховний світ, який утримує й розширює її перманентний зв’язок з буттям через чуттєві перцепції, свідомість, саморефлексію, емоції, пізнавальну активність, діяльність і вчинки.

1.2. Особистість з позицій історико-психологічного дискурсу

У здобутках наукової думки про людину і світ є чимало історико-психологічних доробок, які систематизують предметне коло соціогуманітарних досліджень й обґрунтовують методологічні принципи постання науково-психологічних знань. Розкриття єдності предмета і принципів становлення історико-психологічного знання для побудови історії всесвітньої психології розкриті у працях В.А. Роменця [229, 231–233]. Їх практичне значення полягає у створенні цілісної теорії постання психології з позицій віхових здобутків наукових шкіл, систем, напрямків у зв’язку з історією людської культури. Історико-психологічні дослідження постулюються академіком через: 1) єдність знань і життєвого, творчого шляху ученого, з урахуванням соціокультурної ситуації епохи;

2) переосмислення класичних першоджерел, що висвітлюють рух-поступ психологічної думки у форматі практичної спрямованості та задля актуалізації самопізнання і самовдосконалення людини; 3) розкриття взаємозв'язку психології з антропологією, етикою, естетикою, гносеологією, герменевтикою, соціологією тощо; 4) евристичний і прогностичний формат онтологічного і ковітального становлення людини як особистості, індивідуальності й універсума.

У системі історико-психологічних досліджень були визначені головні етапи постання психології як науки – субстанційний, феноменологічний та освоювальний. Перший описує характер співвідношення душі людини з непорушною сутністю, яка оприявнюється або в матеріальних упредметненнях, або в ідеї субстанції та ін. Душа та сутність мисляться як такі, що мають точки зіткнення, переплетіння, об'єднання. Такі принципи пізнання психіки владарюють у Стародавньому світі і середні віки. На другому етапі головною постає ідея суперечності душі, котра визначає себе через цю суперечність і через її подолання. Замість ідеї субстанції як опори у життєздійсненні особистості, на передній план виходить “інша” мисляча особа та всілякі діалектичні співвідношення “Я” та “Іншого”. Розвиток цих постулатів характерний для психології Ренесансу (Відродження), що центрована на проблемах стражденності і самодостатності, а також епосі Просвітництва, котра приділяє значну увагу питанням інтелекту і моральності. В XIX і XX століттях одним із провідних інтересів психологічної науки є розкриття співвідношення біологічного і соціального у психіці людини, ці засади й дотепер є віховими в акті практичного освоєння світу [229, с. 25].

В античності, як відомо, у філософському дискурсі не було терміна “особистість”. Отож психодуховний пласт властивостей в індивідуальному світі людини, що нині позначається цим терміном, не усвідомлювався древніми мислителями, а тому не був предметом їхніх розмірковувань. Останній виник набагато пізніше – у XVII столітті в тогочасному

культурному ландшафті Європи й характеризував той феноменологічний зріз індивідуального буття людини, що відображав її глибинно індивідуальні (як позитивні, так і негативні) властивості та її самотутнє позиціонування (як добродійне, так і злодіяльне) в конкретному соціальному доквіллі. Проте контури особистісного профілю людини як суб'єкта повсякдення вимальовувалися передовою філософською думкою упродовж тисячоліть. І це наочно підтверджують синонімічні терміни. Скажімо, Анаксагор вважав, що саме розум (нус) упорядковує рух речей, спричиняє людську поведінку й мислення, надає їм організованості й закономірності; ним опосередковується буття, а людина осягає лише найменші прояви божественного начала, котре є рушієм та першоосновою Всесвіту [391]. Понятійні уявлення про людське волевиявлення чи формування непересічності людини як такі не осмислювалися філософом, натомість стверджувалося, що будь-яке тілесне неможливе без “вищої” рушійної сили, що активізує і людське повсякдення, керуючись при цьому розумом як універсальним мірилом суцього.

У вченні Демокріта рух постає найважливішим пояснювальним принципом розвитку світу і людини в тому числі. Не слід пояснювати рух як такий, адже він апріорний, а доречно у філософуванні обґрунтувати сили, котрі спроможні змінити напрямок цього руху (до слова сказати, що наукові пошукування Г. Галілея ототожнюють означені сили з інерцією) [391]. Так само й розвиток людини залежить від першочергового рушія – першопричини – та задається вихованням, наявною культурою й інспірує подальші здобутки особи. А різноманітні стани тілесного і психічного (прагнення до саморозвитку включно) цей філософ пояснював через систему атомарних зв'язків.

На відміну від античних мислителів матеріалістичної орієнтації, які шукали відповіді на питання про людину перш за все у природі, Сократ підкреслював значення совісті – “внутрішнього голосу”, який гарантує досягнення достеменної істини. У розмовах і дискусіях він першочергово звертав увагу на пізнання суті людських чеснот (вибороти їх можуть лише

“шляхетні люди”), котрі спрямовані на уможливлення загального блага. Основні чесноти філософ убачав у стриманості (себто у приборканні пристрасті), мужності (подоланні небезпеки) і справедливості (дотриманні божественних і людських законів), які мислитель вважав вічними і незмінними. Завдяки душі кожна людина долучається до досконалого знання, а істинний шлях людського пізнання й полягає у перманентному пошуці божественної мудрості. Тому мірою речей є не сама людина як мисляча істота, а її розум і знання. Ось чому етична концепція геніального мислителя виходить із прагнення зрозуміти істинне призначення людини, що виражається в надбанні блага, краси і щастя. А справжній сенс людського буття полягає у їх безпосередньому проживанні, розумінні, поцінюванні. Звідси формулюється головний принцип повноцінної особистої реалізації: помірність в усьому, адже захоплення тілесними насолодами руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Тож людина у повсякденному житті повинна мінімізувати матеріальні потреби і прагнути добути істинне знання, досягнути абсолюту – божественної мудрості.

Платон, розглядаючи особу, виділяв у ній три іпостасі: розум, мужність, хтивість [391]. Кожна з них керує розвитком суб’єктності людини і має своє місцезнаходження: за розум відповідає голова, за мужність – груди, за хтивість – черевна порожнина. Мужність притаманна особам, які знаходяться на вищому щаблі розвитку (аристократії), хтивість властива примітивним людським істотам (рабам), обдарування розуму, маючи духовно-божественний прикорінь, досягають суб’єкти-мислителі. На думку філософа, справжні цінності буття утворюють особливий позафізичний світ – Гіперуранію, який складається з безтілесних образів, модусів, проектів, ідей, тварин, людей, чеснот та цінностей. Проте людський розум пізнає лише ідеї – ейдоси, яких у навколишньому світі немає й котрі не сприймаються органами відчуття. Душа і тіло (духовне і матеріальне) – це дві самостійні першооснови, що існують незалежно, хоча й обопільно впливають одна на

одну, взаємоспричинюючи їх як нерозвиненість, меншовартість, так і повновагомість, гармонійність, досконалість.

Аристотель вважав, що душа і тіло нероздільні, а тому становлення людської особи (її характеру, здібностей, волі) здійснюється в конкретній діяльності, у справі. Особливого значення він надавав наполегливому, систематичному тренуванню і повторенню. На його переконання, все, що людина має від природи, дістає спочатку як можливість, а потім утілює у повсякденній роботі-діяльності, котра і є маркером її самоствердження і самореалізації. Він обстоює розрізнення мисленнєвого (тобто ідеального, теоретичного) на дві категорії: 1) актуальні думки, які мають зміст, співвідношення з предметом, конкретику у виразах і чітку картину відображення довколишньої дійсності; 2) думки як образи (обриси), які детермінують самі себе, є причиною самих себе (*causa sui*); у цьому разі мислеактивність стає джерелом породження самої думки, першоумовою її постійного творення [16]. Водночас актуальне або нагальне реальніше потенційного, образного. Звідси ним формулюється наскрізна ідея про риси-якості, що притаманні всій матерії і відтак пояснюють закони буття і вказують як на особисті відмінності між людьми, так і на те, що окрема персона має сталу систему властивостей, яка може повномірно реалізуватися лише у діяннях, перманентних процесах самоспричинень, самоперетворень, самозмін.

Розвиваючи вчення Аристотеля про форму та матерію, Тома Аквінський вважав душу безсмертною нематеріальною сутністю з притаманними їй розумовими здібностями, котрі слугують осягненню природи речей. У розроблюваному вченні про інтенцію (намір, задум) як про здушевлену спрямованість свідомості людини на сприйняття й пізнання світу, середньовічний філософ ототожнював цю основну ідею з умоглядним образом чи метою бінарної природи – потенційного, можливого (тобто мінливої, відкритої для змін і тому недосконалої матерії) та актуального, дійсного (зреалізованого, здійсненого, завершеного, досконалого). Названий

мислитель розрізняв два вияви інтенції: 1) понятійні уявлення, що сформовані розумом на основі осягнення реальності; 2) дефініції, сформульовані з допомогою мисленнєвих аналітико-синтетичних операцій, об'єктом яких є розум, логічний закон чи сама думка. Тому інтенційність як засаднича функція свідомості є формовивом інтелектуальних зусиль людини, особиста сутність якої полягає в розумній організації природи. Водночас А. Августин висловив думку про головну роль волі як “інтенції душі” у складній природі свідомості, чим ідейно започаткував волюнтаристський та інтроспективний напрями наукового пізнання людини [391].

Загалом поняття інтенції й інтенційності як загальні характеристики свідомості є центральними в концепції Е. Гусерля [78], що пояснюють принципи становлення характеру, спрямованості психічної діяльності й формування установок як світоглядних структур людської свідомості, що сутнісно характеризує особистість як носія свідомості. Іntenційне тлумачення суб'єктом розуміннєвими засобами власного Я як здатності синтезувати аналітичні моменти почуттєвого сприйняття обстоювалось ще І. Кантом. Однак саме Е. Гусерль розуміє інтенційність ширше, а саме як динамічну наповненість свідомості особи смислоформами її споконвічної причетності до пізнання світу в його цілісності і повноті й постання на цьому підґрунті перманентного аналітико-синтетичного пошукування законів і принципів власного буття.

Гіппократ обстоював учення про локалізацію психічних функцій у мозку людини, що, зрегульовуючись гуморально як велика залоза, відповідає за становлення її особистого складника, де відчуття становить основу пізнання світу. Вказаний складник як осереддя людського, усупільненого буття тлумачився філософом у ракурсі темпераментальних особливостей, що пізніше стало підґрунтям для розвитку теорій механістичного сприйняття людини, які розвинув у подальшому І. Ньютон. З іншого боку, ідеї Ф. Бекона [53] окреслили горизонти пізнавального пошуку вищої нервової діяльності як

матеріального субстрата психіки, тоді як становлення особи вбачалось мислителем у постійному пізнанні нею Всесвіту, яке базується на емпіриці і відчуттях. Т. Гоббс був переконаний, що носієм мислення є організована певним чином, тобто у форматі людини та її життя, матерія [391]. Р. Декарт у своїх поглядах на становлення особи-персони припускав, що тіло і душа перебувають у взаємодії, яку забезпечує третя субстанція – Бог. Тому існують принаймні дві незалежні першооснови – мислячий дух і протяжна матерія, які екзистенціюють самостійно, незалежно одна від одної. У той час, як діяльність душі відбувається за законами духу, то діяльність тіла – за законами механіки, тому природа поведінки є сутнісно рефлекторною [83].

За Б. Спінозою основою особистого розвитку є принцип детермінізму, який, з одного боку, заперечує свободу волі, з іншого – посвячує душу в систему причинного пояснення природних явищ, тоді як її поведінкою керує прагнення до самозбереження і власного зиску, котрі опосередковуються волею, тотожною розсудливості [263]. Причому найвищий щабель особистих звершень людина досягає тоді, коли осягає істину шляхом актуалізації ресурсів інтуїтивного розуму.

Розуміння психічного, як і решта істинних знань про світ, людину, Бога можна отримати лише за допомогою особистого досвіду – внутрішнього, ментального, психодуховного та зовнішнього, поведінкового, діяльного, – стверджував Дж. Локк [148]. Взаємозв'язок почуттєвого, емоційного і раціонального, інтелектуального намагався парадигмально систематизувати Г. Ляйбніц [136]. Стрижнем його філософських роздумів є обґрунтування методологічних принципів загальних відмінностей і тотожності нерозпізнаних речей і встановлення законів безперервності і дискретності [77]. Індивідуальні особливості людини, інваріантну мозаїку її характеру описав І. Кант [97], який одним із перших довів, що суб'єкт силою власної волі може переборювати хворобливі відчуття, а також сформулював низку психогігієнічних і психопрофілактичних принципів, що за умови їх сповідування стимулюють самостановлення особистого осереддя людини.

Г.В.Ф. Гегель довів, що свідомість особистості формується в діяльності. Сенс та цінність буття окремої людини полягає тільки у її підлеглості історичній силі, адже все у світі підкорюється абсолютному (світовому) духу [67]. Започаткувавши вивчення соціального розвитку особистості, він підкреслював важливість її свободи, котра досягається через самопізнання, та здатність критикувати будь-яке суспільство, що не засноване на моралі. Видатний філософ розглядав розвиток особистості як постійний рефлексивний процес, який містить у собі інтерсуб'єктивність (певну сукупність міркувань, установок і переконань, котрі об'єднані спільною ідеєю). Остання постає як проблема поєднання двох різновекторних феноменів і стратегій буття: прагнення людини до особистої самореалізації й намагання упорядкованої, заснованої на загальноприйнятних засадах, поведінки, а відтак і чітко унормованої системи міжособової взаємодії. Зрештою, йдеться про потребу в людському співжитті, у злагодженій ковітальності, що ґрунтується на гуманістичних засновках. Інтерсуб'єктивність особи розпросторюється як корелятивний зв'язок між її прагненням до самоідентифікації та об'єктивно існуючими вимогами соціальної унормованості й упорядкованості індивідуальних цінностей, смислів і значущостей.

Пізніше М.О. Лоський вважав, що весь світ складається з особистостей двох типів – дійсних (справжніх) і потенційних (можливих) [152]. Причому розвиток особистості становить еволюційний процес, який передбачає перехід від потенційної персони, котра втілює у собі образ Божий, до справжньої особистості як до земної подоби Бога. Саме уподібнення Абсолюту – мета розвитку будь-якої людини, адже особистість – не готова даність, а самоорганізаційна система невпинного людського самотворення протягом усього свого життя.

За філософським ученням М. Шелера [392], особистість – це індивід, який прагне самості у повсякденні суспільних стосунків та їх співвідносності із власним світосприйняттям і світобаченням, а також це перетин

різноманітних смислових утворень як підстав життєдіяльності й остаточною детермінантою всіх речей, яка має певний набір рис-характеристик, серед яких найважливішими є унікальність (неповторність), самовизначення (свобода), саморегуляція (цілісність).

Удосконалення людської сутності, як відомо, зумовлене культурно-історично – еволюцією живих істот, окультуренням становлення людства та онтогенезом самої людини. Тому в структурі особистості наявні компоненти і характеристики різного рівня узагальнення й стійкості, які спричиняють суспільно значущу поведінку, спілкування, діяльність, учинки [62]. На думку С.Л. Рубінштейна [239], особистість передусім визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного загалу і конкретних його представників, що знаходить відображення у стилі поведінки, змісті діяльності, ситуаційних учинкових актах, способі життя як наскрізній програмі її зреалізування.

О.М. Леонт'єв визначав особистість як цілісне утворення, яке є відносно зрілим продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини. Вона становить результат інтеграції процесів, що узмістовлюють життєві відношення особи до об'єктивної дійсності шляхом актуалізації-здіяння свідомості і самосвідомості. Загалом існує три базових параметри особистості: широта зв'язків людини зі світом, ступінь їхньої ієрархізованості та загальна структура, які, своєю чергою, реалізуються через діяльність і творчість [141].

На переконання відомого українського психолога Г.С. Костюка [119], індивід стає особистістю в міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті громади, виконувати соціальні функції, володіти культурними здобутками нації і людства (мова, мораль тощо). Об'єктивна суспільна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами, водночас як і психічне в людині, так і особистісний план буття визначає продуктивність її взаємодії з довкіллям, у тому числі

спрямування, зміст та характер стосунків з іншими людьми. Діалектична єдність різноманітних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей (диференціації й інтеграції, інтеріо- та екстеріоризації та ін.) системно регулює і вдосконалює саму особистість. Динамічність і стійкість даних тенденцій і станів дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку та соціальної самореалізації.

Особистість неподільно пов'язана з унікальністю (непересічністю, винятковістю) і призначенням (осмисленням буття) людини. Унікальність засвідчує відкритість людської сутності як психодуховної субстанції і вказує на її потребу щомиті стверджуватися через подолання дисонансу між бажаним і дійсним, що виявляється у втіленні здатності до самозміни і самотворення. У зв'язку із цим важливим моментом відомий російський філософ другої половини ХХ століття М.К. Мамардашвілі пише: "... особистість – це форма і спосіб буття, особливий стан життя, знахідка його еволюції..., це вагома думка природи" [162, с. 173]. Призначення – це споконвічний сенс людини бути, стверджуватись динамічно-інтегративно, а не відбувати життя. У пошуках свого покликання людина узгоджує універсальні суспільні цінності і смисли з конкретними ситуаціями особистого зреалізування (сенсами) та цілковито визначається (формує вичерпне уявлення) щодо свого місця, ролі, місії у світі [271].

Отже, з усього аналітично виголошеного очевидно, що особистість в культурно-історичному постанні філософської думки щонайперше виникає й розвивається як окрема ідея, міркування стосовно сутнісного ядра людини, як мислеобраз стосовно її вичерпної якісної характеристики у формовияві богоподібної істоти. В гносеологічному вимірі філософування оформлені таким чином різномістові теоретизування вказують на те, що особистість щонайперше постає як потужний конструкт філософсько-наукового дискурсу. А це означає, що особистість є "штучним понятійним утворенням зі своїми службово-пізнавальними функціями, що відіграють роль

мисленневих інструментів-засобів задля здійснення переходу від емпіричного знання до концептуального і навпаки” [161, с. 79]. Вочевидь мудрайдна думка відомих мислителів і науковців напружено функціонувала між багатоліким набором зафіксованих розумом рис і властивостей людини та з різною мірою повноти і деталізації усвідомленими образами їх персонального чи консенсусного синтезування, поіменування, доконструювання й навіть мислетворення.

Зрозуміло, що за теоретичним конструктом “особистість” як понятійним утворенням свідомої діяльності психічного апарату людини схоплювалась певна феноменологія. Але для нас важливо підкреслити той момент, що не вона була визначальною. Головний нерв в осягненні людини як особистості становили життєдайні розумові обдарування мислителя-вченого, спроможного здійснити вчинок істинного пізнання й спроможного утамувати свою інтенційність в екзистенційних актах самопізнання і мислетворення. І справді мав рацію відомий канадський дослідник психофізіології людини Ганс Сельє, коли зауважував таке: “Як часто в науці починаєш розуміти, що абстракції бувають такою ж чи навіть більшою мірою реальні, аніж смислово охоплювані наукові факти” [256, с. 14].

Безсумнівно, що фундаментальною абстракцією в науці, культурі та суспільному житті, попри багатоманітні емпіричні маркери феноменального оприявлення, і є особистість. Ось чому, як справедливо зазначає К.О. Абульханова-Славська [3], спроби суто структурного підходу та статичні методи пізнання людини нині вже не задовольняють психологічну науку. Адже під структурою розуміється множина компонентів, які сумарно не породжують цілісної єдності, а містять лише поелементні риси-якості, причому без урахування руху-розгортання всієї множини взаємозв’язків між ними. Як відокремлені атоми водню і кисню не мають властивостей, притаманних воді, так і сукупність елементів будь-якої структури й особистості у тому числі повно не відображають характерологічну картинну

цілісність, глибоку сутність усієї цієї розвиткової системи як динамічного утворення.

Унікальність людського існування полягає у поєднанні та взаємодії чотирьох буттєвих вимірів – біологічного, соціального, екзистенційного та самісного. Людина народжується як індивід, як біологічна істота, основна функція якої – пристосування до мінливих умов існування. Наступним щаблем становлення особистості є соціалізація, за якої формується специфічний (оригінальний) спосіб відношення до світу, виконуються соціальні ролі, інтеріоризуються суспільні цінності, видозмінюється довілля стосовно власних бажань, уподобань, виборів. Становище, яке посідає особа у системі соціальних відносин визначається поняттям соціального статусу, що охоплює її права, обов'язки та привілеї. За допомогою статусу оформлюються, упорядковуються, регламентуються взаємини та поведінка людей у групах, засвоюються відповідні модуси діяльності і вмотивовуються соціальні взаєностосунки. Важливими характеристиками статусу є також престиж та авторитет як міра визнання навколишніми певних заслуг конкретної особистості.

До того ж особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі-розвитку, і таке її існування – це перманентний процес становлення, постійний рух-поступ у повсякденних зверненнях і здобутках. Саме динаміка особистісного функціонування визначає закономірності розвитку людини та особливості її формування як індивідуальності. Адже ні окремі її риси-якості, ні характерологічні особливості в цілому не залишаються незмінними протягом життя. Поняття “динамічна структура” змістовно визначається як перманентний процес видозміни особистості у єдності, взаємозалежності й взаємовпливі її елементів як самодостатньої усистемленої цілісності. Особистість, за словами Г.С. Костюка [119], є “системою систем”, або ж складноорганізованою єдністю диференційно-інтегрованих психічних явищ, які розвиваються в індивіді під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників.

У смисловому лоні подібних теоретизувань цікавою видається концепція динамічної структури особистості К.К. Платонова, що охоплює спрямованість (інтереси, схильності, ідеали), соціальний досвід (знання, вміння, навички), індивідуальні особливості психічної організації (перцепція, пам'ять, інтелект, почуття, воля), типологічні чи біопсихічні властивості, що виявляються у поведінці та вчинках (темперамент, характер). Унікально складна, системно організована, динамічно ситуаційна екзистенція людини й забезпечує свідоме та творче відображення зовнішнього світу в притаманних їй взаємозв'язках і взаємовпливах, слугує формотворенню (акумуляції, інтеграції й генералізації) її життєвого досвіду. Сама ж особистість, на думку автора, – це людина як носій свідомості – суспільної та індивідуальної (див. [204, 205]).

Риси-якості, що не мають безпосередньо вроджених задатків, а відображають індивідуально трансформовану суспільну свідомість, умістовлюються в образі життя особистості. Дана підструктура формується шляхом наuczіння й самовиховання та містить переконання, світогляд, прагнення, схильності, бажання. Саме образ життя людини унаочнює її погляди на світобудову, пріоритетні мотиви взаємодії з довкіллям, моральні якості та стилі міжособових стосунків, що у синтетичній унікальності уможливають прогностичність і реалістичність учинків особистості. Соціальний досвід, поєднуючи знання, традиції, звички, надбані у процесі взаємодії із суспільним і квазісоціальним загалом, формує її культурне осереддя самоідентифікації й подальшої індивідуації. Біологічно зумовлені структури поєднують типологічні властивості особистості, її гендерні, вікові особливості й можливі трансформації тіла у часопотоці життя, що значною мірою залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку й усього організму. Найвиразніші риси-якості людини, властивості її психічних процесів утворюють характер і здібності, тобто загальноінтегральні ознаки особистості.

Подальші пошукування у тлумаченні особистості як динамічної системи окреслені в теорії В.О. Ядова (див. [388, 389, 390]). Автор найсуттєвішу роль у людському становленні відводить установкам (диспозиціям) як віховим принципам осягнення суб'єктом власного відношення до дійсності, рефлексивній оцінці поведінки та свідомій регуляції суспільної, діяльно чи вчинково організованої, активності. Тут установка (диспозиція чи поведінковий патерн) постає як системотворча властивість особистості, що визначає впорядкування людської психіки, сукупність стійких мотивів, зорієнтування її діяльності, спілкування, вчинення.

Основна роль установок, які стали рисами-якостями особистості сутнісно формовиявляється через: 1) потяги – первинні емоційні мобілізатори активності індивіда, часто неусвідомлені прояви нужд і потреб людини; 2) бажання – оцінку й ієрархізацію предметно конкретизованих пріоритетів у реалізації нагальних потреб й окреслення можливих шляхів їх задоволення; 3) прагнення – систему вольових зусиль у подоланні перешкод на шляху досягнення особистісних цілей; 4) інтереси – психічні стани-рушії, що забезпечують вектор саморозвитку і самовдосконалення людини; 5) схильності – вибіркові самореалізаційні тенденції, принципи, форми, методи й засоби життєактивності; 6) ідеали – образи бажаного результату діянь, обриси кінцевої мети, котрою керується особистість у процесі вчинення, уявлення про благо і належність, досконалість і довершеність, абсолют та істину; 7) світогляд – систему етичних, естетичних, філософських, наукових та інших поглядів особи як індивідуальності на навколишній світ і своє місце в ньому; 8) переконання – чіткі, усвідомлені мотиви діяльності, аксіоматичні твердження, засновані на співвідношенні вчинків із власними смисловими настановами, ціннісними орієнтаціями, поглядами, віруваннями, котрі виявляються у мереживі особистісних спонукань і актуалізацій.

Людина, на думку М.О. Бердяєва, – це Боже творіння, Його образ і подоба, та водночас точка перетину двох світів – духовного й природного. Причому особистість у жодному разі не є готовою даністю, а вищим завданням, ідеалом розвитку людини, яка самотвориться у вирі духовного, а не природного зростання. Людина через волевиявлення вирощує свою особистість як автентичне творіння, котре воліє божественного в інтуїтивному пізнанні сущого (буття). В ідеях цього мислителя найважливішим рушієм самотворення є свобода – єдина не контрольована Богом категорія людського єства. Тож свідомо регуляція поведінки як категорійна віха свободи особистості засвідчує її вищу природу й покликання, що за задумом Творця надає автономності людському самоствердженню. Сама ж особистість – це цілісний, соборний образ людини, в якому духовне начало як універсалія опановує всі її щиросердечні й тілесні сили за участю божественного Духу [31, с. 18, с. 40].

На переконання цього відомого вітчизняного філософа, “вивчення особистості є основною проблемою екзистенційної філософії”, адже “я” виникає раніше, ніж особа усвідомлює себе особистістю, причому це – “я” “первинне й недиференційоване, не припускає вчення про саму особистість, воно є споконвічна даність, а особистість – заданість, наскрізна мета самореалізації” [30, с. 145]. До того ж особистість не тотожна індивіду, котрий є категорією натуралістичною, біологічною, вона самотвориться у возвеличенні, постійній роботі людського єства над її тілесною організацією. Людина може мати яскраву індивідуальність і не бути особистістю як значенневою актуальністю, продукованою сенсовністю власного існування. Особистість – це багатогранна єдність складного, духовно-душевно-тілесного і водночас це реалізація у природному індивіді Божого замислу, ідеї про людину як про вінець Його творіння [30, с. 147].

Сутнісно особистість в людині є насамперед її та рольова іпостась, через яку вона не тільки себе транслює у довкілля, а й захищає від негативних впливів і негараздів довколишнього світу. Тому персона (личина-

маска) як соціально-рольова позиція чи театральність поведінки суб'єкта диктується не тільки бажанням жити у злагоді із власними домаганнями, можливістю залишитися собою, а й важливістю самозбереження, убезпечення себе від деструктивів навколишнього дійсності. Названий інстинкт театральності (вияв рольових форм активності по відношенню до світу) має подвійний сенс, за якого особистість намагається віднайти своє місце серед інших представників людства, тим самим спонукаючись до соціальності і колективізму [30, с. 151]. Але граючи роль, надягаючи маску соціального схвалення, людина залишається самотньою, що переборюється не у товаристві через кількість чи розмаїття міжособових зв'язків, а в безпосередньому спілкуванні, якісній його складовій, тобто не в об'єктивному, а духовному вимірі інтерацій. “Я” може бути гіперболізованим, що усамітнює особистість, збіднюючи, обмежуючи її в ідейності самоплекання, тоді вона втрачає почуття реальності й живе ілюзіями.

Ще Аристотель зазначав, що усамітнення прагне лише дикий звір і Бог у своєму Абсолюті, тож хворобливі стани егоїстично-нарцисичного спрямування особистості нівечать канал саморуху людини до духовного зростання [16]. Тому кожній автономній особі властивий потяг до соціальної взаємодії, наскрізна потреба в спілкуванні, бажання поділяти з іншими ідею возвеличення Духу та Його персоніфіковане вдосконалення. Відтак особистість є категорією оцінно-аксіологічною, а її зреалізування завжди припускає самообмеження, вільне підпорядкування надлюдському ідеалу, творення надособистісних вартостей, вихід поза власну свідомість, сходження Я у трансцендентний вимір божественного єства [30, с. 156].

Важливо підкреслити, що, на відміну від соціологізаторських поглядів, М.О. Бердяєв визначає особистість як незалежну від детермінацій суспільства, як ту інстанцію, котра володіє власним внутрішнім – своєрідним і неповторним – світом, але водночас вона успадковує від загалу форми колективного несвідомого й усе ж зреалізовується в соціальному доквіллі.

Мислитель постулює певний дихотомічний парадокс існування особистості, котра здатна себе творити, збагачувати, наповнювати універсальним змістом, досягати єдності в цілісності власної екзистенції, але для цього вона повинна *вже* бути, тобто існувати як споконвічний суб'єкт у перманентному потенціалі самотворення [30, с. 156].

Чим сильніша особистість, тим більш виражений у неї характер, який є першоджерелом людського розвитку, перемогою духовного начала над душевно-тілесними складниками індивіда. Темперамент – це перш за все природна даність, а характер – утвердження власного відношення-ставлення до навколишнього середовища, тобто привласнення і досягнення самої людини, її вольових зусиль, зосереджень на власній незалежності (свободі, волевиявленні). [31, с.28]. Особистість – суб'єктно уреальнена любов, яка становить оптимальний шлях її самореалізації, тому її “немає без пристрасті, як без пристрасті немає генія” [31, с. 32].

Отож, як у лоні психосоціологічних розмірковувань, так і в засвіті екзистенційного філософування, особистість смислово оприявнюється новими системними візерунками ідеалізованих картин її сутнісної визначеності та повновагомї присутності у цивілізованому світі. Причому закономірно, що результатом гносеологічної конструктизації онтофеноменальної дійсності, що позначається категорійним поняттям “особистість”, є набір окремих теоретичних конструкцій психологічного, соціально-психологічного чи суто філософського плану. Особистість як теоретична конструкція – це завжди абстрактна модель людини як члена конкретних групи, етносу, суспільства, культури, історичної епохи, в основі створення якої перебувають не процедури ідеалізації, а абстрагування, схематизації, структурування, типологізації. Ось чому особистість різні вчені схарактеризовують тим чи іншим набором рис-властивостей, надаючи їм самостійного феноменологічного статусу у психодуховній організації внутрішнього життя людини. І це підтверджує не лише вищеподаний науковий матеріал.

Яскравим прикладом, що підтверджує сказане, є запропоновані В.В. Рибалкою контентно-атрибутивна й антиполітична формули особистості (див. [222]). Так, науковець проаналізував сорок визначень категорійного поняття “особистість”, що запропоновані у період з другої половини ХІХ до початку ХХІ століття вітчизняними філософами, психологами, педагогами (М.Я. Грот, П.П. Вікторов, В.М. Бехтерєв, В.І. Вернадський, О.Ф. Лазурський, В.В. Зенківський, С.М. Бaley, А.С. Макаренко, С.Л. Рубінштейн, В.М. М'ясищев, О.Ю. Кульчицький, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, О.В. Запорожець, К.К. Платонов, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, О.Г. Ковальов, М.М. Амосов, В.О. Сухомлинський, А.В. Петровський, В.А. Роменець, О.К. Дусавицький, Г.О. Балл, В.О. Моляко, І.А. Зязюн, О.М. Ткаченко, І.Д. Бех, С.Д. Максименко, Г.П. Васянович і В.Д. Онищенко, Б.Й. Цуканов, В.Ф. Моргун, В.Г. Кремень, О.І. Санніков, О.П. Саннікова, О.Г. Асмолов, Т.М. Титаренко, П.П. Горностай, І.П. Маноха), і дійшов висновку, що має місце певна закономірність: одні атрибути зустрічаються значно частіше, ніж інші, що ставить питання про контентний аналіз атрибутивної множини понятійних ознак вказаної категорії. Після виокремлення ученим цих ознак і складання їх частотного рейтингового списку ним отримана така “сукупна атрибутивна формула” визначення категорії “особистість”, що “утворена структурною ієрархією низки головних атрибутивних категорій і понять, у яких відображаються такі її фундаментальні якості, як (у дужках наводиться частота вживання відповідних атрибутів у визначеннях):

1. Соціальність (31). – 2. Творчість (21). – 3. Людність (20). – 4а. Самість, самосвідомість, тобто “Я” (18). – 4б. Духовність (18). – 5а. Культурність (16). – 5б. Життєвість (16.) – 6а. Індивідуальність (13). – 6б. Цінність (13). – 7. Розвинутість (11). – 8. Діяльність (10). – 9. Відносність (ставленнєвість) (9). – 10а. Суб'єктність (8). – 10б. Формальність (8). – 11а. Вершинність (7). – 11б. Здатність до оволодіння, засвоєння світу (7). – 11в. Свідомість (7). – 12а. Історичність (6). – 12б. Організованість (6). – 12в.

Психологічність (6). – 13а. Унікальність (5). – 13б. Об’єктність (5). – 13в. Якісність (5). – 14а. Наявність специфічних властивостей (4). – 14б. Вчинковість (4). – 14в. Динамічність (4). – 14г. Колективність (4). – 14д. Світоглядність (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). – 14е. Системність (4). – 15а. Відповідальність (3). – 15б. Внутрішній характер (3). – 15в. Ідеальність (3). – 15г. Матеріальність (3). – 15д. Носій властивостей (3). – 15е. Комунікативність (3). – 15ж. Сукупність властивостей (3) і т.д.” [222, с. 93].

Крім того, здійснений В.В. Рибалкою логіко-змістовий аналіз сорока визначень особистості показав, що в деяких з них “наявні не тільки парні антиномії, а й певні антиномічні ланцюги, якими охоплюється складна і часто суперечлива сутність особистості”. Тому отримані антиномії відомим дослідником поєднані в одному ланцюговому комплексі. При цьому перший член антиномії обрано “за порядком, який відповідає його місцю в контентно-атрибутивній формулі, а другий – за логікою створення самої атрибутивної формули, виходячи з того, що з усього масиву атрибутів особистості за своїми номерами перевищує порядкове число лише 15. Відповідний аналіз і синтез дав змогу створити попарно-сумативну (див. у дужках знак +) антиномічну формулу особистості:

1. Соціальність (31) – 6а. Індивідуальність (13) +
2. Творчість (21) – 8. Діяльність (10) +
3. Людність (20) – 17. Тваринність (1) +
4. Самість, тобто Я чи самосвідомість (18) – 11в. Свідомість (7) +
- 4б. Духовність (18) – 15в. Матеріальність (3) +
- 5а. Культурність (16) – 16п. Природність (2) +
- 5б. Життєвість (16) – 10б. Формальність (8) +
- 6б. Цінність (13) – N+1. Індиферентність (1) +
7. Розвинутість (11) – 16м. Природженість (2) +
8. Діяльність (10) – 14б. Вчинковість (4) +
9. Відносність (ставленнєвість) (9) – 17. Абсолютність (1) +

10а. Суб'єктність (8) – 13б. Об'єктність (5) + ...” [222, с. 97].

Отже, наведені тут “формули” – це сутнісно понятійні моделі або карти особистості ідеального типу, відтак, що закономірно, і продукти вдало здійсненого теоретичного конструювання того предметного поля, який отримав назву “особистість”. І на це фактично вказує й сам їх автор: для психолога і педагога ці сукупні формули становлять орієнтир, еталон, ідеал, на основі чого має розгортатися розуміння конкретної особистості клієнта в певних ними усвідомлюваних межах. Він цілком слушно пропонує поетапне співвіднесення між бажаною теоретичною моделлю особистості, зафіксованою у вигляді атрибутивно-антиномічної формули, та реальним особистісним світом конкретної людини, котра підлягає зовнішнім впливам (вихованець, клієнт, підлеглий та ін.) або самовпливам в усіх процесах само- (пізнання, розуміння, сприйняття, визначення, виховання, розвитку, вдосконалення, творення тощо).

Взагалі гуманістично зорієнтовані науково-психологічні витлумачення особистості просякнуті наскрізною ідеєю її перманентного потягу до самоактуалізації як невичерпного джерела-спонуки творення свого Я на підвалинах колективізму, людяності, моралі, культури, духовності. Але формування особистості не гарантоване природою і законами буття, адже будь-які задатки, здібності і таланти реалізуються та примножуються у звитяжній роботі і постійному діяльному русі-напруженні до горизонтів краси, істини, мудрості й урешті-решт до одухотвореного просвітлення. Тому справжнє покликання людини полягає у самотворенні себе як суб'єкта гармонійних взаємин із суспільним докільлям, як автентичної особистості, та непересічної індивідуальності, спрагнених самісної реалізації.

Отже, все вищевиголошене дає підстави висновувати, що особистість, незважаючи на онтологічні джерела й феноменологічні оприявлення людського буття, – це перш за все засадничий, надважливий, евристичний теоретичний конструкт сучасної психології. Як гносеологічне утворення він відіграє роль потужного мисленнєвого інструменту чи, принаймні, засобу

задля здійснення переходу від дослідного знання до концептуального, від емпірики до теорії. Водночас уявлення про особистість як ідеальний конструкт, принципи, підходи, методи і способи його наукового пізнання дає змогу теоретично упрозорювати багатоманіття емпіричних даних психологічних спостережень та експериментувань і відтак дозволяє заповнювати виявлені пустоти у структурі наявного знання та окреслювати контури особливого самостійного статусу того серцевинного набору рис-властивостей людини, котрі й характеризують її як особистість, вказуючи саме на персоніфікований (унікальний) спосіб її буття у світі як суб'єкта життєдіяльності та індивідуальності, спроможної здійснити вчинок самотворення.

1.3. Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність

Поняття “світ” в історичному у змістовленні першочергово пов’язане з виділенням людини з довколишньої дійсності. Опосередкування життєдіяльності людей соціальними стосунками зумовило становлення суспільства як окремої цілісності, де світ постає водночас зовнішнім чинником і безпосереднім середовищем формовияву цієї системи відносин. Категорія “світ” у філософському тлумаченні утворює смислове ядро світогляду, вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи сущого. Світ – це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства, це конкретне буття, універсальна предметність, у якій людина самовизначається як суб'єкт життєдіяльності [280]. Категорійна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях – цілісності, природності, предметності, самозмінності.

У найбільш загальному визначенні категорійне поняття “світ” слушно тлумачити як сукупну реальність у всьому розмаїтті її речових і предметних оприявнень, яка перебуває у тотальному взаємозв’язку всіх речей, явищ, процесів, метаморфоз. Світ – це безмежна кількість мікрокосмів і водночас

цілісна надскладна система, що розвивається в діалектичній єдності природи і людини, котра його пізнає, тлумачить та видозмінює. У процесі активної цілеспрямованої діяльності вона перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її життєдіяльність, з іншого – руйнує природу і створює загрозу власному існуванню.

Світ у суто філософському розумінні визначає межі абсолютності явищ універсуму, що мислиться як проекція усіх можливих світів на нескінченну реальність. Та якщо в тлумаченні поняття зовнішнього світу немає ніяких суперечностей, то в судженнях про внутрішній світ людини споглядається чимало труднощів і суперечностей. Як логічна категорія світ – це місце в мисленні, куди поміщається творена онтологічна картина і водночас це важлива світоглядна універсалія. Як саме таке місце особистісний світ замкнутий у собі, самодостатній, цілісний і відокремлений від інших світів (В.А. Роменець, С.К. Шандрук), як універсалія – це вся за обсягом, сприйнятим й осягненим розумом, актуально охопвана акт-упредметнена стихія буття і нічого чи, принаймні, мізерно відображена за унікальним змістом ситуаційно локалізована присутність людини у Всесвіті [339].

В античних філософських уявленнях світ розглядався передусім як упорядкованість природи, а людина в ньому бачилася істотою, яка перебуває у неподільному зв'язку з ним [391]. Представники матеріалізму вважали першоосновою світу речове, матеріальне начало. В ідеалістичному напрямі античної філософії першопочатком світу визначається певне духовне джерело, ідеальна сутність, або Бог як Світовий Розум чи Абсолют. Скажімо, Платон, як відомо, розрізняв два світи – ідей і речей, щоправда, приписував одному з них справжнє існування, повертаючись тим самим до єдиного дійсного світу. У філософській традиції Демокріта особистий світ вважається певною мірою продовженням, відтворенням дійсного (реального) світу, його копією, відфільтрованою сприйняттям і видозміненою відповідно до цілей і завдань життєдіяльності конкретної людини.

Проблема співвідношення віри і розуму як способів досягнення божественності світу, розв'язувалася у період середньовіччя [63]. Представники реалізму стверджували, що загальне (універсальне) існує як онтологічно самостійна реальність, саме вона утворює самостійний світ духовних ідеальних сутностей, які існують у конкретних об'єктах і поза ними. Номіналісти сповідували протилежні погляди, стверджуючи, що існують лише окремі предмети, конкретні речі. Загальне існує тільки у словах людини, тобто в ноуменах як умоглядних поняттях. Гуманістичний світогляд, притаманний епосі Відродження, ґрунтувався на пантеїстичних концепціях, які обстоюють єдність Бога і природи.

Філософські та природничо-наукові ідеї здобули своє логічне пояснення в теоріях Р. Декарта і Б. Спінози про субстанції, що тлумачаться як граничні засновки світу, а їх розмаїття й трансформації є лише виявом єдиного цілого. Так, Б. Спіноза [263] обстоює ідею про загальний взаємозв'язок, взаємодію всіх явищ у світі, адже субстанція завжди самодетермінантна, себто постає причиною самої себе, тому ототожнюється автором з природою, духом і Богом, які нескінченні у просторі і вічні у часі. Р. Декарт [83] пояснює світ як співіснування двох субстанцій – матеріальної та духовної, котрим властиві протяжність і мислення співвідносно. Певним синтезом філософських і природничих уявлень про світ є концепція І. Ньютона, згідно з якою будь-яке буття (природи чи людини) – це існування Всесвіту як просторово-часової реальності, що функціонує за законами механіки.

Універсальна концепція розвитку світу з'являється в німецькій класичній філософії. Ф. Шеллінг пояснює світ через перманентний розвиток, що проходить наступні стадії: природа, суспільство, самосвідомість людини. Філософ асоціює свободу зі світом мистецтва та інтуїцією. Рушійна сила розвитку – єдність і боротьба протилежностей, тобто взаємодія і взаємопроникнення полярних начал [114]. Буття людини, на думку І. Канта [98], відокремлюється від буття природи, де все закономірно, причинно

зумовлено, немислиме без свободи, яка і є окремим світом – моральним або духовним. Автор формулює моральний закон (категоричний імператив), функціонування якого неможливе без свободи суб'єкта і рівності з іншими представниками людства у можливостях власної реалізації. Г.В.Ф. Гегель [67] світом свободи вважав пізнавальну діяльність, самосвідомість людини. Загалом, духовний світ німецька філософія досліджує як відносно самостійну реальність, проводиться чітке розмежування між індивідуальною та суспільною свідомістю.

Сучасні уявлення про світ знаходять своє подальше вираження через поняття: матерія, рух, розвиток, закони діалектики, свідомість, людина, діяльність, суспільство, культура та ін. Вперше до емпіричного дослідження особистісного світу звернувся німецький філософ, засновник феноменології Е. Гусерль [79]. Він вбачав у цьому понятті основу для формування нового способу філософського мислення, особливу підструктуру чи системну цілісність усіх особистісних психічних рис і властивостей.

У концепції системного пізнання людини Б.Г. Ананьєва провідну роль у становленні індивідуальності як саморегулюючої системи відіграє особистісний світ, що охоплює самосвідомість людини, оригінальну систему ціннісних орієнтацій, суб'єктивно організовані образи, переконання й вірування. Змістонаповнення внутрішнього світу – системокомплекс сенсів і смислів (життєвих цінностей, планів і перспектив, глибоко особистих переживань), упорядкована певним чином співзалежність образів і концептів, домагань і самооцінки. У внутрішньому світі людини інтегруються всі враження від прожитого відтинку життя, узагальнюються й систематизуються переживання, оцінюються поведінкові реакції та власні вчинки. В ньому концентруються оціночні судження, передбачувані результати і реальні досягнення особистості як суб'єкта діяльності в кожен момент буття [14, с. 328].

Ключовим психологічним надбанням ранньої юності, на думку І.С. Кона [115], є відкриття людиною свого внутрішнього світу –

самоусвідомлення, осягнення своєї унікальності, неповторності, непересічності, феноменальності, що мислиться особистістю у всій повноті розкриття власного екзистенційного потенціалу. Особистісний світ людини є результатом психодуховної проекції її власного Я у соціальне повсякдення, наслідком якого є життєтворення. Його специфіка зумовлена сприйняттям, відтворенням і збереженням Я в умовах і процесах буття конкретної особи як індивідуальності та універсума. Реалізація даного функціонального призначення особистісного світу як специфічного досвіду життєреалізації уможлиблюється чотирма етапами смисложиттєвого самопроекування.

Перший становить планування (прогноз) повсякденних ситуацій, який полягає в уможливленні перспективі зреалізування потреб життєдіяльності, продукуванні онтологічних сенсів, що стають системоутворючими чинниками особистісного світу; другий – безпосереднє мотивування, тобто проектування мисленнєво окреслених життєвих сенсів і буттєвих смислів, які постають особистісними “взірцями” (критеріями) бажаного – очікуваними результатами життєздійснення у зв’язку із зовнішніми, у тому числі соціальними, умовами [46]; третій – безпосереднє діяння або вчинок, тобто уособлене в актах співвіднесення власного Я зі світом з урахуванням глобально смислового спрямування свідомості й культурного оточення людини; нарешті четвертий – рефлексія як усвідомлення власних думок, переживань і подальша цілковита відповідальність за наслідки діяльності.

Рефлексія, як відомо, – це унікальна здатність до самовідображення психікою самої себе, результатом якої є виникнення феномену самосвідомості. Завдяки рефлексії особистість спроможна усвідомлено, цілеспрямовано керувати всіма іншими психічними процесами, контролювати і скеровувати їх у русло гармонізації й самовдосконалення.

Саме специфікою суб’єктної свідомості та самосвідомості, можливостями розуму і його пластичністю пояснюється ідея існування особистісного світу як особливої надіндивідуальної сфери людського буття. Дана наукова думка розкривається Е. Гусерлем у завершальній прижиттєвій

праці – “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія” [78]. Філософ уводить в інтелектуальний обіг поняття “життєвий світ”, яким окреслює світобудову людських значущостей, горизонт суб’єктних потреб, цілей, домагань, утілюваних у тій чи іншій формі у предметах, реаліях і зв’язках особи з безпосереднім довкіллям і культурним надбанням суспільства в цілому. Життєвий світ розглядається ним як універсум інтерсуб’єктних смислів, відносин, апіорних щодо різноманітності свідомих, зокрема наукових, схематизацій (упредметнень) людської діяльності й мислення.

Соціокультурне середовище є всеохватною буттєвою сферою суб’єктної ідентифікації і водночас універсальним чинником (активатором) формування особистісного світу людини. Воно спонукає суб’єкта до реалізації власного Я в навколишньому оточенні, продукує особистісні сенси, цінності і смисли, які, зрештою, й утворюють її внутрішній духовний світ і породжують інтенційність життєтворчого самостановлення [313]. Звідси закономірно, що особистісне зростання є активним процесом самотворення, коли людина бере на себе відповідальність за своє життя, соціально-культурний і професійно-діяльний шляхи свого зреалізування.

На основі розуміння сутності онтології людського буття як специфічного виду активності сучасною наукою пропонується виділити окрему її категорію – життєтворчу активність особистості [37, 212]. Вона тлумачиться як сполучна ланка, крізь яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв’язок між процесами адаптації й творчості на рівні самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як прикінцевої мети адаптивних процесів, з одного боку, та креативності як інтегральної характеристики мобілізації життєвого потенціалу – з іншого. На думку Д.О. Леонтьєва [144], одним з компонентів життєтворчості є понятійне уявлення про картину чи образ світу – індивідуальної системи уявлень (у т. ч. загальних і конкретних знань) людини про те, як влаштована довколишня реальність за присутності людини у світі.

Понятійно концепти особистісного світу й світогляду багато в чому схожі, хоча й мають певні семантичні розбіжності. Світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які визначають ставлення людини до світу і регулюють її поведінку у повсякденному житті. Особистісний світ є складним психодуховним інтегральним утворенням, яке не тільки окреслює індивідуальний підхід до сприйняття довкілля, а й спонукає людину до виокремлення себе як суб'єкта навколишньої дійсності, спосіб бачення і розуміння власних життєтворчих можливостей, досягнення буттєвих ресурсів. Він, опонуючи світу зовнішньому, “вміщує у собі все” (В.А. Роменець, П.А. М'ясоїд [12, 188, 212]). Тож світогляд – це єдність знань і переконань, розуму і віри, емоційного й інтелектуального, оцінок і норм, світовідчуття і світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, індивідуального і суспільного. Характер уявлень про дійсність сприяє постановці та конкретизації цілей, після відрефлексування котрих систематизуються життєві плани, породжуючи особистісний світ – узагальнену світоглядну картину, що містить вчинкову складову. А це означає, що особистісний світ людини – це не тільки зміст, а й спосіб усвідомлення дійсності й така система спонук, принципів життя, що визначають характер діяльності з подальшою рефлексією вчинків і корекцією цільових домагань. [253, с. 8].

Реальний зміст людської екзистенції охоплюється понятійним конструктом “життєвий (або особистісний) світ людини” (Ф.Ю. Василюк [56]). На думку Т.М. Титаренко [269], саме зазначена дефініція виражає співвідношення між світом зовнішнім і внутрішнім, репрезентує унікальну цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх буттєвих утілень. Особистісний світ слушно розглядати як певну концептуальну модель багатовимірного відображення дійсності, адже він є феноменологічним локусом, що інтегрує пройдений життєвий шлях як досягнутих і реалізованих людиною у вирі подій повсякдення індивідуальних смислів та буттєвий простір як сферу її творчого самоствердження (рис. 1.1).

Світовідчуття слугують безпосередній перцепції навколишнього середовища, за якої світ і ставлення людини до нього відтворюються у чуттєво-емоційному формовиві. Світосприйняття являє собою організовану й упорядковану предметну реальність, яка, систематизуючи особистісне знання, утворює узагальнений образ довкілля; сутнісно воно становить опосередкований досвідом спосіб тлумачення реальності, є формою пізнання оточення через чіткі уявлення особи про світ і власне місце в ньому. Світогляд – система знань, вартостей, переконань, практичних настанов, які у взаємодоповненні впорядковують ставлення людини до світу в цілому. Він утворює осереддя або центральну ланку особистості, тому що формує підґрунтя для намірів і планів, окреслює вагомі життєві домагання, продукує норми поведінки, життєву позицію, систему цінностей і устремлінь, персоніфікованих сенсів, загальнолюдських смислів. Картина світу – складноструктурована цілісність, особлива форма систематизації досвіду і знань, якісне узагальнення і світоглядний синтез різнопланових уявлень про навколишню дійсність, світ, людину і святість. Всі зазначені складові компоненти породжують особистісний світ людини як цілісну систему уявлень про загальні властивості, принципи і закономірності співіснування багатьох реальностей – об’єктивної, суб’єктивної, соціальної, екзистенційної тощо.

1 – світовідчуття: безпосередні переживання, оцінка дійсності, емоційне забарвлення довкілля

2 – світосприйняття: накопичення досвіду, спосіб пізнання дійсності, конкретні уявлення про світ, метод формування уявлень



4 – картина світу: цілісний образ світу, системна якість розуміння, рефлексивного бачення законів життя

3 – світогляд: сформовані переконання, судження, особисте тлумачення реалій буття, власні принципи, чіткі прагнення і домагання

Рис. 1.1. Компоненти особистісного світу людини

У будь-якому випадку система усуб'єктнено відрефлексованих сенсів постає рушієм-чинником у процесі становлення всіх елементів особистісного світу людини. Формуючись під впливом загальнолюдських і суспільних смислоформ, світоглядні переконання і життєві орієнтири дозволяють особистості ставати суб'єктом історичного процесу, здійснювати вплив на розвиток громади і соціуму. Сенс – це завжди вибіркоче ставлення до загальноприйнятого смислу, що воліє бути реальним предметом задоволення потреб окремої людини у множині міжособистісних взаємин у суспільстві. Наявність усталеної системи сенсосмислових пріоритетів засвідчує зрілість суб'єкта як індивідуальності, оскільки в ній акумулюється і власний життєвий досвід, і мудрість поколінь, оприявнена в культурі соціальних стосунків, і стратегічні можливості реалізації духовного потенціалу людини як універсума.

Водночас особистісний світ як серцевинна ланка взаємовідносин людини зі світом – це, передусім, свідоме ставлення до дійсності, яке охоплює теоретичні знання, оціночні судження і рефлексивність діяльності. Таким чином, життєдайною основою світоглядних переконань і картинних упредметнень дійсності, сфокусованих в особистісному світі людини є її смисложиттєве спрямування й детерміноване ним волевиявлення, реалізоване у вчинку [5, 52, 100]. Саме рефлексивне усвідомлення фундаментальних смислів буттєвості перетворює людину з об'єкта, якому довкілля прищеплює світоглядні й суспільні норми та правила поведінки, на суб'єкта життєтворчості, котрий здатен звільнити власну творчу і волюву енергію, визначити глибинні мотиви і спонуки як своїх мисленнево-чуттєвих, так і діяльно-практичних проявів, а в підсумку дає змогу утвердитися як повноцінній особистості універсумного гатунку.

Розвиток особистості – це постійне самовдосконалення, яке повною мірою реалізує ресурсні спроможності людини, її обдарування і креативний потенціал, а також глибоке осмислення власних життєвих устремлінь, спонук, мотивів, форм, технологій і способів досягнення цілей, персонально

значущих домагань, що системно уможливають гармонізацію її стосунків із суспільним загалом і світом у цілому. При цьому неабияке значення у процесі особистісного розвитку відіграє зміст діяльності людини, що окреслює особливості функціонування нормативно-конативної сфери, глибину усуб'єктнення поведінки і вчинків, дієвість переконань і суспільних домагань, визначаючи повномірність їх соціальної значущості й доречності.

Особистісний розвиток взаємодоповнює буттєвий, рефлексивний та духовний складники-нашарування, кожен з яких містить по чотири компоненти. Так, буттєвий вимір існування складається із психофізіологічного, психоархетипного, психоонтичного і психоментального змістовлень; рефлексивний охоплює психопрактичний, психодіагностичний, психосоціальний й егодинамічний компоненти; духовний – психоіндивідуальний, психогуманний, психохолістичний і трансперсональний чинники [345]. Духовний рівень найзначущий у розвитку й саморегуляції зрілої особистості, основними мотиваційно-значеннєвими віхами становлення якої є вищі людські цінності.

Духовність – це спонтанне переживання особою нагальної потреби екзистенційного втілення у вчинках надособистісних смислів. Постання і розвиток особистості у вимірах повноквітальності визначається мірою обрання людиною духовних засновків цього становлення та ступенем реалізації у повсякденні вособистіснених сенсів як привласнених і трансформованих усезагальних значень і смислів, що організовані у певне синергійно-ієрархічне утворення – смисложиттєву сферу.

Основоположник гуманістичної психології А.Г. Маслоу [168] запропонував як модель розвитку особистості самодостатню людину, яка відповідально і вільно робить свій життєвий вибір, стала і йде шляхом самоактуалізації. Уникнення ж свободи та відповідальності унеможливило досягнення особистісної автентичності. На думку автора, недоцільно зосереджувати увагу на детальному аналізі окремих подій, реакцій, переживань, слід вивчати кожну людину як єдине, унікально організоване

системне ціле, тобто як мікросвіт. Основною метою життя людини, котра прагне душевного здоров'я і самореалізації, є самовдосконалення, що припускає наявність сприятливих соціально-історичних умов, які уможливають повномірне розкриття обдарувань суб'єкта життєдіяльності. Самоактуалізація – це безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, здійснення своєї місії, або покликання, прийняття власної природи, невинне прагнення до гармонізації чи внутрішньої синергії різновекторних домагань особистості.

Людина за своєю природою – позитивне свідоме створіння, тому в кожній особі закладені потенційні можливості для самозростання та самовдосконалення. Причому тут пріоритетність належить творчим резервам особистості. А.Г. Маслоу перший висловив тезу, що креативність є універсальною характеристикою людини, її невід'ємною сутністю. Творчі здібності притаманні індивіду від природи, всі люди від народження без винятку володіють креативним потенціалом, який здебільшого згасає у результаті соціалізації та “окультурення” [164]. Людина – це істота бажань, яка рідко і ненадовго досягає повного задоволення всіх вроджених потягів чи потреб. У неї загалом не залишилось сильних інстинктів у тваринному розумінні цього слова, а лише їх рудименти чи анахронізми, залишки, які легко нівелюються під впливом освіти, культурних табу, страху невдач, осуду з боку суспільного загалу. Автентична самість у її центральній ланці – глибокому розумінню власних бажань і потягів – постає як здатність чути ці слабкі внутрішні голоси-імпульси, що покликані скеровувати активність особистості на шляху саморозвитку і самовдосконалення. А творчість – універсальний чинник, що самоплекає всі види її саморозкриття і самоактуалізації.

Передумовою виникнення певних типів поведінки особи, джерелом її активності є потреба. Здійснення діяльності контролюється шляхом порівняння досягнутих проміжних і підсумкових результатів з тим, що було заздалегідь запрограмоване. Задоволення потреби знімає мотиваційне

напруження і, викликаючи позитивну емоцію, слугує прийняттю рішення про обраний вид діяльності чи вчинення. Незадоволення потреби викликає негативну емоцію, посилення мотиваційного напруження, що породжує когнітивний дисонанс між бажаними та дійсним і водночас активізує пошукову діяльність [166]. Отож потреби – це нестача чого-небудь конче відсутнього для підтримки життєдіяльності організму, особистості, соціальної групи, суспільства в цілому, а також внутрішня детермінанта активності й самоактивності.

Суб'єктами потреб можуть бути суспільство в цілому, етнос, соціальна група, окрема людина як усупільнений індивід. Традиційно вирізняються суспільні (соціальні) та індивідуальні (особисті) потреби. Між ними, як відомо, існує взаємний, але неоднозначний зв'язок. В особистих потребах відображається сприйнята й усвідомлена особою частина суспільних домагань, котрі є інтегрованим вираженням значущих для громадськості смислових настановлень. Соціальні потреби трансформуються в особисті та конкретизуються у персоніфікованій діяльності. Тому чим повніші особисті потреби членів соціальної спільноти, тим різноманітніша, складніша й ефективніша діяльність людини, що приносить користь суспільному загалу. Тож існування конкретних видів діяльності як соціальних орієнтирів загальнолюдської культури визначається розвитком нагальних потреб кожної особистості.

За концепцією А.Г. Маслоу [168] людські потреби організовані ієрархічно: фізіологічні (задоволення нужд тіла); в безпеці, надійності та захисті (стабільності, прогностичності майбуття, впевненості у завтрашньому дні); в любові та причетності (приналежності до сім'ї, громади, кола друзів, бути коханими); у повазі, похвалі, самоповазі (престиж, визнання, репутація, статус, поцінування, прийняття суспільним загалом); у свободі, важливій для повного розвитку всіх задатків та талантів, для реалізації самості, самоактуалізації. Причому закономірністю тут є те, що кожній людині треба

спочатку задовольнити нижчі потреби, щоб потім бути здатною до реалізації потреб наступного рівня.

Задоволення ієрархічно нижчих нужд забезпечує усвідомлення значущості досягнення потреб більш високих рангів та їх мотиваційну активізацію для реалізації людиною власних ресурсів, талантів, обдарувань. Існують поодинокі випадки, коли творчі особистості можуть проявляти свій талант, не звертаючи уваги на серйозні соціальні проблеми, завдяки особливостям своєї біографії, здатності віднайти свій шлях до задоволення всього ланцюга потреб. В цілому ж очевидно, що чим нижче за рангом нужда, тим вона більш виражена та пріоритетніша в її реалізації, та людина зазвичай мотивується одночасно потребами декількох рівнів у їх взаємозалежності і супідрядності.

Всі мотиви людини А.Г. Маслоу слушно поділяє на дві глобальні групи: дефіцитарні (або Д-мотиви, ототожнюються з біологічно значущими цільовими домаганнями, орієнтованими на функціонування індивіда) і мотиви зростання (або буттєві, Б-мотиви, співвідносні з духовними запитами особистості). Перші є стійкими детермінантами поведінки, спрямовують особу на задоволення станів певної організмичної нехватки чи дискомфорту (спраги, голоду, холоду та ін.); їх відсутність викликає хворобливі стани і продукує невротизацію поведінки. Отож Д-мотивація націлена на зміну несприятливих, фрустраційних умов, які викликають напруження у взаєминах людини зі світом. Друга група мотивів характеризує метапотреби, які, хоча й мають окремі цілі, все ж пов'язані з прагненням особистості актуалізувати свій потенціал, використати якомога ефективніше внутрішні ресурси [165]. Саме вони збагачують життєвий досвід, розширюють кругозір, не зменшуючи, як у випадку з Д-мотивами, а навпаки посилюючи психічне напруження, котре й спонукає людину до самовдосконалення. Прикладами мета потреб, що є основою смисложиттєвої сфери особистості, є цілісність, вчинкова активність, краса, добро, любов, істина, унікальність, довершеність, духовні запити-діяння та ін..

Вищі рівні мотивованості людини виявляються у прагненні до самоактуалізації, що тлумачиться А.Г. Маслоу як процес поміркованого прийняття рішень і перманентне прагнення особистості проявити та зреалізувати весь свій потенціал в дихотомії визнання непересічності власного Я. Самоактуалізація – це серцевина особистості з її максимальним самовираженням, маркер глибинної природи у набутті внутрішньої самості, виховний чинник реалізації завуальованих здібностей і потенційних можливостей [168]. Вона передбачає самокритичність до своїх недоліків, недосконалості власної фізіологічної природи включно, але за умов конструктивного і цілісного сприйняття свого Я.

Істинної самоактуалізації досягають, на думку науковця, менше одного відсотка людей, оскільки більшість просто не знає про власний творчий, ресурсний потенціал, сумнівається в собі, боїться проявляти здібності і таланти. Це явище отримало назву “комплексу Іони”, що характеризується страхом успіху, негативним самосприйняттям, які заважають людині воліти самовдосконалення [168]. Перешкодою на шляху до самоактуалізації може бути надмірне тяжіння до безпеки, але ж процес саморозвитку потребує постійної готовності до ризику, помилок, відмови від звичних форм і ригідності поведінки. До того ж реалізація потреби в самоактуалізації потребує від людини мужності і відкритості новому досвіду.

Серед цінних ідей, висловлених у наукових працях А.Г. Маслоу, слід назвати і положення про роль пікових переживань в особистісному зростанні. Завдяки ним здійснюється трансценденція, вихід за межі самої особистості і спонтанне переживання, наближення до своєї істинної, довершеної сутності. “Пікові відчуття тільки позитивні і жадані, це переживання чистої радості, що приймаються людиною з благоговінням, піднесенням чи одухотворенням. В моменти пікових переживань індивід подібний Богу в своєму люблячому, щирому сприйнятті світу і людських істот у їх повноті та цілісності” [168, с. 96].

У теорії К. Роджерса [223] визначальною рушійною силою становлення особистості постає потреба у реалізації своїх вроджених потенційних можливостей на основі суб'єктивного досвіду, відносно якого інтерпретується довколишня дійсність. Причому найнеобхіднішим моментом тенденції актуалізації є прагнення людини до повнофункціональності (аналог самодостатності), тобто нестримне бажання реалізувати свій потенціал з метою максимально задіяти власне Я у всеможливі аспекти буття. Спробувавши досягти повноти, людина осмислено сприймає життя, воліє віднайти духовні її складники, тим самим набуває екзистенційності – невимушеності в насолоді пізнання себе та світу.

Водночас зауважимо, що повномірна актуалізація потенціалу не є прикінцевою метою особистісного розвитку, вона швидше постає як безперервна система самозмін і самовдосконалення. Повнофункціональність – поняття, яке використовує К. Роджерс для позначення людей, котрі спроможні оптимально використати свої здібності і таланти, повноцінно реалізувати свої обдарування та неупинно рухатися до пізнання універсумних засновків світу. Автор обстоює п'ять основних особистісних характеристик, які є маркерами для позначення неухильного руху-поступу до повнофункціональності [223]. Передусім найвагоміша характеристика динамічного процесу самовдосконалення особистості – це відкритість новітнім переживанням, коли людина здатна слухати себе, відчувати весь спектр вісцеральних, сенсорних, емоційних та когнітивних переживань; тоді вона чітко усвідомлює свої найглибші думки та почуття, не намагаючись їх спростити чи знівелювати. Фактично всі переживання чітко символізовані у їх повномірному усвідомленні, не спотворюються і не ігноруються.

Друга характеристика людини, котра повноцінно функціонує – екзистенційний спосіб життя, а відтак конкретне буття за принципом “тут і тепер”, коли особа глибоко відчуває, переживає й духовно наповнює кожен момент власної життєактивності та пізнає радість соціальних взаємодій. Мовиться про набір тенденцій жити всебічно насичено, щомиті відчувати

вагомість свого існування, де кожне переживання сприймається як свіже й унікальне. Такі люди лабільні, адаптивні, терплячі, цікаві, безпосередні, постійно поглиблюють і вдосконалюють власний досвід життєзреалізування.

Наступна риса повнофункціональності – організмична довіра, котра найвиразніше виявляється під час прийняття рішень. Чимало людей, діючи відповідно до вимог ситуації, керуються соціальними нормами (пропагованими певною групою чи громадою), відтак на їхній вибір стилю взаємодій з оточенням вирішальний вплив справляють зовнішні чинники, а не зважена внутрішня позиція. Довіра власним органам чуття як надійному джерелу інформації, усвідомлення своїх переживань дають змогу чітко визначатися з поведінкою і нести повну відповідальність за власні вчинки. Інакше кажучи, такі люди ніколи не живуть заради соціальних традицій і норм, а, сповідуючи їх, використовують для власного культурного розвитку і самовдосконалення.

Четверта особливість актуалізованої людини – емпірична свобода, що проповідує життя без внутрішніх обмежень і заборон. Суб'єктивне розуміння волі – це спроможність особисто владарювати над ситуативністю буття, на основі власного досвіду й знань робити вибір стратегій, принципів, методів, засобів і технік життєдіяльності. Керуючись свободою, особа спроможна самостійно, співвідносно з обстоюваним світобаченням визначати пріоритетність дій, свідомо-розсудливо приймати рішення, відрефлексовувати вчинки.

Остання, п'ята характеристика, пов'язана з оптимізацією активності і потягом до самовдосконалення – креативність, тобто творчий потенціал особистості. Продукти творчості (ідеї, проекти, дії, вчинки) і творчий спосіб життя загалом притаманний людям зі зрілою життєвою позицією, котрі прагнуть реалізуватись конструктивно і довершено, всебічно обстоювати свої домагання шляхом гнучкого пристосування до мінливих умов оточення. Водночас творчі особистості не обов'язково адаптовані до навколишньої культури, оскільки не схильні до конформності (не піддатливі впливам), вони

є членами суспільства і його наступниками, але незалежні від загалу в своїй самобутності. Повноцінно функціональні люди – це провісники майбутнього, які здійснять очевидний прорив у розвитку цивілізації і примножать властиву природі людини відкритість, щирість, доброту та любов, що життєво необхідні для виживання і, сподіваємося, процвітання людства [223].

Особистісний світ людини невід’ємно пов’язаний з усвідомленням часопростору власного буття, що, своєю чергою, уособлюється у триєдності досвідних структур свідомості (сліди-патерни або потенції минулого), безпосереднього світовідчуття (екзистенція теперішнього) та умоглядного проектування власного Я у змінену буттєвість (інтенціювання майбутнім). А це означає, що людина відрефлексовує своє перебування одночасно в усіх трьох площинах часопростору. Так само вона самозвітує про власну життєактивність у кількох свідомісних вимірах: а) вітальному, що слугує задоволенню біологічних потреб; б) соціальному – людина і суспільство обопільно впливають на розвиток одне одного; в) психічному, тотожному самоусвідомленню життєвого світу, власних вітакультурних і духовних домагань. Подібні наукові тлумачення обстоювались свого часу В.А. Петровським [202], який виділяв три простори особистісного світу: внутрішньоіндивідний, інтеріндивідний і метаіндивідний. Останній містить ментальну складову, з допомогою якої здійснюється інтеграція домагань людини у русло суспільної свідомості та моралі як смислового середовища, що забезпечує можливість особистісного розвитку і самовдосконалення.

Загалом термін “ментальний” стосується психічного змісту життєактивності індивіда, оскільки характеризує те, що є в думках, у внутрішньому світі особистості. Згідно із психоаналітичною теорією З. Фрейда [284], в ньому, передусім, наявні неусвідомлені потяги, що виявляються в обмовках, описах, сновидіннях, забуваннях та довільному продукуванні незвичних асоціацій чи психічних образів. Ментальність пронизує всі складові людського життя: зміст і характер діяльності залежить від духовного потенціалу суспільства загалом й від пріоритетів культурного

простору кожного представника громади. Останній має відтворювати кращі соціально-культурні традиції нації, моральні норми, світоглядні цінності, смислові настанови, які відпрацьовуються у свідомості на рівні нормативів поведінки і зреалізуються у безпосередній практиці життя.

Осмислення людиною власного єства у зв'язку з суспільними (декламованими) і ментальними (на рівні колективного несвідомого) запитами породжує високоморальні форми її спілкування, опосередковує пізнання, спричинює діяльність, зумовлює творчість і детермінує саморозвиток. Моральна сторона міжособистісних відносин є своєрідним мірилом смислового бачення людиною довколишньої дійсності, що слугує уособленню себе з реципієнтом і водночас носієм вітакультурного спадку суспільства.

Отже особистісний світ людини є категорією системо-функціональної єдності аксіопсихологічних, потребо-мотиваційних, конативних, світоглядних структур свідомості, що спричинює долучення людини до системи загальної соціальної культури, де розкривається її потенціал, гармонізуються відносини з довкіллям, здійснюється самоплекання і самовдосконалення. Він означає людину як суб'єкта поведінки, діяльності, спілкування, вчинків і характеризує її надособистісний смисложиттєвий вимір буття.

Особистісний світ – це водночас інтегральний чинник, форма і спосіб психокультурного розвитку людини як суб'єкта, індивідуальності та універсуму [331]. Він канонізується у тому разі, коли особа, покроково у форматі життєвого шляху виокремлюючи себе з усезагального світу, проходить шерех “учинкових спіральних” сходжень (В.А. Роменець): у повсякденних ситуаціях актуалізується певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, взаємовпливів та відбувається “розкопування у глибину”; мотивація наповнює ситуації персоніфікованою інтенційністю, усвідомленими спонуканнями й триває до постановки конкретної мети й підпорядкування її особистісній волі потенційного діяча; вчинкова дія як

актуальний акт учинення є вмотивованою реалізацією ресурсів і потенцій під час його здійснення, змінюючи характеристики ситуації, втамовуючи мотивування й динамізуючи міжособистісні стосунки; нарешті післядія уможливорює рефлексію скоєного вчинку як події, осмислюючи її результати і створюючи нову ковітальну ситуацію. Відтак особистісний світ “уміщує в себе все”, хоча саме психічне, як відомо, не можна вичерпно і цілковито пояснити.

1.4. Особистість у ціннісно-смысловому вимірі

Людина сучасності, будучи тотально оповита проблемністю життєвих банальностей, стає заручником матеріального облаштування буденності, котре набуває глобальних масштабів. Тому проблема формування ціннісно-смыслових орієнтирів і духовних пріоритетів особистості та їх соціокультурне спрямування постає як найактуальніша в умовах сьогодення. Проблемою вартісності у загальнофілософському розумінні опікується аксіологія як учення про цінності, а у антропо-пізнавальному – аксіопсихологія, котра досліджує розмаїття ціннісно-орієнтаційних пріоритетів, настановлень, уподобань, спонук, формоутворень безпосереднього суб'єкта життєдіяльності і носія психічної активності. Рефлексивний підхід до майбуття людини засвідчує, що особистість керується у виборі стратегій власного самовдосконалення головно системою сенсів і смислів, які, трансформуючись у ціннісні орієнтації особи, продукують її прагнення до повномірного самореалізування за дійсних умов ситуаційного повсякдення (Г.О. Балл, Ж.П. Вірна, Е.Ф. Зеєр, І.С. Кон, А.Г. Маслоу, В.М. Мицько, В.П. Москалець, А.В. Серий, Т.М. Титаренко, М.С. Яницький та ін.).

На підґрунті розвитку напрацювань психологічної думки З.С. Карпенко пропонує новітнє бачення й теоретико-методологічне обґрунтування ціннісно-смыислової сфери особистості, вводячи у науковий обіг термін

“аксіопсихологія” [102, 104]. Системне висвітлення концептуальних засад пізнання аксіосфери людини досліджується авторкою та її науковою школою у вимірах ціннісно-орієнтаційних пріоритетів, настановлень, уподобань, мотивів, спонук, свідомісних формоутворень. Метою означених аналітичних пошукувань є розгляд особистості з позиції її вітакультурного самоздійснення, відформатованого системою цінностей. Причому об’єктом дослідження постає аксіопсихіка, а його предметне ядро утворюють онтологічні виміри вартісної свідомості особистості.

У напрацюваннях авторки в напрямку постановня й утвердження аксіологічної психології, особистість тлумачиться як трансцендентальний духовний суб’єкт аксіогенезу, котрий здатний до самоактуалізації і ціннісного утвердження своєї індивідуальної смислової суті у світі феноменів, де останні, набуваючи аксіопсихічної вагомості, постають тими атрактивними фільтрами, котрі забезпечують злагоджену роботу смислових переживань на шляху до гармонізації усіх сегментів, просторів та іпостасей самої особистості [104]. Осереддям актуалізації людського буття і мистецтва творення особою власного Я постає ціннісно-смилова сфера особистості як система ковітальних обріїв учинкової життєактивності. Впорядкування смисложиттєвих орієнтирів у свідомості особистості здійснюється через їх кристалізацію у цінності як квінтесенцію життєвої значущості для людини чи суспільства матеріального чи ідеального об’єкта.

Примітно, що для встановлення розмірності вартісного простору, в якому відбувається самовизначення людини як духовного суб’єкта, З.С. Карпенко скористалася системним підходом, за яким особистість постає структурною (змістовою) і функціональною єдністю, котра здійснює певне духовне поривання. При цьому відповідним рівням суб’єктивного становлення співвідносні вартості, що скеровують особистість на реалізацію тієї чи іншої духовної мети, яка є насущною, значущою в конкретній життєвій ситуації. Так, цінностями індивідуального рівня буття людини є істина, справедливість і повага, які досягаються в пізнавальній,

комунікативній і практико-перетворювальній діяльності. Вартостями, виробленими у процесі групових взаємодій, є добро як об'єктивний засновок моралі. Адже там, де задіяні інтереси кількох осіб чи групи, об'єктивно з'являється потреба в нормативно-ціннісній регуляції поведінки на підставі спільно вироблених критеріїв розуміння взаємного блага. Тільки в умовах внутрішньогрупової взаємодії з'являється феномен морального вибору, оскільки в міжособових стосунках складається індивідуальна ієрархія цінностей. Домінантною вартістю людської екзистенції є краса як вільний вияв досконалості, як ідеальний образ, що пронизує собою реальну дійсність [104, с. 99]. А краса, за Г.В.Ф. Гегелем, – це “чуттєве просвітлення ідеї” [67].

Вказані цінності формовиявляються у безпосередній діяльності, мають жорстку індивідуальну ієрархію, тому передусім реалізують суб'єктно-об'єктні відношення людини і світу (рис. 1.2). Наскрізною ж цінністю людського життя (у її тривимірності: індивід, група, суспільство) є благо, що охоплює розвиток особистісного потенціалу, окреслює сенсовність життя, узмістовлює буття загалом [104, с. 100].

1 – сутнісний: формування диспозицій, організмична активність, вітальні безпосередні переживання, оцінка дійсності

2 – інтраіндивідний: пізнавальна активність, міжособове спілкування, досвід практичної дійсності, напрацювання внутрішньої позиції, установок



4 – метаіндивідний: диспозиційні рівні усвідомлення дійсності, особистісні судження, творчі запити, рефлексивне світовідчуття законів життя

3 – інтеріндивідний: взаємодія з соціальним довкіллям, мораль, етичні засади поведінки, добро і гуманізм як основа співжиття, соціальна орієнтація прагнень і домагань

Рис. 1.2. Компоненти ціннісно-сміслової свідомості за концепцією

З.С. Карпенко

Запропонована З.С. Карпенко авторська концептуальна модель ціннісної свідомості особистості охоплює ієрархію духовних поривань, зорієнтованих на: 1) вартості вітальної активності індивіда; 2) цінності істини, справедливості і користі; 3) добро як основоположний чинник морально-етичної взаємодії з довкіллям; 4) утвердження індивідуальної творчої діяльності з її орієнтацією на прекрасне; 5) загальне благо як вершинне устремління людської екзистенції, що формовиявляється у відданості справі життя, служінні істині. Очевидно, що у підґрунті побудови цієї моделі покладено ідею системного моделювання особистості (див. [2, 168, 212, 369, 380]), модифіковану дослідницею з огляду на: а) функціональні особливості індивіда, які характеризують його як суб'єкта діяльності, б) змістовні риси-якості людини, котрі конституують її як особистість.

Результатом аксіогенезу особистості є ціннісна свідомість з таким спектром диспозиційно-мотиваційних утворень: предиспозицією “передчуваю”, що регулює ефективність організмичної активності відносного суб'єкта; диспозицією “треба”, яка забезпечує нормовідповідну поведінку в пізнавальній, трудовій і комунікативній діяльності й орієнтована на освоєння моносуб'єктом критеріїв істини і справедливості; диспозицією “мушу”, зорієнтованою на добротність як умову продуктивної сумісної взаємодії полісуб'єкта; диспозицією “буду”, націленою на творче оволодіння дійсністю метасуб'єктом за критеріями прекрасного; супердиспозицією “приймаю”, що досягається духовною практикою людини як абсолютного суб'єкта, орієнтованого на загальне благо [101–104].

Система цінностей – це орієнтир у соціальному просторі зреалізування особистості, який багато в чому зумовлює рівень усталеної культури й оприявнюється у повсякденній життєдіяльності, обстоюючи вартісні пріоритети конкретної людини. У концентрованому вигляді цінності репрезентують потреби індивіда в доброзичливості, взаємоповазі, прийнятті як важливих чинників вирішення особистих та суспільних проблем. У морально-етичному аспекті система особистісних вартостей – це сукупність

оцінок, що безпосередньо чи опосередковано охоплює всю духовну сферу соціуму. Цінності, відображаючи узвичаєні суспільні відносини, первинно сприймаються індивідом як соціально детерміновані якості, нормативно задані орієнтири поведінки, постають внутрішніми регуляторами і трансляторами особистісно та соціально значущих форм діяльності. З психологічного погляду проблема полягає в тому, щоб спрямувати розвиток суб'єкта, узгодити індивідуальні вартості конкретної людини у їх змістовному та ієрархічному контекстах із системою ціннісно-моральних та культурно-етичних еталонів поведінки і діяльності (Г.О. Балл, [24]).

Система сучасних смислових координат, що зумовлена істотними соціально-економічними і політичними змінами, спричинила виникнення особистісно зорієнтованих на індивідуалізацію принципів людської взаємодії, здатних забезпечити соціокультурний та моральний розвиток суб'єктів життєдіяльності на засадах нової методології і на потенціалі ефективних соціопсихологічних технологій [313]. Тому у своєму становленні людина повинна орієнтуватись на осмислення, проектування й експериментальне втілення власних духовних засновків.

Теоретичне конструювання предметної площини аксіологічної психології особистості вимагає вибору релевантного засобу, що б виконував функцію надійного індикатора визначення ціннісної якості феноменального світу людини. На думку З.С. Карпенко, – це принцип інтегральної суб'єктності, що визнається теоретичною психологією тією гносеологічною підставою, яка дозволяє виокремити різні онтологічні, а не тільки аксіологічні, площини буття людини і його смислового наповнення [104, с. 109]. Тому виправданим є розгляд психічних явищ через категорію суб'єкта, що єдино спроможний забезпечити інтегративність психологічного пізнання.

Водночас релевантним методом дослідження аксіогенезу є аксіопсихологічна герменевтика (З.С. Карпенко, Н.В. Чепелева [104, 362]) з механізмами первинного інтуїтивно-емоційного вчування і вторинного

феноменологічного рефлексування суб'єктивної реальності особистості, що забезпечує цілісний підхід до розуміння і тлумачення аксіопсихічних феноменів у взаємозв'язку їх доцільних, каузально (причинно) зумовлених і синхронно спостережуваних змін [102, 103, 363]. Аксіопсихологічну герменевтику з рефлексивних позицій науково-прикладного застосування можна означити як технологію, що вичерпно описує, визначає закономірності і принципи, окреслює чинники, способи і засоби постання ціннісної свідомості особистості та дозволяє глибинно осягнути, зрозуміти і пояснити генезу, телеологічно спрогнозувати (окреслити модель ціннісної картини свідомості) та визначити функціональне призначення і рівні оприявлення вартісної складової у змістовому, смисловому, спонукально-діяльному її аспектах [104, с. 122].

Динамічна система смислових утворень та ціннісних орієнтацій, на переконання З.С. Карпенко, є конституюючою підставою особистості, яка, своєю чергою, є змістовленим виявом (характеристикою) людини. Дослідниця відстоює позицію, за якою суб'єктність становить визначальний спосіб реалізації людиною свого духовного потенціалу, котрий репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних відношень [102, с. 45]. Тому аксіопсихологія особистості – це одночасно новий формат теоретизування та предмет методологічної рефлексії принципів конструювання гармонійної, збалансованої теорії особистісного зростання чи суб'єктної самореалізації та самотворення [102, с. 60–61].

Аксіологічна психологія об'єктом своїх пошукувань обирає аксіопсихіку, а її предметне ядро утворюють онтологічні виміри ціннісно-смислового зорієнтування особистості. Тож суб'єктом аксіогенезу постає особистість, котра розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенційностей (потреби, мотиви, смисли, установки тощо), до

других – прояви інтерсуб’єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру й ін.). З.С. Карпенко, аналізуючи напрацювання В.О. Татенка [268], висновує слушність ототожнення суб’єктності як форми творення людиною себе з концептом психічної активності як властивості живих істот мати у собі джерело самозмін і якісних перетворень. Загалом же в літературі переважає тенденція зведення суб’єктності до набутої якості індивіда, нерозривно пов’язаної зі свідомістю і можливістю здійснення ним соціально значущих перетворень дійсності (Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонтєв, В.О. Татенко, Д.Й. Фельдштейн та ін. [14, 42, 141, 267]).

Зважаючи на широкий змістовий спектр визначень суб’єктності, дослідниця допускає існування людини як інтегрального суб’єкта, що акумулює різні плани її буття і вартісного самовизначення. На думку авторки, суб’єктна іпостась особи дозволяє системно розглянути її духовно-ціннісну природу, кристалізовану в категорійному понятті “особистість”. Загалом суб’єктність є способом реалізації людиною свого духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних ставлень. За своїм змістом суб’єктність становить розгалужену систему з різнотипними зв’язками між її структурними компонентами й, перш за все, функціональними і генетичними, що репрезентують каузальний (причинно зумовлений) і телеологічний (передбачуваний) тип їх детермінації [103].

Суб’єктність – це саморушна причина сущого, універсальний принцип переходу можливих станів суб’єкта в дійсність інтенційних предметностей з використанням психофізіологічних ресурсів організму й можливостей соціокультурних контекстів [104]. Сама ж особистість становить змістове (ціннісне) визначення суб’єкта як носія і самопричини духовної екзистенції людини, яка водночас постає її загальною, родовою ознакою.

На підґрунті зазначених теоретико-методологічних засад, авторка засвідчує, що в основу концепції аксіогенезу особистості покладено принцип інтегральної суб’єктності, як той методологічний засіб, що уможливорює

вивчення шляху сходження людини до вершин духовної досконалості через послідовні, еволюційно вмотивовані стадії біологічного індивіда (відносного суб'єкта), суб'єкта предметної діяльності (моносуб'єкта), суб'єкта соціально розподіленої діяльності (полісуб'єкта), суб'єкта суспільно корисної творчої діяльності (метасуб'єкта) й абсолютного суб'єкта, котрий уособлює універсальні духовні цінності (рис. 1.3).

У підсумку аргументовано доводиться, що аксіогенез особистості – це розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої окреслює індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних поривань людини. Причому розвиток ціннісно-сислової сфери умістовлюється через реалізацію її здатності до самоактуалізації, що повно виявляється у висхідній телеологічній перспективі: рівнів розвитку суб'єктності, вершинним досягненням якого є абсолютний суб'єкт як втілення універсальних властивостей духовного єства людини [104, с. 11].

1 – відносний суб'єкт:

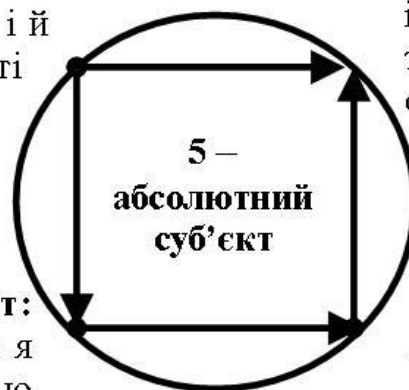
індивід, носій інстинктивної активності

4 – метасуб'єкт:

індивідуальність, яка творчо збагачує наявну соціокультурну практику

2 – моносуб'єкт:

відзначається цілеспрямованою предметною діяльністю



3 – полісуб'єкт: особистість зі сформованою ціннісною свідомістю і здатністю до морального самовизначення

Рис. 1.3. Стадії суб'єктного аксіогенезу за З.С. Карпенко

Відносний суб'єкт реалізує свої інстинктивні потяги, потреби, бажання, не переймаючись при цьому думками інших і не долучаючись до системи соціокультурних зв'язків. Основними цінностями, що реалізуються у процесі

життєдіяльності, особа даного рівня аксіогенезу вважає задоволення (гедонізм), матеріальне облаштування буденності, максимізовані розваги і безтурботність.

Рівень моносуб'єкта зосереджує увагу на категорії діяльності як цілеспрямованій предметній активності індивіда з досягнення бажаного результату. Така іпостась людини-діяча найчастіше пов'язується з її функціональними особливостями (О.М. Леонт'єв, В.Ф. Сафін та ін. [140, 245]) як “розпорядника душевних сил” (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв [261]) із позицій потенційного впливу на навколишній матеріальний світ.

Рівень полісуб'єкта задає умови розвитку особистості внаслідок інтерналізації суспільних цінностей, суб'єктивних сенсів, об'єктивованих смислів та оформлення власної ціннісно-сислової (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості [102]. Особистість – це сутнісна, змістовлена характеристика людини, що визначається системою її ставлень до дійсності й рівнем домагань. Даний щабель – це точка відліку самопрезентацій духу, вольових зусиль, спрямованих на забезпечення гідного життя людини. Тому поняття особистості охоплює не лише сферу свого конституювання – спілкування і внутрішньогрупову взаємодію, а й інші феноменальні прояви інтегрального суб'єкта.

Рівень метасуб'єкта репрезентований категорією “індивідуальність”, засвідчує наявність у людини неповторної системи анатомо-фізіологічних, морфологічних та змістово-функціональних рис-якостей. На цьому рівні духовне буття людини опосередковується творчими запитами як оригінальними, нестандартними формами її діяльності [104]. Індивідуальність – це інтегральне поняття, що виражає особливу форму буття людини, у рамках якої вона оволодіває внутрішньою цілісністю і відносною самостійністю, активно і своєрідно (творчо) проявляє себе в навколишньому світі на основі розкриття особистих задатків, здібностей, обдарувань, талантів. Як індивідуальність людина є автономним і неповторним суб'єктом свідомості і діяльності, здатним до самовизначення,

саморегуляції, самовдосконалення, що здійснюється за участі і підтримки довколишнього суспільного загалу.

Найвищим щаблем розвитку суб'єктності, що акумулює в собі попередні рівні, є Абсолютний суб'єкт як носій духовності, котрий осмислюється через ідентифікацію з божественним началом і проявляється в щиросердному розумінні сенсу життя, в усвідомленні своєї причетності до світу, у відчутті духовної єдності з Універсумом (Богом) [261, с. 372]. Рефлексія людиною своєї духовної динаміки є єдиним абсолютним критерієм її поступу до гармонії і досконалості.

Загалом, на думку З.С. Карпенко, “аксіогенез особистості являє собою цілісний процес розвитку ціннісно-сислової сфери людини, наділеної відповідними біологічними, психічними, соціокультурними і духовно-трансцендентними можливостями” [104, с. 10]. Причому потенціал цієї сфери реалізується через: 1) мотиваційні ставлення (суб'єктивні, сенсові, смислові); 2) диспозиційні утворення (атитюди, ціннісні орієнтації); 3) мотиваційні чинники (потреби, інтереси, ідеали, спонукання, спрямованість); 4) емоційно-ціннісні характеристики процесу безпосереднього переживання явищ довколишньої дійсності; 5) життєві вибори особистості в різних сферах її самовизначення.

Аксіопсихологія виділяє наступні аспекти дослідження ціннісно-сислової сфери особистості: 1) культурно-історичний, що постулює процес засвоєння індивідом заданих суспільством духовних цінностей як зразків соціально бажаної поведінки; 2) психодинамічний, який відстежує зворотний бік аксіогенезу як знаходження шляхів актуалізації вроджених духовних інтенцій у просторі соціальних зв'язків особистості; 3) феноменологічно-рефлексивний, що уможливорює взаємне проникнення обох вищевказаних напрямів дослідження і заснований на уявленні про нерозривну єдність об'єктивних і суб'єктивних джерел аксіогенезу особистості та їх представленість у внутрішньому (феноменальному) світі людини, вищим

проявом якого є смислбуттєва свідомість з притаманними їй рефлексивними атрибутами [104, с. 11].

Зауважимо, що бігевіористські засади функціонування ціннісно-сміслової сфери також відіграють вагому роль у репрезентації особою власного Я в повсякдення. Адже вона може бути за всіма декларованими рисами-якостями доброю, чуйною, толерантною, відвертою, та як тільки потрапляє у проблемне чи агресивне середовище, поводить себе зухвало, нечемно, агресивно чи зверхньо. Тож поведінковий компонент реалізації цінностей у життєздійсненні є найвагомим, оскільки слугує справжнім мірилом, істинним маркером функціонування аксіопсихіки особистості [313]. До прикладу, Е. Шостром [374] приділяв неабияку увагу можливостям сутнісного розкриття вартостей особистості у буденній поведінці, його тлумачення самоактуалізації безпосередньо пов'язане з дихотомією внутрішніх домагань і ступенем їх реалізації у повсякденні, синергією тілесного і духовного, бажаного і дійсного, мисленнєвого і діяльного.

Універсальним психологічним механізмом аксіогенезу особистості є інтеракція, завдяки якій відбувається інтеріоризація чужих персоніфікованих смислів і формування знаково-символічної структури її свідомості (вособистіснених сенсів, цінностей, переконань). При суб'єкт-суб'єктній взаємодії відбувається своєрідне входження Іншого в духовний світ Я як опонента, партнера чи навіть можливого взірця саморозвитку. Саме через особистісні сенси і всезагальні смисли людина спроможна досягнути глибини власного буття, котрі визначають її спрямованість, соціальну позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, психокультурний потенціал.

Осмислення життя з аксіопсихологічних позицій (вартісного орієнтування) – це сутнісна оцінка людиною власного Я, що об'єднує-утримує і суб'єктне сприйняття, й об'єктивований погляд на своє ество, враховуючи як персоніфіковані судження, внутрішні враження, так і суспільні настанови, імперативи докільля. Це оцінка власної причетності до

довколишньої дійсності, соціально-рольової активності, рівня самореалізації, суттєвих досягнень, що відіграють роль події (значущого скоєного).

Наукове осягнення цінностей як оприятних формовиявів смисложиттєвої організації людської активності вперше розпочато М. Вебером [57, 58]. Аналізуючи дії людей, учений виходив з неокантіантської передумови, за якою кожний людський акт стає осмисленим лише у співвіднесенні з цінностями (смыслеформами соціальної і персоніфікованої значущості), у зіставленні з якими визначаються норми поведінки людей та наскрізна мета життєдіяльності. Тож через цінності здійснюється спроба об'єктивного (смыслового) бачення навколишнього світу в проекції на розуміння сутності (сенсу) загального блага чи особистої доцільності поведінки, діяльності, вчинків.

Предметним колом психології є вивчення системи сутнісних особливостей людини, що умістовлюється у ціннісно-смысловій сфері, виховим осереддям якої є вартості і сенси, самобутність сприйняття довкілля, автентичність розуміння свого Я. Важливим у вивченні цінностей є безпосередній їх зв'язок з особистісними рисами-якостями, котрі відіграють посередницьку роль у формуванні домагань людини як доладної системи її діяльних спрямованостей і суспільних форм та моделей активності. Реалізація особою вартісної складової передбачає всеохватне розуміння значущості, влучності застосування і подальшої прогностичності використання окреслених свідомістю конкретних цінностей. Орієнтація людини у вирі вартостей слугує засновком в обранні конкретних форм поведінки і вчинення, оцінковим мірилом наслідків дій і чинником завбачливості діяльності та розумності вчинків.

Складна і багатогранна структура ціннісно-смысловій сфері особистості передбачає значну кількість стратегій, принципів, критеріїв і параметрів її дослідження. Таке надскладне завдання постає у розрізі теоретико-прикладного пояснення цілісного бачення проблеми становлення людини у площині вартісних і сенсових пріоритетів. Тож особливе місце у

вивченні зорієнтованості особистості на сутнісні аспекти її інтеріоризованих вартостей, життєвих пріоритетів і буттєвих смислів посідають доробки методологічного характеру. Йдеться перш за все про світоглядно-логічні засади теоретичного й емпіричного пізнання соціально-психологічних процесів, явищ, подій.

Найпривабливішим у цьому випадку вбачається сферний підхід, основні загальнотеоретичні постулати котрого розроблені Л.М. Семашком – фундатором тетрасоціології. У наукових доробках автор постулює поняття “сфера” з позицій вічності та фундаментальності, виділяючи чотири основні: соціальну, інформаційну (духовну), організаційну і технічну [254]. Означений розподіл виник на противагу діалектико-матеріалістичному вченню і є абсолютизацією системного підходу (першочергово називався системно-сферним). Тетрасоціологія як соціологічне вчення поєднує чотири сегменти знання: соціальну статистику – вчення про ресурси суспільства; динаміку – постулати про процеси відтворення, продукування; структуратику – теорії про сфери як структурні компоненти суспільства; генетику – вчення про стадії соціального розвитку [255]. Головний замисел тетрасоціології – закон соціальної гармонії сфер, а в доробках автора ключовою постає ідея гармонізації зносин суспільства і людини.

Засновки сферного підходу були запропоновані ще в середині XIX ст. К. Марксом та Ф. Енгельсом, які розглядали суспільство як органічну, єдину систему, що поділяється водночас на чотири основні підсфери: економічну, соціальну, політичну та духовну [254]. Такий розподіл дозволяє орієнтуватися в багатоманітності суспільних феноменів. Економічна сфера забезпечує задоволення основних нужд і потреб людини; політична здійснює загальне керівництво суспільством завдяки функціям прийняття рішень та мобілізації ресурсів на їх виконання; соціальна регламентує споживання і розподіл всіх благ, виконує функції інтеграції, соціального контролю, самореалізації людини у пліні міжособових стосунків; духовна слугує мірилом моралі, релігії, культури, освіти, науки, творів мистецтва тощо. Всі

названі сфери тісно пов'язані та, взаємодіючи одна з одною, обопільно впливають на ступінь їх діяльної присутності у повсякденні.

Фундаментальною першоосновою сферного підходу є також відомі доробки В.І. Вернадського – вчення про біо- та ноосферу. Подальші ж доопрацювання цього вчення, класифікації й уточнення понять у його лоні споглядаються в працях О.Л. Чижевського – психосферний підхід, П.О. Флоренського – пневматосферний, Е. Леруа, П. Шардена – ноосферний. Збагачення постулатів сферного підходу здійснили В. Самнер, А. Келлер та Т. Парсонс, які вводять у науковий обіг і змістовно наповнюють поняття “соціетальний” (від англ. societal) для характеристики суспільства в цілому, тобто всієї множини суспільних відносин (побутових, міжособових, економічних, суспільних, політичних тощо) [254]. Соціетальна система постійно відтворює суспільну рівновагу своїх підструктур і, відповідно, риси-якості осіб і громад, які задіяні в їх функціонування. На соціетальному рівні суспільство розглядається як стійке, взаємопов'язане, інтегральне ціле, котрому притаманна культурна і соціально-структурна диференціація.

Соціетальна організація суспільства – багатовимірне явище, що має безліч аспектів й існує на всіх рівнях взаємин (демографічному, груповому, системному, символічному, структурному, активістському, економічному культурному, подієвому тощо) [212]. Соціетальну ідентичність слід розуміти як багатовимірну психосоціальну реальність, яка постає в часопросторі певної культурно-історичної епохи. У кожної людини є власне коло контекстів, у котрі вона задіяна і через які виникає тенденція пристосовування до реалій зовнішнього світу, подальше вироблення форм і способів взаємодії суб'єкта життєдіяльності з ним. Тому надважливо сфокусувати увагу особистості на долученні власних вольових зусиль до розбудови духовних засновків життєустрою, спрямуванні своєї екзистенційної енергії в русло самоутвердження і самовдосконалення.

Пошуки шляхів оптимізація людського розвитку передбачають вирішення глобальних проблем освіти, охорони здоров'я, працевлаштування,

гендерного паритету, інноваційних пошукувань, питань економічної стабільності країни і достатку кожного пересічного громадянина, мінімізацію технологічного та механістичного вектору і максимізацію культурного спрямування людства. Суттєвим чинником повномірного розкриття людського потенціалу є консолідація ресурсних можливостей мікро-, мезо- і макрорівнів кожного індивіда і світу в цілому, що ґрунтується, перш за все, на ціннісному, духовно збагаченому ресурсі – соцієтальному капіталі [212]. Ядром суспільства як соцієтальної системи є структурований нормативний порядок (вартості, норми, правила, смисли), за допомогою якого і організується колективне життя суспільства. Саме цей устрій утримує критерії-принципи приналежності людей до громад і соціуму, способи і засоби організації їх поведінки і діяльності.

Чотиривимірність (поєднання економічної, соціальної, політичної і духовної підсфер) розгляду будь-яких наукових зрушень у сферному підході дозволяє орієнтуватися в багатоманітності соціальних проявів і розглядали суспільство як органічну єдність, тоді як системний підхід обстоює цілісність розгляду множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, обмежуючись тим самим конкретною площиною дослідження. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальних закономірностей, що встановлюють зв'язок між параметрами означуваної системи. Сферний же підхід постає у пізнанні як більш методологічно цілісний, адже, сполучаючись, сфери буття дають не просто системно-площинне, а об'ємне бачення функціонування конкретних її елементів [254, 305].

Основні сфери людської життєдіяльності продукуються функціональним призначенням суспільства, яке полягає в: 1) забезпеченні і відтворенні матеріально-економічних умов життя (продукуванні благ для задоволення вітальних потреб, зростанні добробуту, матеріального статку, підвищенні рівня комфортності життя); 2) регуляції і організації суспільних відносин (забезпеченні соціально-політичних і етичних гарантій виживання

людства, упорядкуванні і нормалізації міжособових стосунків); 3) акумуляції, збереженні і подальшому відтворенні людської духовності в формовиявах науки, мистецтва, релігії, філософії тощо [255].

Існує певна упередженість розгляду сферного підходу у ракурсі структурності, а не цілісності, що вважаємо не зовсім доречним, адже, сполучаючись, сфери буття дають холистичне бачення функціонування конкретних її елементів, що у взаємодоповненні гармонізують увесь розвиток особистості. А це як сам організм людини, де всі органи і системи виконують свою чітку роль, так і психодуховний вимір її буття, що у біфункціонуванні й становить життя як таке.

Сферний підхід до соціально-філософського осягнення фундаментальних чинників розвитку особистості дозволяє простежити природу, з'ясувати специфіку, передбачити (спрогнозувати) сутнісні характеристики людини, виходячи з її задіянь у суспільне буття. Спираючись на наукові здобутки означеного підходу до розуміння гармонізації розвитку суспільства і людини в ньому, пропонуємо розглядати суб'єкта життєдіяльності з позицій ціннісно-смиислового, або й більш глобально – смисложиттєвого зорієнтування, що організується в ієрархічну супідрядність особистісних сфер (рис. 1.4).

1 – когнітивна: перманентний процес пізнання, конкретні бачення, світоглядні принципи, норми і правила життя, самопізнання

2 – емоційно-мотиваційна: безпосередні переживання, оцінкове ставлення до дійсності, усвідомлення своїх потреб, спонук, домагань, інтересів, привабливість і задоволеність життям



4 – рефлексивна: вітакультурна і духовна зорієнтованість, системна, планомірна діяльність із самовдосконалення, самісна реалізація, самодостатність

3 – вчинково-екзистенційна: активна життєва позиція, регулятор гармонізації власних запитів і реалій світу, організує шлях людського вчинення на шляху до повномірного самоздійснення

Рис. 1.4. Сфери реалізації особистості смисложиттєвого зорієнтування

Когнітивне силове поле охоплює царину теоретичного пізнання, тобто миследіяльний поступ від емпірії до теорії, постає своєрідним гностичним

ідеалом, прикінцевою метою самопізнавального процесу. Емоційно-мотиваційна сфера містить оцінкові судження про явища навколишньої дійсності, що безпосередньо сприймаються особою і, забарвлюючи ситуації проживання враженнями, слугують формуванню сталого погляду на онтичну насиченість повсякдення й обранню особою вектора самовдосконалення. Вчинково-екзистенційна сфера вказує на співвідносність досвіду, самоусвідомлення й ініціатив особистості в усій повноті будення, утверджує автентичність поведінки і діяльності людини. Загальна рефлексивна позиція особистості (осмисленість життя) через самість (самоактуалізацію, індивідуацію) постає центральною віссю чи осередком її смисложиттєвого розвитку, що об'єднує й узгоджує зазначені сферні складові та організує шлях людського вчинення на шляху до повномірного самоздійснення.

Сучасні наукові здобутки намагаються пояснити зрілу смисложиттєву позицію особистості лише через суспільні взаємодії як лінійну (площинну) систему, а в руслі цілісного (сферного) осмислення людина постає у багатогранності і множинності власних іпостасей. Суспільство при цьому розглядається як поле для активної зреалізації себе у світі, як часопростір формування вільної особистості, котра прагне самості.

Отже, смисложиттєве зорієнтування особистості упередметнює її світогляд через конкретизацію суджень, переконань, оцінок, поглядів та принципів, які, своєю чергою, визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце людини в ньому, її життєві позиції, стратегії поведінки та діяльності. Передусім такий світогляд – це процес чуттєво-практичного відношення людини до світу, властивий свідомості спосіб бачення значущості об'єктів довкілля, інструмент ціннісного сприйняття дійсності. Особистість смисложиттєвого зорієнтування у рефлексивному тлумаченні власних домагань намагається отримати істинні знання, відкрити об'єктивні закони світу, передбачити тенденції його розвитку, виробити персоніфіковану систему сенсів, долучитися до смислових горизонтів суспільної свідомості (досвід людства, знання, культура, цінності, вірування

тощо), зрозуміти доцільність і правильність вибору власного шляху самоздійснення.

Висновки до першого розділу

1. Особистісний розвиток є перманентним процесом реалізації людиною власних ресурсів, свідоме вдосконалення свого Я в усіх проявах суб'єктивної реальності (індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум), а також сутнісно становить самотутнє світосприйняття та унікальний, власне, *вособистіснений спосіб життя*, заснований на чіткому розумінні власних життєвих пріоритетів, що дозволяє особі вибудовувати гармонійні взаємини з довкіллям, відчувати повноту й осмисленість повсякдення. При цьому неабиякого значення набуває зміст діяльності людини, що окреслює особливості функціонування нормативно-конативної сфери, глибину усуб'єктнення поведінки і вчинків, дієвість переконань і суспільних домагань, визначаючи повномірність їх соціальної значущості й доречності. Особистісний розвиток взаємодоповнює буттєвий, рефлексивний та духовний складники-нашарування.

2. Особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі-розвитку, і таке її існування – це перманентний процес становлення, постійний поступ у повсякденних учинковий звершеннях і здобутках. Саме динаміка особистісного вчинення визначає закономірності розвитку людини та особливості її формування як індивідуальності. Унікально складна, системно організована, динамічно ситуаційна, суб'єктна екзистенція людини й забезпечує свідоме та творче відображення зовнішнього світу в притаманних їй взаємозв'язках і взаємовпливах, слугує формотворенню (аккумуляції, інтеграції й генералізації) її життєвого досвіду.

3. Особистість формовиявляється в нескінченній актуальності людських спрямувань, думок, переживань, усеможливих уявлень про предметно-сміслову багатство довколишньої реальності, що форматується сприйняттям, запам'ятовуванням, розумінням, мисленням тощо. Особистість

– це складноутворений продукт щонайменше чотирьох інгредієнтів – культури, суспільства, конкретних соціальних взаємостосунків і власного індивідуального досвіду Я людини як опрацьованих й опрацьовуваних нею задатків, потенцій, ресурсів, здібностей. У буттєвій екзистенції психіки свідомість є способом існування особистості у світі, що ознаменований учинком як сутнісним осереддям співвіднесення людини і дійсності в актах самопізнання, самовизначення і самоствердження (щонайперше через ковітальні зв'язки з суспільним загалом) в діалектичній цілісності його індивідуальних, соціальних і власне духовних моментів.

4. Світ – це цілісна система, що розвивається у взаємодоповнювальній єдності природи і людини, котра його пізнає, тлумачить, видозмінює, конструює. Світ у філософському розумінні визначає межі абсолютності явищ універсуму, що мислиться як проекція усіх можливих світів на нескінченну реальність. Як логічна категорія світ – це місце в мисленні, куди поміщається творена онтологічна картина і водночас це важлива світоглядна універсалія. У внутрішньому особистісному світі людини інтегруються всі враження від прожитого відтинку життя, узагальнюються й систематизуються переживання, оцінюються поведінкові реакції та власні вчинки. В ньому концентруються оцінкові судження, передбачувані результати і реальні досягнення особистості як суб'єкта вчинкової діяльності в кожен момент буття-проживання.

5. Особистість, миследіяльно виокремлюючи себе з усезагального світу як метасистемного співвіднесення людей, речей, явищ, концептів, під тиском зовнішніх умов суспільної життєдіяльності конструює свій самобутній внутрішній й, власне, *особистісний світ*, що просякнутий канонічними способами її буттєвості – усвідомленістю, вмотивованістю, удіяльненням, самопізнанням, учиненням, рефлексуванням. Особистісний світ людини – результат психодуховної проекції її власного Я у природне і соціальне повсякдення, наслідком якого є *життєтворення*. Тому він постає інтегральним чинником, формою і способом психокультурного розвитку

людини як суб'єкта, індивідуальності та універсума. Цей світ твориться у вчинковій циклічності повсякдення й у процесах рефлексування як унікальної здатності до самовідображення психікою самої себе, що й еволюційно постає як феномен самосвідомості особистості.

6. Змістовне наповнення особистісного світу у свідомості людини зводиться до творення смислової сфери, у якій суб'єктивні сенси, вартісні уподобання і пріоритетні життєві домагання, сполучаючись з об'єктивними смислами загалу, утверджують їх універсальну значущість. Смисли спричинюють долучення людини до системи загальної соціальної культури, де розкривається її потенціал, гармонізуються відносини з довкіллям, здійснюється утвердження самості каналами самопізнання, самоплекання і самовдосконалення. Вони слугують осягненню людиною глибин і змістових ніш чи контекстів власного буття – як-присутності у світі, визначають її спрямованість, соціальну позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, особистісні чинники зреалізування психодуховного потенціалу.

7. Методологічні засади вивчення аксіопсихічної активності особистості окреслені герменевтикою як методом-технологією глибинного осягнення, розуміння і пояснення генези та функціонального призначення порівневого оприявлення ціннісної картини свідомості у змістовому, смисловому, спонукально-діяльному об'єкті практикування персоніфікованої буттєвості. Сама ж особистість становить змістове (ціннісне) визначення суб'єкта як носія і самопричини одухотвореної екзистенції людини. Причому досягнення цього здійснюється, за концепцією З.С. Карпенко, через послідовні, еволюційно вмотивовані стадії біологічного індивіда (відносного суб'єкта), особи, задіяної у предметну діяльність (моносуб'єкта), утримувача соціально розподіленої, свідомої діяльності (полісуб'єкта), наступника суспільно корисної творчої діяльності (метасуб'єкта) й урешті-решт абсолютного суб'єкта, котрий уособлює універсальні духовні цінності-смисли.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [293, 295, 297, 304, 308, 314, 318, 403].

У першому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [2, 3, 5, 12, 14, 16, 24, 30, 31, 37, 42, 46, 52, 53, 56, 57, 58, 62, 63, 67, 77, 78, 79, 83, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 114, 115, 119, 136, 140, 141, 144, 148, 152, 154, 161, 162, 164, 165, 166, 168, 188, 189, 201, 202, 204, 205, 211, 212, 215, 222, 223, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 245, 253, 254, 255, 256, 261, 263, 267, 268, 269, 271, 280, 281, 284, 285, 286, 289, 305, 313, 331, 339, 345, 362, 363, 369, 374, 380, 388, 389, 390, 391, 392, 393].

РОЗДІЛ 2

СМИСЛОСФЕРА БУТТЯ ТА СЕНСОСФЕРА ЖИТТЯ ЯК ТЕОРЕТИЧНІ КОНСТРУКТИ

2.1. Психологічне обґрунтування сенсожиттєвої сфери особистості

Сутнісне наповнення екзистенційних домагань особистості у часопросторі її буття окреслює проблему віднаходження людиною сенсу власного життя. Формування системи життєвих пріоритетів здійснюється у цілеспрямованій, чітко усвідомлюваній діяльності та реалізується насамперед під впливом манери чи способу життєактивності самої особи. Життєві сенси використовуються людиною у ролі критеріїв визначення власної позиції стосовно всіх важливих явищ і значущих подій у світі. Особа у формуванні власної стратегічної життєвої позиції керується впорядкуваннями існуючих у її свідомості принципів-засновок діяльності, котрі опосередковуються всеохоплюючою системою вищих запитів (сенсів і смислів) людини і суспільства у поступі до повномірного самоздійснення. Ця система-осереддя життєактивності утримує всеохоплюючі життєві уявлення про необхідність і бажаність послідовних актів-дій-учинень із самовдосконалення самої людини. Смисли і сенси є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільного загалу та культури загалом. Смисли – це переважно соціономічне поняття, що умістовлюється у персоніфікованих сенсах окремої особи. Відтак смисли – основа буття, а сенси – осереддя життєактивності, перші уособлюють всеосяжний світ культури людства, а другі увагомлюють існування самої особистості (див. [5, 51, 145, 234, 259]).

Проблему сенсу життя широко відображено у дослідженнях К.О. Абульханової-Славської, А. Адлера, Б.Г. Ананьєва, М.О. Бердяєва, О.І. Введенського, В.І. Вернадського, В. Франкла, В.Е. Чудновського та ін. [3, 7, 14, 30, 59, 282]. Першочергово наукове пояснення проблематики сенсів та смислів людини відзначене у працях Л.С. Виготського [62], що

постулюють динамічну організацію свідомості особистості з позицій синергійного поєднання раціональності й афективності у відношенні особи до дійсності. Поняття смислу як одиниці свідомості введене О.М. Леонтьєвим для позначення сутнісного вмісту етимологічного “з-відома” – безпосереднього осягнення людиною знаних нею закономірностей функціонування світу, та для вирішення проблеми співвідношення індивідуального (сенси) та громадського (смисли і значення) у свідомості та житті особистості [140]. В основі сенсосмислового сприйняття дійсності знаходяться конкретні установки людини щодо оцінки довколишніх подій, які слугують засновком обрання особою життєвих планів, вартостей, цілей і способів життєдіяльності, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній ситуації буття. Сенсожиттєва сфера особистості постає з позицій психолого-методологічної рефлексії як теоретичний конструкт, одиниця свідомості і засновок життєактивності людини як суб’єкта онтичного самоздійснення. Розмежовуються сенси і смисли за змістом і сутнісною їх характеристикою, оприявнюючись в онтичних формах людського самозреалізування.

Науково-психологічні дослідження сучасності унааявлюють у свідомості особистості сенсожиттєвий конструкт, що сутнісно реалізує у повсякденні людської життєактивності вибір тих чи інших стратегій поведінки, діяльності і вчинків [313]. Цей структурний елемент свідомості пов’язаний з наслідуванням і відтворенням особою певних значеннєвих, вартісних нормативів актуального довкілля, що тлумачаться людиною як пріоритетні життєві домагання, ті що мають сенс і сутнісне смислонаповнення для самої особистості. Зазначені орієнтаційні настанови застосовуються особою у ролі взірців-мірил визначення власної позиції стосовно всіх життєво важливих явищ і значущих подій у світі, причому ці погляди-переконання не тільки інтелектуальні (теоретичні), а й практично-діяльні, учинкові. Їх джерелом є система особистісних диспозицій як стійких досвідних патернів, що фіксують у свідомості шляхи і способи сприйняття

життєвих ситуацій та оптимальних форм індивідуального реагування на них. Ці настанови мають яскраво виражений персоніфікований відтінок й концептуально обґрунтовані О.М. Леонтьєвим як особистісні сенси [141]. Формування особистісної системи життєвих поглядів і переконань здійснюється у цілеспрямованій осмисленій діяльності та відбувається насамперед під впливом способу чи стилю життєактивності самої людини як сукупності засобів особистісного утвердження індивідуально значущих, поцінованих форм взаємодії з довкіллям.

Змістонаповнення духовних запитів, які істотно впливають на формовияв людської екзистенції у форматі “тут-тепер-повно” окреслює чи не найголовніше питання науково-психологічних і філософських пошукувань – проблему віднаходження призначення-місії людини у світі-бутті. Прагнення наповнити своє життя сенсом – це невід’ємна, суто людська властивість особистості [282]. Питання про сенс життя пов’язане з визначенням глобальних цілей, досягнення яких засвідчує результативність людського зреалізування. К.О. Абульханова-Славська висновує, що “сенс життя – це психологічний спосіб безпосереднього відчуття часопростору власного єства у процесі життєздійснення” [3, с. 73].

У філософській традиції виникає питання, наскільки можна уявити сенс життя як апріорно заданий основоположний (смісловий) принцип людського буття? Життєві і творчі потуги людини визначаються її смислотворчістю, що уможлиблює сенсо-розуміння, отже, сумнівно, що прагнення пошуку сенсу життя є вродженою мотиваційною тенденцією, бо людина – це соціальна істота і соціальний простір неабияк впливає на життєвий розвиток, буттєве спрямування особи [246, с. 31].

Питання сенсу людського життя та буттєвого покликання особистості набуває в наші часи виключної актуальності. Справа в тому, що цивілізаційний та соціальний контекст сучасного філософування пов’язаний з ситуацією катастрофічних впливів – як природних, так і техногенних. У глобалізованому світі ефект негативних впливів локальних та регіональних

катастроф також має глобальний характер [269]. Можна сказати, що людство опинилося в пастці власної могутності, адже в цілому воно здатне до суттєвих трансформацій довколишньої дійсності, але його одиничний представник всього лиш найдрібніший елемент, котрий знаходиться у перманентному пошуці доцільності свого існування.

Останні дослідження філософського спрямування чітко розмежовують концепти сенсу життя і смислу буття. Сенси формуються відповідно до запитів певної історичної доби існування суспільства, так постає соціокультурний та цивілізаційний контекст, в якому формулюється можливий спектр відповідей на питання смислу буття. Особистісний вимір пояснює існування сенсу життя окремого представника людства як індивідуальності, котра прагне досягнути своє призначення. Якщо смисл буття є трансцендентним щодо людського життя, то сенс життя є іманентною соціокультурною дійсністю феномену людини. Сенс життя конституюється особою на основі її персоніфікованих інтересів, запитів, домагань та намірів і пов'язаний з перцепціями, емоціями та розумінням особистістю всеосяжного світоустрою й осмисленням її власної мети-місії у цій буттєвій універсальності. Водночас смисли артикулюються вербально-рефлексивним мисленням з залученням мовно-комунікаційного й аргументаційного опосередкування, що утримується соціокультурними надбаннями безпосереднього оточення суб'єкта пізнавальної активності. Відтак необхідно вживати поняття "смысл буття" як визначальний критерій-мірило уявлення реальності та "смысл життя" як рефлексивний мислєдіяльний формовий сутності, змісту і значення побаченого чи скоєного у екзистенції самої особистості [246, с. 39].

Різноманітність контекстів часопростору людського зреалізування здатне спричинити форматування людської ідентичності в узмістовленнях персоніфікованих сенсів і всеосяжних смислів та сприяти інтеграції уявлень людини щодо свого життєвого покликання [234]. Постання сенсу життя як інтегративної засади ментальних смислів і життєвих значущостей

обумовлено єдністю відчуттів (сприйняття феноменів дійсності) та їх рефлексії (ноуменальна позиція особи) у справі осенсовування життя – процесу подієвого самоздійснення буттєвих смислів й організації їх у сенсожиттєві орієнтири з задіянням мислєдїяльностї і свїдомого вчинення. Окрїм того, слїд взяти до уваги, що прїоритети конкретної особи у визначеннї питань сенсу власного життя можуть з часом змїнюватися, оскїльки вони визначаються з позицїй вїкової, їнтелектуальної, статусної та їнших принципїв-меж життєвого часопростору самореалїзацїї людини.

Сутнїсне розмежування сенсу життя і смислу буття полягає в тому, що перше утримує чуттєве, досвїдне сприйняття людиною реальностї, котре через унїкальне свїтобачення особистостї визначає прїоритетнї шляхи і засоби її життєактивностї, надаючи перевагу ситуацїям і явищам дійсностї, а друге узмїстовлюється у стратегїчних шляхах персонїфікованого екзистенцїювання, що виявляється у долученнї до унїверсуму у твореннї духовних їдей, вїднаходженнї власного особистїсного покликання, суспїльної мїсїї та буттєвого призначення [313]. У фїлософськїй традицїї, щоб прояснити змїст понять “смисл буття” і “сєнс життя”, варто їх розглядати через репрезентативнї унаявлення, якими є благо, цїннїсть, гармонїя, взаєморозумїння, щастя, любов, душевна рївновага, самореалїзацїя, задоволення, мета, досягнення, служїння, свобода, вїбір тощо. Зазначенї унїверсалїї систематизуються сучасною наукою за суб’єкт-об’єктним принципом, згїдно якого до об’єктного шерєгу вїдносяться свїт і буття, що вказує на їх смислотвїрну основу, а до суб’єктного належить сама людина і її життєвї домагання, що засвїдчує сенсову природу цих унаявлєнь.

Людинї властиво скеровувати настанови свого життя на майбутнє, опираючись на власну життєву їсторїю, їнтереси, потреби, мотивацїю, очїкування, бо шлях, який не призводить до сутнїсних зрушень у розбудовї власної їндивїдуальностї, не має перспектив здїйснення, оскїльки нївелюється у самому процесї його зреалїзування [196]. Усвїдомлений вїбір життєвих стратегїй самоплекання є вказївним шляхом для людини, щоб

рухатися векторально в одному і тому ж напрямку, заручившись “вірними” дороговказами до власної особистісної самореалізації. Спрямування (векторність) життєвого самоздійснення зафіксовано у романогерманських мовах, де *sens* має додаткове значення напрямку [246, с. 152]. Тож спрямованість – це напрямок усього психічного розвитку суб’єкта, джерело людського самоплекання і найсуттєвіший компонент структури особистості, її наскрізна властивість, котра у змістовлює сприйняття людиною дійсності через уособлену систему мотивів, сенсів, вартостей, домагань, ідей, смислів.

Вперше відзначив взаємозв’язок сенсовності існування й унікального стилю життя людини А. Адлер, який побудував розгорнуту психологічну теорію об’єктивного спрямування людської екзистенції на засадах оптимізації взаємодії з довкіллям. Автор відзначає, що індивідуальний сенс життя є ключем до розуміння всієї особистості в цілому та знаходить своє відображення у всіх поведінкових проявах, установках, психічних процесах, рисах характеру людини і є джерелом їхнього у змістовлення [9]. Але все ж існує відмінність між поняттями життєвого стилю і сенсу життя: перше уособлює коротко- чи довготривалі життєві програми, які передбачають ситуативне визначення мети, завдань і засобів їх досягнення, а друге постає інтегративною засадою, що центрує довкола себе ментальні очікування і глобальні домагання, “вносячи порядок у зміст людської свідомості, окреслюючи життєву перспективу, сприяючи орієнтації людини у світі, будучи умовою стійкості людини у бутті” [246, с. 38].

У здобутках філософської науки, що дозволяють досягнути феномени людського призначення, можна виділити три основні підходи до витлумачення сенсу життя, в яких він розглядається як: 1) інтеграційний засновок життєдіяльності особистості, покликаний унааявити акт-розуміння людиною сутності власного існування; 2) елемент свідомості людини, що відповідає за віднаходження стратегічної лінії поведінки, стилю мислеактивності, рефлексивно-інтелектуальної моделі повномірної реалізації особою наскрізної мети свого життя; 3) структурний компонент діяльності та

вчинків, що постають об'єктивним підґрунтям самовдосконалення особистості шляхом модифікації персоніфікованих життєвих пріоритетів у руслі практичного зреалізування осмисленого буттєвого призначення. Особливість філософії в тому, що вона здатна вийти за межі індивідуального досвіду, намагається віднайти універсальні концептуальні підходи для аргументації відповідей про сенс людського життя, сформульованих в певні історичні часи представниками різноманітних шкіл та напрямків.

Для В. Франкла сенс людського життя співвідноситься з фіксованою точкою на обрії майбуття, котра є наріжним каменем людського самоплекання у поступках до екзистенції [282]. Адже все сьогодення структурується, керуючись майбутніми звершеннями, досягненнями, сподіваннями, якщо ж чіткий орієнтир втрачається, то й нівелюється змістовна складова сьогодення і значущість життя в цілому. Тож мета та підсумок життя людини є складовою сенсожиттєвого конструкту свідомості особистості.

Сенс життя окремої особистості – це її духовний орієнтир, який є частиною її екзистенційного призначення чи місії людини у світі. Сенс життя є суттєвим, фундаментальним атрибутом суб'єкта життєзреалізування, а його усвідомлення передбачає вільний вибір людиною активної позиції, форм, методів, засобів її самоздійснення і конструювання зрілих взаємин з дійсністю. Необхідною умовою у визначенні сенсовності людського існування є свобода як форма самодетермінації чи повномірної активізації особистістю власного потенціалу-ресурсу на шляху до самовдосконалення. Загальна значущість людського життя передбачає зв'язок індивідуального сенсу з універсальним смислом, що передбачає вільний вибір життєвої позиції як осереддя усвідомленого повноцінного вчинку, за якого зберігається самоцінність особистості, її автентичність і конгруентність.

Головним завданням філософії І. Канта було прагнення зрозуміти засновки і закономірності постання людини як особистості, котра є для себе кінцевою й остаточною метою усіх думок, пошукувань, помислів і

самозвершень [97]. Німецький філософ стверджує, що сенс життя знаходиться не ззовні, а всередині людини і є іманентною рисою особистості. Спричинює ж постання сенсу життя ідея, яка набуває чинності морального закону (імперативу), обов'язку, місії чи призначення людини у цьому світі. Тож сенс життя полягає у формуванні особистості шляхом перманентного саморозвитку людини, яка циклічно оновлюючись, тим самим удосконалює й довколишній світ.

Феномен сенсу життя (не ноуменального інтенціювання цільових чи сенсовних домагань) як прикінцевого усвідомлення значущості обраної стратегії життєдіяльності, з огляду на теорію вчинку В.А. Роменця, першочергово співвідноситься з рефлексивною позицією людини стосовно скоєного, адже саме глибоке осмислення особистістю наслідків своїх дій (післядія) спроможне пояснити складноорганізовані сув'язі смислової сфери людини без редуції (спрощення) їх змістонаповнення. Академік В.А. Роменець висновує, що саме вчинок як медіатор психіки та її об'єктивного кореляту (світу, інших людей, знань, ідей тощо) являє собою спосіб самодетермінації людської поведінки на основі самопізнання і самотворення як засновків формування сенсу життя.

Людина пізнає себе і світ, здійснюючи вчинок і аналізуючи його наслідки, творить себе, усвідомлюючи сенсовність власного існування [211]. Проявами сенсу життя можуть вважатися конкретні установки, які втілюються людиною в його вчинках. В історико-психологічних напрацюваннях автора розкрита логічна структура вчинкового механізму, яка пов'язана з його динамічною організацією, культурою наукового співтовариства та здобутками епохи.

Ситуаційне усвідомлення сенсу життя особистості відбувається на етапі післядії, що є наслідком рефлексивної позиції щодо дії, котра, своєю чергою, втілює результати мотиваційної визначеності у певній ситуації вибору. Післядія відзначається мобілізацією тенденцій самопізнання на основі здійснення вчинку і самотворення людиною свого Я через

консолідацію сенсу життя. Вчинкова післядія задіює рефлексію у процес віднаходження людиною свого призначення, що відзначається розпізнанням і створенням нових свідомісних підструктур ціннісно-сміслового ґатунку. Своєю чергою, процес пошуку сенсу життя людиною надзвичайно складний, а його зміст обумовлений особливостями довколишнього середовища, індивідуальними потребами та бажаннями, духовними запитами і домаганнями.

Віднаходження сенсу життя припускає конструювання людиною чітких планів і програм націлених на майбутні гіпотетичні здобутки, котрі, незважаючи на всі можливі ситуативні ускладнення, спонукатимуть людину до самовдосконалення. Питання сенсовності життя також може тлумачитись як суб'єктивна оцінка пройденого відтинку життя та відповідності досягнутих результатів і первинних намірів, як усвідомлення особою спрямованості та змістонаповнення своїх устремлінь, власного місця у світі. Уявлення про сенс життя формуються у процесі життєдіяльності та залежать від соціального становища людини, рівня розв'язуваних проблем, способу життя, світорозуміння і конкретної історичної ситуації.

Сенс життя пов'язаний з об'єктивно значущими цінностями, що усвідомлюються індивідом як необхідні, споріднені йому сутності, як вища мета його діяльності та домагань. До ціннісного засновку сенсу життя входить життєво важлива, емоційно прийнята, усвідомлювана мета, що не тільки об'єктивно доцільна, але й суб'єктивно стверджена, особисто визнана такою [109]. В цілому сенс життя є сутнісним, фундаментальним атрибутом суб'єкта життєактивності, що свідомо та цілеспрямовано вибудовує свій життєвий шлях і розгортає власне покликання та призначення.

Одним з основних положень теорії А. Адлера є постулат про внутрішнє устремління людини до цілі (загальної мети). Для пояснення поведінки індивіда, його психічних реакцій, думок і почуттів необхідно перш за все знати кінцеву мету, якої він прагне, тому що "будь-яке душевне явище, якщо воно повинно допомогти нам зрозуміти людину, може бути осмислено і

збагнуто як потяг до цілі” [7, с. 19]. Прагнення, які найчастіше не усвідомлюються людиною визначають і спрямовують усі вчинки індивіда, формують його так звану стратегічну “лінію життя” чи “життєвий стиль”. Таким чином, за А. Адлером, зрозуміти людину – означає розпізнати, інтуїтивно відчуту головну лінію життя особистості і ту стратегічну мету, яка за нею стоїть.

Пріоритети, схильності та цільові настанови, що організуються у смисложиттєві (сенсаосмислові) орієнтири людини є результатом формовияву сукупної співдії суспільної й індивідуальної свідомостей, опосередкованих можливостями реалізації суб’єктивних намірів самовдосконалення особи як індивідуальності та представника людського роду [23]. Культурний спадок конкретного суспільного загалу містить надбання духовних орієнтирів людської життєдіяльності, що відіграють роль засадничого чинника у формуванні внутрішньої культури особистості зі стійкою структурною організацією.

Усвідомлюваний вибір, орієнтація особистості на високі запити самовдосконалення пов’язані з її смисложиттєвою сферою, найбільш узагальненою характеристикою особистості стосовно власних запитів, пріоритетів учинення з урахуванням настанов суспільного загалу і ситуаційних вимог довколишньої дійсності. Психологічно і соціально зріла людина, котра утверджує себе в ковітальній спрямованості особистісних приписів, цілком виправдано керується у житті сталою системою уявлень про світ і про свої можливості, чіткою позицією щодо різних аспектів повсякдення, для неї характерні цілісність і відносна стабільність у взаємодії із суб’єктивним довкіллям [337]. Ці уявлення організуються у свідомості особистості в формі соціальних смислів і персоніфікованих сенсів, які, разом зі стереотипами, цінностями, установками, нормами, традиціями, постають регуляторами і стабілізаторами стосунків з іншими. Водночас становлення індивідуальності відбувається тоді, коли внутрішнє психічне життя із засобу

переростає у самоцінність, і людина споглядає та розуміє, переживає й рефлексує, мріє і творить, плекаючи самотність свого духовного життя.

Загалом у філософсько-психологічних теоретизуваннях часто мовиться про призначення людини як особистості, про пошук і втілення сенсу життя, про самоактуалізаційне осягнення власної значущості, доцільності й відтак вагомості людського буття [74, 95, 118, 167]. Але призначення – не природна даність, а моральний процес усвідомлення істини, внутрішнє прагнення краси, потяг до духовного абсолюту (Бога), який опосередковується смисложиттєвим аспектом наповнення повсякдення [313]. Тому істинне призначення людини – прагнення екзистенції, тобто повноцінного проживання, через яке людина пізнає себе і світ, утверджує власне майбуття й укорінює засади духовності прийдешніх поколінь.

Смислові настанови – це абстрактні ідеали чи уявлення людини про оптимальні способи поведінки та засоби досягнення цілей. Тому смисли ототожнюються з ідеями, значущими об'єктами і бажаними устремліннями, а їх зреалізування позитивно корелюється з життєвими запитами (сенсами) і домаганнями особистості. Сенси – це форма існування смислів, що характеризує момент переходу останніх у свідомість особистості. Самі сенси ототожнюються людиною з інтересами, чим визначають спрямованість її діяльності, життєві принципи і світогляд загалом. Сенсожиттєва сфера є тим спричинювальним остовом у формуванні особистості, котрий визначає змістовну сторону її поведінки і діяльності, детермінує мотивацію, впливає на стиль мислення і образ життя.

Рефлексивний аналіз науково-психологічних праць засвідчує наявність у свідомості особистості певного конструкту, що змістовно пояснює ситуаційний вибір людиною тих чи інших моделей поведінки, принципів діяльності і засновків учинення – сенсожиттєвої сфери особистості, котра утримує когнітивно-аксіологічний (усвідомлення-оцінка), мотиваційно-афективний (заохочення-переживання), конативно-діяльнісний (акт-

учинення), рефлексивно-самоусвідомлювальний (саморозуміння-самозвіт) компоненти (рис. 2.1.).

1 – когнітивно-аксіологічний:

утримує усвідомлення, оцінку і прийняття особою власних цілей, домагань, ціннісних орієнтацій, сенсів тощо

2 – мотиваційно-афективний:

служує регулятором активної позиції у виборі життєвих пріоритетів, ситуаційно визначає спрямованість особистості залежно від її спонук і переживань



4 – рефлексивно-

самоусвідомлювальний: слугує осмисленню реальної картини світу у співвідношенні з власним засвітом, скеровує людину до психодуховного розвитку та самоздійснення

3 – конативно-діяльнісний:

організує, змістовно наповнює і коригує життєактивність, що виявляється в діях, поведінці, діяльності, вчинках

Рис. 2.1. Компоненти сенсожиттєвої сфери особистості

Когнітивно-аксіологічний компонент реалізує гностичні відношення суб'єкта до самого себе і світу в цілому, утримуючи судження оцінного характеру, усвідомлення безпосередньої ситуації, у якій задіяна особа, думки про об'єкти на основі приписів бажаності-прийнятності чи відмежування-відторгнення. Когніції об'єднують психічні (ментальні, розумові) процеси (сприйняття, категоризація, мислення, мовлення та ін.), які приймають участь в обробці і трансформації інформації, формуванні на цій основі знань. Вони увібрали в себе зміст і суть осягнення людиною специфіки принципу-механізму побудови власною свідомістю особливої картини світу як засновку життєвого цілепокладання. Когнітивні процеси інтерпретують феноменальні (чуттєві) дані, трансформують думки у ноуменальний мислепотік до обривів сенсу власного життя, що репрезентуються в ментальних утвореннях різного типу (образах, ідеях, схильностях, візрцях-сценаріях, переконаннях, віруваннях тощо) [357].

Процес формування особистісних сенсів і смислів має вартісну природу, згідно з якою аксіосфера уможлиблює проектування людиною власних домагань у майбуття. Відтак саме у пошуках змістонаповнення

життя у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-смилова природа особистісного самовизначення у перспективах самоздійснення. Вартісна система регулює поведінку людей і соціальних груп, означає орієнтири при виборі способу дій, перевіряє ідеали, обирає цілі, утримує способи їх досягнення.

Будь-які налаштування людської свідомості у виборі пріоритетних шляхів життєдіяльності опосередковуються мотиваційними імперативами, що формовиявляються в актах вчинення та є підґрунтям самоусвідомлення автентичності особистості. Мотивація наповнює ситуації персоніфікованою інтенційністю, усвідомленими спонуканнями й триває до постановки конкретної мети й підпорядкування її особистісній волі потенційного діяча, вона організовує людину у прийнятті рішень і здійсненні певного життєвого вибору. Афектації ж слугують безпосередньому сприйняттю особою нагальної значущості факта-ситуації конкретного моменту часу, відчуття повноти теперішнього, проживанню “тут-тепер-повно” [313].

У широкому сенсі конативність розуміється як суб’єктивне налаштування до виконання певної системи дій-операцій у зв’язку з особистим баченням ситуації [234]. Конативний компонент містить тенденції готовності до соціально схвалюваних форм поведінки, припускає активне відтворення особистістю прийнятих внутрішньо осенсованих уподобань, смислових настанов і загальнокультурних вартостей у процесі взаємодії зі світом. Конація – це, опосередковані стійкими мотивами мисленнєві процеси висновування образу-стратегії поведінкової активності, прагнення до дій і здатність до вольових учинків.

Діяльність – специфічно людська форма ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни і перетворення речей і явищ залежно від персоніфікованих домагань, поглядів, переконань, вірувань тощо. Завдяки їй особистість взаємодіє з середовищем, досягає свідомо поставленої мети, добираючи доцільні засоби у її реалізації. За своєю сутністю діяльність соціально орієнтована, адже людина не лише пристосовується до умов життя,

а й активно змінює їх у відповідності зі своїми потребами і бажаннями. Осмислений характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення, доборі оптимальних методів, технологій і засобів її здійснення.

Рефлексія – повномірне розуміння дійсності і сутнісне осмислення власного задіяння у систему взаємодій зі світом. Об'єктивоване ставлення людини до власної діяльності є однією з найважливіших умов глибшого її усвідомлення, критичного аналізу і конструктивного удосконалення. Рефлексивна позиція ґрунтується на сутнісному розумінні своїх помислів, осягненні інтелектуальної складової мисленнєвої діяльності, самоорганізації, самоаналізу і самопізнанні внутрішніх психічних актів та форм взаємодії з довкіллям через діяльність і вчинки. Тут самоусвідомлення постає продуктом психічного розвитку особистості, в ході якого суб'єкт набуває життєвого досвіду й досить ґрунтовно переосмислює власне життя. У своїх працях С.Л. Рубінштейн [239] зазначає, що процес становлення людської особистості охоплює (як невід'ємний компонент) формування свідомості (рефлексії) та самосвідомості (саморефлексії) як взаємозалежних формовиявів буттєвої присутності людини у світі.

Всі компоненти сенсожиттєвої сфери знаходяться в супідрядній залежності одна від одної, обопільно впливаючи на загальний розвиток усіх сегментів-складників особистості. Загалом людська самореалізація має ціннісно-сміслову організацію, що сприяє активному обранню особою своєї позиції щодо суспільно виробленої системи вчинення й окресленню на цьому підґрунті змістонаповнення свого існування. В. Франкл [185] розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу свого життя як природну жагу до самовдосконалення.

Як специфічна психічна реальність в емпіричному і суто прикладному ракурсах, сенсосфера особистості може бути категорійно пояснена як: 1) ступінь переходу ідейних переконань у персоніфіковану систему обстоюваних стратегій і тактик учинення; 2) принцип організації і розвитку

необхідних психодуховних процесів осмислення світу; 3) особистісний конструкт і компонент структури свідомості; 4) рівень методологічно організованої мислєдїяльностї що окреслює рамковї умови усвідомлення власних намірів, домагань, диспозицій; 5) чинник саморозвитку і самовдосконалення особистості у зв'язку із розумінням власної життєвої місії, буттєвого призначення [313].

Проектувальнo-практичний рівень дії сенсосфери людини характеризує осмислене ставлення суб'єкта до можливої діяльності, цілей, людей, передбачає спрямування на створення ціннісних настановлень як знакових систем у людському суспільстві та культурі [357]. Усвідомлення власних життєвих домагань (осенсовування) припускає наявність у людини певного способу орієнтування в категоріях глобальних людських смислів, що є внутрішнім психологічним механізмом, котрий формує ті чи інші пріоритети поведінки особистості, за характером і спрямованістю яких можна визначити її особливості її персоніфікованого світосприйняття і світорозуміння.

Постання сенсожиттєвої сфери особистості є основоположним чинником процесу соціалізації, за якого людина потрапляє у вир зносин зі світом, стає повноправним членом суспільства в усій повноті соціального і, власне, особистісного зростання [23]. Смыслові системи довколишньої соціальної дійсності сприймаються свідомістю людини, кристалізуючись у її персоніфікованих сенсах, переконаннях, домаганнях і зреалізуються у стратегіях діяльності, вчинках та наскрізній життєвій позиції людини щодо повномірного самоздійснення. Сенси і смисли як складні свідомісні утворення зорієнтовують особистість на ідеали саморозвитку, критично-рефлексивного осягнення й оцінки своїх учинків з урахуванням запитів громади. Усі складові сенсо- і смислосфер, задають і формують цілі духовного самоплекання людини, постають критеріями оцінювання власної і довколишньої поведінки, відіграють роль ціннісно-смыслового ядра-осередку культури суспільства в цілому.

Тож персоніфіковані сенси є цілковито усвідомлюваними регуляторами діяльності, котрі укорінені у структурі особистості і мають формотворчий вплив на всі сфери життєздійснення особистості. Ієрархія особистісних сенсів трансформується у процесі становлення особистості, вищі її рівні виявляються у тяжінні до самореалізації, самовдосконалення та відіграють системотворчу роль у системі смисложиттєвих орієнтацій.

2.2. Смислоформи культурного розвитку і духовного становлення особистості

Особистість у соціономічних наукових тлумаченнях переважно постає або представником людського роду, або суб'єктом діяльності і суспільної активності, або ж як теоретичний конструкт, який позначає набір психічних рис-якостей, множину психологічних властивостей людини в організації її взаємозв'язку зі світом. Тож особистість – системно-дієва іпостась суб'єкта як намісника родових невід'ємних ознак людської істоти, котра інтеріоризує уявлення про дійсність у власний внутрішній світ, спроможна осягнути себе і предметну реальність, усвідомлювати свої дії і вчинки.

Поняття особистості як цілісна властивість представника людського роду припускає наявність певного системотворчого чинника власного гармонійного розвитку. Таким центральним елементом, за нашим глибоким переконанням, є система смисложиттєвих орієнтацій особистості, що виявляється у трьох універсальних формах: 1) суспільних ідеалах (смыслах) – вироблених громадською свідомістю і притаманних соціуму узагальнених уявленнях про зразковість зносин людини і світу; 2) мотиваційних рушіях особистісного самовдосконалення (сенсах); 3) вчинках як найвищому рівні одухотвореного та творчого освоєння світу (В.А. Роменець). Всі три форми оприявлення смисложиттєвих орієнтацій взаємодетерміновані та холистично організовані.

Холістичність особистості як осереддя унікальної системи рис-якостей конкретної людини оприявнюється у множині соціальних ситуацій, у котрі вона задіяна, тому сутнісне осягнення людської природи, становлення індивіда як особистості завжди організується як соціокультурний аналіз [62]. Водночас психосоціальний вимір особистісного розвитку формовиявляється не лише у вчинках, одобрюваних суспільством, а й можливості реалізації людиною власного творчого потенціалу через повномірне розкриття її обдарувань і талантів, актуалізації духовних ресурсів у лоні самоплекання і самовдосконалення.

Увага та дії людини, спрямовані на об'єкти зовнішнього світу, у співвідношенні з власними духовними запитами, індивідуальними внутрішніми переживаннями породжують систему смисложиттєвих вимірів її свідомості. Сприйняття і відображення дійсності, її суб'єктна оцінка знаходять прояв в активному, цілеспрямованому характері людської діяльності [313]. Діяльність – це специфічна людська форма активної взаємодії з довколишнім світом, зміст якої утворюють процеси його доцільної трансформації і перетворення [354]. Діяльність утримує предмет, мотив, ціль, засіб, результат і сам процес учинення, котрий свідчить про її цілковите усвідомлення. Якщо підставою діяльності є чітко сформульована, свідомісно прийнята наскрізна мета, то підґрунтям учинку є сфера людських сенсів і смислів.

Смисл як учинення – один з основних механізмів взаємодії людини і суспільства, особистості і культури. Це положення є центральним для гуманістичного підходу до культури, яка, своєю чергою, розуміється як світ смислових настановлень. Ось чому сфера застосування поняття смислів – людський світ культури і соціальної дійсності [225, 264, 357, 361]. Динаміка становлення сенсів і смислів здійснюється в рамках безпосереднього суспільного загалу як відповідь на плинність і нагальну ситуацію розвитку людства. Смислові системи слід розглядати в єдності індивідуально-особистісних, соціокультурних і діяльнісних пріоритетів. У конкретних

умовах ця система утримує смисложиттєві пріоритети, універсальні смисли, персоніфіковані сенси, партикулярні (традиційні) цінності, соціальні приписи, професійно-діяльнісні домагання.

У структурі особистості як психосоціального феномена виділяються її стрижневі риси-якості, що постають віховим засновком у формуванні громадської свідомості, культури безпосереднього загалу, нації, етносу тощо. Ці властивості засвідчують наявність загальнопсихологічних принципів регуляції поведінки людей різноманітних ментальних даностей, культурних домагань і цивілізаційних устремлінь, що, своєю чергою, організуються у супідрядну систему життєвих уподобань і пріоритетів – ціннісно-сміслову сферу особистості. Для позначення різнобічності формовиявів людини у пліні власного саморозвитку З.С. Карпенко обґрунтувала, на основі парадигмальних досліджень аксіопсихології, п'ять рівнів суб'єктності у постанні особистості: відносний суб'єкт, моносуб'єкт, полісуб'єкт, метасуб'єкт, абсолютний суб'єкт (див. детально [102, с. 177-184]).

Збагачення вартісно-смілової сфери кожного, – як зазначає А.Ф. Лазарук [133], – сутнісно зачіпає проблему його морального розвитку, оскільки саме цінності заповнюють простір моральних учинків особи. Моральна свідомість особистості (внутрішня система норм і правил поведінки в суспільстві) виявляється спочатку у міжособових відносинах (розуміння, симпатія, поглиблення стосунків), нормах суспільно прийнятої поведінки (плани дій, технології реагування, еталони), життєвих цінностях (ідеї, ідеали, ставлення, мотиви), а пізніше – в духовних сенсах і смислах (внутрішнє прийняття однієї з надперсональних психоформ самопізнання: віри, краси, істини, блага, справедливості тощо). Проте справжній зміст морального (вартісно-смілового) вибору особи становлять самостійно здійснені вчинки суспільної взаємодії, які реалізуються на підґрунті взаєморозуміння і взаємоповаги, обстоюють ідеали і цінності й у такий спосіб привласнюються кожним учасником процесу взаємовпливу.

Суспільна взаємодія стимулює розвиток ціннісно-смиислової сфери – системи вартостей і ціннісних поглядів, що втілюється у смислах, які є супутниками суспільної поведінки, діяльності й учинків загалом. Адже система смислів, на думку О.Ф. Лазурського [135], – це та ланка, що об'єднує суспільство та особистість, задіюючи її до системи соціальних відносин, а в подальшому визначає індивідуальне творення, пізнання і сенс життя.

Відтак якщо людина здатна до об'єктивізації міжособових зносин, вміє структурувати форми і класи цих взаємодій у вигляді закономірностей, методологій, спроможна застосовувати їх у процесі спільної соціальної діяльності, то в ціннісно-смисловій сфері здатна до самоствердження чи самовизначення, прагнучи зробити щось значуще, індивідуальне, неповторне. Отже, перехід від особистісного рівня функціонування психоструктури людини у процесі міжособової взаємодії до власне індивідуалістичного характеризує змістовий перебіг процесів соціалізації та індивідуалізації, котрі спричинені самовпливом сенсосомиологічного наповнення. У такий спосіб особа самовиділяється у відносинах, самостверджується і самовизначається, досягає як типових, так і неповторних вершин у своєму вітакультурному зростанні. Саме так соціально-культурні смисли, опосередковані персоніфікованими сенсами і цінностями, входять за допомогою низки вчинкових дій у внутрішній світ особи, стають невід'ємним здобутком її людської сутності.

Для адекватного розуміння проблеми особистісного самозвернення важливою є теза, що ступінь розвитку особистості – це рівень смисложиттєвого спричинення чи існування у світі смислів і сенсів, де й відбувається взаємодія особистості і реальності. Другий важливий момент – провідна роль смисложиттєвих орієнтацій у формуванні особистості. Домагання в реалізації осмислених життєвих значущостей закріплює єдність і самототожність особистості, надовго визначаючи її головні характеристики – людський стрижень, етику і моральність [181, 182, 293]. Нарешті третій момент стосується виділених Б.В. Зейгарнік [47] і Б.С. Братусем [92] функцій

сміслових (семіотичних) утворень, які спонукають особистість до створення еталона, чіткого образу майбуття й оцінки власної життєдіяльності за духовними і моральними критеріями.

Психологічні дослідження показують, що здатність людини обстоювати і реалізовувати свої особистісні позиції відштовхується від їх соціального схвалення, конструктивної системної дії “ззовні – всередину” і навпаки. Ось чому смисложиттєва стійкість кожного неподільно пов’язана з проблемою цілісності власного внутрішнього світу. Лише психодуховна єдність особистості (мотиваційної, вольової, конативної, когнітивної та емоційної складових) уможлиблює її самостійне інтерпретування будь-якої життєвої ситуації, причому вибірково, унікально, індивідуально [71, 109, 241]. Щонайперше така єдність може бути наслідком ієрархізації мотиваційних тенденцій як інтегральної індивідної спрямованості. Вибірковість (осмислений вибір) у визначенні життєвого шляху людини форматує її вчинки, долучається до діяльності, задіюється до конкретних форм її поведінки, сприяючи осягненню особистістю засновків власного буття.

Саме особливості становлення особистості, відформатованої соціальними матрицями, розглядаються культурно-історичною теорією Л.С. Виготського [62]. За нею, смислові утворення носять соціальний характер, а механізм регуляції людської поведінки спричинений суспільними правилами і нормативами, внутрішньоособистісні ж структури трактувалися науковцем як соціально значущі взірці-приписи, що інтеріоризовані у свідомість людини на правах її життєдіяльних орієнтирів. Культурно-історична психологія припускає споконвічне задіяння людини у соціокультурне оточення як середовище її найкращого розвитку, що спонукає особистість до самовдосконалення в усіх можливих інваріантах своєї іпостасності.

Співвідношення індивідуальної свідомості з об’єктивованим світосприйняттям, опосередкованим ментальним досвідом є віховим у

напрацюваннях К.Г. Юнга [384], котрий смисловий остов свідомості ототожнював з архетипами – первинними природними образами, ідеями, переживаннями, властивими людині як суб'єкту колективного несвідомого. Знакові ж системи (мова, мовлення, знання тощо) фіксують смисли, що постають носіями культурних архетипів. Аналогічні судження притаманні теоріям про соціальний характер як результат динамічної адаптації людської природи до специфіки суспільного оточення (Е. Фромм [285]); соціетальну психіку як історико-культурну і психологічну готовність соціуму до відтворення певних поведінкових моделей у проблемній ситуації життя (О.А. Донченко [85]); психокультуру як сферу суспільної реальності й інтегральну категорію, що містить теоретико-пізнавальні, художньо-творчі, морально-аксіологічні, різносуб'єктивні та інші характеристики вчинково-діяльної присутності людини у світі (див. детально [331]).

Виховою засадою забезпечення синергійного впливу на формування і функціонування смисложиттєвої позиції людини стосовно світу і адекватну її проєкцію у соціально значущі моделі поведінки є особистісні сенси, котрі сутнісно збагачують життєактивність людини у поступках до самовдосконалення. Останнє реалізується на підґрунті цілої низки внутрішніх (персоніфікованих) та зовнішніх (об'єктивних) чинників економічного, політичного, духовного та соціально-психологічного походження [132]. Для перманентного культурного і духовного зростання, кожне суспільство воліє зберегти автентичність власного шляху смислотворення при спробах інтегрувати в ній різноманітні фрагменти власного позитивного досвіду, тобто транслювати цінності та смисли високої етики і моралі, притаманні саме цьому людському осереддю. Наприклад, ментальні засновки українського культуро- і смислотворення наскрізно просякнуті тендітністю і ніжністю міжособових відносин, що плекається у любові до жінки як Оранти – духовно-універсумного засновку Світобожественного єства.

Одним із провідних питань сучасної наукової психології є розвиток і функціонування смисложиттєвої сфери особистості, що сутнісно характеризує духовний потенціал людини і культури доколишньої спільноти [251]. Адже система притаманних особі і громаді смислів постає на перетині двох підсистем – системотворчого спричинення і самоорганізації мислєдїяльності людини як потягу до самопізнання та саморегуляції і самокорекції її вчинення як аналітичного осягнення свого суб'єктного життєвого призначення.

Формування смисложиттєвої сфери особистості здійснюється через рефлексивне співвіднесення власної життєвої позиції з очікуваннями загалу, коли людина визначається стосовно конкретних процедур вчинення, оцінки інших, стилів і форм їх взаємодії з довкіллям, норм і правил поведінки, персоніфікованих сенсів і загальнолюдських вартостей. Тому вміння свідомо й адекватно оцінювати події реального життя визначально впливає на психодуховну складову діяльнісної саморегуляції, ланцюжка актуальних соціальних зносин особистості та її самоприйняття і самопереосмислення [308]. На цьому шляху саме смислове опосередкування в обранні життєвої позиції детермінує суб'єктивно сплановану перебудову структур свідомості, діяльності, поведінки, спілкування, окреслюючи якісно нові горизонти психічної екзистенції людини, стимулюючи самоаналіз учинків, сприяючи формуванню волі, становленню особистісної зрілості у повномірних виявах її сутнісних сил і творчих спроможностей.

У цілому смисложиттєві орієнтації утримують систему ідей, переконань, установок, пріоритетів, цінностей, значущостей, що охоплюють наступні компоненти: а) філософські, сформовані в результаті реалізації людиною когнітивних устремлінь, науково обґрунтовані фундаментальні знання; б) соціокультурні, що утворилися під впливом суспільства через інтеріоризацію масової свідомості у вигляді особистісних домагань, атитюдів, смислів; в) професійні – вироблені теоретичні та практичні засновки діяльності, через яку здійснюється самовираження людини;

г) соціально-групові – сформовані внаслідок приналежності особистості до певної соціальної групи й засвоєні нею суспільні погляди, стереотипи, ролі і статуси; д) індивідуальні – сенси особистості, що найвагоміші в її життєвому просторі самореалізації [313].

Таким чином, постання особистості у вирі взаємин зі світом відбувається через самовизначення, заняття активної позиції стосовно вітакультурних орієнтацій і, як наслідок, через у змістовлення свого соціального життя. Особистісна ідентифікація та самоплекання мають смислову природу, згідно з якою сенси і смисли дають змогу проектувати власні претензії і домагання на майбутнє. Ці узагальнення узгоджуються з пропонованим М.С. Розовим [225] тлумаченням самовизначення особистості в культурі задля виділення й обґрунтування для себе смисложиттєвих засад власного екзистенціювання, а також вибору способів і форм людської самореалізації у практичній діяльності.

Людина, будучи суб'єктом культури, в своїй діяльності, вчинках, думках, переживаннях опирається на загальнолюдські, духовні і моральні смисли; культура забезпечує особу взірцями і засобами вирішення персоніфікованих завдань життєустрою. Свідомість людини розвивається всередині культурного цілого, в якому кристалізується досвід діяльності, спілкування і світосприйняття. Людині необхідно не тільки засвоїти цей досвід, але і перетворити на вособистісені сенси, котрі постають підґрунтям визначення життєвого шляху. Отже, культура є тим простором, де оприявнюються смисли як об'єктивні засновки життєдіяльності, що упредметнені, втілені у мові, речах, звичаях, традиціях, соціальних нормативах, формах і способах спілкування, а відповідно, і способах діяльності. Однак привласнення культурного досвіду від поодиноких діянь до моральних норм не відбувається автоматично і не є спонтанним, воно вимагає довільних, усвідомлених зусиль, спеціально організованої діяльності – осенсовування – свідомого (мисленнєво-рефлексивного) надання предмету (матеріальному чи ідеальному) персональної значущості.

Людина у розбудові власного життєвого шляху керується системою наявних у її свідомості принципів-засновок діяльності, котрі опосередковуються всеохоплюючою системою вищих запитів (сми́слів) людини і суспільства на шляху до повномірного самовозвеличення і самоздійснення. Ця система-осереддя життєактивності утримує всезагальні смисложиттєві уявлення про необхідність і бажаність послідовних актів-дій-учинень по самовдосконаленню самої людини. Умовно в її структурі можна виділити наступні підсистеми: а) універсальні смисли загальнолюдського змістовлення; б) ментальні смисли-архетипи специфічного набору рис-якостей певного народу, етносу, нації тощо; в) сенси творчого самоплекання, зумовлені нагальними потребами ситуації і задіяння суб'єкта у певну діяльність; г) духовні сенси індивідуально-особистісного самовдосконалення, що постають орієнтиром у віднаходженні власного життєвого призначення [113]. Тож смисложиттєва сфера змістовлюється в образах-запитах свідомості та світогляду особистості, котрі є чітким відображенням значущих форм взаємодії з довкіллям на шляху до одухотвореного самоздійснення.

Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів й інтересів у процесі активної життєдіяльності. Духовно багатою вважають ту людину, яка живе в гармонії з собою і світом зі сформованими вищими цінностями, котрій притаманні чітка життєва позиція і прагнення до ідеалу. У зв'язку з цим І.Д. Бех пише, що інтеріоризація суспільної значущості (сми́словий вимір) в особистісну (сенсовий) залежить від суб'єктного ставлення та відстороненої (рефлексивної) позиції щодо вартісно-сми́слових імперативів, які формують самосвідомість особистості [32]. Причому змістовно значущі ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів – це переживання їх бажаності (сенсовності) для людини. Саме інтенційне пристрасне пережиття задіяних в орбіту індивідуального життя суспільно вагомих смислоформ становить суб'єктивні надбання особистості.

Крім того, І.Д. Бех приділяє неабияку увагу особистісній рефлексії у формуванні смислової самосвідомості суб'єкта. З огляду на духовно перетворювальні можливості, дослідник виокремлює такі її типи: 1) регулятивна рефлексія – це активність суб'єкта, метою якої є свідома регуляція продуктивності психічних процесів; 2) визначальна – виявляється в осмисленні суб'єктом свого Я, розумінні внутрішніх чинників саморозвитку; 3) синтезувальна – об'єднує сформовані цінності в цілісне “духовне ядро”; 4) створювальна – регулює духовно-моральний розвиток особистості, узмістовлює її самосвідомість [33, с. 48].

У зв'язку з цим науковець охарактеризував перехід особистості від нижчого до вищого рівня морально-духовного розвитку, який потребує організації науково обґрунтованого виховного процесу з урахуванням певних законів: випереджувального морально-духовного розвитку; провідної мотивації учіння; розвитку вищих емоційних переживань; оволодіння науковими знаннями в контексті людської культури; пріоритетності піклування людини про навколишній матеріальний і соціальний світ; руху від ідентифікації вихованця зі значущим дорослим до ототожнення з ним; занурення в емоційні стани, відповідно до яких наступник вправляється у переживаннях почуттів [33, с. 170].

Життєві уподобання, цільові запити, інтереси і нахили, що викристалізуються у смисложиттєвій сфері особистості, є наслідком обопільної дії суспільного й індивідуального рівнів функціонального перебігу свідомості, опосередкованих можливими результатами звершень і досягнень самої людини не лише як суб'єкта життєдіяльності, а й як індивідуальності та гідного представника людства. Тож соціокультурні надбання кожного громадянина першочергово залежать від його власних персоніфікованих настановлень і безпосереднього прийняття впливу значущого оточення, котрі суголосно спричиняють постання особистості у вимірах її морального і духовного самовдосконалення.

Суб'єктивне підґрунтя у формуванні системи духовних пріоритетів постає, водночас, чинником розвитку особистості як безупинного процесу самовдосконалення у формовиявах її якісних і кількісних характеристик. Духовні засновки життя людини організуються з наявних ментальних вартостей, що можуть як позитивно, так і негативно спрямовувати людину в її вчиненнях [43]. На постання системи смислових і ціннісних домагань безпосередньо впливають знання і досвід зреалізування тих чи інших настанов у безпосередній ситуації ковітального простору особистості, що й породжує її стратегічні форми життєактивності.

Особливості пріоритетів сучасності більшою мірою прагматичні, аніж духовні, що пов'язано з негативними соціоекономічними умовами життя і, як наслідок, незрілими чи спотвореними установками на відносини людини зі світом. Але потрібно не тільки констатувати наявність конс'юмеристських запитів представників нашого суспільства, а й аналізувати їх чинники, пояснювати походження і тенденції визрівання, шукати найбільш оптимальні і своєчасні способи їхнього подолання. Не вдаючись до аналізу засновків цієї панівної ідеології, відзначимо її очевидний зв'язок з індивідуалістичною етикою й егоїстичним ставленням до інших. В даному перебізі постання індивідуальної зрілості неможливе, адже надособистісні смисли виявляються за межами персоніфікованих пріоритетів (сенсів) та існують поза усвідомлюваною значущістю духовних орієнтирів суспільства у повсякденні-зреалізуванні людиною власного життєдайного потенціалу (Г. Олпорт, К. Роджерс) [193, 223]. Формування життєвих пріоритетів пов'язане з впливом низки суперечностей, основними з яких є невідповідність між змістом сформованого раніше світогляду, досвідом повсякденних взаємодій і нагальною потребою його поновлення, формування нових життєвих поглядів і переконань.

Постання смисложиттєвої сфери особистості зазвичай здійснюється під потужними впливом чинників зовнішнього середовища і ситуацій безпосередньої участі особи в актах-подіях життя, до котрих їй слід

якнайшвидше і, водночас, найефективніше пристосуватись. Вплив довкілля завжди носить дещо маніпулятивний характер, адже утримує ті норми, закони і принципи, котрі найчастіше не приймаються особою, а сповідуються лише з огляду на власні вольові зусилля з їх дотримання. На цьому підґрунті, А. Адлер стверджував, що будь-які негативні впливи на свідомість людини породжують невротичну поведінку з порушеннями особистісної автентичності і внутрішньої гармонії [6, 301].

Тому людині важливо орієнтуватись на гуманістично спрямовані приписи і норми соціального довкілля, що покликані підкріплювати істинні уподобання і домагання особистості для оптимальної реалізації її природного потенціалу [345]. Кожен по-своєму підлаштовується до видозміни реалій буття та відпрацьовує альтернативні підходи до оптимальної особистісної адаптації. За таких соціально стрімких і динамічних умов суспільного розвитку важливого значення набуває вміння людей зрозуміти та оволодіти інформацією, і що найголовніше – прийняти адекватне рішення у конкретній ситуації власного життя.

Під час дослідження психологічних впливів О.Г. Ковальов [111], скориставшись системним аналізом, висновує, що життєво і особистісно важливе значення для формування у людини стійкої стратегічної лінії поведінки (аналог стилю життя чи життєвого шляху) має цілісний багаторівневий і часто різновекторний процес мислєдїяльності, який забезпечує різне функціонування психостанів у єдиній логіці самоорганізації особистісного світу людини. У зв'язку з цим він виділяє класи психологічного впливу: а) екологічний – пов'язаний з чинниками зовнішнього середовища та їх впливом на психіку людини; б) соціальний – зумовлює приналежність людини до суспільної системи як частини громади; в) культурологічний – визначає наявність і потужність (потенціал) засобів матеріального і духовного розвитку особистості; г) автосугестивний (авто вплив) пов'язаний із можливостями психічної саморегуляції особи як відносно автономної системи. Тож попри значну роль зовнішніх чинників у

постанні особистісно привабливих смислових настановлень, критична позиція до дійсності і персоніфіковані запити людини визначають вітакультурне спрямування її життєактивності.

Обґрунтовані відомими дослідниками види впливу, навіть за умов масового зростання самосвідомості, не зникнуть із суспільного життя, оскільки відображають його сувору драматичну реальність. Більше того, вони набувають неабиякої соціокультурної ваги, тому що цивілізаційний прогрес спричинює ускладнення форм нашого повсякденного буття [179]. Й у всьому розмаїтті впливів О.Є. Фурман [344], цілком слушно виділяє чи не найважливіший їх критерій – творення себе і власного культурного довкілля. Причому самотворення – це найефективніший процес впливу-спричинення у сфері власного концептуального Я, яке розгортається як внутрішня, синхронно-діалогічна зустріч окультурених форм психічної активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинок) та відповідних образів суб'єктивної реальності (суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум).

Цілком слушно, що поняття особистості буде порожнім, якщо воно не корелюватиме з конкретним культурним простором, який формує не тільки практичний розум, а й людську психіку, здатність до мисленнєвого, або рефлексивного сприйняття себе та довкілля. Духовна аура суспільства – це внутрішнє наповнення соціального життя нації чуттєвими станами самоочищення, продуктивної віри, історичного самоствердження і цілепокладання на тлі переважання соціокультурного над біологічним [344]. Завдяки моделюванню ситуацій самотнього творення і продуктивного фантазування, людина має можливість розширювати обрії духовного самовдосконалення й у такий спосіб реалізувати все найкраще, закладене в неї природою [49]. Наслідком такого духовного самотворення є реалізація множинних “Я” у просторі культурно-духовного “Ми”, що постає локалізованим осередком аури суспільства.

Людське життя розглядається та інтерпретується не тільки як соціально-культурно-психологічний феномен, а й як смислова цілісність, якій

підпорядковані субпрактики міжособистісних стосунків, духовного становлення особи і розвитку суспільства в цілому. Життя не можна розуміти як виключно індивідуальний процес, воно має вітальний (екзистенційний) та соціально-культурний виміри [101]. Отож, впливаючи на світ культуротворчо, особа плекає завдяки психоенергетичним впливам етнонаціональний досвід, гуманні взаємостосунки і саму себе як суб'єкта, особистість й індивідуальність.

Причетність будь-кого до соціокультурного досвіду організується концептуально складною і багатовимірною супідрядністю, оскільки відносини людини зі світом базуються на принципах, закономірностях і механізмах соціально-психологічної взаємодії у конкретному вітакультурному просторі суспільного загалу. Конструктивна полідіалогічна взаємодія людини зі світом втілюється у послідовному ланцюзі як ситуативних значеннєвих конфліктів, що вимагають не тільки розумового і чуттєвого напруження, а й вольового та духовного зосередження, межових переживань і максимально можливої самореалізації, так і задоволення і насолоди від взаємодії зі значущим і поцінованим суспільним довкіллям, що надає сенсу власним життєвим домаганням людини.

Квінтесенція системи цих взаємодій якраз і полягає в надінтенсивній внутрішній роботі людини над собою, яка стимулює максимально повне виявлення її психодуховних можливостей, а відтак розкриває і наближує соціокультурну зрілість, багатосистемно стимулюючи за допомогою паритетно-розвиткових впливів процеси культуро- і самотворення [339, 343]. Звідси предметом теоретичного осмислення є не стільки людина розумна, соціальна, економічна, корпоративна чи екологічна, а й людина духовна, з її самобутнім внутрішнім світом й унікальним вітакультурним буттям.

Системно-категорійний аналіз смисложиттєвої сфери (за впровадження інноваційно-освітніх технологій, з урахуванням вітакультурної парадигми особистісного розвитку) запропонував А.В. Фурман [334]. Так, на його думку, інваріанти становлення і розвитку системи смислів особистості

містять такі компоненти: а) когнітивні або інтелектуальні сенси (усвідомлення особистістю життєвих пріоритетів); б) соціальні цінності чи атитюди (нормативно-регуляційна або діяльнісна складова); в) екзистенційні упредметнення (світоглядні морально-естетичні значущості); г) абсолютні універсалії (духовні спонуки чи домагання). Узагальнення теоретичних досліджень дає підстави виокремити смисложиттєву сферу особистості як основу її екзистенції.

Важливою складовою смисложиттєвої сфери є спрямованість особистості як механізм дії-перебігу самоусвідомлення (саморефлексії) і водночас як рух-поступ до осмислення свого внутрішнього світу [324]. Набуваючи особистісної значущості, сенси розкривають способи бачення людиною дійсності, а тому є світоглядними, ідеологічними орієнтирами та відіграють вагому спонукальну роль у життєтворчості та ковітальному самовизначенні особистості, а смисли формуються у процесі практичного опанування особою реального змісту суспільних диспозицій, об'єктивованих у надбаннях предметної і духовної культури довкілля.

Водночас принципи оприявлення оцінкових суджень з позицій значущості чи сенсовності про явища довколишньої дійсності і власних життєвих пріоритетів, закріплюються у свідомості людини у якості смислів, постаючи орієнтиром у її життєактивності. У категоріях смислосфери впорядковуються (структуруються, усистемлюються) засадничі для особистостей, груп, етносів, націй інтереси, знання, уподобання, домагання, цінності, норми, моральні приписи, культурні настанови тощо. Звідси постає одна з важливих функцій особистості – перманентний саморозвиток у зв'язку з переглядом власної системи смисложиттєвих орієнтацій, ситуативним їх налаштуванням для оптимальної взаємодії зі світом і поступом до самовдосконалення.

Смисложиттєва сфера – це водночас і особистісний конструкт, і світоглядна універсалія, котрій властива інваріантність у її сутнісному витлумаченні. Основне її функціональне призначення виявляється в:

1) осягненні власних життєвих устремлінь; 2) аналізі, осмисленні і прийнятті цінностей людської культури і особистої екзистенції у намірах, діях, учинках; 3) рефлексивному баченні своєї поведінки та її упорядкування відповідно до життєвих ситуацій; 4) розумінні власної психічної діяльності у зв'язку з механізмами мисленнєвої активності й особливостями особистісної системи життєвих пріоритетів; 5) принципова позиція щодо фактів і явищ дійсності, чіткі переконання у доцільності обраних моделей учинення; б) здатність до глибокого самоусвідомлення (саморефлексії).

Смисложиттєві орієнтири мають чітко виражену синергійну організацію, утримуючи і духовні, й естетичні, і миследіяльнісні складові. На вищих рівнях свого розвитку вони формовиявляються в судженнях та ідеалах особистості, життєвих позиціях та цілях діяльності, тому слугують усвідомленню значущості буття в цілому [198]. Основне їх призначення – зорієнтування особи стосовно законів, правил і норм певної культури, уможливлення еталонного оцінювання предметів, об'єктів, учинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки, а відтак і розкриття “психодуховної картини” внутрішнього світу конкретної особистості [313].

Смисли – це узагальнені уявлення людей про цілі, норми, доцільність і значущість своєї поведінки, діяльності, вчинків, котрі втілюють історичний досвід і концентровано виражають зміст культури епохи, окремого суспільства і всього людства в цілому; це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими вона узгоджує свої дії [89]. Інваріантна шкала смислів, регулює морально-етичні відносини в суспільстві та слугує ефективним орієнтиром адекватного людського співжиття та плідних взаємин. Е. Фромм зазначає, що віховою засадою і вершинною ціллю людського життя є розгоряння з божественної іскри одухотвореного полум'я благодаті в кожному представнику людства. Це природне самоспричинення ініціює безупинне тяжіння особистості до самовдосконалення, вивільняючи її творчу суб'єктну енергію та безмежний потенціал самозвершень, що реалізується у здобутках внутрішньої свободи, душевної відкритості і

духовного зростання [285]. Тут йдеться не про соціалізацію, інтеріоризацію чи адаптацію індивіда через засвоєння набору соціально-культурних патернів поведінки, а обґрунтовується потреба у вивільненні глибинних задатків особистісного саморозвитку на основі оволодіння культурними еталонами, збагаченні смисложиттєвої сфери людини суспільними звершеннями.

Взаємовідносини людини з довкіллям опосередковуються зазначеними процесами її адаптації та інтеграції у безпосереднє соціальне осереддя, адже становлення особистості завжди пов'язане з конкретними ситуаціями її задіяння у міжособові стосунки, що мають виняткове значення для суб'єкта. Процеси адаптації розглядаються психологією переважно як акти пасивного пристосування до громадського загалу, а інтеграція утримується активною позицією особистості щодо обрання принципів, шляхів, засобів, стилів взаємодії з середовищем і суспільством та передбачає свідомий вибір альтернатив діяльності і вчинення [24]. Чинником успішної інтеграції в даному випадку є адекватне сприйняття людиною нагальної значущості для суспільного загалу певних патернів поведінки, спрямованих на повселюдне благо.

У здобутках наукового поступу стверджується, що існує можливість виокремити два смислових простори: 1) субстанційний, де смисли існують об'єктивно, отже, їх можна виявити, виокремити, зрозуміти, описати та локалізувати; 2) функціональний, згідно з яким не існує ніяких смислів поза межами людського засвіту, адже вони породжуються самою особою (шляхом осмислення довкілля), нею вербалізуються і транслуються у світ. Е. Гусерль [79] вказує, що варто брати до уваги онтологічні смисли (субстанційні), котрі властиві всьому світові й оприявнюються в потенційності, яка містить всі можливі різновиди способів даності предметів, усю варіативність модусів сутнісного пояснення довкілля, множину і змістонаповнення наших помислів про об'єктивно існуючий світ.

Поняття смислу для М.М. Бахтіна означає вкорінення в культурі суспільного осереддя певних стійких утворень, що трансцендентні по

відношенню до індивідуального існування, хоча й відіграють у ньому надважливу роль [28]. Індивідуальна ж смислова реальність як динамічна система виявляється в різних формах учинення та пояснюється філософом через поняття “емоційно-вольовий тон”, який обіймає увесь смисловий зміст думки, формовиявляючись у вчинку.

Загалом у смислах оприявнюється не лише непохитна життєва позиція (опосередкована сенсом) людини, а й її всезагальна ідейна і моральна зрілість, розум і воля, творчий запал і внутрішня культура, а стрижневими психологічними ознаками є активність, самосвідомість, саморегуляція, котрі сукупно актуалізуються в конкретній окультуреній діяльності. Екзистенційні пошукування особи спрямовані не стільки на віднаходження й опрацювання принципів-закономірностей існування навколишньої дійсності, її подій і явищ, скільки на пошуки сенсу, смислу і значення цих формовиявів реальності в особистісному світі людини. Тож наскрізна мета вивчення самої людини і людиною довколишньої реальності полягає у виявленні її смисложиттєвої позиції, що позначається вирішальним впливом на формування істинної сутності фактів і ситуацій в акті свого надлюдського (одухотвореного) самоздійснення.

Для теорії смислу і її конкретизації на рівні соціальної філософії вочевидь нагальною і перспективною залишається проблема есенціалізму – виявлення сутнісних параметрів (аспектів, чинників, у змістовлень) певного поняття чи явища, котре є предметом дослідного обстеження. Трансцендентний смисл зумовлює і окреслює значеннєві межі, детермінує багатоманітність тактичних життєвих сенсів, тому уявлення про стратегічні смисли об’єкта дослідження допомагає вибудувати ефективну тактику смислового цілепокладання [175]. Йдеться про ті методи, техніки, способи, що дозволяють визначити реальні азимути й ефективні інструменти індивідуального буття.

Потреба осмисленого буття очевидна, втім, необхідно бути готовим до того, що досвід смислоосягнення, смислотворення і смислосасвоєння є

непростим, драматичним, ментально і психологічно затратним. Уже сам факт буттєвості об'єктивної реальності передбачає певний апріорний, іманентний сенс, який перетворюється у смисл, коли функціонує в перманентній і динамічній взаємодії з іншими об'єктами й явищами дійсності, соціокультурними, ментальними, аксіологічними чи телеологічними. Смисл – це симбіотичне віддзеркалення сутності, вмісту, вартісності, функціонального і цільового призначення, сукупності субстанційних властивостей, які визначають формовияв зв'язку дослідника з об'єктом, роль, місце і значення цього об'єкта в системі життєвих стратегій і тактик суб'єкта життєдіяльності. Смисл нематеріальний, він – не факт і не явище, а сутність, умістовлення [175]. Відтак, окреслити смислові параметри певного феномену означає виявити субстанційні ознаки, які визначають закономірності його становлення, еволюційні особливості й стереотипи взаємодії з іншими явищами.

Духовне творення себе кожним учасником плідних взаємостосунків здійснюється у певному структурному полі. Останнє утримує: параметр саморозвитковості, погляд у майбутнє, мрії, принцип духовності, спілкування на засадах гармонії і паритетності, самореалізаційний процес, метод спонтанно-сенсового вибору у життєзреалізуванні. Зауважимо, що засновки духовного шляху плекання власної особистості як універсуму ґрунтується на чотирьох принципах причинності: активності (пріоритет внутрішнього над зовнішнім), саморозвитку (обстоювання майбутніх здобутків над минулим досягненням), ієрархічності (переважання метасистемного над субсистемним) [174], а також на гармонійності (запропонований О.Є. Фурман) – обстоювання вітакультурного над деструктивно-афективним. Розгортання методу через вказані принципи втілюється у пріоритет “суб'єктивного (внутрішнього, майбутнього, метасистемного, вітакультурного) над об'єктивним (зовнішнім, минулим, субсистемним, деструктивно-афективним), що і є основним постулатом психології духовності” [344, с. 127].

Переважання духовного виду взаємодії з довкіллям моделює ситуації самотворення особистості як універсума та організується за пріоритетних умов наявності однієї із універсальних психодуховних форм присутності людини у світі – віри, честі, любові, краси, істини, блага тощо. Останні є надуніверсумними силами несвідомого Я, що існують для утвердження вітакультурного, внутрішнього, майбутнього та метасистемного принципів людинобуття. Крім того, зазначена технологія сприяє самовідкриттю кожним духовно-сміслових опор віри в себе, співпереживанню іншим, осмисленню потреби у власному самовдосконаленні, виходу за освоєні горизонти самореалізації.

Духовні запити особистості у життєвому просторі самоздійснення окреслюються (задають рамкові умови) динамічним розвитком найвищого рівня глобальної полівмотивованої вершинної форми самотворення людини – універсума, що досягається з допомогою внутрішнього спонукання до осягнення сенсу свого життя, котре й пробуджує становлення абсолюту Я-духовного через пожвавлення у людини почуття співпереживання, гуманізму, гармонізації зносин з довкіллям. Паритетний емпатійний вплив учасників суспільної взаємодії розширює межі людського Я і тим самим збільшує універсумний психологічний простір самотворення. Відомо також, що “самотворення – це процес, що здійснюється через вчинок як універсальний механізм самовідтворення буття” [195, с. 413]. Синергійне поєднання засновків сенсонаповнення людського життя і смислу буттєвого призначення розширює межі людського Я і тим самим збільшує універсумний психологічний простір самотворення.

Онтофеноменальний локус багатовимірною відображення і водночас творення-збагачення людиною дійсності організується в духовне інтегральне утворення – особистісний світ як простір психічної енергії (міри руху і взаємодії) потреб, намірів, емоцій, сенсів, думок, смислів, дій і рефлексій. Ці смислоформи внутрішнього світу особи налаштовують її свідомість на досягнення суспільно значущих буттєвих домагань, охоплюють

увесь обшир взаємозв'язків суб'єкта життєдіяльності з дійсністю, фіксуючи всі акти-події іманентного і впливи трансцендентного, розкриваючи у такий спосіб духовне начало у самій людині.

2.3. Смилобуттєвість і сенсожиттєвість як рамкові умови розвитку особистості

Становлення людини як особистості в усій величі її універсального самоздійснення організується не тільки як соціокультурний феномен, а й як наскрізна життєва мета сенсосмилового екзистенціювання. Поняття смислів і сенсів синонімічні, але мають сутнісні розбіжності: перше уособлюється зі всеосяжними значеннєвими конструктами, що упередметнюються в досягненні стратегічних цілей-перспектив життєзреалізування людини, а друге носить індивідуалістичний характер суб'єктивної оцінки довколишньої дійсності, що набуває для людини вособистісної вартісності. За наявного категорійного тезаурусу психологічної науки, доцільно застосовувати поняття *смиложиттєвої сфери* як *особистісного конструкту, що утримує і смислосферу буття і сенсосферу життя у їх сукупному синергійному поєднанні* [121]. Смиложиттєва сфера – це система персоніфікованих психічних утворень свідомості й самосвідомості особистості, що стає підґрунтям соціально-психологічних настанов, цінностей, відповідних дій, учинків, основою спрямованості діяльності людини, її суспільно-моральної і духовної активності. Реалізація особою смиложиттєвого покликання передбачає всеохватне розуміння значущості, доцільності і подальшої прогностичності використання окреслених свідомістю конкретних смислів, узмістовлених у персоніфікованих сенсах.

Інтелектуальна рефлексія філософських, психологічних, соціономічних наукових здобутків засвідчує той факт, що картинні упередметнення особистісного екзистенціювання у лоні вітакультурного самоздійснення людини центруються довкола налаштування свідомості

суб'єкта життєтворення на обрії-перспективи зреалізування ним власного буттєвого призначення, що цілковито регулюється смисложиттєвою сферою особи (рис. 2.2.).

1 – сенси як персоніфікована онтологічна оптика самоактуалізаційного осягнення свого життєвого призначення; особистісне поцінування власної життєдіяльності і своєрідний орієнтир саморозкриття; свідомісне надання об'єктам реальності особистісної значущості; відіграють роль критеріїв визначення власної позиції стосовно довколишньої дійсності, визначають спрямованість людської діяльності, життєві принципи і поведінкові приписи; фіксована мета-місія на обрії майбуття

2 – смисли як психосоціальні феномени стратегічного цілепокладання особи, узагальнена форма світобачення, інтерпретативного тлумачення дійсності з урахуванням культурного довілля; осягнені розумом моделі належного, що упорядковують засадничі для осіб і громад інтереси, знання, цінності, норми, моральні приписи, культурні настанови; психічні конструкти, що слугують усвідомленню фундаментальних властивостей буття з рефлексивно-об'єктивних позицій, визначають особистісні принципи ковітальних взаємодій, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, психокультурний потенціал



4 – екзистенціювання як життєва програма вітакультурного самоздійснення, що виявляється у долученні до універсального (божественного) начала, насиченого повсякдення, повноцінного проживання, розпросторення духовності у всі можливі виміри буття; чіткий орієнтир в обранні форм взаємодії людини зі світом у діях осенсовування як надання об'єктам реальності особистої значущості та проєкція їх у життя і смислотворення як духовного засновку реалізації власного буттєвого призначення

3 – учинково-суб'єктна активність як часопростір життєздійснення особи, що містить ситуаційно зумовлене, внутрішньо вмотивоване, свідомісне діяння, яке вирізняється емоційним напруженням, вольовим зосередженням, інтелектуальним проникненням та рефлексією скоєного особистістю як значущої події її життя; життєтворча енергія людини, що об'єктивує її волелюбну сутність, виявляє неповторну людську природу, реалізує покликання, відкриває перспективи самовдосконалення, дарує можливість осягнути сенс власного життя і смисл буття загалом

Рис. 2.2. Смисложиттєва сфера як засновок персоніфікованого буття та вітакультурного самоздійснення особистості

Смисложиттєві орієнтації слугують обранню людиною наскрізного шляху самовдосконалення і віднаходженню власної світоглядної позиції у часопросторі буття. Вони суб'єктно задіюються у різні іпостасі самоздійснення, а саме як біологічного організму, як індивіда у множині суспільних стосунків, як індивідуальності вчинкових дій та екзистенцій, як універсума духовних намірів, домагань, надзусиль, вірувань [30].

Особистісне становлення як психологічна категорія відображає процес саморозвитку людини протягом життя, у рамках якого відбувається вибір специфічних видів суб'єктної активності людини на основі розвитку й структурування сукупності її суспільно й індивідуалістично орієнтованих характеристик, що забезпечують реалізацію функцій пізнання, спілкування й регуляції в конкретних видах діяльності на всіх етапах її земного шляху [188]. Причетність особи до соціальних інститутів багатосторонньо опосередковує її відносини зі світом, а якісний аспект цього задіяння виражається поняттям “соціальна ідентичність особистості”. Ідентифікація людини з тією чи іншою соціальною групою чи спільністю феноменологічно постає як асиміляція ним громадського досвіду (смислів), що кристалізуються у персоніфікованій системі власних життєвих пріоритетів – сенсів.

Смисли є формою безпосередніх життєвих відносин індивіда зі світом (Д.О. Леонт'єв [145]). Вони діють “тут і тепер”, відображуючи актуальний стан цих динамічних і постійно мінливих відносин. При цьому спонукальні і смислотворчі процеси, які започатковані потребами і потребами суб'єкта, уможлиблюють динаміку самого життя, актуальні вимоги поточного моменту, що пред'являє людині її життєвий світ. Загальнолюдські смисли – це “консервовані” відносини зі світом, узагальнені і перероблені сукупним досвідом соціальної групи, котрі й перетворюються у смисложиттєві орієнтації індивіда. Вони вживлюються у саме єство людини, створюючи особистісені сенси, і надалі у своєму функціонуванні практично не залежать від ситуативних чинників. Тож через сенси людина усвідомлює множину і значущість відносини зі світом, через смисли вона відчуває свою належність до соціального цілого і буття загалом. Якщо сенси являють собою у структурі свідомості щось живе, динамічне, ситуативно мінливе, то загальнолюдські смисли – стабільне, “вічне”, що не залежить від зовнішніх обставин, себто абсолютне [105]. Смисложиттєва сфера особистості є аспектом повномірної екзистенції людини, що співвідноситься з особистими

чи культурними стандартами, не пов'язаними винятково з актуальною ситуацією життєздійснення.

У наукових дослідженнях Д.О. Леонтєва увага центрується довкола динамічних процесів розвитку смислової сфери особистості, серед яких автор виділяє три різновиди: 1) сенсоутворення – наділяє відображувану в індивідуальній свідомості дійсність особистісним сенсом, означуючи тим самим специфічне її бачення і розуміння; 2) смислоусвідомлення – віднаходження змістовних зв'язків між індивідуально значущими об'єктами смислового наповнення; 3) смислопобудова – переосмислення і перелаштування життєвих ставлень і смислових структур [145]. Останній процес породжується трьома групами дій-операцій: критичними життєвими ситуаціями, особистісними внесками значущого суспільного загалу і катарсичними ефектами власних життєвих переживань [30].

Проте названий перелік процесів смислосфери особи є неповним. Зокрема, зважаючи на вимоги принципу квінтетності (див. [333, 340]), є методологічні підстави виокремити ще два важливих процеси – смислопродукування і смислотворення, що потребує окремого дослідження. Хоча нам цілком імпонують фундаментальні напрацювання у цьому плані О.А. Донченко [85], Ю.В. Романенка [226], В.А. Роменця [230], С.К. Шандрука [368] та ін.

Рефлексивно узагальнюючи напрацювання Д.О. Леонтєва [143], можна стверджувати, що є ще один вимір постання смислової сфери особистості – смислотворення – це і процес раціонального продукування особистістю певних розумових узагальнень, і синтезований вияв її життєвих (сутнісних) сил, таланту сприймати й чуттєво переживати світ та його складові, надихати сенсом кожний момент, значуще сприймати фрагмент чи цілісну подію свого буття, насичувати його індивідуально неповторним змістом.

Сенси і смисли як регулятори діяльності людини мають буттєве підґрунтя й оприявнюються у спрямуванні її життєвого шляху як простору

практичних можливостей, у яких відтворюється ідеальний образ мети і значення життєактивності особистості. Особистість означає рамкові умови власного постання у світі через свою персонально-унікальну, відеальнену концепцію смисложиттєвого самоздійснення. Сенси є підґрунтям реалізації особою раціонально-рефлексивного вибору засобів та інструментів досягнення позитивних результатів своїх діянь, тоді як сам процес чи процедура вибору відбувається на основі усвідомлення власних сенсових пріоритетів [62]. Тому упредметнюються різнопланові сенси-сенси у цілісний конструкт – смисложиттєвої сфери особистості як множини матеріальних і духовних домагань, що підпорядковуються системі цінностей і ідеалів, значущих для людини в контексті конкретного ситуаційного екзистенціювання.

Сенси здебільшого сприймаються як щось зовнішнє, тобто те, що стосується буття. Смислам властиво тлумачитись через логіко-лінгвістичний та когнітивно-семіотичний формовияви людського знання, що формують світоглядні переконання, герменевтичне розуміння і комунікативну співдію людини і світу, вони постають незалежними складовими часопростору людського буття. Сенси не можуть бути конструктивними чи деструктивними, оскільки значеннєвими (вартими) їх робить конкретна людина у певній ситуації прожиття [246, с. 115].

Якщо регулювальна дія смислів виявляється в осягненні певного цільового стану, у вимогах принципу досяжного, то регулювальна дія сенсів – у визначенні вектора діяльності, спрямованого на вирішення нагальних питань життя. Діяльність може відповідати чи не відповідати цьому вектору, але вона не закінчується при досягненні конкретної мети, а веде далі до нових звершень, чим підживлює усвідомлення сенсу життя і сутнісного призначення людини у світі.

Сенси як віхові засновки регулювання діяльності людини мають буттєві витoki й оприявнюються в організації її повсякденної самореалізації, а система персоніфікованих сенсів – це світ практичних діянь, у яких

відтворюється ідеальний образ цільових налаштувань буденної активності суб'єкта життєтворення. Саме особистісні сенси є підґрунтям здійснення особою раціонального вибору засобів та інструментів досягнення позитивних результатів своїх дій, тоді як сам процес чи процедура вибору відбувається на основі загальноприйнятих смислів [259]. Тому предметний безмір смислів і сенсів становить своєрідний підсумок усього розмаїття діяльностей і вчинків людини як сукупності матеріальних і духовних домагань, складної ієрархії ідеалів і цінностей, значущих для неї як особистості в контексті конкретного суспільного загалу.

Смисли організують незмінну мету буттєвої активності, а сенси відзначаються конкретністю цільових настанов, які постають перед особою у певній життєвій ситуації. Сенси ототожнюються людиною з інтересами, чим визначають спрямованість її діянь, життєві принципи і поведінкові приписи, а смисли уособлюються зі світоглядним уявленням особистості про рефлексивно-об'єктивні засновки і закони світоустрою й організуються в систему духовних пріоритетів на шляху до віднаходження власного життєвого призначення [276].

Смисли завжди глобально буттєві і надособистісні, вони виходять за межі пересічного сприйняття людиною конкретних життєвих ситуацій, натомість сенси слугують задоволенню її приватних поривань. Сенси відображають вищий рівень індивідуальних потреб, які осягаються особистістю і набувають для неї персональної значущості, смисли ж упорядковують засадничі для осіб, груп, народів, людства інтереси, знання, цінності, норми, моральні приписи, культурні настанови тощо. У свідомості людини її сенси і смисли організовані супідрядно, тобто мають певну ієрархічну пріоритетність у їх досягненні, що зумовлено довколишньою дійсністю, культурою довкілля і специфікою самої індивідуальності [373]. Смесложиттєва сфера – це сув'язь вособистіснених свідомісних утворень людини, що спричинює постання найвагоміших і найзначущих форм її взаємодії зі світом та відповідно реалізує їх у діяльності і вчинках

одухотвореного самоздійснення. Смесложиттеві орієнтації особистості постають взірцем-критерієм особистісного самозростання, котре засвідчує безмежні горизонти можливої повномірної самореалізації людини в екзистенційному просторі її буття.

Доцільність вивчення смесложиттевої сфери людини спричинена сучасними умовами формування її внутрішньоособистісного засвіту зі стійким, специфічним інструментарієм розбудови себе і дійсності у акти-дійстві повномірного саморозкриття. Наявність чітко структурованої системи сенсів і смислів є провідною характеристикою зрілої особистості, адже вона постає віховою засадою у виборі вектору соціальної активності, повсякденної поведінки і вчинків, сутнісно окреслюючи взаємозв'язок людини і світу. Смеслосфера як особистісний конструкт опосередковує осягнення людиною мудродайного шляху у віднаходженні стратегічних напрямків самозреалізування, а сенсосфера оприявнює тактичні принципи-прийоми-техніки у зрушеннях до локальних життєвих досягнень.

Складний механізм співвідношення суб'єктивно усвідомлених сенсів і рефлексивної позиції щодо привласнення об'єктивованих смислів визначають напрямок, обрання шляхів і засобів виконання конкретних форм діяльності, в яку задіяно особу. Найвизначнішими смислами тут постають вособистісені цільові настанови і домагання, що формовиявляються як учинковий компонент життєдіяльності у певній ситуації самореалізації.

Конструктивним засновком повномірного самозвершення людини у світі є організація її смесложиттевого зорієнтування, в якій цінності особи, її суб'єктивні установки й атитюди, потребо-мотиваційні й конативні рушії-чинники, система персоніфікованих сенсів з їх рефлексивним опрацюванням, забезпечують синергійну єдність і гармонізацію становлення всіх складників особистісного світу людини [259]. Двоїстий характер смесложиттевої сфери (утримує загальнолюдські смисли та вособистісені сенси), будучи зумовленим одночасно індивідуальним і соціальним досвідом, визначає її бінарне функціональне призначення: смисли є основою формування й

збереження у свідомості особи тих установок, які допомагають їй стратегічно оцінювати явища довколишньої дійсності, а сенси – займати певну діяльну позицію і свідомо та зважено обстоювати власні інтереси. У будь-якому разі сенси постають мотиваційним імперативом, що формовиявляється в актах вчинення та є підґрунтям самоусвідомлення автентичності особистості, а смисли – всеосяжні значеннєві конструкти, що упередметнюються в досягненні довгострокових цілей-перспектив людського самовдосконалення. Сенси в даному разі уособлюються зі смислами, відформатованими свідомістю й перенесеними в особистісний світ на підставах їх персональної значущості.

Поняття особистісного смислу в історико-психологічних дослідженнях пов'язане з уявленнями Л.С. Виготського про динамічні смислові системи індивідуальної свідомості особистості, що синергійно зорганізовані раціоемоційним відношенням людини до дійсності. Понятійно-категорійне тлумачення сенсу з'явилося в описовій психології на початку ХХ століття в роботах В. Дільтея та Е. Шпрангера [375], а далі у напрацюваннях З. Фрейда й А. Адлера [6, 284]. Розуміння й узагальнення особою уявлень про світ, на думку С.Л. Рубінштейна [237], породжує цілісний образ довколишньої реальності, що опосередковується свідомісними формовиявами, якими оперує людина у сходженні до обр'їв осмисленого (у поєднанні мисленнєвого і смислового) діяння. На думку О.Г. Асмолова поняття сенсу може претендувати на роль центрального поняття в новій, некласичній або постмодерністській психології, заснованій на мінливості особистості у плінності світу [19]. Поняття особистісного смислу (сенсу) сутнісно роз'яснено О.М. Леонтьєвим в онтологічному вимірі існування універсального механізму регуляції свідомості [140]. Смисл постає “клітинкою” психічного, елементом структурної цілісності людського ества, а сенс – одиницею суб'єктивного ставлення до життєвої значущості життєвої ситуації чи явища, саме ж значення – одиниця об'єктивного знання про дійсність (О.М. Леонтьєв [140], Ф.Ю. Василюк [56]).

У диспозиційній концепції регуляції людської поведінки, запропонованій В.О. Ядовим, стверджується, що особистості притаманна складна система різних ієрархічно організованих диспозиційних утворень. Кожен щабель цієї системи утримує по три компоненти: а) нужди-потреби, пріоритетність яких обирається індивідом у залежності від нагальної необхідності; б) ситуації-чинники, які спонукають до певних дій та узгоджуються з відтермінованими бажаннями і цільовими настановами; в) диспозиції чи установки, котрі регулюють поведінку, діяльність, учинки і стратегію життя людини в цілому [389].

Диспозиція тлумачиться як схильність і готовність особи до поведінкового акту, дії, вчинку та система інтенціювання послідовності його діяльності, а установка ототожнюється психологічною наукою з внутрішнім станом налаштованості суб'єкта на активність за певних обставин. Тож поняття диспозиції й установки синонімічні, але перше утримує комплексну (глобальну) мобілізацію особистості на шляху до життєвих звершень, а друге керується нагальною значущістю певної моделі поведінки у конкретній життєвій ситуації. Як компонент особистісної свідомості, диспозиції організують думки, переконання, почуття у систему патернів (стилів, шаблонів, моделей, взірців), що реалізується у повсякденній діяльності та вчинках людини [275, 388]. Система смислів формується лише на вищому рівні розвитку особистості, окреслює формовияви її вчинень у найбільш значущих ситуаціях життєактивності, в яких виявляється її унікальне ставлення до глобальних цілей життєздійснення, способів-засобів їх реалізації.

Основні погляди на природу смислів і сенсів концептуально об'єднуються у смисложиттєву сферу особистості, що слугує вітальній ідентифікації і подальшій онтофеноменальній індивідуації (самоактуалізації) особистості в екзистенційному акті її самоплекання у часопросторі життєреалізації. Смисли у витлумаченні В. Франкла формовиявляються у досягненнях як визначальних критеріях-мірилах ефективності діяльності,

персоніфікованих відношеннях як рефлексивних позиціях щодо сутності, змісту і значення побаченого чи скоєного і переживаннях як екзистенційно-афективної іпостасі особистості, її налаштуванні на повномірну життєву самореалізацію за будь-яких обставин [282]. Тож з аналітичних позицій теоретичних і прикладних розвідок науково-психологічних пошукувань варто структурувати проблему смислів і сенсів, системно і холістично висвітлюючи питання пізнання особистості передусім у проекції на принципи організації її власного життя й узмістовлень її життєдіяльності.

Сенси і смисли є формовиявом характеристик предметів чи явищ, у яких людина зацікавлена й котрі оцінює позитивно або негативно, та способом організації свідомого ставлення до навколишньої дійсності через нормативно-рефлексивні, морально-етичні судження. Сенси становлять змістовну основу будь-якого виду діяльності та задіюються у самореалізацію особистості, вони спонукають її до визнання надіндивідуальних смислів, допомагають зрозуміти соціальну природу людини і разом з тим її унікальність і непересічність, що виявляється у самовдосконаленні і пропагуванні морально-етичних принципів життєдіяльності. Смисли як ідеали взаємовідносин зі світом (ототожнюються А. Адлером [6, 7, 8, 9] з прагненням до досконалості) спрямовані на благо людини й суспільства, соціальну рівність і справедливість, захищеність, гуманістичну спрямованість будь-якої діяльності.

Постання людини як особистості в усіх сегментах її життєдіяльності формовиявляється і в соціально-культурному контексті, і в наскрізній сенсосмисловій налаштованості екзистенціювання. В сучасних філософсько-психологічних витлумаченнях розрізняють сенси – персоніфіковані поціновування, пов'язані з формами здобуття фокусно-локальних вершин самовдосконалення, та смисли – всезагальні свідомісні утворення, що спричинені соціокультурними засадами глобальних вимірів життєздійснення людини. Першочергова якісна відмінність сенсу життя і смислу буття полягає у їх різноманітному фокусному налаштуванні: перше концентрує

увагу свідомості на феноменально-чуттєвих переживаннях, орієнтованих на тілесність й актуалізовану потребу здійснення персонально важливих учинкових дій та ініціює насущну життєактивність, а друге визначає пріоритетність подальших, перспективних, стратегічних пошукувань людини у лоні особистісного екзистенціювання, долучення до універсального (божественного) начала, хоча й з урахуванням соціокультурних впливів довкілля.

Для всебічного і глибокого аналізу смисложиттєвої сфери особистості, слід насамперед уточнити суть і зміст базових понять, які утримує даний теоретичний конструкт. У просторі особистісного світу людини її смисли і сенси організовані холістично, хоча й мають різний рівень вияву в повсякденному вчиненні та відзначаються різною пріоритетністю для самої людини, що спричинено середовищем її безпосереднього існування та індивідуальними особливостями і характеристиками розвитку. Загальнолюдські смисли пов'язані з архетипами соціальності і колективізму, особистісні сенси визначаються запитами самої людини у свідомому акті прийняття певної життєвої позиції [386]. Та індивідуальні сенси і групові смисли можуть співпадати, взаємопосилюватися і, побіжно, перебувати у протистоянні, частково нейтралізуючи внутрішню дію супротивних. Саме в цьому і полягають труднощі психологічного вивчення смисложиттєвої сфери, адже буттєві смисли суспільного загалу можуть протиставлятися персоніфікованим сенсовим структурам свідомості особистості.

Онтофеноменальна причетність представника людського роду до світу розкривається в понятті особистості як носія історичних (архетипних) й унікальних (індивідуальних) рис-ознак розумної істоти, наділеної, окрім того, божественною силою волевиявлення. Саме в останньому формовиявляється система смислових засновків людських учинків, адже будь-який вибір особою акт-діяльних пріоритетів пов'язаний з тим змістонаповненням і сутністю конкретного предмета, події, явища чи факту буття, які є важливими (вагомими, цінними) для суб'єкта життєдіяльності.

Водночас психосоціальний вимір особистісного розвитку виявляється не лише у вчинках, одобрюваних суспільством, а й у можливості реалізації людиною власного творчого потенціалу через повномірне розкриття її обдарувань і талантів, актуалізації духовних ресурсів у лоні самоплекання і самовдосконалення.

У буттєвому просторі становлення людини як духовного суб'єкта смисложиттєва складова свідомості є змістовною і функціональною єдністю усіх екзистенційних поривань особистості до обр'їв одухотвореного самоствердження. Процес мотивування-конативності і ціннісно-сміслового самовизначення особи пояснено З.С. Карпенко з позицій постання-розгортання п'яти іпостасей людини як суб'єкта духовно-психічної активності: суб'єкта як індивіда чи організму; суб'єкта як діяча; особистості як носія моралі чи соціально утвердженої поведінки; індивідуальності як суб'єкта творчої діяльності; універсальності як ідеалу самоздійснення через зважені, відповідальні вчинки [104, с. 121, 196].

В широкому діапазоні осмислення довколишньої дійсності – процес осенсовування (свідомий припис об'єктам реальності особистої привабливості) може утримувати не тільки конкретні цілі чи ситуативні цінності, а й абстрактні (“недосяжні”) блага людського самовияву. Будь-які смисли – це духовні ідеї, що оприявнюються в розумінні непересічного значення властивих людині покликань до пізнання власного місця у житті та буттєвого призначення. Система сенсів і смислів, що осягається людиною у процесі повсякденного прожиття, відіграє роль того взірця-критерію особистісного самозростання, котре засвідчує безмежні горизонти можливого повномірного самозреалізування. Ця система формовиявляється у спрямованості людської свідомості на конкретний об'єкт дійсності, що постає вагомо-значущим орієнтиром в обранні принципів, методів, способів дій, поведінки, діяльності, вчинення, породжуючи цільові домагання щодо одухотворених самовиявів особистості у конкретній ситуації життя. Сенси – це вособистісені значущості, пов'язані з методами і технологіями

зреалізування тактичних прийомів у здобутті локальних вершин самовдосконалення, а смисли – всеосяжні значеннєві конструкти, що упредметнюються в досягненні довгострокових, стратегічних цілей-перспектив життєздійснення людини.

Сенси і смисли поєднуються в супідрядні системи, структуруючись за рангом і пріоритетністю в намаганнях їх реалізувати, але ця упорядкованість може змінюватись з віком, соціокультурними обставинами і конкретними життєвими ситуаціями. Водночас, людина концентрує свою увагу одночасно на невеликій кількості смислів, яким вона надає перевагу в часопросторі власного життя. Функціональне призначення смислів першочергово виявляється у спрямованості життєвої організації, втілюється у ситуативній поведінці і спричинює виникнення норм та орієнтирів людської життєактивності. Іноді смисли ототожнюють з наскрізною метою, а сенси з конкретною цільовою настановою, які ставить перед собою особа, адже прагнення здійснити задум, уреальнити мрію наповнює життя людини сутністю і змістом. Але смисл не можна ототожнити з окремою глобальною метою, а сенс з локальною ціллю особистості у намірах повноцінно реалізувати свій життєвий потенціал.

Поняття смислів і сенсів розглядається різними галузями наукових знань, загальних для філософії, психології, етики, естетики, соціології, антропології, етнології, культурології. Багатоманітність підходів до вивчення смислів утримує значну кількість критеріїв-рівнів для їх розуміння і, як наслідок, систематизації. Сенс найчастіше уособлюється з усвідомленням особистісної значущості об'єктів і явищ дійсності, а смисл – зі світоглядним сприйняттям людиною довкілля, з урахуванням соціальної складової, значення певних предметів, фактів, подій, з якими вона співвідносить свої вчинки, прийняті й унааявлені цінності та ідеали. Сутність смислів полягає у їх значущості, а не ситуаційній фактичності [139]. Смисли і сенси є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільного загалу та культури загалом. Смисли здебільшого пов'язані з соціокультурними

наративами, що кристалізуються в особистісні сенси. Тож смисли – глобальна буттєва категорія, а сенси – усуб’єктнені локалізовані формовияви життєактивності самої особистості.

Останні дослідження філософського спрямування наукового пізнання чітко розмежовують концепти сенсу життя і смислу буття. Якщо смисл буття є трансцендентним щодо людського життя, то сенс життя є іманентною соціокультурною дійсністю феномену людини. Сенс життя пов’язаний з відчуттям та сприйняттям людини, який конститується нею, виходячи з її власних інтересів, запитів та намірів. Водночас смисли артикулюються вербально-рефлексивним мисленням із залученням мовно-комунікативного й аргументаційного опосередкування. Відтак необхідно вживати смисл з поняттям буття, а сенс з поняттям життя. Сенси є своєрідним формовиявом смислів, що осягаються свідомістю й інспірують учинки особи. У взаємодоповненні сенси і смисли породжують віру людини у її всемогутність і безмежні можливості зреалізування свого потенціалу в актах самоздійснення. Сенсосмислові утворення є тими спричинювальними основами у формуванні особистості, котрі визначають змістовну сторону її поведінки і діяльності, детермінують мотивацію, впливають на стиль мислення й образ життя. Набуваючи особистісної значущості (осенсовуючись), смисли формуються у процесі практичного опанування особою реального змісту суспільних диспозицій, об’єктивованих у надбаннях предметної і духовної культури. Вони розкривають способи бачення світу, а тому є світоглядними, ідеологічними орієнтирами, відіграють вагому спонукальну роль у життєтворчості та ковітальному самовизначенні особистості.

У філософських здобутках можна виокремити декілька смислових концепцій: платонівську (вічність, незмінність смислу); Аристотелеву (формовияв смислу); трансценденталістську (стан суб’єкта); соціальну (конструювання та реконструювання рамок умов смислотворення); натуралістичну (смисл як синонім мовної поведінки з кодування,

розшифровки й обміну інформацією) та інші. У психологічній науці виділяється кілька рівнів практичного значення особистісних смислів, що виявляються в: 1) у змістовленні мотивів діяльності і чіткій оцінці фактів і явищ дійсності; 2) реалізації в діяльності ставлення людини до світу, що набуває для неї суб'єктивного значення (чинності, вартісності); 3) особистісненні сенсу як персоніфікованої вагомості, ситуаційній пріоритетності, індивідуальній значущості сприйнятого чи скоєного; 4) регульованих сенсовими і смисловими установками циклічно завершених вчинках особистості [112].

З утилітарної позиції сенси активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі модуса поведінки, а смисли – при оцінці і виборі як цілей діяльності-вчинення, так і можливих способів їх досягнення. Рефлексивно оцінюючи значення смисложиттєвої сфери як конструкту свідомості особистості у розкритті її неосяжного потенціалу, всі вчинки людини, можна характеризувати з точки зору втілення смислів у власне повсякдення життєзреалізування.

Людина спроможна оприявнювати смисли у різних іпостасях: метафізичній (віра, справедливість, благо); онтологічній (буттєве осягнення); трансцендентальній (розуміння надпредметних сутностей); соціальної (спілкування, соціалізація, долучення до суспільного досвіду); психологічній (перцепція, сприйняття, обмірковування, переживання тощо); лінгвістичній (пояснення мовою змісту і суті поціновувань); феноменологічній (безпосереднє пережиття смислів) тощо. М. Фуко [290] наголошує, що кожна з означених буттєвих іпостасей утворює смислове плато з притаманною їй конфігурацією, до “якої долучається людина у творенні персоніфікованих сенсів і надособистісних смислів” [246, с. 114].

Розмаїття людських смислів американський науковець Ф. Фенікс зводить до шести смислових реальностей: символіки, емпірики, естетики, синоетики, етики та синоптики [405]. Символіка уміщує мовні та інші недискурсивні знаково-символічні компоненти, що сприяють обрамленню та

трансляції смислів. Емпірика створює простір смислових реалізацій, які є фактичним знанням про дійсність. Естетика охоплює різні види мистецтва, які є втіленням та демонстрацією унікального суб'єктивного смислового світу [249, 365]. Унікальність синоетики полягає в тому, що вона має справу з сенсами, які об'єднуються в єдину наскрізну лінію життєдіяльності, інтегративною функцією якої є віднаходження сенсу життя конкретною людиною. Етика форматує ментальні смисли та життєві сенси. Синоптика об'єднує різнопланові сфери знання, здобутки історії, релігії та філософії. Розрізнення шести смислових реальностей є суто теоретичним, оскільки вони взаємопов'язані між собою, а будь-який фундаментальний смисл можна розглядати як синергійне поєднання або комбінацію ситуативних смислів. На практиці смисли зрідка бувають у чистій і простій формі, вони майже завжди утворені з кількох елементарних [246, с. 114].

Сутнісно смислові настанови є соціально налаштованими абстрактними ідеалами чи уявленнями людини про оптимальні способи поведінки у наявному середовищі існування та інструментарієм-засобами досягнення цілей у взаємодії зі світом. Так, смисли, що постають аналогами всеохватних ідей людського блага, позитивно корелюють з думками, переконаннями і прагненнями самої особистості, котрі увагомлюються чи набувають сенсу при взаємодії зі світом. Смислові системи, що культивуються суспільством, сприймаються свідомістю людини, кристалізуючись у її сенсах, переконаннях, соціально-психологічних домаганнях і зреалізуються у стилях-моделях діяльності та стилізації (типологізації) життєвியаву людини. Смисли як складні свідомісні утворення зорієнтовують особистість на ідеали саморозвитку, критично-рефлексивного осягнення й оцінки своїх учинків. Усі складові смислосфери, задають і формують цілі духовного самоплекання людини, критерії оцінювання власної і довколишньої поведінки, постають у ролі духовно-ціннісного ядра культури суспільства в цілому.

Зорганізована внутрішнім, свідомісним прийняттям ідея, яка має сенс (нагальне значення) для людини, здатна перебудувати, переструктурувати смислбуттєвий світ особистості загалом, а відтак спричинити зміни у її поведінці та діяльності, актуалізувати внутрішні потенціали духовного саморозвитку, вивільнити механізми творчого саморозкриття [23]. Але адекватність високоморальних смисложиттєвих позицій кожної конкретної людини врешті-решт визначається характером дій-виборів між ситуаційно значущими чи маловагомими уподобаннями і життєвими пріоритетами.

Постання особистості як суб'єкта зі сталою системою смисложиттєвих домагань – це планомірна повсякденна реалізація потенційних можливостей, обдарувань і талантів людини, свідоме вдосконалення себе у чітко визначених (сенсовних) вимірах суб'єктивної реальності, а також автентичне світосприйняття, вособистісна манера самозреалізування, заснована на чіткому усвідомленні власних цільових домагань-прагнень і смислових орієнтирів життєдіяльності. Цей процес облаштування-утвердження устремлінь і думок особистості засадниче впливає на постання цілісної системи її смисложиттєвих принципів, що конкретизуються у вчинках як вольових актах-діяннях свідомого обрання шляхів і засобів досягнення нею самовмотивованих і внутрішньо прийнятих цілей. Обрання тих чи інших життєвих позицій людиною часто залежить від ситуацій, у яких вона реалізується, адже занурення у практичне опанування світу скеровує фокус її свідомості на певне смислове осереддя, поле чи мереживо.

В методологічних мірилах циклічно-вчинкового підходу смисли і сенси розглядаються не з позицій рубінштейнівської діяльності чи культурно-історичного постання людини у суспільному загалі, а в контексті особистісної екзистенції як онтофеноменальної присутності особи у світі на правах деміурга власної долі і вінця творіння Бога [337]. Саме через категорію буття реалізуються смислотвірні засновки людського самовозвеличення до горизонтів моральності та духовності. Так, з методологічних позицій процесу осягнення дійсності, при використанні

циклічно-вчинкового підходу у психології, спостерігається відформатований миследіяльність перехід від аналізу когнітивних репрезентацій, дослідних формовиявів пізнання світу (гносеологічний ракурс) до багатогранного налаштування розуміннєвого інструментарію на онтофеноменальну сутність (епістемологічний вимір) реальності в контексті буттєвої даності чистого знання про цей світ.

Творення себе людиною у часопросторі буття здійснюється у певному структурно-смісловому параметричному полі, що утримує саморозвитковість, погляд у майбутнє, мрії, духовні запити, гармонізацію стосунків з довкіллям, потенціал самовдосконалення, спонтанно-сенсовий вибір обрїїв життєреалізування. Водночас зазначені “ідеалістичні” домагання інспірують процес цілковитого смисложиттєвого її визначення при виборі основних шляхів особистісної самореалізації, а то й уможлиблюють розпросторення мислимих меж самопізнання і самовдосконалення.

У напрацюваннях Л.М. Сафонік стверджується, що смисли формовиявляються в екзистенційних пориваннях особистості – онтично вкоріненому бажанні зрозуміти власне єство разом з осягненням принципів і закономірностей світоустрою. На думку науковиці, екзистенція породжує царину граничних смислів, котрі ототожнюються з життєвими домаганнями й ідіоіндивідуальними переживаннями буттєвості. Буття ж фіксує не емпіричні (онтичні) особливості екзистенції, а онтологічні, що сприяє відкриттю трансцендентального характеру смислу буття. Вагомість екзистенційного досвіду полягає в тому, що в ньому відображається і безпосередньо переживається значущість людської буттєвості як відчуття всеосяжного взаємозв’язку особи і світу [246, с. 96]. Тож екзистенція є простором продукування онтологічних смислів, вона уможлиблює буттєву диференціацію надособистісних цільових домагань, пріоритетів діяльності і вчинення. Звернення до смислу буття допомагає людині зрозуміти глибину власного існування і наблизитись до осягнення сенсу життя.

Людині властиво постійно конституювати змістовні смисли, тим самим визначаючи своє призначення у світі. Буття сприяє процедурам смислотворення, узмістовлюючи життя, визначаючи напрям людського поступу до самовдосконалення. Буття у смисловому відношенні передує життю та є абсолютною умовою наявності життя [246, с. 99]. Риси-якості, котрими М. Гайдеггер [350] описує буття, оприявнюються в дихотомії всезагального й унікального, зрозумілого й потаємного, наявного і прихованого, ужиткового і недосяжного, здобутого і потенційного, споконвічного і плінного.

У філософії Ж. Дельоза [82] буття розглядається як конфлікт різновекторних потенцій, які, розпросторюючись, вступають у протистояння і продукують нові конфігурації. Фіксованим та стабільним конфігураціям світоустрою протистоїть плінність буття, насиченого номадичними сингулярностями, які сприяють розвитку онтологічних смислів. Науковець, визначаючи онтологічний вимір своєї номадології, намагається розширити діапазон інших мисленневих структур, звільнити бажання та думку від завжди стагнуючої нормативності. Для Ж. Дельоза весь світ – це віртуальність, існуюча актуально лише у звивинах душі. Філософ означає смисл як динамічну єдність одиничного та множинного, одночасне зміщення випадкових і константних точок часопростору, ноуменальних і феноменальних проблем пізнання, які детермінують ефективно (надпродуктивно) творення. На його думку саме смисл як остов організації творчого поривання особистості є принципом людського буття.

Людині належить постійно робити спроби конституювати змістовні смисли, тим самим визначаючи своє місце у світі, інакше її очікує втрата конкретного “тут-і-тепер”. Буття сприяє процедурам смислоконститування, уможливлуючи змістовність життя, визначаючи напрям життєвого поступу [246, с. 99]. Сутнісно буття постає засновком та умовою життя як свого найскладнішого складника [191]. Л.М. Сафонік зазначає: “Корінням смислів та джерелом сенсів є буття, що уможливлює те, що людина набуває сенс

життя лише тоді, коли відкривається буття. У певних переломних моментах життя людини смисл буття може нашаровуватися з сенсом життя. Нашарування смислу буття та сенсу життя відбувається в ситуаціях жертвності, незламності та стійкості духу людини. Жертовний учинок найочевидніше демонструє факт єдності смислу буття та сенсу життя. Акцентуючи увагу на тому, що смисл буття передує сенсу життя, ми неначе методологічно проходимо шлях від буттєвих глибин до поверхні, оскільки звернення до смислу буття наснажує соціально-культурне буття людини значимими смислами та життєвими сенсами” [246, с. 100]. Вчинок, опосередкований духовними намірами, найвагомніше констатує факт єдності (консолідації) смислу буття та сенсу життя.

Узагальнюючи вищенаведені факти вияву сенсів і смислів особистості у її життєактивності, слід виокремити їх орієнтувальну складову в аспектах формування ситуаційно адекватних форм поведінки і діяльності. Система смисложиттєвих орієнтацій детермінує постання чіткої ієрархічної структури світоглядних думок, переконань і суджень, сприяє оптимізації розвитку і самовдосконалення особистості. Сенси відображають вищий рівень індивідуальних потреб, які, осягаючись особистістю і набуваючи для неї всеосяжної значущості, перетворюються у смисли (вселюдського, буттєвого гатунку) і смисложиттєві орієнтації (діяльнісні спонуки), що породжують новаційні форми мислеактивності, впорядковують спрямованість діяльності та гармонізують систему взаємодій людини зі світом.

2.4. Психодіагностика смисложиттєвої сфери особистості проективним інструментарієм

Проективні методи дослідження особистості – одна з найбільш складних і суперечливих сфер психологічної діагностики. Це стосується практично всіх аспектів їх застосування: від конструювання, адаптації й апробації до їх системного використання й інтерпретації. Концептуальною

засадою проєктивних методів у рамках холістичної психології є суб'єктивний простір бажань, думок та ідей людини, що утворює її сутнісну характеристику, а відтак постає засобом пізнання структури і змістонаповнення власного особистісного світу.

Проєктивні методи виникли на підґрунті науково-психологічного фундаментального узагальнення складових індивідуальності (особистісних конструктів) при дослідженні різноманітних проявів її психіки в річищі глибинної психології. Віховими особливостями цих методик є їх відносна довільність завдань та значний обсяг і розмаїття можливих відповідей (асоціацій, довільних малюнків, зображень-відтворень психічних образів, роз'яснень власних думок, пояснень персоніфікованих переживань тощо). Усім їм притаманний психологічний детермінізм, який стверджує, що в реакціях і словах людини немає нічого випадкового [159]. Підґрунтям для розробки проєктивних тестів слугують доробки В. Вундта і Ф. Гальтона, котрі вперше використали у своїй практиці метод вільних асоціацій. Революційні ж ідеї експериментального вивчення особистості з допомогою проєктивної емпірики оприявнились у праці "Психодіагностика" (1921) Г. Роршаха [39].

Питання про застосування проєктивних тестів на сьогодні залишається дискусійним, та у зв'язку з нагальною потребою прикладних соціономічних досліджень особистості, вони є широко вживаним інструментарієм багатьох галузей психологічної діяльності. Та нині не повною мірою, зважено і коректно використовується весь ресурсний потенціал наявних проєктивних методів вивчення особливостей людської психіки, досить складним питанням психодіагностики залишається їх адаптація та подальша якісна інтерпретація.

Науково-психологічний аналіз атрибутивних складових особистості пов'язаний з виявленням їх глибинної сутності, з'ясуванням механізмів-принципів усистемлення суб'єктивних поглядів людини про об'єктивну реальність як рефлексивного відображення дійсності у її свідомості. В уявленнях про світ особа орієнтується на певні патерни і шаблони, що

проектно організують мислєдїяльнїсть на шляху до осмислення дїйсностї і своєї життєвої мїсії. Не менш вагомим показником смисложиттєвого зорїєнтування особистостї є інтенційнїсть як серцевинна особливїсть людської свїдомостї бути спрямованою на об'єктивнї засновки буття, що спонукають її до вїднаходження й осягнення власних мотивів дїяльностї та передумов вчинення в екзистенційному просторї самоздїйснення.

Метою емпїричних розвїдок є обґрунтування доцїльностї застосування проєктивного інструментарїю у вивченнї контурів (загальних характеристик) смисложиттєвої сфери людини.

Конкретними завдання дослідження є:

- визначення ролї і мїсця проєктивних методів у психодїагностичному обстеженнї смисложиттєвої сфери людини;
- обґрунтування й інтерпретація проєктивної методики “Дїм-Дерево-Людина” у зв'язку зі смисложиттєвою сферою людини;

Проєктивнї методики є спеціальною технїкою емпїричного вивчення психологічних особливостей особистостї, якї найменш доступнї безпосередньому спостереженню або опитуванню. Термін “проєктивнї” був уперше використаний Л. Франком у 1939 році для об'єднання вже вїдомих на той час, але дещо рїзновекторних методичних прийомів, таких як асоціативний тест К.Г. Юнга, тест Г. Роршаха, тематичний аперцептивний тест Г. Мюррея і К. Морган (ТАТ) та інших. Видїливши деякї формальнї ознаки, властивї бїльшостї проєктивних методик, Л. Франк створив першу їх класифїкацію, що, з урахуванням здобутків сучасної психологічної науки, вирїзняє наступнї їх пїдвиди: 1) конститутивнї – передбачають структурування, оформлення зовнїшніх стимулів у цїлісну осмислену картину (тест Г. Роршаха, незавершенї речення, незакінченї малюнки); 2) конструктивнї – орієнтованї на створення осмисленого цїлого з увагою до деталей (конструктори, “Селище” А. Артуса, “Тест свїту” М. Ловенфельд); 3) інтерпретаційнї, що базуються на тлумаченнї певних внутрїшніх стимулів респондента (тест тематичної аперцепції – ТАТ, малюнковий аперцептивний

тест – МАТ); 4) катартичні – засновані на символ-драматичному програванні значущих життєвих ситуацій (методики Г.-К. Лейнера, техніки Дж. Морено); 5) експресивні – орієнтовані на особливості інтерпретації специфіки графічного і колірною оформлення респондентом малюнків (“Дім-Дерево-Людина”, “Неіснуюча тварина”); 6) імпресивні – ґрунтуються на вивченні результатів вибору стимульного матеріалу (“Колірний тест” М. Люшера, методика Л. Сонді); 7) адитивні – засновані на завершенні розпочатого речення, розповіді або оповіді (методики “Завершення речення”, “Завершення історії”); 8) семантичні – виявляють ставлення людини до досліджуваного об’єкта як значущого чи індиферентного (“Семантичний диференціал”, “Техніка репертуарних решіток Дж. Келлі”) [262].

Особливості проективного підходу як специфічної форми розпізнання людського єства, дозволяють отримати структурно-кількісну і сутнісно якісну інформацію про носієні системи значень об’єктних категорійних ознак і тим самим проникнути в індивідуальний, суб’єктивний світ людини. Ця унікальність зумовлюється воістину невичерпними можливостями проективного методу, що підтверджується як цілковитою достатністю його діагностичних можливостей, так і тим доміантним положенням, яке проективні тести займають у психодіагностиці. Аналіз робіт з досліджуваної проблематики, вказує на тісний супідрядний зв’язок більшості проективних методик (ОРТ – Object relation technique – Техніка об’єктних відношень, Л. Сонді, Г. Цуллінгера й ін.) з тестом Г. Роршаха, але при побудові кореляційних зв’язків увага приділяється лише математично значущим співвідносностям і не враховується інтерпретаційний потенціал кольору та форми, котрі постають найвизначнішим стимулом у визначенні людських пріоритетів вибору [160]. При тому величезному обсязі інформації, яка закладена в кольоро- і формосприйнятті респондентом тестових матеріалів, відносна невисока цінність одержуваних діагностичних результатів свідчить про недостатню розробленість теоретичного і практико-технічного підґрунтя проективних методик.

Методика Г. Роршаха являє собою набір з 10-ти таблиць стимулів із симетричними слабоструктурованими зображеннями. Уже сама симетрична організація малюнків говорить про чітке орієнтування їхньої структури на виявлення індивідуальних особливостей “особистісного профілю” [262]. Генетично сконструйовані риси-якості людини у своїй природній даності вимагають від неї виділення з навколишнього простору кольору і форми, що допомагають ефективно розпізнавати властивості реальності й оптимально взаємодіяти з довкіллям. Ця природовідповідність врахована Г. Роршахом при створенні унікального за своїми можливостями тесту, в стимульному матеріалі якого “зашифровані” універсальні фігури – коло, трикутник, квадрат, а також створене таке співвідношення кольору і форми, що слугує чіткому визначенню індивідуальної організації особистісної активності по відношенню до світу.

Сам механізм проєкції не може бути однозначно оцінений психологом у якості безапеляційного особистісного патерна в реагуванні досліджуваного на стимульний матеріал. Слід враховувати, що інтеграція результатів проєктивного тестування важко формалізується завданнями методики і тому на сьогоднішньому рівні розвитку теоретико-експериментальної бази проведення досліджень значною мірою залежить від професіоналізму й інтуїції фахівця-психолога [172]. У цьому багатогранному причинно-наслідковому ланцюжку взаємодії “експериментатор – обстежуваний” виняткового значення набувають питання, пов’язані зі стандартизацією ситуації проведення експерименту й оцінкою отриманих результатів, адекватних цільовим настановам емпіричного пошукування.

Таким чином, дослідження проєктивним методом зумовлює: по-перше, комплексний вплив на респондента конкретного стимульного матеріалу; по-друге, мотивування обстежуваного (інструкціями експериментатора) як на вербальному так і невербальному рівні; по-третє, отримання від досліджуваного вірогідної психодіагностичної інформації на різних рівнях репрезентації, де практично одночасно відображені дані за системою

психічних захистів і комплексів, установок і мотивів, емоційно значущих спонукань у виборі форми та кольору, що дозволяють свідчити про існування певного “особистісного профілю” респондента.

Акт вербалізації сприйняття наявного стимульного матеріалу є завершальним етапом інтропроективного процесу, що має значну довжину в часі – до 300 мсек. Це дійство починається на рівні несвідомої “надшвидкісної” обробки іконічних (ейдетичних) образів (10-20 мсек) і закінчується на рівні свідомості актом почуттєвого сприйняття суб’єктивного предметного образу, що має також і вербальний еквівалент [159]. Природно, що на тлі цих численних, одночасно діючих детермінант, одержання діагностично значущої інформації є завданням значної складності.

Добре відомо, будь-який стимул має певну інформаційну насиченість. Вплив енергоінформаційного потоку електромагнітного випромінювання, що відповідає базовим властивостям об’єкта (стимулу), на органи чуття також є комплексним, адже сприйняття оперує холістично зорганізованими предметними образами, в яких концентруються найсуттєвіші ознаки об’єкта в цілому. Отже, у формуванні внутрішньої інтерпретаційної моделі (аналогу об’єктивного світу) – суб’єктивного предметного образу довколишньої дійсності – беруть участь одночасно різномодальні аналізатори, котрі перешифровують (декодують, переформатовують) зовнішній енергоінформаційний потік у відповідності до чітко структурованого внутрішньоособистісного алгоритму чи психосоціального коду.

Кольору як такого в природі не існує. Однак, завдяки особливостям зорового аналізатора, що диференціює якісно-кількісні характеристики матерії у її перманентному русі, світ сприймається кольоровим. Кожна людина віддає перевагу якійсь одній колірній гамі, що містить не більше двох-трьох відтінків певного палітрового спектру. Приємні чи неприємні відчуття, які викликані тими чи іншими барвами довколишньої дійсності, можуть змінюватися з плином часу, але в будь-якому разі колір, якому людина надає перевагу, багато що може розповісти про її характер і

емоційний уклад. Як зазначав Й.В. Гете, колір у своїх найзагальніших елементарних проявах, незалежно від будови і форми матеріалу, на поверхні якого ми його сприймаємо впливає на душевний настрій, породжуючи радісне чи понуре – естетичне світобачення на основі краси чи огиди, яскравості чи тьмяності, тепла чи прохолоди. Для Г.В.Ф. Гегеля колір – символ певних ідей, категорій, вічних начал. Так, синій трактується мислителем з позицій жіночого споглядання світу, що характеризується потягом до спокою, гармонії, намаганням бути лагідним, чемним, піддатливим; червоний – чоловіче, панівне, уніфікаційне начало; зелений – індиферентність і нейтральність до життєво-просторових ситуацій [68]. В цілому, у класифікації Г.В.Ф. Гегеля, світлі, яскраві кольори (ідея просвітлення) символізують активність, творчість, упевненість, бадьорість, чітку життєву позицію, а темні – пасивність, поступливість, деструктивність, пригніченість.

Колір як внутрішній комплексний корелят спрямованого ззовні енергоінформаційного впливу з одного боку визначається об'єктивними (феноменальними) параметрами цього впливу, а з іншого – сформованою в психічних структурах системою сенсорних еталонів, “програмно” підтримуваних апаратом свідомості семантичних елементів [160]. У зв'язку з інтермодальністю перцепції на емоційному рівні барв реальності, які сприймаються конкретною особою, певному кольору привласнюються чіткі неспецифічні категорійні риси-якості в дихотомії: приємний-неприємний, холодний-гарячий; легкий-важкий і ін., у результаті чого колірний спектр починає суб'єктивно розумітись, описуватись, трактуватись, інтерпретуватись.

Людині загалом властиво полярно класифікувати явища зовнішнього світу в перманентній боротьбі смаків “подобається – не подобається” (емоційне забарвлення). Емоція – це специфічна якість психіки, пов'язана з будь-якою реакцією організму, що рангує за рівнем значущості всю без винятку інформацію, доступну організму. Експериментально підтверджено,

що емоція й колір “органічно” взаємозалежні [160]. Так, за знайденими координатами кожної точки-емоції можна однозначно визначити її колірні характеристики. Тобто психіка людини формує суб’єктивний колірно-емоційний код.

Сприйняття форми також досить складно організовано. Так, у корі мозку є структури орієнтаційних клітин, які поетапно, з високим рівнем точності, визначають складові обрисів предметів довколишньої дійсності, у результаті чого відбувається їх упізнання. При цьому особливістю формосприйняття є незалежність від колірної перцепції, просторового положення і динамічного стану самого предмета. Сприйняття форми також здійснюється у відповідності з емоційною орієнтацією [159]. Тож можна з достатньою вірогідністю стверджувати, що справедливо ототожнювати емоції з формами і кольором, а оскільки вони сумісні (еквівалентні), то існує чітко виражена суб’єктивна схильність до формування у свідомості людини пріоритету у виборі певного формоколірного ряду, що слугує типізації (кодифікації) індивідуального профілю конкретної особи. Також можна припустити, що перекодування зовнішньої інформації здійснюється на основі внутрішньосуб’єктивного формо-колірно-емоційного коду.

Щоб порозумітися з іншою людиною, крім безпосереднього спілкування за допомогою вербалізації (мовлення) власних ідей і переконань, особі варто цілісно сприймати партнера, з урахуванням його манери поведінки, стилю мислення, культури взаємодії з довкіллям, що “зчитується” з допомогою візуальної психодіагностики, заснованої на формоколірній організації її зовнішності, особистих речей і предметного кола [338]. Відомими методиками, що використовують колірноформні стимули, є тести М. Люшера, Г. Фрлінга, О.М. Еткінда й ін. Як вже зазначено, на превеликий жаль, найбагатший потенціал означених методик значною мірою не використовується в сучасній психологічній практиці.

Результатом теоретико-методологічних пошукувань є обґрунтування доцільності застосування проективного діагностичного інструментарію як

доцільного у дослідженні контурів (загальних характеристик) смисложиттєвої сфери особистості, котрий легко тлумачити і, що здатний змістовно пояснити значеннєвість життєвих устремлінь респондентів. Оригінальна концептуалізація механізмів і закономірностей проєктивної діагностики смислових структур особистості запропонована О.Т. Соколовою спільно зі В.В. Століним і Д.О. Леонтьєвим. У пошукуванні використано тест “Дім-Дерево-Людина” Дж. Бука (див. детально [344]).

Вибір названих предметів для малювання обґрунтовується тим, що вони знайомі кожному, найбільш зручні як об’єкти для малювання і, нарешті, стимулюють більш вільні вербальні висловлювання, ніж інші об’єкти. До того ж самі стимульні слова – дім, дерево, людина – не лише є назвами класів об’єктів, а й мають певні емоційно-ментальні навантаження, тобто діють як активатори пізнавально-регуляційних психічних процесів. Тому емоційні реакції обстежуваного під час малювання чи бесіди після малювання здебільшого відображають особистісно значущу реакцію на актуалізовані ставлення, бажання, почуття, або на об’єкт, що явно чи символічно присутній на малюнку.

Проєктивний малюнок може бути наданий респондентам для перцептивного розпізнання (з роз’ясненнями психолога-практика) або для персоніфікованої інтерпретації за стандартизованою схемою. Найсуттєвішою характеристикою цих малюнкових проєкцій є довільна організація масиву стимулів як у край невизначену за своїм характером так і в чітко структуровану багатогранну систему, що дозволяє обстежити велику кількість респондентів, зібрати значний обсяг нормативної інформації, узагальнити показники у цілісну картину, визначити референтні групи, описати портрет середньостатистичного представника загалу, спрогнозувати можливі форми взаємодії з довкіллям і подальше формування й оприявлення смисложиттєвих пріоритетів особистості.

Отже, обстежуваний, малюючи дім, дерево, людину, в символічній формі проєктує свої властивості особистості на деталі зображувальних

об'єктів, приписуючи їм поціновані риси характеру, виміщуючи тим самим на малюнок особистісні смисложиттєві пріоритети. Ось чому малюнки як результат конкретно-ситуативної самотворчості становлять своєрідний автопортрет людини, тому що вона у графічно-образному наповненні свого малюнка презентує ті ознаки об'єктів, що певною мірою значущі для неї самої (див. детально [344, с. 236-267]).

Загалом даний психографічний метод дає змогу самій людині проектувати реальність та по-своєму інтерпретувати і приймати її. Тому одержаний результат – авторський малюнок – значною мірою відображає психодуховний портрет автора, його настроїв, станів, прагнень, почуттів, уявлень, домагань, ідей, інтересів, цінностей, ставлень, психічних образів та ін. Тож у малюнку викристалізуються й організуються у певні модулі особистісні риси-якості людини, її внутрішнього засвіту, через малюнок вона самовизначається й у такий спосіб формовивляє як несвідомий психічний матеріал, так і осягнені фрагменти дійсності та самоусвідомлені ідеальні сутності (смыслеформи). Інтерпретувати малюнки можна тільки тоді, коли вони намальовані у стандартній тестовій ситуації. Якісне витлумачення малюнку визначає особливості психічної активності суб'єкта життєдіяльності з позицій глибинної психології з урахуванням проєктивного сприйняття людиною явищ довколишньої дійсності та відповідних реакцій на них особистісно значущими патернами вчинення. Отримані за допомогою проєктивних методик дані дозволяють визначити шляхи подальших домагань і прагнень людини, проникнути у внутрішній світ особистості, передбачити перспективи її розвитку, діагностувати ті глибинно-архетипні сторони, що не доступні при традиційній організації класичного експерименту.

Дослідження проводилося на базі Тернопільського національного економічного університету, Одеського національного політехнічного університету, Національного університету “Одеська юридична академія”, Національного університету “Острозька академія”, серед студентів протягом

2014-2018 років (див. Довідки про апробацію та впровадження). Загальна кількість вибірки становила 608 осіб у віці від 17 до 21 року.

Аналіз, загальна оцінка й інтерпретація малюнків здійснюється за чотирма основними показниками: а) взаємного розташування того чи іншого об'єкта чи умовно-символічної схематизації: ярусна композиція, контрастне поєднання фронтальних і профільних кутів огляду, відстаней, масштабу, перспективи; б) деталей малюнків, їх розміщення, гіпо- чи гіперболізації, акцентуації уваги на окремих елементах; в) пропорцій зображених предметів, певних їх особливостей, вособистіснених смислових навантажень на конкретний об'єкт; г) чіткості, розмитості чи надмірності виділення контурів, міри натиску при малюванні, зображення предметів заштрихованими чи пустотілими тощо. Так, вважається, що деталі малюнка характеризують усвідомлення і зацікавленість людини у повсякденній життєвій ситуації. Обстежуваний має змогу показати, які деталі мають для нього особистісну значущість (сміслове наповнення), двома способами: а) позитивним – під час малювання підкреслюються окремі композиційні деталі зображення, що робиться легко і невимушено, але надмірна акцентуація і жорсткий натиск свідчать про нехватку саме цього складника (чуттєвості, речі, дійства тощо) у житті особи; б) негативним – пропускаються, нівелюються, згладжуються основні елементи об'єктів, не достатньо чітко витримуються пропорції, зображення двовимірне, а не об'ємне, занадто понурого фону, якому приділяється надмірна увага і т. ін.

Пропорції малюнка найчастіше свідчать про психологічну значущість, смислонаповнення і цінність предметів, ситуацій, внутрішніх переживань і міжособових відносин, котрі безпосередньо присутні чи схематично символізовані на малюнках дому, дерева, людини. Масштабування може розглядатися як співвідношення предметних областей малюнка і загального простору людських смислів життєактивності. Так, першочергове зображення будинку досить великих розмірів засвідчує тяжіння особи до вираженої соціальної орієнтованості, традиційності взаємин і високий ступінь

адаптивності до вимог довкілля, але при наявності малих і невиразних зображеннях людини і дерева поруч з великим будинком можна стверджувати, що опитуваний схильний до конформізму, залежності від думок інших, має фрустраційні переживання щодо сімейних стосунків. Якщо ж респондент починає малювати людину, яка вирізняється з-поміж інших об'єктів розміром і їй приділяється значна увага під час малювання, то всі помисли особи орієнтовані на персоніфіковані домагання і діагностується егоїстична смисложиттєва спрямованість. Дерево ж відображає ставлення обстежуваного до свого життя в цілому і можливих горизонтів особистісного зреалізування, але на основі архетипних (ментально-родинних) засновків.

Стверджується, що перспектива показує більш складне ставлення людини до її психологічного довкілля. У процесі оцінювання перспективи увага звертається на положення малюнка на аркуші паперу щодо глядача (погляд зверху або знизу), взаємне розміщення окремих частин малюнку, динаміку намальованого об'єкта. Наприклад, якщо людина намальована в русі (біжить, танцює, грається, летить тощо), то це найчастіше означає, що обстежуваному притаманне активне, високодіяльне, творче ставлення до організації свого життя.

В авторському варіанті Дж. Бука виділяється вісім основних симптомокомплексів, які експериментально підтверджені низкою досліджень, в тому числі О.Є. Фурман (Гуменюк) (див. детально [344, с. 249]): незахищеність, тривожність, недовіра до себе, почуття неповноцінності, ворожість, конфліктність (фрустрація), труднощі спілкування, депресивність. Але з рефлексивних позицій сучасних здобутків психологічної науки, варто розділити конфліктність, яка продукується чинниками внутрішньої чи зовнішньої агресивності, та зазвичай спрямована на активні деструктивні дії по відношенню до суспільного загалу, та фрустрацію як форму-стан персоніфікованого сприйняття дійсності з емоційно негативним забарвленням, спрямованим в основному на вітальні ресурси самої особистості. Отримані дев'ять симптомокомплексів умовно

можна розподілити між трьома віховими засадами сприйняття людиною себе і світу, власних домагань, особистісних здобутків і життєвого призначення загалом (табл. 2.1).

Так, людина (зображувана на малюнку) є символічним описом власного Я респондента, своєрідним психологічним автопортретом, також уособлює его-спрямованість поглядів, думок та інтенцій в задоволенні своїх потреб, інтересів і цінностей. Образ дому вбирає в себе і сімейні вартості, продуковані безпосереднім родинним оточенням, і можливості традиційних культурно-етичних взаємодій з довкіллям загалом. Символ дерева, з одного боку окреслює орієнтири повсякденних домагань і діяльності, активну життєву позицію, обриси можливих здобутків і досягнень, а з іншого є наслідком впливу архетипних складових людського потенціалу, що підтримується ментальними енергіями роду, племені, етносу тощо.

Таблиця 2.1

**Особливості рівнів особистісної реалізації, що діагностуються
методикою ДДЛ**

Рівні суб'єктивного життєзреалізування	Симптомокомплекси ДДЛ та їх понятійна інтерпретація			Канонічні форми активності
	<i>Дерево</i>	<i>Дім</i>	<i>Людина</i>	
Суб'єктивного становлення	архетипи	традиції	значення	діяльність
Особистісного (соціокультурного) розвитку	психокультура	цінності (вартості)	сенси	вчинок
Індивідуального життєтворення	ментальність	ціннісні орієнтації	сенси	екзистенція

Концептуальна цілісність картинних упредметнень світоустрою і персоніфікованих сутнісних характеристик формується у свідомості особистості за принципом біполярності чи поєднання діаметральних протилежностей. Таким чином, зважаючи на вищезазначені аспекти організації смисложиттєвої сфери особистості, спираючись на результати

емпіричного пошукування, пропонуємо опис системи буттєвих пріоритетів у структурі їх якісних складників, які постають засновками і простором людської самореалізації (табл. 2.2). В описі параметричних показників смисложиттєвих орієнтацій зазначені лише конструктивні орієнтири буттєвих поривань особистості, але передбачаються і деструктивні їх прояви, які діагностуються безпосередньо під час конкретного аналізу малюнка певного респондента (з його поясненнями) і є протилежними по відношенню до зафіксованих у таблиці характеристик.

Таблиця 2.2

Особливості смисложиттєвих зорієнтувань особистості

Рівні суб'єктивної реалізації	Параметричні показники смисложиттєвих орієнтацій		
	Дерево	Дім	Людина
Суб'єктного становлення	Інтелект, обізнаність, освіченість, справжній інтерес, вітальність	Гармонія, паритет, культура взаємодій	Саморозвиток, активне діяльне життя, перспективність, індивідуалізація
Особистісного (соціокультурного) розвитку	Усвідомлення бажань і прагнень, продуктивність, гарне пристосування до мінливих умов	Громадська позиція, наполегливість, надійність, стабільність, відповідальність	Зрілість, адаптивність, відвертість, стресостійкість, щирість, афіліація
Індивідуального життєтворення	Ентузіазм, воля, загальна осмисленість життя, духовне задоволення, мрійливість	Прагнення до самореалізації, взаємодія, само- і взаємоповага	Рішучість, цілеспрямованість, активність, продуктивність, досягнення

Описана на підставі особливостей функціонування смисложиттєвої сфери особистості типологія комплексів самосприйняття, орієнтації у світі і можливих форм учинення, як і будь-яка аналітична диференціація,

синтетична класифікація чи інтелектуальна рефлексія є досить умовною. Адже такі концепти, як самосвідомість і самоідентичність, позначають суб'єктивну реальність, котра є смисловим полем особистості й основою для формування цілісного ставлення до себе і світу, осмисленого світосприйняття з подальшою чіткою оцінкою власної життєдіяльності у зв'язку з вимогами навколишньої дійсності.

Проективний інструментарій охоплює методи, які ґрунтуються на рефлексивній позиції суб'єкта життєдіяльності щодо власних думок, станів і почуттів (смыслеформ) стосовно об'єктів, подій, явищ зовнішньої дійсності і внутрішнього (особистісного) світу. Тож застосовувати ідеографічні (проективні) методи діагностики системи смисложиттєвих орієнтацій людини доцільно, адже вони через симптомокомплекси виявляють загальні обриси (контури) життєвих домагань і прагнень особистості, означають її нагальні цілі, персональні запити. Якісне витлумачення малюнка визначає особливості психічної активності суб'єкта життєдіяльності з позицій глибинної психології з урахуванням проективного сприйняття людиною явищ довколишньої дійсності та відповідних реакцій на них особистісно значущими патернами вчинення.

Висновки до другого розділу

1. У сучасних філософсько-психологічних витлумаченнях розрізняються сенси – вособистісені значущості, що відіграють роль чітко усвідомлених технологій, методів, прийомів і засобів здобуття тактико-локальних вершин самовдосконалення, та смисли – всеосяжні значеннєві конструкти, що упередметнюються в досягненні довгострокових, стратегічних цілей-перспектив життєздійснення людини. З утилітарної позиції сенси активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі модусу поведінки, а смисли – при оцінці і виборі як цілей діяльності-вчинення, так і можливих способів їх досягнення. Відтак смисл постає “клітинкою” психічного, засадничим елементом структурної цілісності людського єства, а сенс –

одиницею суб'єктивного ставлення до нагальної значущості життєвої ситуації чи явища – фізичного, соціального, екзистенційного, духовного.

2. Сенсожиттєва сфера особистості містить когнітивно-аксіологічний, мотиваційно-афективний, конативно-діяльнісний, рефлексивно-самоусвідомлювальний компоненти, які у синергійному поєднанні впливають на загальний розвиток особистості в усіх іпостасях її ковітального самоздійснення. Постання сенсу життя як інтегративного осереддя ментальних смислів і життєвих значущостей оприявнюється у єдності людських перцепцій, почуттів та миследіяльнісної рефлексії у величному дійстві осенсовування, що сутнісно полягає у зміщенні свідомості у процесі осягнення нагальної значущості фактів і явищ буття та у їх проекції на часопростір людського самоздійснення. Сенс життя конституюється особою на основі її персоніфікованих інтересів, запитів, домагань та намірів і пов'язаний з перцепціями, емоціями та розумінням особистістю всеосяжного світоустрою й осмисленням її власної мети-місії у цій буттєвій універсальності.

3. Смисли формуються відповідно до запитів певної історичної доби існування суспільства, так постає смислопростір людського буття в соціокультурному та цивілізаційному контекстах, у взаємодоповненні яких формулюється можливий спектр відповідей на питання смислу буття. Смислові системи слушно розглядати у єдності особистісних, соціокультурних і діяльнісно-вчинкових пріоритетів. У конкретних умовах ця система утримує смисложиттєві пріоритети, універсальні смисли, персоніфіковані сенси, партикулярні (традиційні) цінності, соціальні приписи, професійно-діяльнісні домагання. Смисложиттєва сфера особистості організує послідовність актів-дій-учинень на шляху до власного самовдосконалення і є осереддям її життєактивності. Умовно в їх структурі виділено такі підсистеми: а) універсальні смисли загальнолюдського змістовлення; б) ментальні смисли-архетипи специфічного набору рис-якостей певної культури; в) сенси творчого самоплекання, зумовлені

нагальними потребами суб'єкта і цілями діяльності; г) духовні сенси індивідуально-особистісного самовдосконалення, що постають орієнтиром у віднаходженні власного життєвого призначення.

4. Смесложиттєві орієнтації утримують систему ідей, переконань, установок, пріоритетів, цінностей, значущостей, що охоплюють низку компонентів: а) філософські, сформовані в результаті реалізації людиною когнітивних спрямувань, науково обґрунтовані фундаментальні знання; б) соціокультурні, що утворилися під впливом суспільства через інтеріоризацію масової свідомості у вигляді, атитюдів, смислів; в) професійні, тобто вироблені теоретичні та практичні засновки діяльності, через яку здійснюється самовираження людини; г) соціально-групові, що сформовані внаслідок приналежності особистості до певної спільноти й засвоєні нею, стереотипи і ролі і статуси; д) індивідуальні, а саме сенси особистості як найвагоміші спонуки її внутрішнього життєвого простору самореалізації.

5. Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення її моральних, інтелектуальних та естетичних запитів й інтересів у процесі активної життєдіяльності. Духовні засновки життя людини організуються з наявних ментальних смислоформ, що можуть як позитивно, так і негативно спрямовувати людину в її самісно опрацьованих учиненнях. На постання системи смислових домагань безпосередньо впливають знання і досвід зреалізування тих чи інших настанов у безпосередніх ситуаціях ковітального простору особистості, що й породжує її стратегічні форми життєактивності і самотворення.

6. Реалізація особою смесложиттєвого покликання передбачає всеохватне розуміння значущості, доцільності і подальшої прогностичності використання окреслених свідомістю конкретних смислів, змістовлених у персоніфікованих сенсах. Смесложиттєві орієнтації слугують обранню людиною наскрізного шляху самовдосконалення і віднаходженню власної світоглядної позиції в екзистенційному часопросторі її буття. Смесложиттєва

сфера у сутнісному вимірі психічного – це сув'язь вособистіснених свідомісних утворень людини, що спричинює постання найвагоміших і найзначущих форм її взаємодії зі світом та відповідно реалізує їх у діяльності і вчиненні в лоні одухотвореного самоздійснення.

7. Проективні методи як інструмент розпізнання контурів людського єства дозволяє отримати інформацію про систему значущих смисложиттєвих орієнтирів особистості. Вони виникли на підґрунті науково-психологічного фундаментального узагальнення складових індивідуальності (особистісних конструктів, смислоформ) при дослідженні різноманітних проявів її психіки на теренах глибинної психології. Віховими особливостями цих методик є їх відносна довільність завдань та значний обсяг і розмаїття можливих відповідей (асоціацій, вільних малюнків, зображень-відтворень психічних образів тощо). Концептуальною засадою проективних методів у рамках холістичної психології є суб'єктивний простір бажань, думок та ідей людини, що утворює її сутнісну характеристику, а відтак постає засобом пізнання загальної структури і контурів смисложиттєвої сфери особистості.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [292, 294, 299, 306, 319, 320, 321].

У другому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [3, 5, 6, 7, 8, 9, 14, 19, 23, 24, 28, 30, 32, 33, 39, 43, 47, 49, 51, 56, 59, 62, 68, 71, 74, 79, 82, 85, 89, 92, 95, 97, 101, 102, 104, 105, 109, 111, 112, 113, 118, 121, 132, 133, 135, 139, 140, 141, 143, 145, 159, 160, 167, 172, 174, 175, 179, 181, 182, 185, 188, 191, 193, 195, 196, 198, 211, 223, 225, 226, 230, 234, 237, 239, 241, 246, 249, 251, 259, 262, 264, 269, 275, 276, 282, 284, 285, 293, 301, 308, 313, 324, 331, 333, 334, 337, 338, 339, 340, 343, 344, 345, 350, 354, 357, 361, 368, 373, 375, 384, 386, 388, 389, 405].

РОЗДІЛ 3

ПРЕДМЕТ, ПРИНЦИПИ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СМISЛУ

3.1. Постаннн особистості як буттєвої даності: засновки методологічного аналізу

Усвідомлення власного Я становить екзистенційне осереддя особистісного буття, котре охоплює феноменально оприявлені й ноуменально неозорі горизонти людського ества. Й у цій визначальній функціональній ролі саме усуб'єктнений світ особистісної буттєвості спричиняє перманентний рух-поступ людини до повномірного життєзреалізування. Так, особистісно екзистенційована людина у процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на часопростір свого буття, який, з одного боку, забезпечує її ковітальність, а з іншого – руйнує природне середовище, створюючи загрозу власному існуванню.

Світ – це безмежна кількість макрокосмів і воднораз цілісна система, що розвивається в діалектичній єдності природи і людини, котра його пізнає, переображує й конструює на свій лад [313]. Довколишня дійсність відображається особистістю через призму її персональних інтересів, уподобань, цілей, завдяки чому людина стає здатною трансформувати довкілля відповідно до власних потягів, комплексів, мотивів, бажань, вірувань, переконань. Загальне бачення картини чи образу дійсності постає у її свідомості як індивідуальна система уявлень чи психічних моделей, тобто як особистісний засвіт, що є тією спричинювальною силою, котра скеровує суб'єкта індивідуального буття до найвищих обрїїв його персонального зростання та людського самовдосконалення.

Значну увагу постанню особистості як суб'єкта життєздійснення приділяли К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, М.О. Бердяєв, Г.О. Балл, Ф.Ю. Василюк, О.В. Завгородня, М.К. Мамардашвілі,

В.В. Рибалка, В.А. Роменець, О.П. Саннікова, С.М. Симоненко, Т.М. Титаренко, О.Я. Чебикін, В.Е. Чудновський, С.К. Шандрук. Співіснування матеріальної та духовної субстанцій, на думку Р. Декарта, оприявнюється в людському єстві як наріжному засновку світобудови [83]. Натомість І. Кант стверджує, що суб'єктивне волевиявлення особи продукує свободу творення довколишньої дійсності через окремий моральний світ [97]. Відомо також, що Г.В.Ф. Гегель [66] ототожнював самосвідомість людини з окремим духовним началом, тоді як перші емпіричні пошукування принципів організації внутрішнього засвіту особистості здійснені Е. Гусерлем [79].

Феноменологічним засновкам постання особистості приділяв увагу Б.Г. Ананьєв [14], який утверджував антропологічний контекст і провідну роль задіяння людини в інтегральну систему взаємодії з дійсністю. Науковець розуміє індивідуальність як досягнення особистістю вищого рівня розвитку своєї сутності і всього свого життя. В. Дільтей обґрунтував специфічність і можливість наукового гуманітарного пізнання щодо людини, її духовного життя [391]. Він же першим виявив проблематичність такого пізнання, що полягає у: залежності пізнаваного від установок суб'єкта когнітивної активності; задіянні біполярних процедур інтуїтивного розуміння і понятійного аналізу у процесі пошукування; специфіці розуміння й інтерпретації масиву даних конкретним дослідником з урахуванням його інтелектуальних і особистісних характеристик.

Починаючи із 50-х років ХХ століття, дослідження тенденцій особистісної самореалізації знайшли своє відображення у таких складноорганізованих системах, як “ціннісно налаштована особистість” Г.О. Балла, “потреби самоактуалізації” А.Г. Маслової, “сміслова реальність і сенс життя” В.Е. Чудновського, “життєві світи” Ф.Ю. Василюка, “типології індивідуального життя” О.О. Кроніка, “стратегії життя” К.О. Абульханової-Славської, “багатовимірний світ людини” О.Г. Асмолова, “динамічні смислові системи” Д.О. Леонтьєва та ін. [313]. Однак на сьогодні

психологічною наукою не повною мірою виявлено систему супідрядних компонентів смисложиттєвої сфери особистості як цілісного утворення, залишається невирішеною проблема синергійного розгляду взаємозв'язку і взаємовпливу особистісних складових людини у постанні її духовного і культурного саморозвитку.

Загалом психологія у найбільш розлогому тлумаченні розглядає особистість як системну цілісність психічних властивостей, процесів, відносин, що відрізняють одну людину від іншої. Природні риси-якості та непересічні особливості індивіда постають в особистості як історично і соціально детерміновані елементи. Для психології ресурсні можливості конкретної людини оприявнюються в особистості лише за умов їх зреалізування, тобто перетворення потенційного на реальне. Виникнення особистості як системної якості зумовлено бажанням людини разом з іншими представниками загалу пізнавати і змінювати світ у спільній діяльності, мистецтві, науці, творчості тощо. Індивідуальність як вищий щабель постання особистості відображає неповторність і неподільність психічних, біологічних і соціокультурних властивостей людини, що формовиявляється в її унікальній життєво-психічній активності.

Якщо особистість “замкнена” на обставинах, знаходить у них підґрунтя своєї буттєвості, то індивідуальність відлучається від них, оголюючи своє ество як унікально-неповторну одиницю цього буття. Наявні соціокультурні обставини для індивідуальності втрачають значення причини і мотиву поведінки, виникає ситуація діяльнісної неумотивованості. Для неї зовнішні обставини вже не відіграють роль чинника діяльності, а спонукальним остовом учинків стає внутрішній світ людини. Особистість частіше в зовнішніх обставинах знаходить підвалини власного самоздійснення через буття, а індивідуальність діє від себе, не “дослухаючись” до наявних обставин, протистоїть їм, постійно маніфестує незалежність від них [170]. Усе це характеризує її як самодостатню цілісність, яка у безпосередності своєї буттєвості є завершеною причиною самої себе, оскільки ні перед нею,

ні за нею нічого не стоїть, вона нікого не репрезентує. У своїй безпосередності індивідуальність немає глибини, затьмареної тінями сутностей. Сутність та існування у ній збігаються.

На переконання Г.О. Балла (див. детально [21, 22, 23, 24, 25, 26]), особистість у вимірах індивідуально зорієнтованого модусу людського самозреалізування розлого пояснюється методологічними засобами інтегративно-особистісного підходу в психології, котрий передбачає якнайповніше й найбільш органічне (відповідно до притаманних особистості ресурсів) її входження в культуру та її збагачення, причому не лише як носія, а й як суб'єкта і творця останньої. Даний підхід досить специфічно тлумачить призначення знань і теорій як соціального досвіду взаємин і культури міжособистісної взаємодії, а також своєрідно інтерпретує процедуру думання самого суб'єкта пізнання як конституювання реальності через спілкування і осмислення дійсності.

Інтегративність трактується при цьому одночасно у двох аспектах. По-перше, йдеться про аспект методологічний, або, навіть, гносеологічний, – тобто про інтеграцію (синтез) конструктивних складових концепцій, що відповідають різним варіантам розуміння та пізнання особистості. По-друге, мається на увазі онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісний розгляд людської особи у єдності її соматичних, психологічних і духовних властивостей. Тому важливим в інтегративно-особистісному підході є чітке розмежування двох планів пізнання: тлумачення (персоніфікована інтерпретація) попередніх знань і суспільного досвіду й побудова (творення) нових теорій і пояснень. В даному випадку перехід від життєвої і практичної точок зору до теоретичної, як правило, є найважливішим організаційним моментом пізнання.

Як стверджує В.В. Рибалка, “за особистісним підходом, психіка людини має розглядатись як складне системне, цілісне, структурно-ієрархічне утворення, що має певну системну психологічну характеристику розвитку впродовж усього життя, системно регулює сукупність діяльностей і

актів поведінки в конкретних ситуаціях життєдіяльності, забезпечуючи ефективну взаємодію з об'єктивною дійсністю. Як методологічний інструмент, особистісний підхід складається з концептуального уявлення про особистість, з комплексної діагностики якостей особистості, з концептуальної інтерпретації отримуваних при цьому даних, з комплексу методів цілісного, всебічного розвитку якостей особистості та умов цілісної реалізації цих якостей у відповідних видах сукупної діяльності та соціальної поведінки” [221, с. 48].

Розвиток науки супроводжується зміною її “самосвідомості”, а одним з найважливіших процесів у даному постанні є значне розширення і поглиблення проблематики історико-наукових досліджень. Цей складний процес утримує численні напрямки, в яких розпросторюється наукова думка у пізнанні істини. Найбільш давнім, традиційним напрямком історико-наукових досліджень, що й донині привертає увагу вчених і науковців, є аналіз здобутків наукових шкіл, у які задіяно цілий конгломерат учених. У перманентному плинні-уточненні знань здійснюється не тільки зміна сфери наукового знання, а й розвиток наукового співтовариства, члени якого зайняті специфічною пошуковою діяльністю і перебувають на певному щаблі історичної епохи. Тут йдеться не про всю сукупність відносин між представниками спільноти, що залишається предметом соціономічних досліджень, а про розвиток оригінальних форм мислєдіяльності, думання, що породжують нове наукове знання.

В ході пізнання, як повсякденного, так і наукового, фахівець соціономічного амплуа завжди має два вектори руху думки. Перший – це буквально розуміння вже отриманих знань, вибір шляху вирішення конкретних завдань в рамках існуючих теорій або накопиченого практичного досвіду. Другий – перетворення вже наявних знань у взірєць для побудови нових методів, інноваційних теорій або наукових дисциплін [225]. Це шлях методологічного мислення, шлях метафор і категорійних програм, що дозволяє запозичувати досвід віддалених областей знання.

Тут йдеться про формулювання деякого загального методологічного принципу світосприйняття, чинного не тільки для застосування в повсякденному житті, але і в науці. Світ у даному випадку постає як сукупність відносно самостійних речей (предметів), що володіють властивостями (рисами-якостями), каузальні зв'язки котрих слід шукати в їх будові, формовиявах і можливих подальших трансформаціях [225]. Але за сучасного розвитку наукових знань класична схема опису і тлумачення світу не спрацьовує (як закони механіки не працюють у квантовому вимірі), тому варто шукати новітні принципи-методи пояснення дійсності. Саме тому в гуманітарних науках особливої гостроти набуває проблема способу буття досліджуваних об'єктів і форм оприявлення продуктів інтелектуальної творчості суб'єкта пізнавальної активності (фахівця соціономічної сфери).

У доробках М.В. Савчина постулюється, що буття людини першочергово пов'язане з її діяльністю, переживанням подій свого життя, постійним намагання зрозуміти його сенс, вийти за його межі. Воно характеризується не тільки спрямованістю в майбутнє, але й зворотністю ("поверненням" в колишню життєву ситуацію). На думку науковця, людське буття – єдиний, більш чи менш впорядкований процес, спрямований на реалізацію власного внутрішнього (психічного) і духовного потенціалів.

Онтологічно буття людини характеризується: 1) сутнісною спрямованістю; 2) "темпоральністю" – відчуттям плину життя, актуальне переживання "тут-і-тепер", цілісності буття в єдності минулого, сьогодення і майбутнього; 3) просторовістю – орієнтацією стосовно бажань і уявлень людини про події, предмети, умови чи якості довколишньої реальності; 4) "причинністю" – супідрядністю одних явищ, подій, процесів життя людини іншими станами, фактами, процедурами. Сфера причинності в людській свідомості виявляється у трьох основних принципах: 1) детермінізму (зумовленість явищ обставинами, подіями, ситуаціями); 2) екстернальністю (зовнішнім спричиненням) та інтенційністю (свідомою спрямованістю діяльності), якими суб'єкт пояснює власні вчинки, позицію, дії, відношення;

3) матеріальністю – упредметненнями (продукованими речами, обставинами, твореними ідеями тощо), конкретним втіленням у певні думки (настанови, погляди, переконання, наративи, узагальнення та ін.) [241, 242, 243].

Буття особистості прилюдне, дотичне до універсуму, перманентно переплітається з буттям інших людей. В результаті виникає соціальна психіка (враження, взаємини, норми, ідеали, архетипи), моральна свідомість і самосвідомість, духовні стани, що опосередковуються системою смислових надбань особистості [241]. Наявність смислового прошарку свідомості і його особливе місце у здійсненні осмисленої діяльності зумовлене специфікою суб'єкта у взаємодії з дійсністю, його соціальним досвідом, який опосередковується загальноіснуючими формами суспільного буття та чинниками особистісного світу. Тож особистість – це безмежжя людських спонукань, думок, переживань, усі уявлення про предметно-смислове багатство світу, все пізнане, видиме, поіменоване та означене, себто те, що пройшло через формат сприйняття, усвідомлення, рефлексії-осмислення й онтофеноменально становить особистісний світ конкретної людини з чітко визначеним життєвим шляхом [73, 274].

Спроба вирішити проблему способу буття як продуктивної мисленнєвої активності належить К. Попперу, який протиставляє суб'єктивне і об'єктивне у пізнанні. Знання, з його точки зору, – це властивість або диспозиція масиву інформації актуально чи потенційно бути задіяною у практику життя, але без урахування особливостей суб'єкта пізнавальної активності. Саме нагальна можливість або потенційність розкриття у часопросторі буття деякого його предметного кола, його диспозиційний характер може бути інтерпретовано як наукове об'єктивне знання. Об'єктивне знання К. Поппер [208] відносить до особливого світу – об'єктивного у змістовленні мислення, протиставляючи йому світи фізичних явищ і станів свідомості – розумових чи ментальних.

Зміна дослідницьких програм в методології соціономічних досліджень значною мірою була зумовлена революційними процесами суверенізації

особистості й утвердження ідеології індивідуалізму. Як зазначав К. Ясперс [393], конфігурація взаємин філософії, спеціалізованого і буденного соціального знання в рамках різних когнітивних проектів значною мірою детермінована історично мінливим розумінням предмета і засобів самої науки як квінтесенції “духовних ситуацій часу”, її культурним статусом в універсумі людського знання. Якщо наука взагалі й історія наукових пошукувань зокрема є зліпком людського буття, то без постійного звернення до минулого наукового і філософського знання, без історико-методологічної рефлексії ефективна й евристично значуща теоретична реконструкція його сучасного стану неможлива. Тому звернення до вузлових пунктів, “точок біфуркації” у становлення наукової думки, напруженого духовного пошуку – передумова і чинник адекватного розуміння сучасної ситуації людино- і культуротворення.

Віховими засновками у доробках сучасної гуманістичної та екзистенційної психології є центрація на особистості як на осередді духовного першопочатку людини, котрий, завдяки соціалізації й окультуренню поширюється і збагачує увесь її внутрішній світ. Для методологічно коректного психологічного тлумачення особистості найбільш актуальним та евристичним видається інтегративно-особистісний підхід, за котрим у психіці людини осідає культура довкілленневого суспільного загалу, яка й формує в ній названу системну якість.

Висвітлюючи зазначений підхід, передусім слід констатувати дедалі ширше визнання визначальної ролі категорії культури як сукупності невід’ємних, атрибутивних характеристик самої людини у постанні її як особистості. При цьому психологічне у змістовленні сутнісних ознак культури відбувається двома каналами – через аксіологічний та онтологічний аспекти пізнання. Якщо перший визнає культурою лише те, що має позитивну цінність (суголосну з особистісними ідеалами), то другий передбачає розгляд культури як особливої форми буття у її безпосередній онтофеноменальній даності. В найширшому сенсі Г.О. Балл цілком

аргументовано трактує культуру як сукупність тих засобів і рис-якостей існування й діяльності людських істот, спільнот і людства в цілому, які забезпечують дві функції – ментальної пам'яті та суспільно значущих форм учинення [23, с. 33].

Стрімкі цивілізаційні зрушення, котрі докорінно змінюють життя людей і ставлять перед ними дедалі більші вимоги, підвищення ролі людського фактору в суспільних процесах стали підставою для численних ініціатив щодо запровадження особистісного підходу в різних дисциплінарних розгалуженнях психологічної науки. Проте, навіть за визнання вищезгаданої широкої інтерпретації, сутнісний зміст поняття “особистість” тлумачиться науковцями по-різному.

Знаний український психолог Г.О. Балл трактує особистість як системну якість людського індивіда, котра забезпечує його здатність бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури, що інтерпретується автором як система засобів реалізації репродуктивно-нормативної та діалогічно-творчої функцій [21, с. 43]. До того ж будь-які властивості особистості, які слугують засобами-ресурсами реалізації нею вказаних функцій суб'єкта культури (інакше кажучи, власне особистісних функцій), можна вважати її структурними компонентами як системної психокультурної якості (див. [21, 22, 24, 26, 73, 318]). Аналітичне окреслення генези особистісного буття в контексті інтегративно-особистісного підходу у психології дозволяє розмежувати онтичні формовияви персоніфікованого буття і внутрішні детермінанти індивідуального психокультурного досвіду особи, виявити атрибутивні характеристики, сутність і специфіку функціонування інтегрованих в особистість смислоформ як чинника самовдосконалення людини.

Специфічний вияв знаходить категорія особистості у сферах філософських, культурологічних і психологічних теорій, у яких розрізняється три головні порівневих типи соціалізованого людського ества: індивіда як спадкоємця архаїчної та стародавньої людини з її родоцентричною і

міфопоритуальною картиною світу; паліата як людини “маніхейського” (пророчого) типу ментальності та відповідній стадії духовної зрілості; особистості – гранично самодостатнього і самоактивного індивідуального суб’єкта життєдіяльності. Як зазначає Г.О. Балл: “родовий індивід не здогадувався про свою суб’єктність..., ...паліат живе у вічному середньовіччі з нестримною жагою боротьби зі Світовим Злом, лише особистість повною мірою усвідомлює свою суб’єктність (рефлексує власний внутрішній світ) і, зокрема, свою відповідальність не тільки за виконання дій під час руху-поступу до певних життєвих звершень, а й за свідомий, зважений вибір самого шляху” [23, с. 31].

Обрання життєвого шляху людиною передбачає спрямування особистісного потенціалу в актуальні (необхідні) справи-діяння у розбудові власного Я і довколишньої дійсності відповідно до суб’єктного розуміння належного чи навіть ідеального. Еволюційний поступ безперервно спонукає особу до віднаходження порозуміння з найближчим оточенням, форм ковітальної взаємодії з суспільством і способів гармонізації стосунків із зовнішньою реальністю. Тому помисли-інтенції, окрім пошуку шляхів розлогої презентації своєї автентичності у світі, передбачає підкорення її суб’єктивного життєпотокую універсальним законам буття, що формують думки, поведінку, діяльність, учинки [72].

Для свідомого обрання наскрізних життєвих домагань особистість вимушена рефлексивно оцінювати всі свої спонуки, почуття і наміри, нести відповідальність за скоєне, переосмислювати заподіяне чи згаяне, досягнуте чи упущене. Таке об’єктивоване відношення до часопростору людського самозреалізування слугує поміркованому добору нею принципів, форм, методів, засобів і технік ефективної взаємодії з навколишньою дійсністю, умоглядному проектуванню цільових настанов і передбаченню їх можливих наслідків у майбутньому, породженню досконалих (довершених, бездоганних) персоніфікованих сенсів та онтично вкорінених смислів. Завдяки зваженій і чіткій позиції людина здатна максимізувати результати

своїх пошукувань, послідовно реалізовувати свої бажання і мрії, взявши під контроль власні психічні процеси (перцептивні, емоційні, мисленнєві, вольові тощо), скеровувати їх у річище повномасштабного особистісного самоздійснення. Рефлексивна позиція у виборі особою життєвого шляху має своєрідне відлуння: постає виняткова здатність до самовідображення свідомістю своїх сутнісних характеристик, що в нескінченному потоці віддзеркалень породжує її нову якість – самосвідомість.

У напрацюваннях гуманістичної етики Е. Фромма зазначається, що метою людського життя є розгортання потенціалу людини згідно з законами її природи; окрім того, вивільнення внутрішніх ресурсів суб'єкта життєтворення вказує на можливість їх повномірного розкриття, що, своєю чергою, ініціює самодетермінацію і саморозвиток особистості, практично реалізує ймовірність досягнення вищих рівнів внутрішньої свободи та духовності як квінтесенції самотворення [289, с. 384]. Суголосними в даному аспекті є ідеї Т.М. Титаренко [269] про те, що людина облаштовує свій життєвий (особистісний) світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, інтереси і потреби, а внутрішній світ постає скоріше ціннісним засвітом, що уможлиблює її самоактуалізації і самовияви, саморозвиток і самовдосконалення.

У наукових доробках С.М. Симоненко [257] поняття “картина світу” і “образ світу” суголосні та розглядаються науковицею в контексті рефлексивного осягнення вселюдського і суто особистісного, тобто суспільно глобального й індивідуалістичного. Так, образ світу (на рівні ейдетичного символізму) упредметнюється в сегментарних враженнях-перцепціях реальності та постає суб'єктивним виміром цілісної картини світу як надіндивідуального утворення. Сам же процес континуального продукування образу світу суб'єктом пізнання створюється у свідомості особистості як унікальне (привласнене) картинне упредметнення дійсності з низкою виняткових сутнісних характеристик і змістовних ознак-якостей. Глобальна картина світу формується на перетині соціокультурної, науково-

технологічної і матеріально-предметної складових суспільного життя, а суб'єктивний образ світу, постає операційним компонентом, що реалізує здобутки загалу на рівні конкретної особистості: її інтелекту, мотивів, цінностей, духовних упорядкувань, учинкових задумів. Підґрунтям для побудови картини світу є категорійно-семантична багаторівнева стратифікація тих чи інших вітакультурних складових певного суспільства. Класично картина світу утримує категорійно зорієнтовані упредметнення на рівні вербальних знакових систем (означення) і невербальної семантики (значення), а однією з суттєвих її характеристик є образність, адже людська діяльність і мислення організуються не безпосередньою чуттєвістю (феноменами), а ідейністю (ноуменами). Самі поняття “картина світу”, “образ світу”, “світобачення” за своєю природою нерозривно пов'язані з баченням (спогляданням, візуалізацією), або ж наочними формами мислення. Образ світу є однією з форм ідейно-рефлексивного осмислення буття, котре зароджується, існує, трансформується і вдосконалюється у свідомості конкретної людини.

На противагу гуманістичним теоріям, що здебільше концентрують свою увагу на особистості, звертаючись до егоцентричних рушіїв діяльності, психодинамічний напрям (зокрема індивідуальна психологія А. Адлера) робить акцент на соціальному інтересі, що виступає одним з принципів класифікації особистісної типології (керівний, здобуваючий, уникаючий, соціально-корисний) [6]. Ступінь активності людини, посідаючи чільне місце в її психічній структурі, постає в даній теорії основним критерієм психологічної зрілості. Прояв соціального інтересу відбувається через емпатію по відношенню до суспільного довкілля, співпрацю з іншими заради загального успіху, а не власної користі [7, 8, 9]. Індивідуальна психологія зосереджує свої зусилля на розумінні особистості як невід'ємної частини соціуму у всіх варіаціях її існування й узгодженості з природою, а кожна людина залежить від суспільного загалу, що припускає кооперацію, відчуття єдності, турботу про інших. Концепція соціального інтересу відображає

стійке переконання А. Адлера в найважливішій ролі соціокультурного контексту відносин людини з громадським довкіллям і вплив на її життя і творчість [6, 7, 8, 9]. Особистість у своєму розвитку стимульована соціальними спонуканнями, які виявляються в дії вродженого інстинкту згуртованості, котрий забезпечує відмову суб'єкта від егоїстичних цілей заради цілей громади.

Вираз “соціальний інтерес” (походить від німецького неологізму *Gemeinschaftsgefühl*) містить спектр суспільних орієнтацій, визначає соціальні почуття, відчуття громадської єдності, солідарності, зумовлює доцільність і комфортність співіснування в людському осередді, тобто відчуття ідентифікації з людством і тотожності з кожним його представником [358]. Адже людина – гуртовне створіння за своєю природою, з усталеною системою соціальної спрямованості, що припускає генетичну зумовленість даного інтересу, а не результат утворення звичок. Найближче оточення особи шляхом позитивного впливу, наuczіння, виховання, взірця сприяє розвитку соціального інтересу. За інших умов, при негативізації стосунків з оточенням, суб'єкт може стати антисоціальною особистістю, з потенційною можливістю нанесення шкоди суспільству.

Досвід конструктивної соціально прийнятної поведінки індивіда, що проектується з дитячих років у сьогодення і продукує життєві цілі людини, відповідає за “здоровий” розвиток всіх її психологічних сфер. Концепція соціального інтересу є “барометром нормальності” – показником, який можна використовувати при оцінці якості життя людини, тобто означити відтинки часу як свідомо поціновані нею чи знівельовані. Нормативно розвинене відчуття єдності зі спільнотою є параметром виміру загальнолюдської співвідносності з кожним представником нашого класу, постає еталоном “здорової” особистості і нації. Люди, котрі по-справжньому турбуються про інших, намагаються досягти загального благополуччя (свого і оточуючих), виступають гарантом прогресивного розвитку цивілізації.

У даному випадку соціальний інтерес детермінує діяльнісні установки на співробітництво (адаптація й інтеграція), намагання встановити міцні взаємозв'язки і товариські відносини особи з членами суспільства. Людина зреалізовує свій природний потенціал лише в соціумі, тому підпорядковується його правилам поведінки, що закономірно свідчить про повну залежність всіх психологічних конструктів від суспільного оточення. Таким чином соціальний інтерес не тільки відображає загальнолюдські прагнення, а й є важливим компонентом ставлення людини до суспільства, постає оцінною категорією зовніорієнтовного життя особи.

Розвиток суспільного почуття проходить у трьох основних життєвих сферах: у відношенні “Я” до “Ти” – в продуктивній діяльності – в коханні [22]. В тому, як людина підходить до вирішення проблем, що виникають в життєвих сферах, як вона ухиляється від їх розв'язання, – виражається не тільки її характерний життєвий стиль, а й досвід миттєвого, бажано безпомилкового вирішення проблемних ситуацій, який уміщує індивідуально-стереотипне і разом з тим загально-нормативне реагування на суспільний загал. Основні сфери суспільного життя невід'ємно пов'язані зі світом взаємовідносин, не існує відокремленого “Я” індивіда, є лише цілісна і гармонійна система співвідносності цього “Я” з довкіллям, їх залежності і співпраці. Таким чином, саме соціальний інтерес і суспільство надає людині право називатися такою, виділятися серед інших в індивідуальних проявах своєї особистості, а позитивний особистісний досвід є запорукою реалізації даного процесу.

Кожна людина народжується з унікальними генетичними можливостями, однак, вона дещо більше, ніж просто результат спадковості і дії навколишнього середовища, особа є творчим створінням, яке не тільки реагує на своє довкілля, а й впливає на нього, отримуючи відповідні реакції й удосконалюючи тим самим себе. Суб'єкт життєдіяльності швидко опановує свій унікальний соціальний досвід, використовує спадковість і оточення як будівельний матеріал для формування споруди особистості, і в цьому

архітектурному рішенні відображається його власний стиль [7, 9]. Тому тільки людина відповідальна за свій стиль життя і установки по відношенню до світу.

Змістонаповнення відносин особистості і світу постає у свідомості людини через канали смислонаслідування і смислопродукування, які переважно ототожнюються із значеннєвими, вартісними уподобаннями особи, її тлумаченням важливості і пріоритетності зреалізування життєвих домагань. Сенси вживаються особистістю як засоби визначення власної позиції відповідно до власних пріоритетів та особливостей сприйняття життєвих явищ як вагомих чи дріб'язкових, таке позиціонування водночас і теоретично-умоглядне і діяльнісно-практичне. В їх основі знаходяться конкретні установки щодо оцінки довколишніх подій, обрання життєвих планів, вартостей, цілей і способів життєдіяльності, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній ситуації буття [6]. Ось чому вони мають яскраво виражений особистісний відтінок й концептуально обґрунтовані О.М. Леонтьєвим як *особистісні сенси*. [140].

Засоби регулювання соціальної активності (дій, поведінки, вчинків) людини, за Г.О. Баллом [21], завжди співвідносяться з нормами і цінностями, які пропагує конкретне суспільне докільля. З усього розмаїття цих норм, варто виділити три їх основні типи, які першочергово відрізняються ступенем експліцитності та повноти представленості в культурі. Перший тип – це норми права, що регулюються громадськими та державними інститутами. Другий – норми соціальної моралі, котрі охоплюють панівні в рамках тієї чи іншої спільноти уявлення громади про обов'язкові вимоги до поведінки людей; оскільки особа одночасно орієнтується на різні референтні для неї угруповання, в яких вона задіяна на роботі чи дозвіллі, то закономірно перебуває під впливом різних систем моральних норм, котрі нерідко багато в чому суперечать одна одній. Третій тип – норми особистісної моральності, котрі можна охарактеризувати як систему індивідуалізованих і водночас синергійно втілених (притаманних культурі

конкретної спільноти) загальнолюдських, особливих (етнічних, професійних тощо) та індивідуальних (особистісних) модусів – принципів-засновків регулювання соціальної активності та вчинків. Впливаючи на свідомість і поведінку людей, норми вказаних типів тісно взаємопов'язані й опосередковують функціонування одна одної. Для успішного регулювання й, відповідно, саморегулювання діяльності та учинків, яке дає особистісно-розвивальний ефект, потрібна згармонізована система норм (передусім особистісних), до якої входили б приписи й імперативи всіх трьох типів, щонайперше суб'єктно прийняті норми-стандарти, норми-ідеали і норми індивідуального прогресу. Адже ціннісно налаштована соціальна поведінка можлива лише за наявності в особистісному засвіті тих ідеалів і вартостей, у яких знаходять конкретизацію значення і смисли людського буття.

Суб'єкт – одна з головних категорій науки, що позначає людину діючу, мислячу, орієнтовану на пізнання та володіючу конкретними індивідуальними характеристиками. Співвідноситься ця категорія з об'єктом, що позначає фрагмент реальності (матеріальної чи ідеальної), на яку спрямована активність суб'єкта. Традиційно співвідношення “суб'єкт – об'єкт” тлумачиться як взаємодія матеріальних систем, в основі якої знаходиться теза про пізнання як відображення і подальше формування на його основі активної позиції носія психічного щодо довколишньої дійсності [137, 235]. Пізнання тут розглядається в єдності відображення, предметно-практичної діяльності та комунікацій, а активність суб'єкта постає наслідком не стільки його біологічної, скільки соціокультурної природи.

Суб'єкт життєдіяльності, котрий досяг високого рівня особистісного розвитку у формовиявах індивідуальності, максимально ефективно реалізує свій потенціал у повсякденні, повномасштабно осмислюючи власні потяги і бажання, що центруються довкола універсумних засновків буття. Підґрунтям цих устремлінь є світогляд (суб'єктивний образ реальності) як ідеально-практична форма відношення людини до дійсності, цілісне сприйняття нею світу з позицій рефлексивного його співвіднесення із власним особистісним

засвітом, суб'єктивно зорієнтовану систему поглядів, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, переконаннях і має феноменальне підтвердження у її психокультурних надбаннях [114]. Інтегруючись у саму особистість, постаючи загальним орієнтиром у її житті та регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд як смисложиттєве налаштування особи визначає обрії розуміння й оцінки нею найважливіших явищ як суспільного життя, так і власного, індивідуального.

У своїх методологічно центрованих працях Г.О. Балл звертається до етико-психологічних проблем, пов'язаних із смисловими колізіями (тобто суперечностями, у змісті яких істотна роль належить обраним і сповідуваним смислам суб'єкта) та психологічним детермінантам здолання цих неузгодженостей шляхом обрання моральних орієнтирів життєдіяльності. Онтофеноменальна дійсність особистісного світу забезпечує усвідомлення, переживання і реалізацію людиною домагань, які постають для неї атрибутами власного Я та відіграють істотну роль у становленні, розвитку й реалізації сенсу життя [22]. Загалом осенсовування людського життя – процес внутрішньо безперервний, соціально відкритий, глибоко персоніфікований, здійснюється за участю раціонального осягнення світу й організується у формах сенсовідчуття, сенсорозуміння, смислопродукування і смислотворення. На переконання Л.М. Сафонік, “якщо сенси, стосуються проблем закорінення в чуттєво-тілесній складовій людської природи, окреслюючи унікальність й самобутність індивідуального та спільного досвіду, то смисли обумовлюються вербальним рефлексивним мисленням з його знаково-символічним опосередкуванням завдяки залученню “трансцендентальної комунікативної спільноти” [247, с. 7].

Загальнолюдські смисли буття виокремлюються із соціокультурного середовища, відрефлексовуються людиною, породжуючи тим самим особистісні сенси, в основі котрих перебувають конкретні установки стосовно оцінки довколишніх подій, обрання життєвих планів, цілей і способів життєдіяння, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній

суспільній ситуації. Вособистіснені сенси і об'єктивовані смисли людини слугують осягненню нею глибин і змістових контекстів власного буття, визначають її спрямованість, соціальну позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, психокультурний потенціал.

3.2. Досвідна організація смислотворення у науково-психологічному витлумаченні

В концептуальних засадах багатьох психологічних теорій споглядається своєрідна обмеженість, коли постає питання про сферу їх використання і засоби пізнання людиною світу. Але ж досвід і знання людини є тією рушійною силою, що організує смисложиттєві орієнтації особистості, котрі, своєю чергою, стимулюють її саморозвиток і самовдосконалення на шляху до повномірної самореалізації й оптимізації взаємодій зі світом. Будь-які знання організуються або з досвіду, або з розуму, першу позицію (емпіричну) підтримували Аристотель і Дж. Локк, а другу (ноологізму) – Платон і Г. Ляйбніц [188]. В ідеях Платона стверджується, що всяке знання, є спогадом, а душа пригадує (прикладаючи неабиякі зусилля) те, що їй довелося споглядати до свого земного народження. Спираючись на результати пошукувань Сократа, котрий довів нероздільність мислення та спілкування, Платон зробив наступний крок, оцінивши процес мислення, який не одержав вираження в сократовому зовнішньому діалозі, як діалог внутрішній, заснований на оперуванні знаннями з попередніх переживань людини [391]. Цей внутрішній діалог як спосіб рефлексивної взаємодії з самим собою породжує новітнє (сміслові) бачення довколишньої дійсності у відповідності з пріоритетними формами вчинення, притаманними окремій особі, з урахуванням досвіду взаємин з довкіллям і знаннями механізмів-принципів організації світобудови.

Життя і досвід людини співвідносячись з соціальними домаганнями, визначає спрямованість розвитку особистості та її становлення у системі

суспільних відносин. Послідовне зростання особистості, її самовдосконалення пов'язані з процесами адаптації, інтеграції законів, норм і правил доквілля у свідомість людини та процесу її соціалізації. В даному випадку досвід має вирішальне значення у самовизначенні людини, зорієнтовує її прагнення до досконалості як чинника духовної зрілості, потає орієнтиром поведінки, детермінує розвиток самодостатності особистості, спонукає до повномірної зреалізації власного потенціалу.

Філософські аспекти буття і потягу до самовдосконалення відзначено в роботах В. Франкла та А. Елліса [279]. У працях Л.С. Виготського засвідчується факт впливу культурно-історичного осереддя на постання особистості у складній системі взаємодії зі світом, а провідним у надбанні досвіду є соціальний чинник [62]. С.Л. Рубінштейн слушно зауважує, що відтворені образи пам'яті, їх свідомісні формовияви, якими оперує мислєдіяльність, є сходинками, що ведуть до сприйняття цілісного образу дійсності, до розуміння й узагальнення уявлень про світ [4, 239].

Підхід до сприйняття довколишньої реальності з позицій діяльності, обстоюваний О.М. Леонтєвим, зобов'язує виявляти трансформації різних рис-якостей особистості (в тому числі смислових настанов), які залежать від розмаїття її задіянь у життєві ситуації [141]. Дж. С. Брунер і Л. Постман розрізняють автохтонні і директивні чинники сприйняття дійсності, перші з яких визначаються властивостями сенсорики людини, а другі відображають минулий досвід, її емоційні стани, установки і потреби, завдяки яким формується уявлення про світ. Досвід – це знання та навички, які людина набуває у процесі соціалізації, він є важливим психічним утворенням, що впливає на розвиток особистості й усіх її сутнісних характеристик [176].

Загальні тенденції у постанні поняття досвіду закладені німецькою класичною філософією, зокрема І. Кантом, а перші спроби описати еволюцію філософського тлумачення досвіду споглядаються у “Феноменології духу” Г.В.Ф. Гегеля [97, 67]. Історико-філософська концепція топології (безперервної трансформації) поняття досвіду обґрунтовано у працях

М. Фуко та Ж. Дельоза [82, 288]. Герменевтика і феноменологія стали науковими спрямуваннями, які спромоглися збалансувати опис аперцептивних структур особистісної свідомості [2]. Постання поняття досвіду і смислоутворення розглянуті у працях О.І. Введенського, П.П. Гайдено, Г.І. Челпанова, Н.В. Чепелевої та ін. (див. [63, 363]). Але наукові доробки сучасності в основному центруються довкола філософського тлумачення досвідних і смислових структур свідомості особистості, тому слід звернути увагу на психологічні аспекти становлення і розвитку смислосфери людини як найважливішого чинника її повномірного екзистенційного саморозкриття і самозреалізування.

Осмилення людиною довколишньої дійсності, аналітично-рефлексивна позиція щодо вособистісного сприйняття світу і власного призначення організуються свідомісними складовими на чолі з досвідом, адже сутнісне розуміння особою довкілля завжди опосередковане накопиченим багажем знань ситуаційної життєреалізації людини у часопотоці буття. О.М. Леонтьєв ототожнював свідомість з формою психічної активності, функцією мозку безпосередньо відображати дійсність у внутрішньому світі людини [140]. Вчений означував свідомість як рефлексивну картину світу, що відкривається суб'єкту у всіх формовиявах й змістовленнях його власного задіяння у акти і стани життєзреалізування у цій реальності.

Свідомість як феномен постає холістичним відображенням дійсності, що організується в безпосередньому супідрядному взаємозв'язку з інтелектом, мисленням та мовою. На думку психолога-науковця, самосвідомість дещо більш розпросторе поняття ніж свідомість, що утримує у собі психічні пізнавальні процеси і стани, котрі утримують мислєдїяльність як локалізоване осереддя психічної активності людини, слугують осмиленню довколишньої дійсності і формують рефлексивну позицію щодо власної онтофеноменальної ролі у світовому порядку буття.

Прямим вираженням історичної природи людської свідомості, на думку Л.С. Виготського, є слово, що відіграє провідну роль в актах усвідомлення всіх функціональних складових і формовиявів навколишньої дійсності. “Свідомість відображає себе в слові, як сонце в малій краплині води. Слово належить свідомості, як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Воно і є малий світ свідомості. Осмислене слово є мікрокосмом людської свідомості” [62, с. 361]. Дослідник наголошує на тому, що перетворення думки у слово відбувається у внутрішньому мовленні як процесі-дійстві розуміння реальності. Він переконаний, що “відношення думки до слова – не річ, а передусім процес, це відношення є рухом від думки до слова і навпаки – від слова до думки” [62, с. 305]. Розуміючи слово як дію, а мовлення як діяльність, Л.С. Виготський висновує, що осмислення дійсності спрямоване на внутрішній світ людини й організується у людській свідомості у формі досвіду та знань.

Процес формування досвідної структури свідомості особистості опосередковується унікальним баченням факторів і закономірностей довкілля. Індивідуальне сприйняття, суб’єктивна пам’ять відображають світ у людській свідомості як феноменальну, неповторну картину причинно-наслідкових зв’язків, оригінальну систему функціонування природних реалій і формують власний досвід особистості. Попередні переживання, локалізовані смисли і значення не лише слугують параметром оцінки сьогоденної діяльності чи нормативно-схвалюваної поведінки, а й виступають основою для оптимізації взаємовигідних відносин з оточенням, є передумовою народження нових, ефективних типів реагування на чинники зовнішнього середовища [8]. Тож досвідні структури свідомості претендують на окреме місце в системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю у якості чинника формування самодостатньої особистості і як конструкту, систематизуючого потяги до індивідуального самоздійснення. Досвід обумовлює креативні спроможності суб’єкта, творчий підхід до розв’язання життєво важливих задач, новітнє бачення принципових ознак навколишнього

світу. Він систематизує набуті інформаційні відомості, що стають найважливішим критерієм розвитку самодостатності особистості, яка позбавляється від попередніх помилок і діє максимально ефективно в критичних ситуаціях (рис. 3.1).

1 – поведінковий – слугує виробленню умінь і навичок взаємодії зі світом, визначає основні напрямки практичної реалізації кінцевої мети, зумовлює становлення стилю життя, ефективно організує діяльність особистості

2 – соціальний – конструктивно організує взаємодію з суспільним загалом, систематизує моделі реагування в міжособистісних відносинах, формує позитивний соціальний інтерес, збільшує ефективність кооперації з суспільством



4 – творчий – креативізує життєві задачі, сприяє рефлексії зовнішнього світу через власний засвіт як уособлений засіб сприйняття реальності, визначає ступінь самості як передумови формування психологічної самодостатності особистості

3 – когнітивний – слугує аналітичному сприйняттю і усвідомленню попередніх переживань і фактів життя, оптимізує компенсаторні можливості суб'єкта, дає змогу поліпшити результативність діяльності у досягненні життєвої досконалості

Рис. 3.1. Компоненти досвіду як особистісного конструкту

Людина, набуваючи досвіду, пізнає світ речей і випробовує їх, здобуває знання про наявні стани об'єктів і разом з тим суб'єктивізує середовище, створює його у власній уяві й оперує вже особистими характеристиками світу на підвалинах того ж досвіду. Таким чином, навіть, у сприйнятті об'єктивних реалій проявляється непересічне, неповторне бачення, притаманне лише конкретній особистості. Зорові образи об'єктів, їх види, закони існування, форми і стани, принципи функціонування групуються в сукупність неподільної цілісності матерії, що по-своєму відображається у свідомості кожного [301]. Так, попередні переживання є відображенням смислосфери особистості, що формує її світогляд, цінності, сенси, пріоритети, домагання. Тож досвід є віддзеркаленням внутрішнього, особистісного світу, а не інструментом констатації фактів і явищ дійсності,

він створює світ відносин з довкіллям на основі попередніх переживань і нового бачення сьогодення.

Індивідуальна психологія першочергово ставить за мету вивчення людини як єдиного, саморегулятивного організму, що керується у житті власними знаннями і досвідними здобутками. Засновником даної теорії психологічної науки є А. Адлер, який вважав, що жоден прояв життєвої активності неможливо розглядати в ізоляції, а лише у співвідношенні з особистістю в цілому. Термін “individuum” означає “неподільний, цілісний” – тобто сутність, яку неможливо розділити [358, с. 165]. Означена цілісність проявляється стосовно взаємозв'язку між мозком і тілом людини, її психічною (пізнавальною) і духовною (моральною) енергією-активністю. Теорія нерозривності людини і соціуму підкреслює суспільні детермінанти розвитку і становлення особистості, а зацентрування уваги на особливостях соціального інтересу (співвідносного соціальному досвіду) як суттєвого критерію психічного здоров'я спричинило виникнення концепції ціннісних орієнтацій і смислових настановлень.

Тематична проблематика індивідуальної психології мала безпосереднє відношення до вирішення питань спроможностей і можливостей людини творення власної долі, подолання примітивних спонукань в боротьбі за більш сприятливе життя, вдосконалення себе і довкілля шляхом самопізнання. Дані постулати індивідуального напрямку психологічної науки невід'ємно пов'язані з системою людського досвіду. Сукупність знань, отриманих у повсякденному житті зумовлюють статус особистості в суспільному оточенні, визначають шлях її самовираження і самоствердження.

Будь-які індивідуалістично спрямовані психологічні пошукування орієнтовані на поглиблення знань про людину, які можна отримати лише з'ясувавши відношення особистості до своїх установлених задач у відповідності з вимогами соціокультурної дійсності. Тільки лінія поведінки, яка може надати нам уявлення про соціальну активність індивіда, позначає ступінь злиття людини з особистісними домаганнями та вимогами

суспільного довкілля. Вона дає уявлення про характер, нахнення, про тілесні і духовні бажання особи, демонструє на ранній диспозиції дитини перші спроби протистояння зовнішньому світу, а також формовив і силу бажання їх подолати. Стиль життя можна прослідкувати до джерел становлення у людини власного “Я”. В ці найбільш ранні дні дитинства особистість помилково і безрозсудно створює власні зразки і моделі поведінки, формує свою ціль і життєвий план, якому вона свідомо чи несвідомо слідує. При цьому взірцями для неї будуть всі можливі варіанти досягнення успіху і приклади інших переможців [8]. Довколишня культура визначає соціально прийнятні рамки поведінки, скеровує діяльність особистості у взаємовигідні галузі, що у змозі надати суспільству та людині оптимальний результат їх співпраці.

Ця первинна лінія поведінки, яку дитина застосовує на рівні підсвідомих імпульсів, але фундаментального значення якої ще не розуміє, має місце в повсякденному реагуванні на чинники зовнішнього і внутрішнього середовища. Всі потяги, бажання, коло думок, інтересів, асоціацій, надій, очікувань і тривог співвідносяться з “умоглядною” моделлю динамічного реагування – усталеного шаблону чи стандарту взаємодії з довкіллям, з якого виникають спонукальні чи гальмівні механізми та світогляд в цілому [9]. Тому будь-яка подія видозмінюється до тих пір, поки не дасть позитивний ефект і не буде відповідати початковому ядру особистості – засвоєній з дитинства стратегічній лінії поведінки.

У сучасних психологічних дослідженнях, які засновані на індивідуалістичному підході до вивчення проблематики досвіду в житті людини синтезуються класичні та інноваційні системи розуміння рис та властивостей індивіда, класифікуються в новітні структури теорій особистості. Т.М. Буякас, засвідчившись системами гештальтпсихології, герменевтики висуває гіпотезу про самозабуття як спосіб розкриття (народження) нового досвіду [52]. Для виникнення подібних конструктів психічної активності індивіда необхідно повністю включити суб'єкта в

поточну ситуацію, тобто повністю сфокусувати його увагу на те, що відбувається тут і зараз. У працях Л.С. Виготського засвідчується той факт, що людині для свого особистісного і духовного розвитку необхідні спеціальні штучні пристрої (засоби пристосування) – знакові системи [62]. В ході взаємодії з ними людина оволодіває власними психічними процесами і оптимально розвивається. Знакові системи не лише дають нам уявлення про світ, а й породжують новий особистісний досвід, виконуючи тим самим інструментальну функцію віднаходження нового, невідомого, творчого [276, 313]. Даний підхід націлений на дослідження психології становлення “можливого” індивіда – з перспективою його саморозвитку і самотворення.

Проводячи паралель з індивідуалістичним підходом у вивченні людини, вірним є судження про взаємозалежність перспективного життєвого стилю як вищої планки людських домагань і “відкриттям” себе у сьогоденні як народженні нового досвіду, нового сенсу, прозріння. А. Адлер указував, що цілі і очікування більш впливають на поведінку, аніж попередньо освоєний масив інформації, та новітнє індивідуалістичне світобачення слугує відкриттю того досвіду, який стає відліковою точкою для повномірної гармонізації особистості [7, 176].

Душевні процеси, здібності і хист мають своїм джерелом індивідуальний досвід та суб’єктивну творчу силу, яка в своєму розвитку спрямована на реалізацію цієї уявної мети [72]. Означена мета виступає глобальним бажанням людини досягти значущості в суспільстві, вона виникає в ранні роки і проектується на все життя. І лише сила даного бажання може позбавити особу від душевних страждань через відчуття неповноцінності і виступити найсуттєвішим мотивом роботи з удосконалення власного “Я” [176, 301]. Результатом реалізації цього бажання будуть високі здібності, талант, що визнаються суспільством, спроможність йти всупереч життєвим негараздам і реалізуватись у статусі творця своєї долі.

Прагнення до досконалості А. Адлер вважав джерелом усіх устремлінь людини до саморозвитку, самозростання і компетентності. У своїх ранніх роздумах австрійський психолог схилився до трактування агресії як рушійної сили поведінки, пізніше відмовився від ідеї експансіоністських домагань на користь “прагнення влади”. В даній теорії слабкість прирівнювалася до фемінності, а сила – до маскулінності [7]. З часом положення було змінено і віднайшло більш широку, дещо абстрактну форму – прагнення (жаги) досконалості (довершеності), яка підпорядковувала бажання індивіда бути могутнім, недосяжним. Автор дійшов висновку, що прагнення до досконалості є фундаментальним законом людського життя, це “те, без чого життя людини неможливо уявити” [8, с. 104]. Ця природна потреба досягти досконалості, здатність сміливо зустрічати життєві проблеми розвинена в кожній людині, це вроджений конструкт, якого неможливо позбутися, але який слід виховувати і розвивати, щоб насправді спромогтися зреалізувати свій потенціал.

Прагнення до досконалості є вродженим у тому сенсі, що це частина людської природи, теоретична можливість, а не реальна даність, потреба, без якої життя було б немислимим. Кожному з нас залишається лише втілити цю можливість в життя своїм власним шляхом. В цій ситуації першоосновою у виборі шляхів реалізації особистісного потенціалу є індивідуальний досвід: неповторне сприйняття, бачення і оцінка навколишнього світу, суб’єктивне відображення і розуміння дійсності.

Жага довершеності (досягнення найбільшого з можливого) постає головним мотивом людського саморозвитку й ототожнюється з самим життям, що співвідноситься із постанням смисложиттєвих орієнтацій особистості у акті-дійстві самоздійснення [6–9]. На його думку, дане відчуття слід виховувати і розвивати з початку його утворення на п’ятому році життя дитини, коли формується базова життєва ціль як фокус нашого прагнення до досконалості. Будучи незрозумілою і в основному неусвідомлюваною на початку свого формування в дитячі роки, життєва мета з часом стає

джерелом мотивації діяльності, силою, що організовує наше життя і надає йому сенсу.

Основними властивостями прагнення до досконалості є:

- 1) вмотивованість – підпорядковується єдиному фундаментальному мотиву, а не комбінації окремих спонукань (дитина усвідомлює власну безсилість і малоцінність в порівнянні з дорослим оточенням, завдяки чому з'являється стимул розвитку особистості);
- 2) універсальність – загальне устремління до досконалості у нормі та патології;
- 3) бінарність (двовимірність) – може приймати як негативний (деструктивний), так і позитивний (конструктивний) напрямок в залежності від адаптивних можливостей окремого індивіда та його інтегративних навичок соціалізації;
- 4) афективність – загальна емоційна насиченість домагань, коли відбувається зростання рівня напруги при реалізації даного прагнення;
- 5) узагальненість – проявляється як на рівні особи, так і на рівні суспільства [8, 301].

Загальне правило, яке виводить індивідуальна психологія з концепції даного устремління – гармонізація відносин людини з довкіллям, вдосконалення особистістю культури нашого суспільства, співпраця і порозуміння з соціальними інститутами та окремими людьми, їх конструктивна взаємодія.

Розглядаючи найсуттєвіші ознаки індивідуальності, що породжуються досвідом і визначають стратегічні напрямки діяльності особистості, слід враховувати психологічні особливості людини, типи її реагування на фактори зовнішнього середовища. Ключовим поняттям цих якостей є стиль життя, котрий безпосередньо пов'язаний з характерологічними особливостями особистості. Детермінуючи пріоритетний модус поведінки людини стиль життя тільки частково видозмінюється у процесі життєдіяльності і постає передвісником поведінки в конкретних ситуаціях. Він проявляється в цілях, засобах і способах їх досягнення, змісті і формі поведінки.

Стиль життя не існує відокремлено від інших конструктів психіки, він пов'язаний із попередніми переживаннями, цільовими установками, індивідуальним життєвим планом дій, сформованим на перетині отриманих

знань і сучасним розумінням їх значущості [7, 358]. Він визначає індивідуальність і разом з тим є складовою частиною феномену органічної неподільності особистості у всіх проявах її функціонування. Оперуючи власними видами реагування на чинники зовнішнього середовища, людина на основі своєї стратегічної лінії поведінки оволодіває досвідом оптимального здійснення діяльності, суспільної активності, творчого розкриття своїх природних задатків та обдарувань.

Динамічна структура життєвого стилю суб'єкта є унікальним способом пристосування до об'єктивних реалій довкілля. Вона містить множину рис, варіації поведінки і звички, які в сукупності визначають неповторну картину існування індивіда. Стиль життя спричинює діяльність людини щодо постановки цілей і способів їх досягнення. Закріплюючись, на думку А. Адлера, у віці чотирьох чи п'яти років, вказівний дороговказ в подальшому практично не видозмінюється. Людина віднаходить нові способи вираження власної індивідуальності, та подібні інновації виступають лише удосконаленням життєвого стилю, що на підвалинах раннього досвіду підпорядковується не лише власному, суб'єктивному світобаченню, а й залежить від зовнішніх умов існування, впливу на людину значущого оточення: сім'ї, одноліток, авторитетних дорослих [7, 8]. Подібне "втручання" у сферу світоглядних знань, які впливають на вибір особою основної стратегічної лінії подальшої життєдіяльності, визначає її суспільну орієнтацію, поведінку в умовах соціальної причетності і залежності. Сформована в дитинстві структура стає головним стрижнем поведінки в майбутньому, скеровує особистість у різноманітні види і форми діяльності.

Стиль життя зумовлює значущість смислових установок, міцність діяльнісних диспозицій і лабільність поведінкових реакцій людини. Тобто особа самостійно визначає, яким сторонам власного життя слід приділяти увагу, а які ігнорувати, – дані мисленнєві процеси проходять за підтримки попереднього досвіду. За допомогою життєвого плану особистість фільтрує інформацію, приймаючи ту її частину, що вважає за важливу, керує вибором

власних видів діяльності [72, 212, 363]. Процеси адаптації до зовнішнього середовища в різних формах прояву життєвих ситуацій асимілюються, визначаючи тип поведінки і спосіб життєзреалізування.

Тож константа нашої особистості, прояв постійності індивідуальних рис пояснюється саме стилем життя, визначається власним відношенням до факторів зовнішнього світу. Істина формула нашого життєвого стилю може бути розпізнана лише за умови обізнаності у способах вирішення життєвих проблем та неповторюваності помилок з попереднього досвіду. На передній план у загальній картині існування людини виходять глобальні смислові системи, пов'язані з роботою, дружбою, коханням, творчістю тощо [123, 271]. Вони взаємопов'язані і взаємозалежні, що пояснюється неможливістю уособлення лише однієї з них у конкретизовану, вільну від інших характеристику особистості.

Таким чином, глобальні проблеми життєдіяльності, у тісному співвідношенні і співпраці, породжують локалізовані ситуативні життєві задачі, які і є установчо-цільовими (сенсосмисловими) рушійними силами буття особистості. На їх основі індивід оперує власною системою типології реагування на стимули зовнішнього середовища, користуючись особистим стилем вирішення проблем, що базується на людському досвіді.

Основні конструкти, які відображаються в способах реагування на чинники зовнішнього світу, стимулюються сценарійним наміченим планом, що підкоряється факторам набутого досвіду у процесі життєдіяльності. Будь-яка ситуація, що має місце в житті людини неможлива як одиничний, самостійний факт. Вона підпорядковується загальній системі цільових установок, досвідницькій типології вибору сформованих видів поведінки, пріоритетності способів взаємодії з довкіллям, заснованих на свідомому (осмисленому) виборі модусу дій-операцій. Подібні моделі реагування на життєві проблеми полегшують їх вирішення, підвищують результативність діяльності, вдосконалюють адаптивні можливості особистості. Людина, маючи універсальний вказівний шлях, власноруч будує стратегію взаємин з

довкіллям й обирає оптимальні шляхи власного життєздійснення [2, 124, 213]. Але разом з тим особистість є невід'ємною частиною соціального оточення, що вносить деякі корективи в номенклатуру життєвого стилю і смислових настанов суб'єкта життєдіяльності. В системі взаємовідносин людини з навколишньою дійсністю вирішальним є відчуття власної цілісності, більша чи менша сила якої спонукає до розв'язання непересічно сприйнятих життєвих задач.

В цій холистичній структурі відношень не існує величин, вимірюється (оцінюється) вона лише особою на окремому етапі її життя. В поточному часі людини не мають ніякого значення ні особливості її фізичної чи духовної організації, ні вроджені (спадкові) здібності, якщо вони не задіюються у формування її життєвого стилю. Враховуючи індивідуально-психологічну позицію і попередню обізнаність особи, її постійну й наполегливу боротьбу з життєвими труднощами, наука приходить до розуміння виникнення обдарованості на основі набутого досвіду [7, 178]. Середовище чи переживання людини не можуть бути причинами поведінки, їх значення і дієвість залежать від опосередковуючих душевних процесів, накопичення й індивідуально-аналітичного узагальнення отриманих знань і асиміляції з раніше отриманим життєвим досвідом.

З точки зору філософа-песиміста Г. Вайхінгера (H. Vaihinger), становлення людських екзистенційних домагань пов'язане "фікційною" концептуалізацією світоустрою у свідомості людини. У будь-яких душевних актах, які скеровують поведінку особистості вбачається їх залежність від отриманих раніше цільових установок. Але всі вони після короткочасного періоду стабільності в психічному розвитку людини виявляються підпорядкованими сфальшованим прикінцевим цілям, які розуміються як "fix final" – фіктивні. Термін "фікційний фіналізм" позначає розуміння особою значущості вже досягнутих цілей, які сприймаються нею як ті, що "не варті" витрачених на них зусиль [8]. Система "фікціоналізму" або "філософії ніби" описує людину, орієнтовану конструкціями чи фікціями, які організують і

систематизують реальність, постаючи найважливішими детермінантами поведінки особи [356, 358].

Життєві цілі і модель аперцептивного пізнання (з урахуванням попереднього досвіду) тісно пов'язані з даною теорією і мають своїм підґрунтям ідеї удаваності чи уявності домагань людини. Концепція фікційного фіналізму пояснює залежність цільових установок і смисложиттєвих орієнтацій особистості співвідносно з запланованими досягненнями і очікуваннями [322]. Вона опирається на холістичні ідеї існування людини, що дає змогу розглядати весь її життєвий шлях як нерозривну лінію активності, мета якої – повне розкриття природних задатків і творення свого індивідуально-унікального Я.

Все, що кожен робить у житті відмічено намаганням стати досконалим, а її мета полягає в досягненні повноти і цілісності нашого існування. Виділена концепція фікційного фіналізму пропагує ідею поведінки, що підпорядкована наміченим особою цілям стосовно майбутнього. Всі життєві поривання людини опосередковані цільовими настановами й узгоджують її поведінкові акти з вимогами соціальної дійсності. Тож особистісне цілепокладання пов'язане з певним компромісом між бажаннями і тиском на неї життєвих реалій. Кінцева ціль у кожної людини виникає усвідомлено чи підсвідомо, але її значення завжди невідоме. Виринаючи з попереднього досвіду, проміжні цілі спрямовуються у єдине русло стратегічного сенсу існування на основі всіх психологічних конструктів особистості.

Детермінуючи поведінку і життєву активність особистості, намічені цілі не завжди істинні, але з суб'єктивної точки зору є такими. В загальному ж розумінні, об'єктивуючи дії людини, можна дійти висновку, що цільові установки особи частіше бувають фіктивними, співвідносність котрих з реальністю неможливо ні перевірити, ні підтвердити. Основні цілі, смисли і вартості, які визначають спрямованість нашого життя та їх призначення є глибоко суб'єктивними, що ще раз доводить цільову опосередкованість тим

досвідом, який людина отримує у процесі взаємодії з навколишнім середовищем.

За А. Адлером, прагнення до досконалості також керується обраною фіктивною метою, яка виникає з індивідуального розуміння існування світу і місця особистості в ньому [7]. Маючи неповторний стиль життя, оперуючи знаннями, методами і формами адаптацій до довколишньої дійсності, суб'єкт обирає оптимальний, як на нього, тип поведінки. Попередній досвід і смислові засновки життєдіяльності постають застерігачами від помилок і відповідають за віднаходження нових видів реагування, які спроможні більш результативно організувати особистісне самоздійснення.

Самостійно прийняте рішення у визначенні фіктивних цілей обумовлюється творчою силою й окреслює цілісність індивідуальності, роблячи людину унікальною. Фіктивні цілі й очікування виступають еталоном ідеальності життя особистості і мають величезне значення у становленні самодостатності. Коли зазначена ціль відома людині, всі наступні вчинки наповнюються сенсом, і її "історія життя" отримує додаткове пояснення. Хоча дані фікції не мають аналогів у реальності, вони часто допомагають нам більш ефективно вирішувати життєві проблеми і, якщо подібні цілі не виконують функції орієнтира поведінки в повсякденному бутті, їх потрібно змінити чи відкинути. Оволодіння особою середовищем, адаптація до його факторів – надто абстрактна мета, вона не достатня для того, щоб скеровувати все життя [6, 8]. А проміжні фіктивні життєві цілі, хоч не підтверджуються реальністю, можуть бути корисними як стимулятори загального розвитку особистості. Вони допомагають у поглибленні усвідомлення своєї значущості, підвищують рівень домагань людини, вмотивовують професійне зростання.

Життєва мета кожного складається під впливом особистого досвіду, цінностей, смислів соціокультурного загалу, персоніфікованих сенсів, особливостей конституційної організації (інтелектуальної в тому числі) самої людини. Дана ціль – це не очевидна і не свідомо обрана проекція устремлінь,

а система аналітико-логічних міркувань і підсвідомих конструктів, які своєю метою мають досягнення довершеності, намагання людини стати досконалою. Життєві цілі, сформовані в дитинстві, систематизовані досвідною структурою психіки, часто виступають неусвідомлюваним стимулом для розкриття потенціалу особистості. Разом з тим вони слугують захисним механізмом, позбавляючи індивіда відчуття безсилля, є площиною між невдоволенням сьогоденням і яскравим, ідеальним майбутнім [368]. Людська поведінка керується усвідомленням фіктивної мети і є найзначнішим мотиваційним рушієм життєдіяльності особистості. Але життєві цілі можуть мати і негативний характер: на тлі нереалістичності, при сильно розвиненому комплексі неповноцінності, вони стають невротично перебільшеними. Прикладом може бути іпохондрик, який веде себе так, ніби насправді хворий.

Загалом у концепціях психологічної науки доречно виділити чотири основні рівні взаємодії усвідомлення попереднього досвіду і свідомісних конструктів особистості. По-перше, поведінковий – досвід поєднує психологічні утворення свідомості з формами реагування людини на подразники зовнішнього світу (визначає основні напрямки практичної реалізації кінцевої мети, зумовлює становлення стилю життя, спрямовує ефективну діяльність особистості для досягнення досконалості). По-друге, соціальний – попередній досвід відповідає за конструктивізацію соціокультурних установок, уникнення помилок у виборі видів реагування в міжособистісних відносинах (позитивний соціальний інтерес, опосередкований досвідом людини збільшує ефективність її кооперації з суспільством). По-третє, когнітивний – аналітичне сприйняття й усвідомлення попередніх переживань і фактів життя оптимізує компенсаторні можливості суб'єкта, дає змогу поліпшити результативність діяльності і досягти досконалості у житті (збільшується спектр взаємозв'язків зі світом, усвідомлюються життєві цілі і кооперуються з їх реалізацією). По-четверте, творчий – досвід сприяє розвитку креативності як феноменально-

індивідуального виду свідомості особистості, зумовлює ергативний підхід до поставлених життєвих задач (схема аперцепції суб'єктивізує матеріалістичний світ у власні уявлення, сенси і смисли та визначає ступінь самості як передумови формування психологічної самодостатності особистості). Отже, досвід претендує на окреме виділення у сталий психологічний концепт як опосередковуючий механізм зв'язку людини з навколишньою дійсністю, як підґрунтя формування зрілої особистості і як чинник, що систематизує її свідомі і підсвідомі прояви загальної життєактивності.

Творення людиною новітніх форм свідомої регуляції власної діяльності підпорядковується системі психологічного процесу креативізації й обіймає оригінальне, новітнє вирішення поставлених перед особою задач. Психологія розглядає творчу складову у віднаходженні нових життєвих сенсів як вираження власної впевненості в тому, що людина здатна активно формувати свою особистість і може змінити своє життя на краще [235]. Але варто враховувати, що людські відчуття не сприймають реальні факти, а отримують лише їхні суб'єктивні образи, інтерпретативно відображаючи зовнішній світ у внутрішньоособистісному засвіті (свідомості та самосвідомості).

У сучасних дослідженнях психологічної науки йдеться про прозріння (інсайт) як чинник творчого набуття нового наявного досвіду. Для системного задіяння всіх особистісних конструктів у повсякдення людського зреалізування необхідно включити суб'єкта в нагальну ситуацію, тобто сфокусувати його увагу на проблемах сьогодення. Задіюючись у поточний часопростір, людина шляхом глибинного аналізу, інтенсивного внутрішнього зусилля й емпіричного сприйняття дійсності (переживання ситуації) може повномірно проявити можливості своєї психіки і створити "новий" досвід свідомості, оприявнений у творенні нагальних смислів власного життя "тут-тепер-повно" [178, 313]. Це і є проявом феномену самоздійснення

особистості, піком її розвитку в осмисленні безмежного розширення індивідуальної свідомості до обріїв універсума.

М.К. Мамардашвілі [161] стверджував, що будь-яке творення починається з занурення в задачу, самопізнання, що проростає з досвіду власного тіла. А цей досвід пов'язаний із чуттєво-сенсовим, феноменальним сприйняттям дійсності. Тож смислове (у автора ідентичне сенсовому) творення живе у співзвучності з простором тілесності, а цілісна, органічна людина цілком тримається у теперішньому і через тіло все минуле людини подається в сьогодні. Через поглиблену увагу людини до своїх внутрішніх спонукань утворюються умови для живого (сенсильного) бачення вже пережитого (набутого) досвіду. Ці психологічні конструкти пробуджуються через відчуття власної тілесності, до якої прислуховується людина – даний процес-діяльність можна назвати осенсовуванням.

Кожен суб'єкт у процесі осягнення дійсності створює уявлення про себе і світ як частину власного життєвого стилю, котрий виробляє людина за схемою аперцепції – сприйняттям, що містить суб'єктивну інтерпретацію довкілля, або ж розуміється як залежність сприйняття від попереднього досвіду й індивідуальних особливостей особистості [175]. Дані тлумачення фокусують увагу не лише на психічних рисах-якостях індивіда, а й враховують набутий досвід як важливу умову усвідомленості та осмисленості свого Я. В даному випадку до особистісного сенсу (значення для самої людини) додається смисл (загальна значущість) як цілісна форма наповнення людської життєдіяльності вагомністю, цінністю.

Багатоманітність підходів до вивчення смислів-сенси утримує значну кількість критеріїв-рівнів для їх розуміння і, як наслідок, систематизації. Сенси найчастіше розуміються як особистісна (персоніфікована) значущість об'єктів і явищ дійсності, а смисл уособлюється зі світоглядним уявленням людини про рефлексивно-об'єктивні закони і принципи світобудови [248]. Сенси як елемент структури і складова смисложиттєвої сфери особистості відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного

шаблону дій, спрямованого на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на тактичні, а смисли – на стратегічні моделі її поведінки, що суголосно орієнтують особу на повномірну самореалізацію.

Життєва глобальна мета утримує найзначніші заплановані людиною очікування і гіпотетичні досягнення, що на проміжних етапах свого зреалізування розшаровуються на локальні, ситуативні цілі, котрі залежать від сенсів, смислів, вартостей і ціннісних орієнтацій особистості [371]. Всіляке людське прагнення як персонально значуща в даний момент часу мета детермінується вартісно-смысловими складниками психіки й утримується цілісною програмою дій з її реалізації. Ця прикінцева мета узгоджується у свідомості суб'єкта життєдіяльності з визнанням причетності людини до світу, її непересічної місії-призначення у розбудові дійсності локального довкілля і сегментного світу, творенні її нових форм, тобто окреслює сенс життя як самодостатньої особистості.

Всі знання про світ, одержані у процесі життєдіяльності, слугують основою загального досвіду людини, визначають неповторність реагування на ситуації, явища, факти зовнішнього середовища конкретної людини. Зіставляючи власну життєву позицію й опрацьований індивідуальний стиль поведінки із суспільно визнаними формами ковітальної взаємодії, особистість оптимізує стосунки зі світом і спроможна креативно підходити до вирішення насущних питань свого багатопроблемного сьогодення. Динамічна структура стилю мислення суб'єкта пізнання є унікальним способом адаптації до об'єктивних реалій довкілля, вона містить множину рис, варіації методологічних підходів, які в сукупності визначають неповторну картину вособистісного (смыслового) бачення світу [112]. За допомогою сенсів і смислів особистість фільтрує інформацію, приймаючи ту її частину, що вважає за важливу, керує вибором власних видів пошукової активності.

Навколишній світ у свідомості особистості постає простором можливих залучень Я у часопростір буття, він завжди оцінюється з позицій

персоніфікованих суджень, уподобань і зиску для самої особи, причому як у задоволенні елементарних потреб індивіда, так і душевних поривань індивідуальності. Інакше кажучи, суб'єкт життєдіяльності у виборі способів взаємодії з дійсністю керується персоніфікованими поглядами й уявленнями, сприймаючи реальність через призму опанованих (перенесених у досвід) смислоформ. У даному випадку ці досвідні надбання – це особливі у змістовлення, котрими людина керується у процесі життєдіяльності і пізнання світу, це своєрідний орієнтир саморозкриття особою своїх буттєвих устремлінь.

3.3. Світоглядні орієнтири психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості

З античності і до наших днів мислителів і видатних дослідників (Аристотеля, В.І. Вернадського, Л.С. Виготського, М. Вертгеймера, Р. Декарта, І. Канта, Ж.П. Сартра, Сократа, М. Фуко та ін.) турбувало питання особистісного буття і можливостей його осягнення. Сократ вбачав у людині головний предмет філософського пізнання, яке підпорядковане моральній діяльності. На думку мислителя, знання є благом, яке розкриває людині істину, що слугує обранню особою шляху добра і моральності у повсякденні свого життєздійснення. У вченні Платона виділяються вічний світ ідей (реального буття) та тимчасовий світ речей (людського існування), людина в даному контексті – єдність смертного тіла та безсмертної душі, завдяки якій здійснюється долучення до вічного. Аристотель наголошує на непересічній значущості людського розуму і його можливостях у глибинному, сутнісному пізнанні світу [16]. Сучасні здобутки психології пізнання пов'язані з напрацюваннями Б.Г. Ананьєва, М.О. Бердяєва, П.В. Копніна, В.О. Лекторського, П.А. М'ясоїда, А.В. Петровського, Б. Рассела, С.Л. Рубінштейна, В.С. Стьопіна, М.Г. Ярошевського та ін.

Особистість – складна структурно-функціональна цілісність зі стійким набором психологічних характеристик, котрі формуються під впливом соціальних факторів і внутрішніх самоспричинень, де однією з головних її складових є система смисложиттєвий орієнтацій як сукупність стійких патернів людини, що організують її вчинки у вирішення питань буттєвої значущості. Розвиткова роль смисложиттєвої сфери виявляється у виборі людиною чітких цілей своєї життєактивності, формуванні духовних запитів і соціально зорієнтованих домагань, зваженої програми екзистенціювання у часопросторі буття. Система спонукань і смислових пріоритетів визначає вибіркове ставлення до предметів довкілля та постає рушієм-чинником активних форм самотворення особистості.

Сутнісна характеристика людини кристалізується в центральних теоретичних конструктах, що фіксують взаємозв'язки і взаємоперетворення в динамічній сенсосмисловій системі. Ними є відповідне життєве ставлення, смислоутворювальний мотив і диспозиційні моделі поведінки. В людині розвивається вища системна цілісність усіх її найскладніших суперечливих рис-якостей й, першочергово, психічних процесів, станів, цінностей, смислів, свідомісних і несвідомісних у змістовлень, будь-яких типів і рівнів її активності загалом [232, с. 110].

Рівень суб'єктивного розуміння навколишнього світу завжди опосередковується приписами самої людини, її оціночними судженнями, специфікою бачення ситуації, призначенням і перспективою можливого використання об'єктів довкілля у власних цілях та інтересах. Іншими словами суб'єкт керується у виборі стратегій поведінки сенсовими вподобаннями й уявленнями, сприймаючи дійсність через призму своїх бажань та устремлінь [239]. Сенс – це особливий зміст, яким людина наділяє вияви своєї життєдіяльності, надаючи їм певного значення; це своєрідний орієнтир саморозкриття людини, незалежно від обставин і часу. Епістемологічні наукові розвідки постулюють породження об'єктивованих цінностей і смислів, орієнтованих на глибинне бачення людиною сутності

речей, розуміння їх змістонаповнення, єства. Смысл визначає місце феномену в деякій цілісності; також це зміст поняття, його внутрішній зміст і загальне значення, що досягається розумом.

Смысложиттєві орієнтації особи становлять базову характеристику індивідуальної свідомості, вони діалектично поєднують найближчі цілі з широкою програмою дій на віддалене майбутнє, суб'єктивний світ людини, її прагнення й ідеали з реальними буденними обставинами. Рефлексивне усвідомлення фундаментальних смислів перетворює людину з об'єкта, якому довкілля прищеплює світоглядні й суспільні норми та правила поведінки, на суб'єкта життєтворення, котрий здатен звільнити власну творчу і вольову енергію, визначити глибинні мотиви і спонуки як своїх мисленнево-чуттєвих, так і діяльно-практичних проявів, а в підсумку дає змогу утвердитися як повноцінній особистості.

Холістичне вивчення людини санкціонує досягнення всієї багатогранності задіяння структур свідомості у постання особистості, щонайглибше зрозуміти каузальні зв'язки в середині цієї системи, зрозуміти сутність і специфіку даного процесу, осмислити критеріальні засновки вибору основних векторальних спрямувань на цьому шляху. Становлення людини у досягненні зрілості (самості, самоактуалізації, автентичності, ковітальності) як вищого ступеню її розвитку передбачає смысложиттєве зорієнтування особистості, чим постулює рух-поступ до самовдосконалення через систему сформованих сенсових пріоритетів, суспільних цінностей і буттєвих смислів.

Віховим засновком постання особистості у світі є її спрямованість як сукупність стійких мотивів, поглядів, переконань, потреб та устремлінь людини, що зорієнтовують її на певні поведінку, діяльність, вчинки, досягнення та вирішення складних життєвих цілей і завдань. Спрямованість завжди соціально зумовлена і формується онтогенетично у процесі навчання і подальшої трудової діяльності, вона виявляється у світобаченні та професійному зреалізуванні особи, що пов'язані з її власними захопленнями,

уподобаннями, домаганнями, цільовими настановами, переконаннями, ідеалами.

Поняття спрямованості особистості обґрунтоване С.Л. Рубінштейном й отримало своє подальше наукове тлумачення через спроби класифікувати націленість людської свідомості на певний вид діяльності, пріоритетність схильностей і захоплень [236]. Так, залежно від першочерговості реалізації особистісних запитів розрізняють егоїстичну, колективістську, ділову, суїцидальну, гуманістичну, морально-етичну, професійну, побутову та інші спрямування. Система спонукань і ціннісних орієнтацій, яка визначає вибіркоче ставлення до предметів довкілля – це усталена сув'язь рушійних чинників й активних форм діяння особи у реалізації свого Я, що зорієнтовують її на вибір домінантного вектору життєдіяльності унапрямлювання її як особистості та індивідуальності [233].

Зумовлена системою спонукань персональна цілеспрямованість у єдності із набором мотивів, що визначають діяльність і моделі суб'єктної поведінки, знаходять утілення в різних формах сенсосоислових орієнтацій, смаках, уподобаннях, прихильностях і закономірно викристалізуються у тих чи інших сферах життєдіяльності людини. Тому саме особистісна спрямованість сутнісно характеризує цілі, мотиви, суб'єктні наміри, визначає відношення до дійсності, зумовлює усталеність системи потреб, інтересів, ідеалів, прагнень, спричиняє стратегії і тактики поведінки, способи вчинення, зміст, манеру і стиль діяльності особи в цілому.

Засадниче розвиткову роль у спрямуванні особистості відіграє ціннісно-сислова сфера, на підґрунті якої формуються безпосередні буттєві цілі й домагання, життєва програма і сенс існування в цілому. Домагання – інтегральна форма вираження цінностей людини, рівня їх усвідомлення і наміру реалізувати найближчим часом. Вони виконують функції цілепокладання й спонукання, перша з яких зумовлена системою особистісних смислів і значень, а друга – вартісно-сенсовими орієнтирами конкретних дій особи. Вирішальним фактором у становленні рівня домагань

є не ситуативний успіх чи невдача, а переживання суб'єктом своїх досягнень як достатніх чи недостатніх.

Залежно від сфери прояву розрізняють такі види спрямованості: а) професійну – фахові устремління, задоволення процесом оперування та продуктом діяльності; б) моральну – дотримання і пропагування суспільно значущих, етичних форм взаємодії з довкіллям; в) політичну – розуміння макросоціальних процесів, системи етнічних і державних ідеологій; г) побутову – конкретні буттєві потреби, забезпечення стабільності й достатку у повсякденні та ін. Спрямованість особистості, своє чергою, характеризується: а) рівнем зрілості – ступенем суспільної значущості основних поривань особистості, її моральними поглядами, ідеологічною позицією тощо; б) широтою – діапазоном, множинністю прояву вказаних домагань; в) інтенсивністю – наснагою у реалізації поставлених цілей; г) ієрархією – пріоритетністю прагнень конкретної особистості [309].

Спрямованість у різних наукових підходах до особистості виділяється як провідна її характеристика, хоча й тлумачиться по-різному. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, усвідомлювана людиною нужда чи потяг, породжує відповідну спрямованість, тобто фокусування особистісних устремлінь на подоланні нужденності чи реалізації тяжіння. При дисонансі між бажаним і дійсним (скажімо, фрустрації) особа відчуває внутрішнє напруження, якого прагне позбутися. Звідси зароджується спочатку невиразна динамічна тенденція зростання нужденності, яка згодом постає у формовияві прагнень ще добре не усвідомлюваних спонук до діяльності. Через упредметнення тенденційної потребовості відбувається їх перетворення на свідомі мотиви діяльності, що вже досить адекватно відображають об'єктивні рушійні сили вчинкового діяння. Таким чином, спрямованість особистості виражається у різноманітних психодинамічних тенденціях, які слугують джерелом діяльності, у процесі котрої мотиви змінюються, перебудовуються й збагачуються новим змістом, опосередковуючись персональними намірами, цілями, завданнями [236, с. 105].

Окреслений розвитковий шлях названих тенденцій особистісної спрямованості є підґрунтям низки установок, які, зі свого боку, постають як стратегічні лінії поведінки, діяльності, учинків людини. Установка особистості – це усталена внутрішня позиція, що полягає у певному її смислового ставленні до важливих життєвих цілей і знаходить вираз у вибірковій мобілізації й готовності до діяльності, спрямованій на реалізацію конкретних завдань [42, 275]. Відтак установка як передналаштування особистості виникає в результаті певного розподілу та взаємодії внутрішніх тенденцій, зумовлюючи у підсумку стан психодинамічної рівноваги й водночас їх сталий внутрішній розвиток.

Відомо, що спрямування особистості на конкретну діяльність чи вчинення опосередковується мотивами, одні з яких постають у спонукальній ролі, заохочуючи її до здійснення окремих актів діянь (мотиви-стимули), інші – надають особистісного сенсу вчинкам, виконуючи функцію смислотворення (мотиви-цілі). Причому розуміння процесу породження смислів украй важливе для розкодування внутрішнього індивідуального усвідомлення, тобто саморефлексії, тоді як супідрядність смислів і досить стійка ієрархічна організація в особистісному світі характеризує розумову, соціальну, психокультурну й екзистенційну зрілість людини. О.М. Леонтьєв [140] виділив дві форми існування особистісного смислу: 1) емоційні переживання – безпосередні почуттєві відображення співвідношення мотивів і результатів діяльності; 2) вербалізація смислів – втілення мотивів та особистісних сенсів у певну систему значень.

Наукові доробки В.М. Мясіщева [187] постулюють положення про відношення людини до дійсності з урахуванням нагальності цілей, які слугують основою вибору стратегічних шляхів діяльності. Автор зазначає, що відношення – це активне, свідоме, інтегральне системотворче осереддя особистості, засноване на досвіді взаємодії з довкіллям і розумінні власного місця у світі. У сфері відношень особистості наявні емоційна (афективна), оцінна (когнітивна, свідомісна) і конативна (поведінково-мотиваційна)

складові, кожна з яких визначається характером життєвої взаємодії особи з навколишнім середовищем і суспільним загалом. Афективний компонент сприяє формуванню емоційного взаємозв'язку особистості з об'єктами дійсності, пізнавальний слугує перцепції й об'єктивній оцінці (усвідомленню, розумінню, подальшому поясненню) довколишніх об'єктів і себе у світі, поведінковий уможливорює вибір особистістю стратегій і тактик учинення стосовно значущих об'єктів зовнішньої середовища.

Становлення особистості – це постання людини як повноправного суб'єкта життєдіяльності, котрий здатен до повноцінних і відповідальних учинків на основі чіткої життєвої позиції, організованої світоглядними орієнтирами свідомості. Світогляд виявляється в сутнісному осягненні фактів, явищ реальності, суспільних взаємин і форм людського мислення, йому належить особлива роль у поєднанні знань про найбільш загальні закони і принципи функціонування дійсності у свідомості конкретного суб'єкта-дослідника. В цілому світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які визначають відношення людини і світу та регулюють поведінку особи у її повсякденному житті [90]. Він є інтегральним духовним утворенням особистості, яке спонукає її до практичної діяльності й учинення, до вибору певного способу життєактивності та мислєдіяльності.

У зв'язку з процесом диференціації й інтеграції наукового знання роль світоглядної організації пізнавальної активності особистості безупинно зростає, а кожна дисципліна прагне усвідомити своє місце в загальній системі знання та означити перспективи свого подальшого розвитку, окреслити шляхи взаємозв'язків з іншими вченнями, що дозволять продуктивно застосовувати методи різноманітних наукових шкіл, теорій, концепцій до вивчення свого предмета пошукування. Організоване за правилами оптимального засвоєння понять, законів, теорій пізнання породжує науковий світогляд, що допомагає особистості обстоювати об'єктивовані ідеали, погляди, переконання, плідно вирішувати проблеми

філософського гатунку, сприяючи тим самим суспільно-культурному прогресу.

Світоглядні здобутки психології відрізняються від надбань інших галузей соціономічних знань своєрідними упередженнями і методами пізнання, специфічною системою раціогуманітарних покликань, тематикою та тезаурусом наукових комунікацій, характером взаємодії із соціальною практикою, змістом і логікою суперечностей, які вона виявляє, переживає, долає [367, с. 82]. Психологія відрізняється від інших наук концентрацією на самій людині, її психічних процесах, явищах, станах, властивостях, що породжують осмислення довколишнього і внутрішнього світу. Психологічні аспекти пізнання зумовлені всім розмаїттям соціально-культурних і психофізіологічних передумов становлення особистості, котрі відіграють вирішальну роль у розгортанні екзистенції людини у її комплексному психодуховному постанні як індивідуальності та універсума.

Наука прагне в кожний історичний період свого становлення підсумувати уявлення про природу, культуру й наявну сукупність людських знань про світ. Їх систематизація на кожному етапі розвитку людства має методологічне значення і є джерелом одухотворення в подальшій пізнавальній активності особистості. Створення наукової картини світу – загальне завдання всіх галузей наукового (в тому числі психологічного) знання, кожна з яких долучається до справи пізнання дійсності й досягнення істини. У витоків витлумачення механізмів, принципів і законів світоустрою знаходилась філософія, що зародилась як учення про буття і його першооснови, але в той період вона була єдиною світоглядною системою, що структурувала знання про дійсність.

Наука як самостійна форма пізнання реальності викристалізувалась лише в XVII столітті з виникненням емпіричних досліджень і бажанням мислителів пояснити світобудову за законами, котрі можна перевірити дослідно [137]. Але з розвитком наукового (емпіричного) знання роль світогляду (дослідно освоєного чи чуттєво сприйнятого) не тільки не

зменшується, а, навпаки, зростає. При цьому змінюється сам зміст світобачення, його рольове призначення і місце в загальному розвитку науки та суспільства [116, с. 30].

Історія постання психологічної науки запозичила від філософії та історії світоглядної думки необхідний матеріал для розуміння процесу пізнання в цілому, засновки його конкретних форм прояву і зв'язку з розвитком культури безпосереднього громадського загалу. Культурно-історичні чинники психічної організації життєактивності, розумового розвитку людини, становлення знакової системи обміну мудрадайними думками (знань), уможливають розуміння першоджерел людського пізнання і пояснення його специфічних особливостей [116, с. 45].

Психологія у своєму поступі розкриває закономірності здійснення пізнавальних процесів конкретної людини у ситуації, в якій вона відчуває, сприймає, усвідомлює, осмислює, формує уявлення і оперує предметами довкілля, рефлексивно осягає дійсність у всій повноті її екзистенційних проявів. Ці категорійні засновки психології організуються у теорію пізнання, що слугує руху-поступу до істини [200]. Завданням психологічних когніцій є досягнення такого знання, зміст якого не залежить ні від людини, ні від людства, а сам суб'єкт-дослідник прагне осягнути предметне коло своїх пошукувань об'єктивно. Тож психологічне пізнання – це сутнісне розуміння психічного, його природи, конкретного змісту, механізмів і закономірностей розвитку, опосередкованих багатогранними зв'язками людини як носія психічної активності з дійсністю.

Загальні закономірності пізнавальної діяльності, структуруючись, усистемлюючись, узагальнюючись породжують категорії як всеосяжні поняття, що відображають універсальні властивості і взаємовідношення об'єктивної реальності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ. Категорії функціонують у мислєдіяльності, виконуючи найважливішу пізнавальну функцію – поступ до обрїїв істини [313]. Категорії

постають у ролі еталонів, за допомогою яких світ аналізується умоглядно без задіяння безпосереднього предмета пізнання.

Найбільш загальні поняття, що умістовлюють досвід людських здобутків у розумінні і поясненні світу, віднаходженні співвідношень його предметних складових, аналізу і синтезу культурного життя суспільства породжують проблему універсалій як загальних категорій людського пізнання. За визначенням В.С. Стюпіна [266], світоглядні універсалії – це категорії, що акумулюють історично накопичений соціальний досвід системної взаємодії людини і довкілля, з допомогою якого суб'єкт пізнання безпосередньо переживає, рефлексивно оцінює, сутнісно осмислює навколишній і внутрішній світ, осягає у всій повноті явища дійсності, формуючи на цьому підґрунті власний досвід і знання.

Універсалія “світ” у філософському аспекті формовиявляється у свідомості людини через поняття світогляду, що вбирає у себе розуміння особою сущого. Світ – це сукупна реальність чи вся нескінченна й всеосяжна дійсність, розмаїття предметів, подій, фактів, явищ, систем і процесів з усіма своїми зв'язками і відношеннями. Категорійна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях – цілісності, природності, предметності, самозмінності [253]. Світ – це глобальна система дихотомій, котра розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства, об'єктивного і суб'єктивного, речей і слів (М. Фуко [290]), це конкретне за часовим перебігом і водночас універсальне за неозорою предметністю буття, в якому особа самовизначається як суб'єкт життєдіяльності і як творець своєї самості.

“Пізнання дійсності можливе лише у взаємозв'язку зі світом як сторона практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта, що протистоять один одному але водночас становлять єдність цих протилежностей” [116, с. 77]. Пізнання пов'язує їх через істину як відповідність знань об'єктивним станам-даностям дійсності. Тобто сформований образ певного об'єкта у своїй сутності ототожнюється зі своїм оригіналом, ідентифікується з ним у своєму

узмістовленні. Результатом пізнання є духовне виробництво, “продуктом якого на відміну від матеріального є не речі, а ідеї” [116, с. 79].

Предметно визначаючись світоглядом, ідея знаходить узагальнений абстрактний вияв у нормах поведінки та конкретизується в ідеалах – образах бажаного результату діянь, обрисах прикінцевої мети, котрою керується особистість у процесі вчинення. Якщо особистісна оцінка привабливості предмета, явища чи форми взаємодії зі світом співпадає з поглядами суспільного загалу, то беззаперечно стає стійкою системою світоглядних орієнтирів як засновків діяльності. Отож світогляд є насамперед способом тлумачення, інтерпретації феномену буття і водночас формою його духовного засвоєння та розуміння, а тому в ньому реально фіксуються знання та уявлення людини про світ, а також її власне індивідуальне та суспільне життя.

Структура світогляду охоплює такі підсистеми або рівні: світовідчуття, світосприйняття, світоспоглядання, світорозуміння та світобачення. Світогляд – це квінтесенція конкретних уявлених знань про дійсність, які розкриваються на підґрунті персоніфікованих принципів, закономірностей та ідей, вироблених людиною на певному відтинку часу [90, 257]. На основі світогляду формується картина світу – складноструктурована цілісність, особлива форма систематизації знань, якісне узагальнення і категорійний синтез різнопланових уявлень про довколишню дійсність.

Картина світу як інтегративний образ знань щодо окремої людини чи суспільства є постійно змінюваним і не є ідентичним наявній картині, що виникає при безпосередньому сприйнятті речей і явищ, оскільки в ньому фіксується образ речей і явищ у поєднанні з системою їхніх значень, що складаються у культурі. Картина світу втілює широку панораму дійсності, яка виходить за межі внутрішнього засвіту людини, її власного досвіду, безпосередніх вражень і відчуттів [257]. Формування картини світу детерміноване еволюцією наукової, соціальної і культурної сфер суспільства, а саме наявними парадигмами (Т. Кун [127]) як внутрішньонауковими

регуляторами та епістемами (М. Фуко [290]) як культурно-історичним (Л.С. Виготський, В.А. Роменець [62, 233]) зумовленням пізнавальних установок. Психологічні орієнтири пізнавальної активності створюють у свідомості особистості такий тип світогляду, котрий є особливим відображенням дійсності, що опирається на осягнення сутності довколишньої буттєвої даності і є фактичним результатом об'єктивованої позиції людини по відношенню до наявної реальності.

Знання як складова світоглядних уявлень особистості не тотожне всякому психічному споглядально-пізнавальному акту, воно передбачає відсторонене позиціювання, виділення людиною свого Я з навколишнього світу й утримує усвідомлення реалій з рефлексивних позицій об'єктивної дійсності. Знання існує тільки тоді, коли є свідомість як психічний стан якісного суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності у формі її образів [239]. Відображення – це спроможність свідомості людини відтворювати, в певній формі та до певної міри повноти і точності, існуючий поза ним об'єкт. Здатність відображення, за словами Б. Спінози [263], є не модусом матерії (властивість окремих її форм і станів), а її атрибутом, тобто істотною, невід'ємною ознакою предмета або явища. Думка за своєю суттю не може бути нічим іншим, як відображенням принципів і форм буття, вона рухається в рамках і за законами об'єктивної дійсності.

Перцепції навколишнього середовища стають знанням, тільки задіюючись у мислення в якості моменту, необхідного для його зв'язку із зовнішнім світом. І в цьому сенсі в самому знанні можна виділити і протиставити два моменти – чуттєвого і раціонального, але ізольовані одне від одного, вони не можуть утворити знання, що було доведено ще філософією І. Канта, – раціональне й ірраціональне – моменти єдиного процесу розвитку людського знання [98]. Питання про роль, місце і співвідношення чуттєвого і раціонального у процесі психологічного осягнення світу варто співвіднести з гносеологічним та епістемологічним принципами пізнання. У гносеологічному відношенні когнітивний поступ до

розуміння дійсності спроможний досягти, в умовах наявного історичного періоду розвитку людства, об'єктивного знання як конкретно-ситуаційної істини, оприятної у фактичних, дослідно підтверджених постулатах. В епістемології ж досліджується знання як безпосередня чуттєва даність, його будова, структура, функціонування і генеза, тобто пізнання здійснюється за участю об'єктивних структур самого знання. Тут гносеологічні й епістемологічні засновки психологічного пізнання постають у ролі рушійних чинників мисленнєвої активності (ноуменальної і феноменальної) для осмислення буття і місії людини в ньому.

Завдання пізнання – осягнути сутність предмета, його реальне змістонаповнення, а це означає, що необхідно відобразити все різноманіття властивостей, взаємозв'язків, опосередкувань даного предмета з іншими об'єктами світу. Досягнення істинного знання охоплює використання всіх пізнавальних здібностей людини, і перш за все перцептивних даних, які через органи чуття живлять мислення. Зрілою формою теоретичного мислення є наукова теорія, на створення якої націлене сходження від абстрактного до конкретного з його методологічними: аналізом і синтезом, логічним й історичним, філософським і психософійним [331]. Оскільки наукова теорія є вищою формою осягнення предмета на теоретичному рівні, то всі інші форми мислення (судження, поняття, умовиводи, переконання) можуть розглядатися як елементи її становлення і розвитку, набуваючи конкретно-ситуаційного значення в певному сегменті людського знання [116, с. 203].

Теоретичне збагнення сутності предмета дослідження є необхідною стороною, моментом практичного оволодіння, оперування і перетворення цього предмета, відповідно до цілей пошукування. Дослідження як акт пізнання відбувається на основі практичної взаємодії суб'єкта та об'єкта, що слугує і базисом, і критерієм істинності отриманого знання [188]. Воно – теоретична форма освоєння суб'єктом об'єктивної реальності. Процес пізнання може бути науково пояснений тільки з позицій з'ясування його місця і ролі в практичному оволодінні людиною явищами зовнішнього світу.

Справжня об'єктивна істина завжди конкретна і становить систему перманентного розвитку, що безперервно збагачується новими визначеннями, постулатами, теоріями, парадигмами тощо [190]. Наше знання розвивається не тільки аналітико-синтетичним шляхом, воно передбачає обґрунтування нових положень на основі узагальнення практичного досвіду, екстраполяції колишніх теоретичних принципів, які не вкладаються в рамки дедукції-індукції, а виходить на обрії трансцендентування – епістемологічного, чистого знання. Пізнання як суто ідеальний вимір існує лише в абстракції, психологічна наука виділяє його як упередження свого дослідження [116, с. 127]. Однак реальне, практичне пізнання завжди передбачає використання знакової системи (математичної, графічної, лексичної, художньої) як способу відображення об'єктів, а змістонаповнення знань є ідеальною формою цього відображення.

Пізнання як інструмент осягнення дійсності досягає об'єктивності, коли предмет наукового інтересу ототожнюється у своєму змістонаповненні з образом, що перебуває поза суб'єктом-дослідником. Зрілість наукового поступу визначається методом, наявність якого свідчить про здатність системи знань до саморозвитку, збагачення новими положеннями і постулатами [348]. В якості об'єктивного засновку науково-психологічного методу постає система знань, що відображає закономірності генези досліджуваного предмета з урахуванням рис-якостей самого дослідника. Але процедура пізнання об'єктивних закономірностей ще не складає цілісної методології, що утримує прийоми, засоби, способи, технології теоретичного і практичного дослідження предметного кола пошукування. Тут світогляд психолога-дослідника постає знаряддям його вільного мислення, що спрямовує вирішення проблем у русло методологічного бачення проблеми [331]. Методологія – закономірний шлях сходження думки до істини (об'єктивного знання), а її завдання полягає у віднаходженні з рефлексивних позицій самого мислення (в загальній і предметній формі) оптимального шляху до сутнісного розпізнання світоустрою.

Результатом пізнавальної активності особистості є її світогляд, що свідомісно упередметнює дійсність через конкретизацію суджень, переконань, смислів, оцінок, цінностей, поглядів та принципів, які, своєю чергою, визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце людини в ньому, її життєві позиції, стратегії поведінки та діяльності. Передусім світогляд – це процес чуттєво-практичного відношення людини до світу, властивий свідомості спосіб бачення об'єктів довкілля, інструмент цілісного сприйняття дійсності [90]. Постаючи загальним орієнтиром у житті людини і регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд означає та сенсовно упрозорує розуміння й оцінку найважливіших явищ суспільного життя та слугує повномірному особистісному розвитку у формовиявах індивідуальності та універсума.

Зреалізування світоглядних орієнтирів особистості у буденному повсякденні безпосередньо виявляється у сполученні внутрішніх домагань з об'єктивними реаліями життя, поєднанні актуального і перспективного, звичного й альтернативного у відшуканні компромісу між тим, що має сенс для людини, і тим, що становить усезагальний смисл, значущий для наявного олюдненого світу. Саме через вособистіснені сенси і смисли людина спроможна осягнути глибину і часопростір власного буття, котрі визначають її спрямованість, соціальну позицію, функціональну зрілість самосвідомості, масштабність світогляду, психокультурний потенціал.

Осмислене і зважене самовизначення людиною стосовно стратегій життєактивності як підґрунтя власного світогляду зумовлює цілісне, багатогранне, суспільно схвалюване, духовно-практичне осягнення та освоєння нею світу, його потаємних лакун і загадок (див. [323]). Специфіка світогляду (індивідуальна картина світу) розкривається через визначення (осягнення) життєвої позиції особистості, окреслення специфіки самосвідомості, через опосередкованість її духовно-практичним відношенням до дійсності [257]. Поряд із цими характеристиками, світогляд постає як суб'єктивно орієнтована система поглядів, яка ґрунтується на

знаннях, досвіді, результатах уявлень, переконань та є феноменологічно цілісним надбанням людини у вирі буттєвої екзистенції.

Ціннісно-орієнтаційна (аксіологічна) функція світобачення особистості є однією з провідних, адже навколишній світ відображається через призму персональних інтересів, уподобань, цілей, завдяки чому сама особа стає здатною перетворювати дійсність відповідно до власних потягів, мотивів, бажань, вірувань. Постаючи загальним орієнтиром у житті людини і регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд означає та смислово упрозорює розуміння й оцінку найважливіших явищ суспільного життя.

Оволодіння особою своєю мотиваційно-сисловою сферою означає її осягнення, що постає механізмом самовизначення особистості. Результатом такого усвідомлення є трансформація особистісних смислів у персоніфіковані сенси, що становлять вищий рівень регуляції поведінки [323]. Цим рівнем можна вважати габітус – цілісну систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій, результат досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, які носять неусвідомлений характер. Габітус – сукупність сталих надбаних схильностей або система патернів як множини стереотипних (шаблонних) поведінкових реакцій чи послідовність певних дій, що опосередковується нормативами поведінки і діяльності [266].

Психологія формує теоретико-методологічний рівень світогляду, що є понятійно-категорійним, логіко-мисленневим і філософсько-буттєвим водночас. Це означає, що у психології процес пізнання чи осягнення світу стає можливим у системі синергійного поєднання свідомісних понять і категорій зі специфікою рис-якостей суб'єкта-дослідника, його особистісними характеристиками, формами мислення і психічної активності, що у співдії постають координатами наскрізного проникнення у таємниці буття, засновками пояснення світу та орієнтації людини в ньому. Психологічне пізнання центроване не на психічній реальності, а на способах

її формовиявів у теорії психології, можливостях узагальнення і пояснення дослідником соціономічного фаху самого процесу відображення дійсності, витлумаченні закономірностей функціонування миследіяльності як мистецтва зреалізування людської думки в інтелектуально-рефлексивному осмисленні світоустрою.

3.4. Понятійно-смісловий рівень організації психологічного пізнання

Змістонаповнення свідомості наскрізь пронизане ставленням до того, що мислиться незалежно від самої свідомості. Одним з аспектів цього вмісту є наявний фізичний об'єкт, іншим – та надскладна природна якість мислення як вершинного рівня задіяння людини в осмислення світу-буття. Будь-яке пізнання вимагає, окрім феноменального сприйняття (безпосереднього відчуття реальності), оперування думками, які, своєю чергою, залежать від трьох основних моментів миследіяльності. По-перше, мінливість сприйняття впливає на процес думання, адже людина наділена нестійкою природою уваги як фокуса концентрації свідомості, що призводить до значного подрібнення чи фрагментації образів-сприймань дійсності. По-друге, обсяг думки обмежений фізіологічними особливостями людської істоти, її інтелектуальними здатностями, рівнем натренованості при вирішенні нагальних задач, розвитковими аспектами, пошуковим інтересом тощо. Нарешті, третім моментом пізнавального спрямування особистісної свідомості є узмістовлення самої думки як універсалії, що значеннево організується у часопросторі колективної психічної активності (зміст і сутність творяться в актуальних умовах загалу й об'єктивних вимогах епохи), тобто виходить за межі персоніфікованого сприйняття дійсності суб'єктом когнітивного пошукування [355]. Тому з позицій інтелектуальної рефлексії варто розглядати психологічне пізнання у форматі теоретико-

методологічного поєднання понятійно-категорійного, логіко-мисленнєвого і філософсько-буттєвого рівнів світогляду суб'єкта-дослідника.

Пізнавальна активність людини формовиявляється у поняттях як логічних формах думки, що відображають, фіксують і позначають істотні ознаки речей і явищ об'єктивної дійсності. Поняття зазвичай тлумачиться як одна з основних форм мислення, чим підкреслюється його надважлива роль у когнітивних процесах і психічній активності загалом. Рух-поступ від чуттєвого розпізнання довколишньої дійсності до абстрактного мислення (оперування образами реальності) характеризується переходом від відображення світу в формах відчуттів, сприймань та уявлень до віддзеркалення його в поняттях і на їх основі в судженнях і теоріях.

Мислення, таким чином, може розглядатися як процес оперування поняттями, завдяки котрим процедура розмірковування набуває характеру узагальненого дійства цілісного осягнення дійсності, а в людській свідомості відображаються глибинні, сутнісні сторони-властивості світоустрою [377]. Більш того, поняття як ємний вираз думки постає чіткою формою пізнавальної, розумової діяльності, певним способом відтворення фактів, подій і явищ довкілля на теренах абстрактного мислення, виявом осяжності й осмисленості предметної реальності.

Як і будь-яка думка, поняття виражається певною знаковою формою, котрою у природній мові постає загальне описове ім'я для позначення змісту і суті означуваного поняття в певній сфері його застосування. Зазвичай поіменування мають свою специфіку відображення у свідомості кожного суб'єкта психічної активності, тож поняття утримують їх смислонаповнення та функціонально організують в уявно-образне виділення предметів за категорійними (доменними) ознаками. Саме поняття пов'язують ці імена з тими об'єктами, які вони упередметнюють через мовні знаки у процесах комунікації і мислення. Цей універсальний акт М.К. Мамардашвілі свого часу назвав законом поіменованості або названості, а Є.К. Войшвилло

деталізував феномен поіменування як першоумову подієвого засвіту життя свідомості [61, 161].

Для того щоб поняття розумілося однозначно всіма представниками спільноти (наукової перш за все), воно повинно володіти смислом (змістовним, сутнісним наповненням). Класично в українській мові смисл тлумачиться як: а) уявлення про щось, поняття, розуміння чого-небудь; б) внутрішній зміст, суть чого-небудь, значення; в) мета, завдання, основна функція чого-небудь, користь, вигода [258]. Загалом смисл є категорією семіотики, а точніше – семантики і постає характеристикою значеннєвого призначення мовної конструкції (слова).

Багатозначність латинського слова – *sensus* покладено в основу полісемії відповідних лексем в англосаксонських мовах (фр. – *sens*; іт. – *imsenso*; ісп. – *senentido*; англ. – *sense*; нім. – *sinn*). Тому *sensus* слушно розглядати як: 1) чуттєве сприйняття; 2) інтелектуальне розуміння; 3) значення, що засвідчує складне та багатокомпонентне ставлення людини до чуттєвого та інтелегібельного. Латинському терміну “*sensus*” властива множинність тлумачення, та й синкретизм Давньої Греції наповнював співзвучні терміни “*αἰσθησι*” та “*έννοια*” єдністю чуттєвого та інтелектуального сприйняття дійсності; тож у класичних постулатах античності немає розбіжностей між знаком і значенням, феноменальним і раціональним (це мов дві сторони однієї медалі) [246, с. 47].

Говорячи про поняття, варто відмежуватись від теорії знаків у філологічному їх роз’ясненні. Натомість слід розглядати їх як певну форму абстрагування мислення від предметної дійсності, тобто на рівні пізнання світу за допомогою мови-значення, або смислоузмівлення. Те, що в семантиці називається смислами знаків, є певними уявними утвореннями, результатами деякої умоглядної трансформації предметів дійсності і подальшої фіксації їх у мові. Ці утворення різняться за структурою, ієрархією, наповненням та знаходять своє вираження у своєрідності та розмаїтті форм розумової, пізнавальної активності людини [61].

У зв'язку з питанням співвідносності знакового оформлення поняття і значенням слів, які його поіменують, слід розмежовувати два типи ситуацій порозуміння співтовариства у процесі спілкування: 1) під час долучення людини до пізнавальної діяльності або у її повсякденному житті як особистості, де вона задіює ті поняття, що класифікуються (систематизуються) у предметне коло понятійно-категорійного апарату певного сегменту пошукувань (у тому числі й наукових) та вважаються загальноживаними для конкретної спільноти (суспільної страти, соціального інституту, професійного загалу, етнічної громади тощо); 2) інтуїтивно-рефлексивний підбір найбільш доцільного поіменування у формі поняття в науковому або побутово-повсякденному тлумаченні, що позначає найсуттєвіші ознаки предметного набору та властивості цілого термінологічного кластеру для точного і поглибленого розуміння означеної дефініції.

У першому випадку поняття може бути сформульовано на основі кількох або навіть одиничного спостережуваного випадку. Як правило, воно становить результат складного процесу розумової діяльності дослідника з долученням пам'яті, сприймання, уваги, мислення. У випадку здійснення процедури інтуїтивної селекції найбільш зважених понять справа часто ускладнюється недостатньою чіткістю предметних значень уживаних слів. Тож процес міжособового порозуміння передбачає уточнення цього значення шляхом перегляду того, у яких контекстах чи за якими правилами вживається слово в конкретному співтоваристві. При цьому закономірно виявляється багатозначність і полісемія того чи іншого слова.

Узагальнена в поняттях предметна реальність спочатку укорінюється в образах чи уявленнях. У пізнавальному процесі знак і образ (перший слугує базисом для формування другого), слово і поняття (одиничне поіменування є підґрунтям загального) нерозривно пов'язані між собою. Для класу феноменальних (чуттєво сприйнятих) об'єктів довколишньої дійсності властиві деякі загальні уявлення, "усереднені" (взяті пересічно) образи цих

предметів. Оперування поняттями більшою чи меншою мірою пов'язане з уявленнями. Предмети, факти і явища, що кристалізуються у поняттях, пов'язуються у свідомості людини з певним класом їх ознак, тобто із цілісним баченням дійсності [220]. Навіть маючи справу з суто абстрактними предметами, людина прагне ввести до плетива своїх міркувань елементи наочності, конструюючи для цієї мети окремі уявлення – наочно-образні моделі і схематизми абстрактних об'єктів.

Розрізняють два типи понять: одиничне і загальне. Одиничним є поняття, обсяг якого постає окремим кластером інформації про конкретний предмет, а загальні утримують за обсягом клас, що складається більш ніж з одного предмета. Сутнісно їх розгляд пов'язаний зі способами утворення описових імен предметної дійсності і виявляється в розрізненні окремих предметів та їх уніфікованих класів. У деяких випадках виникають утруднення при спробі вирішити питання, чи є деяке поняття загальним або одиничним тією мірою, якою мислиться предмет. Сумнівів не викликає категорійна усезагальність предметного (речового) поняття, але труднощі виникають з визначенням місця у даній класифікації абстрактних понять, таких як буття, любов, благо тощо [331]. До прикладу, в обсязі поняття “буття” (маючи на увазі спосіб існування чого-небудь), виділяють буття окремої людини, суспільства чи божественної іскри у Всесвіті; любов також диференціюється за ознаками пристрасності чи рівноважності, “вічності” або плінності, продуктивності чи маніакальності; благо сповідується пересічною людиною чи має вагомість для всього загалу і т. ін.

Як загальні, так і поодинокі поіменування підбираються інтуїтивно, однак не завжди досить точно позначають увесь сутнісний зміст уживаних слів. Їхнє застосування часто цілковито не усвідомлюється суб'єктом ковітальної дії, не повною мірою розуміються ним ознаки, за якими вирізняються або можуть бути виділені позначені цими словами предмети чи явища. В цьому випадку не варто вказувати на чітке у змістовлення відповідних загальних поіменувань складників довколишньої дійсності чи

пошукового інтересу, тож у лексиці особи використовуються не поняття, а сигнальні формовияви мови. Так, людина може користуватися загальноживаними словами, докорінно не розуміючи їх значення й етимологію, не вміючи відповідати на питання, що саме вона має на увазі та які сутнісні ознаки притаманні мислимим нею предметам. В одних випадках зі словами подібного ґатунку пов'язані лише деякі більш-менш чіткі уявлення (чуттєві інтуїції), і саме за їх посередництвом здійснюється зв'язок слів з предметами дійсності, а в інших – певні інтелектуальні інтуїції, що виникли у процесі засвоєння мови як не завжди точного способу виразу власної думки [61]. Першоосновою зазначених інтуїтивних зв'язків поіменувань з предметною реальністю є спільна практична діяльність людей і, звичайно, їх живе спілкування у даному процесі-дійстві. Люди виділяють предмети деяких класів і дають їм загальні назви завдяки здатності цих предметів задовольняти їх певні потреби, бажання, інтереси.

У практиці наукового пізнання поняттями називають і ті абстракції, які репрезентують інтуїтивно вживані поіменування. Таким чином, термін “поняття” застосовується в більш широкому сенсі як будь-який предмет, який став об'єктом думки (отже, названий, мислимий, уживаний в усіх форматах мислеактивності). Через узагальнений характер відображення предметів у понятті, світ усякчас мислиться більшою чи меншою мірою абстрактно, хоча це не означає, що самі образи-думки завжди аморфні (безформні) сутності. Лише в деяких випадках предметами понять є ті чи інші ідеалізовані позначення реальності як абсолютних значень чи всеосяжних об'єктів (характеристики світоустрою або множин предметів, що стали самостійними об'єктами думки, скажімо, простір, час, форма, число тощо). У широкому сенсі слововжиток “предмет поняття” є фокусом свідомості, вектором спрямування думки-інтенції до рис-якостей, сутнісних характеристик елементів явищ, подій, процесів реальності, що постають об'єктами когнітивних пошукувань суб'єкта життєдіяльності. Якщо поняття істотно вирізняються з-поміж інших своєю макроструктурою і в них

мислиться системна якість об'єктів реальності, то вони набувають категорійного значення. Всі ж інші поняття одиничні, вони подібні між собою в тому, що мислимі в них предмети – це окремі конкретизовані об'єкти, що розглядаються як чіткі у змістовлення думки [61, с. 101].

Тож у понятті виділяються деякі класи предметів за допомогою їх узагальнення, систематизації, структурування. Результати таких операцій – формування “вузлів” пізнання, навколо яких концентруються всі наші знання. Дані тлумачення є основоположними у філософії Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі та співвідносяться з концептом ризоми, який фіксує принципово позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що залишає відкритою можливість для іманентної автохтонної мобільності та, відповідно, реалізації її внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування [82]. У пошукуванні французьких мислителів споглядається руйнація традиційних уявлень про структуру як семантично централізовану і непорушну даність, адже ризома (організаційний простір-концентратор знання) розуміється як засіб позначення радикальної альтернативи замкненим і статичним лінійним структурам, що передбачають чітку каузальну орієнтацію [82, 250]. Тож сутнісне осягнення дійсності семантично поєднується авторами з фундаментальним для класичної європейської думки процесом-дійством “укорінення знань”, що, своєю чергою, диференціюються на власне “корінні” (гангліозні, стрижневі) та “мереживні” (розгалужені, децентралізовані) знання.

У процесі пізнання людство постійно збагачує-примножує знання про світ, маючи кожен раз в основі того чи іншого їх усистемнення певні поняття. Більше того, поняття потрібні не тільки для формулювань і пояснень закономірностей світоустрою, вони породжують нове знання, яке становить результат емпіричних чи умоглядних узагальнень. Істотну роль у формулюванні законів і принципів постання наукового знання відіграють дефініції, які являють собою, як відомо, загальні твердження, що відносяться до тих чи інших класів предметів, узагальнених у поняттях; або стислі

логічні визначення, котрі уміщують найістотніші ознаки понять [177]. Вони дозволяють суб'єкту пізнання вловити суть досліджуваного, осмислити його зміст, наповнення, формоорганізованості.

Позначаючи смислонаповнення загальних поіменувань і маючи за знакові форми описові загальні назви, поняттєва мозаїка за своїм сутнісним змістом є своєрідними змінними мови, що утримують специфічну функцію – демаркації як проблеми пошуку критеріїв, за якими можна було б відокремити теорії, що є науковими з позицій емпіричної науки, від незначних припущень та тверджень. Питання демаркації – це також проблема визначення горизонтів наукового пізнання, що відокремлюють його від інших способів людського вияву думок, почуттів і переконань. Завдяки поняттям абстрактне мислення характеризується як узагальнене відображення дійсності і водночас як спосіб її мисленнєвого констатування [353]. Будь-який окремий предмет, явище, факт, дійство пізнаються на значеннєво-смісловому фундаменті певного загального поняття як окремо окреслена буттєва сутність у загальному часопросторі реальності.

Сутнісна характеристика предметів деякого класу, що оприявнюються на певному рівні пізнання, постає засновком якісного розуміння специфіки цих предметів, але лише тією мірою, якою дана типологічна своєрідність відома суб'єкту пошукової активності на приявному етапі розвитку знань. Виходячи з цієї сутності, є змога пояснити відомі загальні, специфічні, не випадкові для даного предметного кола ознаки. У процесі подальшого розвитку знання про відповідно поіменовані упредметнення відкриваються їх нові риси-якості, укорінені властивості, їхні можливі й актуальні співвідношення з іншими предметами дійсності чи мисленнєвими образами. В результаті пошуку супідрядних зв'язків предметного поля когнітивного пошукування відбувається проникнення у “глибшу” сутність цих предметів, здійснюється відкриття таких їх ознак, що організують нові – імовірно-предметні – обрії пізнання [61, с. 122].

Основні, істотні ознаки предметів деякого виду становлять підґрунтя їх якісної специфіки, оскільки зумовлюють усі інші загальні (сукупні) й унікальні для даних предметів риси-якості. У разі конкретизації предметної дійсності у понятті, доцільність його використання має причинний або цільовий характер, натомість у разі поіменування абстрактних об'єктів – структурний або функціональний засновок. Але в будь-якому випадку сукупність основних ознак у поєднанні із законами певної сфери застосування понять для оперування фактами та явищами дійсності формується за правилами і принципами логіки. Сутність предметів того чи іншого виду становлять зазвичай ознаки, недоступні спостереженню, вони виявляються теоретичним способом саме у результаті побудови й обґрунтування теорії, що докорінно пояснює відомі риси-якості предметів пошукового інтересу.

В системі пізнаних ознак певного виду виділяються: 1) основні, істотні характеристики конкретних предметів дійсності, що становлять їх сутність; 2) похідні – зумовлені основними рисами-якостями, що уточнюють сферу застосування поіменувань; 3) випадкові або ситуативні ознаки, що мимоволі виринають за конкретних обставин і специфіки формовиявів окремих предметів реальності. Похідні ознаки характеризуються як природно властиві предметам, оскільки продукуються сутнісними рисами-якостями як категорійними атрибутами.

Істотні властивості належать предметам фактично, і завдяки їм похідні ознаки виокремлюються у понятті шляхом виконання процедури локального змістовлення об'єктивної реальності. Тут йдеться про логічну обов'язковість поняттєво-категорійного структурування і систематизації певного кола предметної дійсності [93]. Ситуативні особливості здебільшого використовуються дослідником контекстуально з позицій їх відповідності мінливим станам довкілля, плинності обставин задіяння предметів відповідно до його пошукового інтересу. Якщо сутність предмета означена, то виявляється, що одні ознаки беззаперечно цілковито належать йому, а інші є

випадковими у зв'язку з перманентними метаморфозами зафіксовані у площині теоретичної чи емпіричної свідомості науковців світу.

Сукупність усіх можливих ознак, які можуть бути виведені з масиву даних (емпіричних чи умоглядних), слід назвати повним змістом поняття, що тлумачиться як окрема систематизована цілісність конкретного знання. Точніше кажучи, поняття перетворюється у систему знань через виявлення ознак, що становлять фактичний або логічний зміст предметної дійсності. Інакше кажучи, розрізняються поняття як смислонаповнення загального поіменування предметів дійсності і як система раціональних знань. Загалом постання концепту “поняття” як умістовлення словесного знаку організується шляхом виділення найсуттєвіших його складників (ознак, властивостей, характеристик та ін.), що воедино означають обсяг і якість предметів, поіменованих цим словом.

Поняття як система знань – це сукупність відомих нам як основних, так і поодиноких ознак, мислимих у поіменуваннях об'єктів довкілля, а також чітке усвідомлення того, в яких конкретних формовиявах раціоналізованої думки (концепція, гіпотеза, модель, теорія, парадигма) насправді існують ці узагальнені у понятійному вигляді-відображенні предмети. Зауважимо, що для характеристики цієї системи варто звернутись до витлумачення змісту поняття як системи ознак, тоді як співвідношення між поняттєвими умістовленнями варто інтерпретувати через осяжність інформації про мислимі в понятійному полі предмети, що репрезентуються у формі предиката [61, с. 159].

У науковому пізнанні понятійна форма мислення використовується здебільшого як спосіб узагальнення об'єктів деякого класу, що розглядається у смисловому контексті поіменування певного обсягу предметів когнітивного інтересу дослідника. Така функція поняття важлива для забезпечення визначеності мислення як умови-чинника однозначності вживання виразів мови. Понятійне мислення залучає у свідомість особистості константні поіменування з окресленими – значеннєвими та смисловими – межами їх

застосування. Сама ж ця мислєдїяльність здатна децентралїзуватись, спроможна синергїйно задїювати рїзноплановї операції думання, здатна правильно формувати логїчні класи, ідентифїкуючи об'єкти дослідження, погоджуючи обсяг і зміст понять з ситуативною мінливістю їх грамотного мовленнєвого вжитку.

Поняття формується у процесі пізнання дійсності через соціальне та особистісне практикування дослідника, його досвід, потужну роботу думки у сходженні до обрїїв пізнання істини. Найбільш простою формою розвитку поняття є розширення його фактичного змісту як складника деякої теорії. Оскільки фактичний зміст поняття залежить від певної множини знань, то можливе його розпросторення разом із поглибленням наукового, дисциплїнарного чи суто прикладного знання, тобто в результаті розвитку самої теорії, у складі якої опрацьовується конкретне поняття [237]. Саме поняття по суті не змінюється, залишаючись тим самим змістовно стабільним, зберігаючи своє основне значення, але розширює межі і простір свого застосування, або стає всеохватним за обсягом у своєму категорійному вимірі.

Узагальнення деякого поняття до висот максимальної абстрагованості від дійсності становить операцію утворення з нього певної множини – категоризацію, що підсумково оформляється із більш широким обсягом як категорія. Цей перехід здійснюється шляхом певного послаблення – розмивання в ідеальному світі свідомості змістовності самого поняття. Потреба в узагальненні понять, що породжують категорійний лад науки, у т. ч. психології, виникає, зокрема, за потреби узагальнення формулювань законів і закономірностей. Ось чому категорія у психології – це всеохватне поняття, яке відображає універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності до суб'єктивного засвіту, загальні принципи-засновки розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ [377, 378]. Категорійна доладність (систематизація понять) є складовою психїчної активності особистості, що визначає процедури її розумової актуалїзації, де категорії завдяки

можливостям дешифрування самі стають носіями програмної організації мислєдіяльності.

Розподіл понять – це операція дроблення обсягу цілісного поіменування на підкласи, що являють собою види предметів, мислимих у цьому понятті. Але в даному випадку розподіляється не саме поняття, а його обсяг або діапазон мовленнєвого застосування. Однак конкретне виділення видів предметів здійснюється у відповідних поняттях, кожне з яких є результатом обмеження первинного його поіменування. Отож сама процедура дроблення може бути охарактеризована як процес виявлення можливих видових ознак поняття. Мета такого розподілу полягає в тому, щоб виділити всі допустимі види предметів за чіткими критеріями, а це, своєю чергою, потрібно для здійснення систематичного переосмислення окреслених у понятті субпредметів. Дана аналітична робота є одним з істотних етапів розвитку когнітивної сфери особистості, за якої здійснюється конкретизація поняття і відбувається розкриття його змістовної сутності. Розподіл має неабияке пізнавальне значення, адже більш істотними є характеристики предметів, які слугують підставами цього поділу [61, с. 204].

Вибір підстави для аналітичного розгляду предметного кола пошукувань зазвичай залежить від конкретного пізнавального завдання, у зв'язку з яким виникає потреба “подрібнення” понять. Даний пізнавальний прийом називається класифікацією, що утримує операції первинного і вторинного понятійного поділу (“дроблення” обсягу деякого вихідного поняття, подальший аналіз отриманих при цьому компонентів і т. д.). Тож загально визнана процедура класифікації проходить за принципом мисленнєвого розподілу вихідних понять у зв'язку з вирішенням того чи іншого конкретного завдання, а його результати фіксуються і зберігаються у певному сегменті (тієї чи іншої царини науки) загального фонду людських знань.

Розподіл обсягу поняття на види, а відтак і класифікація тих чи інших предметів, здійснюються за чіткої диференціації їх істотних характеристик

(ознак). Однак ознаки можуть бути суттєвими чи визначальними та неконститутивними, зокрема вживатися у специфічному їх сенсі. Наприклад, поняття “концепт” у філософському тлумаченні утримує смисл і значення поіменування, у соціально-психологічному – патерн конкретної культури чи суспільства, а у філологічному – стійку мовну чи авторську ідею, що має традиційний вираз [125]. Тож у даному разі визначальним принципом формування означення є специфічно усталене ставлення конкретного суб’єкта-дослідника (або професійного загалу) до подій, явищ, фактів, предметів дійсності, що функціонує на основі порівняння їх з попередніми знаннями і досвідом. Залежно від того, яке саме понятійне поле задіюється при визначенні суттєвості ознак, розрізняють класифікації природні і штучні.

Визначення є логічним способом установлення або уточнення зв’язку мовленнєвої фонетики з тим, що воно позначає як мовний вираз. Цей спосіб полягає у приписі висловам деякого сенсу (або уточнення, поглиблення наявного сенсу), який виділяє те, що повинно бути предметним значенням цього виразу. Знакова форма, що виражає смисл, умістовлення чи сутність предметного означення – дефініція (визначення) – позначає виразність мовного знаку (слова). Це може бути одиничне поіменування, загальна назва, предикат або ж пропозиція. У лінгвістиці вирізняється розподіл на визначення: номінальні і реальні, явні і неявні. Номінальним є визначення, котре поіменовує предмет та описує його загальне значення, а реальним те, що розкриває суттєві ознаки цього предмета. Явні визначення завжди чітко і влучно вказують на конститутивні риси-якості предмета, а неявні конструюються з допомогою посилань на співвідношення предметів, їх опис, характеристику, порівняння, розрізнення тощо. Через дефініцію вираз думки набуває умістовлення і практичного значення [61, с. 218].

Окрема думка як явище психологічне є нічим іншим як предметною дією осмислення дійсності, перенесеного у внутрішній, розумовий план та оприявного надалі у внутрішній мові. У площині розумових операцій предметний зміст дії представлено не чуттєвими образами, а лексичними

значеннями мови, яка опосередкована знаками (літерами) і формулами (словами). Тому все мислиме постає в самоспостереженні не у вигляді чуттєвої картини (предметів, звуків мови або звукових артикуляцій), а у вигляді мовних значень без їх звукового виголошення і мовної розподільності, у формовияві потаємних “лакун свідомості” або “позаобразного мислення” [332, 338].

Усім знаковим системам, які слугують висловленню думки, притаманні загальні властивості, які називаються мовними універсаліями. Вони необхідні для фіксації й опису абстрактних образів, які можна виокремити в окремі поняття шляхом розрізнення їх сутнісних ознак. Чи не найважливіша з них – відкритість мовної системи, яка уміщує не тільки потенційну нескінченність безлічі знаків, а й безмежність морфологічних і синтаксичних правил утворення чи можливого моделювання нових знакових форм висловлення думки. Вільне комбінування, формування нових одиниць мови вимагають наявності в семіотичній системі синтактики, тобто доладності правил, відносно яких з елементарних знаків можна послідовно утворювати більш складні [366]. У мові синтактика втілена у морфології і синтаксисі. Завдяки їм словосполучення і пропозиції можуть мати сенс, що не зводиться до значень окремих слів. Принаймні синтактика дозволяє описувати події-явища реальності без введення нових знаків (морфем або слів) і таким чином полегшує виконання пізнавальної функції мови.

Особливу роль у процесі абстрактного мислення і фіксації його результатів відіграють універсалії семантичного рівня мови як сфери значень і смислів. На відміну від синтактики, що являє собою комплекс правил оперування поняттями, семантика є системою сутнісних характеристик одиниць мови і взаємозв'язків між ними. В семантичному трикутнику Ф.Л.Г. Фреге “знак – смисл – значення” кожен компонент відіграє непересічну роль у формуванні цілісного сприйняття-розуміння поняття [366]. Так, під значенням у рамках його системи уявлень розумілася предметна ділянка або співвіднесення поняття з певним поіменуванням,

смісл тлумачився як сутнісний уміст простору його застосування, а знак поставав самим словом чи фонемою. Тобто слово (поіменування) має смислове навантаження і називає предмет (денотат, референт) у певному значенні, що є сигніфікативним відображенням поняття.

Важливою мовною універсалією є синонімія, що допомагає розкрити глибинну сутність понятійного кола пошукувань дослідника і сприяє пізнанню в цілому. У широкому сенсі синоніми – це наявні у мові знакові форми (не обов'язково лексичні), що мають однакове або близьке значення. Вони дозволяють широко тлумачити, роз'яснювати семіотичну вагомість одного знака (слова, поіменування) за допомогою інших, а також наділяти висловлення власних думок доладністю, чіткістю, об'єктивністю. Особливо важливі синонімічні шереги у соціономічних науках (породжують “свободу” думки), що на рівнях сфер їх використання, конотаційних зв'язків, частотності вживання, міжпредметної сполучуваності організують пізнання як форму досконалого долучення до дійсності і буття [338]. Загалом мовні універсалії (зазначений перелік далеко неповний) покликані фіксувати широкий спектр результатів людської мислєдіяльності. На їх основі вибудовується категорійно-поняттєвий апарат будь-якої науки, що призводить до об'єктивно істинних пошукувань.

Текст володіє дивною здатністю викликати в людській свідомості певні уявлення, можливістю впливати на особу інтелектуально й емоційно. Але, з іншого боку, скільки б людина не аналізувала текстовий масив, вона не знайде нічого такого, що могло б пояснити цю його здатність. Більше того, матеріал тексту може позначатися значними варіативами його викладу, нічого змістовно не змінюючи та повністю зберігаючи свою сутність і диспозицію бути зрозумілим. Психологічна готовність свідомості суб'єкта пізнання розуміти текст опосередковується смисловим навантаженням на вживані терміни, що знаходяться в чітко окреслених взаємозв'язках і співвідношеннях у тезаурусі конкретного дослідника як особистості та індивідуальності.

Науковці філософського табору думки стверджують, що недостатньо для рефлексії пізнання лише суб'єктно-об'єктного взаємозв'язку свідомості дослідника та понять науки, вони віднаходять нові шляхи поглиблення, переосмислення категорійної доладності у пошукуванні істини, доповнюючи їх суб'єктно-суб'єктивними стосунками, тобто відносинами між “Я”, “Ти”, “Інший”. Ці проблеми досліджувалися, зокрема, Л. Фойєрбахом, М. Бубером, М.М. Бахтіним, М.С. Біблером, Г.О. Баллом, кожен з яких прагнув показати перш за все, що звернення до “Ти” або “Іншого” дозволяє розкрити сутність “Я” [28, 48, 277]. Для Л. Фойєрбаха людська сутність виявляється лише у спілкуванні, в єдності людини і суспільства; М. Бубер переконаний, що до особистісної цілісності ні індивідуалізм, ні колективізм пробитися не можуть, тому тільки відношення “людина – людина” є фундаментальним фактом екзистенції, коли “Я” стає собою лише через відношення до “Ти”; для М.М. Бахтіна жити – значить брати участь у діалозі зі світом.

При традиційному аналізі суб'єктно-об'єктивних відносин, як правило, передбачається, що об'єкт є буттям, суб'єкт всього лише занурюється у нього, хоча є сущим; об'єкт ототожнюється з реальністю і розглядається як гарант істинності (об'єктивності) знання, а суб'єкт ніби не має реального існування (постулати соліпсизму), тож не володіє чітким знанням [277]. В даному аналітичному вимірі знання розглядаються як щось опосередковане, сприйняте і засвоєне свідомістю у вигляді понять, вражень, думок, ідей, переконань.

Ще І. Кант уперджував існування об'єктивного знання, котре не зводиться до чуттєвого чи емпірично вивіреного пізнання, хоча й відзначав проблеми “об'єктивного” спостерігача й наукового підходу до досягнення істини. Згідно з його теорією пізнання об'єктивно дане в суб'єктивному через апріорне знання [98]. Надалі подібні роздуми підлягали обговоренню у рамках методології як науки з віднаходження оптимального шляху до вирішення проблем істинності. З одного боку, закономірності пізнання

формулюються суб'єктивно, але самі ці закони існують поза актом людського теоретизування.

Знаний методолог і фундатор епістемологічного підходу до пізнання К. Поппер [208] чітко визначив позицію, за якою не слід змішувати засновки індивідуального пізнання і закони розвитку науки в цілому, що ведуть до об'єктивного знання. Він визначав істину як утвердження і самототожність знання у власному бутті, тобто як відповідність (даність) знання буттю.

Введення понять “знак”, “значення” і “смысл” принципово змінює структуру пізнавальної діяльності, по-перше, у форматі обов'язкового врахування при розгляді понятійного вмісту думки мовного значення, по-друге, в актах перебудови всієї структури розгляду когнітивної діяльності, введення в неї таких параметрів, як значущість, вагомість, доцільність, сенс, референція тощо, і, по-третє, в умістовленнях самої мови, які з урахуванням понятійного мислення як контекстного чинника набувають специфічних рис. Позначена у мовленні річ трансформується в об'єкт пошукового інтересу, споглядання й рефлексії. Здійснюючи акт референції, мовець репрезентує інтенційність власної думки у формовияви конвенційних мовних знаків, описуючи тим самим онтологічні засновки світу. Шифрування (кодування) і розшифровка (декодування) смислонаповнення думки відбувається залежно від вживаного контексту знакової форми (вислову), ці операції “ув'язують” семантику і смысл у єдине мереживо знання [251]. Загалом знакові системи фіксують смисли, які є носіями культурних патернів, соціального досвіду і вселюдського знання.

Звичайно, однозначної інтерпретації співвідношення смислового вмісту застосування певної понятійної системи та її значення бути не може, бо саме значення розуміється по-різному: як лексичне, граматичне, предметне і експресивне; в аспектах значущості знакової форми (слова), мовлення і тексту (дискурсу); у вимірах взаємозв'язку сутнісного вмісту (фігури) висловлювання і контексту (фону) тощо. Смысл передбачає організацію вдумливої рефлексії, усвідомленого та відповідального руху-поступу думки

до досягнення наскрізної ідеї всього проголошеного. Однак деякі найбільш істотні аспекти цих співвідношень варто шукати у співзалежності (супідрядності) сутнісного вмісту поняття (смыслепоповнення) і двоїстого статусу значення, яке репрезентує як власне лінгвістичний зміст (значення містить висловлювання, роз'яснення, дискурс, тлумачення тощо), так і розумовий, мисленнєвий формовияв (сприяє концептуальному розумінню дійсності). Бівалентність значення постає, з одного боку, всеосяжною, стійкою ознакою всіх підсистем мови, а з іншого – дозволяє описувати дійсність у її конкретних, унікальних проявах [139].

Організація смислів невід'ємно пов'язана з часопростором їх зреалізування, коли мисленнєва робота класифікує категорійні співвідношення, структурує когнітивні матриці, систематизує динамічні процеси свідомості, визначаючи тим самим доцільність психічної активності загалом. Тож варто виділити предметне (значеннєве) і смислове поля мовних (знакових) виразів, де під першим розуміється фокусна спрямованість свідомості на референційний аспект розумової роботи, а під другим – системна миследіяльність, яка дозволяє досягнути дослідникові потаємні лакуни світобудови.

Співвідношення компонентів понятійно-категорійного апарату дослідника зазнає значних трансформацій залежно від специфіки об'єкта пізнавального інтересу. Так, словесно можуть позначатись не предмети довколишньої дійсності, а абстрактні поняття, що мають глибокий смисл і ґрунтовне тлумачення, в той же час наповнення деяких слів-поіменувань мінімізоване через їхню статистично уточнювальну роль у поданні масиву когнітивного матеріалу. Смиловий зміст знакової форми – це його властивість фіксувати, репрезентувати, пояснювати певні сторони, риси-якості, характеристики об'єкта пізнання, що визначають сферу застосування знака (поіменування) [246]. У науці таке смислове навантаження і є поняттям. Тож наукове поняття – це точка перетину значеннєвого і смислового вмісту поіменування, що цілісно описує всі рівні категоризації

дійсності, починаючи від слів-позначень буденної мови і завершуючи концептуальним, теоретичним осмисленням світу.

Мірилами-засобами можливих свідомих трансформацій світу постають ідеї особи, в яких відображені явища дійсності не тільки в існуючих, а й у бажаних чи потрібних формовиявах. Наукове дослідження безпосередньо спрямоване на пошуки тих форм, згідно з якими світ повинен бути змінений (удосконалений), тому воно приводиться в рух волінням суб'єкта цілеспрямованої діяльності. Скажімо, відомо, що за загальним характером цілей наукові дослідження умовно поділяють на фундаментальні і прикладні. Перші спрямовані на глибоке пізнання реальності без урахування утилітарного ефекту від подальшого застосування знань, на аналіз непізнаних явищ і пошук нових пояснень (теорій); другі націлені на використання наявних наукових знань задля побудови технічних об'єктів і вирішення різноманітних практичних проблем, що постають перед людством. Тож наукові знання конче значущі людині передусім для реалізації ідей світоперетворення й особистого самовдосконалення.

Процеси поглиблення і подальшої трансляції знань забезпечують передачу змістовних повідомлень, які виражають внутрішню переконаність особистості у їх вагомості для наукової спільноти чи пересічного загалу. Переконаність постає певною проміжною ланкою між знанням і практичною дією, вона не тільки і не просто є досвідна інформація, а становить запліднене волею, почуттями і переживаннями знання, в якому беззаперечно впевнений суб'єкт пізнавальної активності. Однак власних знань окремої людини в тій чи іншій царині не завжди достатньо, щоб лише на них сформувати власне переконання в істинності окремої ідеї і доцільності плану її подальшого зреалізування. Тому вона змушена виходити за межі своїх переконань, критично їх зважувати, рефлексивно оцінюючи дійсність, опрацьовувати знання інших. Отож внутрішня переконаність, упевненість в істинності знання і правильності практичної дії не просто потрібна, а становить квінтесенцію її олюдненої присутності у світі, її буттєвість.

Переконаність слугує виробленню чітких, однозначних рішень і спонукає людину до рішучих вольових дій у їх здійсненні. Вона дає змогу обстоювати власні оцінки, судження, погляди на закономірності і принципи світоустрою, встановлювати факти-явища життя і робити на цій основі зважені узагальнення. В цілому науковці-психологи сходяться на думці, що переконання – це органічна єдність знання як засновку прийняття рішень, позитивне (наповнене сенсом) особисте ставлення до цього знання та його співвідносність (сміслове наповнення) зі здобутками людства [90]. Врешті-решт переконання здатне допомогти особистості усвідомлено й осмислено співдіяти зі світом, враховуючи й узгоджуючи її поведінку-вчинення з об'єктивним плином актуальних подій самісного буття.

Підсумовуючи здобутки параграфу у тлумаченні понятійно-категорійного ладу смисложиттєвої сфери особистості, можна виділити три основні дефініції – значення, смислу і сенсу. Смишли, на відміну від значень, що відносяться до об'єктивної реальності (Б. Рассел [219]), належать суб'єктивній, а сенси – суб'єктивній. Тобто смисли існують не самі по собі, а у контексті висловлювання (живого мовлення), тоді як сенси – тільки у свідомісній актуальності (буттєвості) особистісного світу.

Висновки до третього розділу

1. Особистість – це онтофеноменальна даність, спосіб оприявлення людської екзистенції у світі, котра формовиявляється у системі індивідуально-психологічних характеристик (процесів, станів, рис-якостей, здібностей, тенденцій), упередметнюється в учинковому діянні, охоплюючи ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти-складники вчинення, ознаменовується зреалізуванням особистісного ресурсу в русі-поступі особи до смислових обрїїв життєактивності, в репрезентації-творенні ціннісних орієнтацій, інтенцій і потенцій самопізнання й самовдосконалення. Холістичне дослідження життєвого шляху становлення особистості дозволяє збагнути весь безмір організаційних компонентів її свідомості, зрозуміти

суть і вловити зміст процесу осмислення людиною повсякдення та досягнути принципи власного самоздійснення.

2. Пізнання власного Я – багатогранний процес віднаходження людиною свого місця у світі зі спробою осягнення своєї унікальної сутності, що викристалізовується у духовних домаганнях і пріоритетних життєвих пориваннях, учинково підтверджених вартісних орієнтаціях, вособистіснених сенсах і всезагальних, але самісно прийнятих й опрацьованих смислах. Звідси висновуємо, що істинне призначення людини як особистості – прагнення самісної екзистенції, тобто повноцінного проживання, через яке особа пізнає себе і світ, утверджує власне майбуття теперішньою присутністю й укорінює засади духовності прийдешнього. Становлення людини у досягненні самості як вищого ступеню її розвитку передбачає її смисложиттєве зорієнтування як особистості, чим уреальнює рух-поступ до самовдосконалення через систему сформованих вартісних уподобань, суспільних настановлень, життєвих сенсів і буттєвих смислів у їх більш-менш збалансованому взаємодоповненні.

3. Інтегральним результатом пізнавальної активності особистості є світогляд – система знань, уявлень, переконань, практико доцільних настановлень людини, які регулюють її ставлення до дійсності та впливають на вибір напрямків, процедур і засобів діяльності та якість учинків. Він становить основне ядро особистості, тому що формує підґрунтя для намірів і планів, окреслює вагомі життєві домагання, продукує цінності та норми її поведінки, переконання і життєву позицію. Світогляд є насамперед способом тлумачення, інтерпретації феномену буття і водночас формою його духовного опанування та розуміння, а тому в ньому реально фіксуються знання та уявлення людини про світ, а також про плідність її власного індивідуального та суспільного життя. Світогляд – це квінтесенція конкретно уявлених знань про дійсність, які розкриваються на підґрунті персоніфікованих принципів, закономірностей та ідей, вироблених особою на певному відтинку її індивідуального часу. На основі світогляду формується картина світу – складноструктурована цілісність, особлива форма

систематизації знань, якісне узагальнення і категорійний синтез різнопланових уявлень особистості про об'єктивну реальність і не проявлену (метафізичну) дійсність.

4. Світогляд – це єдність знань і переконань, розуму і віри, емоційного й інтелектуального, оцінок і норм, світовідчуття і світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, суто індивідуального, психодуховного і суспільного, психосоціального. Водночас світогляд як серцевинна ланка взаємовідносин людини зі світом – це передусім свідоме ставлення особи до дійсності, яке охоплює її теоретичні знання, оцінкові судження практичних зусиль і рефлексію життєдіяльності. Всі світоглядні елементи породжують цілісну систему уявлень-образів про загальні властивості, принципи і закономірності існування об'єктивної реальності в синергійному поєднанні з суб'єктивним їх баченням. Світогляд особистості також постає формою суспільної свідомості суб'єкта діяльного повсякдення, через яку вона сприймає, осмислює, оцінює світ, визначає своє місце у ньому. Це система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс та наскрізну мету життя, які у взаємодоповненні визначають горизонти самовдосконалення людини та органічно задіюють її ритміку суспільно значущих мислєдіяльності і вчинення. У сутнісному вимірі екзистенціювання світогляд є цілісним сприйняттям особистістю законів, принципів і формовиявів буття, узагальнювальним осмисленням засадничої місії та призначення свого життя, віднаходженням нею віхових смисложиттєвих орієнтирів кожного моменту повсякдення.

5. В інтегративно-особистісному підході Г.О. Балла методологічно найбільш влучним видається психологічне тлумачення особистості, за котрим у психічному уzmістовленні людини викристалізуються спектральні властивості культури довкілленневого суспільного загалу, що й формує в ній названу системну якість. Саме через культуру як сукупність невід'ємних, атрибутивних характеристик самої індивідуальності психологічно уконкретнюються сутнісні ознаки особистісного світу людини,

передусім її смислоаксіологічні та онтофеноменологічні риси-якості, що слугують засобами-ресурсами реалізації нею функцій повновагового суб'єкта культури. Науковець, звертаючись до етико-психологічних проблем постання людини як суб'єкта розбудови культури суспільства, зважливо і чітко аргументує доцільність обрання особою моральних пріоритетів життєдіяльності, що відіграють істотну роль у становленні, розвитку й реалізації сенсу життя самої людини. За цих умов особистість здатна повною мірою усвідомлювати свою суб'єктність (рефлексувати власний внутрішній світ) і нести цілковиту відповідальність не тільки за виконання дій під час руху-поступу до певних життєвих звершень, а й за свідомий, зважений вибір самого шляху, причому з урахуванням нормативів і спонук принаявного культурного загалу.

6. Культура є сукупністю тих засобів і наскрізних характеристик людини і суспільства, котрі забезпечують постання і перманентний розвиток духовності як ментального засновку пам'яті людства та суспільно значущих форм учинення конкретної особи як остову її самоздійснення в акті життєвої екзистенції. Культура, поєднуючи ці дві складові підсистеми (вселюдський та індивідуальний), виявляється у спроможності особи бути автономним носієм загальнолюдського досвіду й історично вироблених людством форм поведінки і діяльності. Сама ж культура як інтегральний продукт реалізації особистісних ресурсів, збагачується індивідуальностями, чия творчо-пошукова сила потенціює активність людини на шляху до її самовозвеличення в екзистенційних вимірах буттєвості. Ця непересічність (унікальність, автентичність, конгруентність) представників людства розвивається їх внутрішнім, сутнісно особистісним, світом як осередням психодуховної модальності й онтофеноменальною присутністю "тут-і-тепер" людського життя.

7. Система сенсів і смислів, що досягається людиною у процесі повсякденного життя, відіграє роль того взірця-мірила особистісного самозростання, котре засвідчує безмежні горизонти її можливого

повномірного самореалізування. Ця система формовиявляється у спрямованості людської свідомості (інтенційності) на конкретний об'єкт дійсності, що постає вагомо значущим орієнтиром в обранні принципів, методів, способів дій, поведінки, діяльності, вчинення, породжуючи цільові домагання до одухотворених самовиявів особистості у конкретному плинні її життєвих ситуацій.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [298, 300, 310, 330, 322, 323, 327].

У третьому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [2, 4, 6, 7, 8, 9, 14, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 42, 48, 52, 61, 62, 63, 66, 67, 72, 73, 79, 82, 83, 90, 93, 97, 98, 112, 114, 116, 123, 124, 125, 127, 137, 139, 140, 141, 161, 170, 175, 176, 177, 178, 187, 188, 190, 200, 208, 212, 213, 219, 220, 221, 225, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 257, 258, 263, 266, 269, 271, 274, 275, 276, 277, 279, 288, 289, 290, 301, 309, 313, 318, 322, 323, 331, 332, 338, 348, 353, 355, 356, 358, 363, 366, 367, 368, 371, 377, 378, 391, 393].

РОЗДІЛ 4

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ У ПІЗНАННІ СМИСЛОСФЕРИ ЛЮДИНИ

4.1. Методологічні акценти стосовно генези психологічного знання як рефлексивного осмислення дійсності

Сьогодні існує деяка плутанина у визначенні змісту і наповнення терміна “методологія”, який, з одного боку, означає контури упорядкування знань, продуктів мислення і соціального досвіду людства, а з іншого – постає засобом здійснення рефлексивної мислєдіяльності у пізнанні дійсності. Насамперед методологія покликана оптимізувати рух-поступ у розумінні смислу речей, явищ, подій і фактів довкілля в багатоманітних контекстах відношень людини і світу, що вочевидь стосується й царини психологічного пізнання, котре характеризується як певними можливостями мислєдіяльного втілення, так і реальним виконанням спроектованого задуму у форматі об’єкт-спричиненого цілеспрямованого пошукування.

Становлення психологічної науки в історичному осягненні її сутнісної характеристики були закладені Б.Г. Ананьєвим, Л.І. Анцифєровою, І.Г. Бєлявським, Л.С. Виготським, П.Я. Гальперіним, А.М. Ждан, Г.С. Костюком, А.В. Петровським, В.А. Роменцем, С.Л. Рубінштейном, П.Р. Чаматою, М.Г. Ярошевським. Значний внесок у розвиток наукової методології здійснили М.М. Бахтін, Г. Башляр, В.І. Вернадський, Т. Кун, І. Лакатош, К. Поппер, П. Фєєрабєнд, Е.Г. Юдін та інші видатні вчені. Спроби поєднати методологію і психологію намічені у роботах Г.О. Балла, М.С. Гусєльцевої, В.А. Роменця, П.А. М’ясоїда, О.М. Ткаченка, А.В. Юрєвича, Г.П. Щєдровицького та ін. На сьогодні особливого гостро постає проблема методології психологічних досліджень у зв’язку з бурхливим розвитком усіх сегментів наукових зрушень, віднаходженні принципів, методів, способів, форм і засобів, що лежать в основі пізнання

дійсності та відтворення її в миследіяльності на вищих рівнях теоретичного осмислення й свідомісного узагальнення.

Новітнє бачення проблеми парадигмальних досліджень у психології розкривається у напрацюваннях А.В. Фурмана та його наукової школи (передусім у роботах Я.М. Бугерко, А.Н. Гірняка, І.С. Ревасевич, О.Є. Фурман, О.М. Хайруліна, С.К. Шандрука, О.Я. Шаюк та ін.), що дає змогу методологічно аргументувати евристичність багаторівневих психологічних пошукувань, обґрунтувати доцільність застосування методологування в означенні віхових засад історико-психологічного пізнання, які, своєю чергою, дають змогу холістично осягнути дійсність і людину в їх онтофеноменальній єдності. Названа наукова школа намагається чітко і цілісно окреслити генезу психологічного знання в контексті парадигмальних досліджень, обґрунтувати доцільність застосування філософсько-психологічної методології в організації самого пізнавального процесу, визначити загальні орієнтири професійного методологування як засадничого атрибуту миследіяльності фахівця соціономічного амплуа.

Сучасний світ постійно ускладнюється, оскільки невпинно розвивається людський розум, що сприяє збільшенню обсягу інформації, зростанню мережива соціальних зв'язків. Процес усвідомлення суб'єктом оприявного світу, рефлексивна позиція щодо власного сприйняття довкілля й свого місця в ньому породжують істинне знання про об'єкти і явища навколишньої реальності та внутрішньої дійсності. Крім того, розвиток людського знання про світ як перманентний рух-поступ до його сутнісного осягнення завжди опосередкований результативністю попередніх особистісних діяльностей, тобто набутим досвідом цілеспрямованої та узасібленої (інструментальної) миследіяльності, на кшталт того, як розвиток людства опосередковується продуктами суспільної практики, за допомогою яких встановлюється історична спадкоємність поколінь.

Знання, якими володіє людина, значною мірою формують її як суб'єкта пізнання. Наскрізна проблема методології психологічної науки виявляється в

фундаментальних принципах з'ясування механізмів відображення й узагальнення практики осягнення дійсності, причому таке усистемлення має складний характер, адже здійснюється, по-перше, у площині особистісної мислєдїяльності і, по-друге, в актах безпосереднього практикування упредметненнями власної свідомості, тобто на рефлексивному рівні когнітивних пошукувань. Це призводить до того, що через рефлексивну позицію до обґрунтування науково-психологічних зрушень формулюється низка загальних теоретичних положень щодо глобальних характеристик пізнання, його законів, принципів, засновків, засобів здійснення тощо.

Вперше питаннями рефлексивного опосередкування пізнавальної активності зацікавився Сократ, який стверджував, що осягнути світ людина може тільки через самоосмислення. У сфері індивідуальної свідомості рефлексія формовиявляється у психологічній інтроспекції як методі-принципі суб'єктного самопостереження за моментами власної активності: думками, образами, почуттями, переживаннями, актами мислення тощо [382]. В галузі суспільної свідомості вона стає засобом виділення колективних структур-архетипів з теоретичного освоєння дійсності. Рефлексія постає основним засобом виділення й осмислення методів і механізмів формування філософського та наукового знання.

Традиційно під рефлексією розуміється певний підхід до аналізу свідомості, або оцінно-об'єктивоване відношення суб'єкта до психічного простору власного "Я". Основа рефлексії – безмежна довіра до розуму та його здатності прояснити внутрішні і зовнішні змістовлення на основі мисленнєвої активності. Кожний акт індивідуального пізнання проходить через саморозуміння, тобто неявне, інтуїтивне знання людини про саму себе, або ж рефлексію (самоусвідомлення) своєї буттєвої сутності як суб'єкта психічної активності. У цьому випадку особистість аналізує власні переживання, осмислює потік свого психічного життя, намагається з'ясувати сутність свого "Я" у співвідношенні з запитам зовнішнього середовища. Питання передумов пізнання, з позицій І. Канта [97], – це насамперед

питання історичної рефлексії, яка безпосередньо впливає на індивідуальну свідомість особистості у акті об'єктивації знань про себе і світ.

Дослідження, спрямовані на визначення особистісного аспекту саморозуміння, зацентровують увагу на активізацію принципу розвитку особистості, згідно з яким рефлексія забезпечує самоорганізацію і самообілізацію особистості в різних умовах її життєздійснення. Вона постає процесом осмислення особистісних домагань стосовно повномірної реалізації власного потенціалу у повсякденні існування та розглядається через призму переоцінки людиною своєї внутрішньої суті, що спрямовує пізнання людини на свій внутрішній світ.

Самопізнання як результативна складова психологічної рефлексивної позиції стосовно власного Я – це сума інформації про себе, уявлена в індивідуальній свідомості [106]. Осягнення людиною власного єства і життєвих запитів пов'язане з саморозумінням, яке тлумачиться як свідомісно спрямований процес самоспоглядання і подальшого глибокого розуміння особою своїх думок і почуттів, поведінкових стратегій і стилю взаємодії з довкіллям.

У своїх працях В.О. Лекторський [137] розрізняв рефлексію (теоретичний розгляд об'єктивованих форм пізнавальної діяльності та її результатів) і самосвідомість (здійснюваний у свідомості окремого суб'єкта життєдіяльності акт самовідображення). Дане розмежування пояснюється тим, що рефлексія функціонує безпосередньо в когнітивних актах-дійствах, а її формовияви організуються у психічних процесах відображення світу і власного засвіту (самосвідомість) як однієї з форм пізнання. Рефлексивний процес – це діяння-поступ, що виявляється в усвідомлюваному цілеспрямованому характері мисленнєвої активності дослідника (в нашому випадку соціономічного фаху) в осягненні певної предметної області цілісного об'єкта пізнання.

Критичний аналіз рефлексії конституює проблему відстороненого об'єктивованого споглядання дійсності як особливого предмета науково-

психологічного дослідження, яке виконує принаймні дві основні функції: 1) одержання нового знання про об'єкт відображення; 2) одержання знання про саму процедуру розпізнання об'єкта. Рефлексія постає компонентом продуктивної дослідницької діяльності і, разом з тим, необхідною передумовою розвитку не тільки науково-психологічного знання, а й самого процесу пізнання.

Рефлексія це скоріше не відображення, а віддзеркалення суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, процес самопізнання – роздумів людини про те, що відбувається у її власній свідомості. Р. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю суб'єкта зосереджуватись на суті своїх думок, їх змісто- і смислонаповненні [83]. Дж. Локк виділив рефлексію як особливу психічну реальність, яка виконує функції одержання знань про внутрішню діяльність душі та її усвідомлення. Він вбачав у рефлексії особливе джерело знань – внутрішній досвід, що слугує осягненню власним розумом сутності світоустрою [149]. Рефлексія – це вміння суб'єкта виділяти, аналізувати і зіставляти з предметною ситуацією свої власні дії, поведінку, вчинки.

Широкий спектр мислєдіяльнїсної рефлексїї пов'язаний з поняттям конституювання, що дозволяє вловити багатомірні процеси формування людською свідомістю його предметних цілісностей, духовних єдностей і універсальних формоутворень [252, 338]. Конституювання – загальна теорія свідомості в аспекті кореляції між предметами і їхніми еквівалентами у свідомості. Е. Гусерль уважав, що потрібно відмовитися від побудови дедуктивних систем філософії, а також від редукції речей і свідомості до каузальних зв'язків, досліджуваних науками, пропонуючи, своєю чергою, звернення до первинного досвіду – чистої свідомості, що пізнає [79]. Така свідомість не розглядає існуюче, але звертається до сутності – можливого, апріорного у свідомості. Процес конституювання можна визначити як самовиявлення предметності у свідомості, розуміючи під предметністю не емпірично-індуктивну даність, а ейдетично-значеннєву самоданість [252].

Природну і трансцендентальну рефлексії розрізняв Е. Гусерль. Перша обмежена предметною областю повсякденного життя та специфікою психологічного досвіду, пов'язаного з особистими психічними переживаннями [80]. У трансцендентально-феноменологічному вимірі рефлексія не тільки здійснюється у принципово новому модусі досвіду, але і змінює початкові переживання шляхом розмірковування, оперування понятійним смисловим полем досліджуваного предмета чи явища. Феноменологія Е. Гусерля [78] з допомогою трансцендентальності пояснює мудрадайний мотив пізнавальної активності особи до першоджерела всякого знання як саморозмірковування суб'єкта пізнання про самого себе і про осягнення життя, в якій всі наукові формації остаточно сутнісно осмислюються. Першоджерело пізнання – чисте “Я”, навколо якого обертається вся трансцендентальна проблематика.

Феноменологічне поняття трансцендентальності можна було б визначити як радикальне самозаглиблення і самопояснення редукції суб'єктивності [252]. Редукції дозволяють здійснити поворот від сприйняття світу в природній установці до зосередження на самих переживаннях свідомості, а потім і перейти від розгляду переживань в їх унікальності до розпізнання їх сутностей.

Дослідження генези психологічної науки припускає аналіз її рефлексивних механізмів, які у поступі до істини постійно самовдосконалюються, що слугує систематичному уточненню знань. Дані уточнення в історико-психологічних дослідженнях – традиційна міра-процедура корекції відображення навколишньої реальності шляхом віднаходження адекватних ситуації основ істинності. Однією з відмінних рис сучасної психології є інтенсивна реалізація її рефлексивних функцій, націлених на пізнання механізмів самовідношення, самоспричинення, самоусвідомлення у цілісній системі світорозуміння.

Рефлексія науково-психологічної теорії розкривається в історичному лоні становлення самої думки як засновку осмислення дійсності,

розгортаючись на різних рівнях миследіяльності як ситуативно зваженому, влучно-доцільному інструменті дослідника в осягненні світоустрою. Інтелектуальна рефлексія поступу мудрості до джерел істини з історико-філософських позицій охоплює: онтологію, гносеологію, епістемологію і методологію як формовияви предметно-сутнісного усвідомлення суб'єктом пізнання власних знаннєвих здобутків.

Основні питання онтології з позицій психологічного пізнання фахівцями соціономічного амплуа першочергово стосуються розумових обдарувань та пізнавальних здатностей людини у з'ясуванні фундаментальних проблем існування людини як вінця природи і сутності буття загалом. Гносеологія утримує теоретичні засновки побудови суб'єктивних конструкцій і спричинює творення нових теоретичних схем для віднаходження критеріїв або принципів емпірії як дослідного знання. Епістемологічні засади психологічного пізнання звертаються до проблем обґрунтування істинного знання на основі феноменально-об'єктивного світоспоглядання. Методологія ж є формою саморефлексії науково-психологічних пошукувань, що центруються довкола оптимізації наукових здобутків і максимізації її результатів [382]. Для дослідника у галузі психології методологія постає не тільки інструментом "вдосконалення" пізнання, а й сферою людського самоплекання думки, в якій рефлексивна позиція до світу постає засновком його осмислення з позицій істинності.

Історичний поступ психологічної думки, як зазначає В.А. Роменець, на сучасному етапі наукових зрушень ознаменовується розумінням-поясненням сутнісної єдності людини і довколишньої реальності; водночас це злиття, своєю чергою, виявляється в подальшому комплексному проявленні психічного як особливого, самодостатнього, здушевленого утворення, своєрідної точки життя у часопросторі буття [189, с. 68]. Рефлексія світоглядних поглядів формовиявляється у ставленні людини до світу крізь суб'єктне сприйняття часопростору особистого буття й, водночас, об'єктивовану оцінку свого раціочуттєвого бачення довкілля, з допомогою

яких здійснюється віднаходження знакових систем персоніфікованого світорозуміння [253, 327].

Ця картина світу як упорядкована система знань породжує усвідомлення власної причетності до оточуючої реальності, досягнення своєї соціально-рольової активності, сутнісного розуміння взаємозв'язку явищ дійсності, творення на цій основі нових смислів та ідей, що безпосередньо пов'язані з актом учинення. Усвідомлення скоєного, заподіяного, реалізованого, здійсненого систематизує картинні упередженості й активізує ресурсні можливості особистості у подальшій розбудові себе і світу.

Основним каналом пізнавальної активності є мислєдїяльність, спрямована на розуміння сутності людського буття, сама ж свідомість людини щонайперше становить предмет методології, а методологічна діяльність, актуалізуючись в актах-ситуаціях проблематизації, саморефлексування, свободи розмірковування і плюралізму поглядів і позицій, безпосередньо пов'язана з розширенням можливостей наукового пізнання (див. [331, 332, 333]). Людина, мислєдїяльно виділяючи себе з усезагального світу як метасистемного співвіднесення людей, речей, явищ, концептів, у співвідносності з зовнішніми умовами ковітальної взаємодії, конструє свій самобутній особистісний світ, що просякнутий канонічними способами її буттєвості – усвідомленістю, діяльністю, пізнанням, учиненням.

Сам факт існування певної внутрішньої картини світу може вирішувати наперед вибір особою тієї чи іншої життєвої позиції. Варто уконкретнити поняття світоглядної картини, зміст якого однозначно визначається знанням, а істотними ознаками постають методи раціонального мислення при досягненні проблем світоустрою й обов'язковий облік-систематизація цих опрацьованих, відрефлексованих уявлень. Тож осереддям руху-поступу до пізнання навколишньої дійсності є мислення, вершинними формами якого в історії людства стають філософське, науково-прикладне, мистецьке і методологічне думання.

Зазвичай вважається, що продукти розумової діяльності складаються з об'єднаних у єдине ціле уривчастих змістовлень предметної дійсності – чуттєвих, смислових, розумових тощо, але важко уявити наукові судження, котрі складаються з окремої множини розрізнених смислів, адже в даному випадку сукупність елементів породжує окрему холистичну сутнісну якість. Саме процес розумового напруження (думання) Аристотель вважав найдієвішим у постанні особистості як мудрадайного осереддя буття. На думку мислителя, душа і тіло нероздільні, а тому віднаходження людиною свого життєвого призначення здійснюється в конкретній діяльності, у справі. Така самовідданість породжується психодуховними домаганнями, наміченими розумом. Г. Ляйбніц у своїй філософії намагався обґрунтувати методологічні принципи синергійного поєднання емоційного (духовного) і раціонального (логічного) у пізнанні [136].

Побіжних поглядів у систематизації людських знань дотримувався Г.В.Ф. Гегель, який розглядав розвиток особистісних уявлень про світ як постійний рефлексивний процес, що утримує інтерсуб'єктивність (чітку ієрархію міркувань, помислів і переконань, котрі об'єднані наскрізною ідеєю) [200]. На переконання відомого українського психолога Г.С. Костюка, діалектична єдність різноманітних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей системно регулює і вдосконалює саму особистість у її бажанні пізнати світ [119]. Специфічні особливості перебігу психічних процесів окреслюють притаманне конкретній людині функціонування пам'яті, відчуттів, сприйняття, мислення, емоцій, волі, котрі викристалізуються у своєрідну, властиву кожному конкретному суб'єкту, систему світобачення [313, 331].

Першочерговим завданням психологічної науки є пізнання людської сутності у єдності людини зі світом, що у загальному розумінні постає як процес і результат взаємодії її особистісного ества і соціальної дійсності. Внаслідок такого взаємопроникнення у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, що дають змогу особі поліпшити свої

стосунки з довкіллям, збагатити власні ресурсні можливості й оптимізувати життєдіяльність в цілому. Будь-яке пізнання, як відомо, невіддільне від персональних оцінок і суджень, від певних обставин і проживання конкретних ситуацій розвитку [349]. Якщо ж говорити про пізнання людиною власного Я, то це завжди творче пошукування зі спробою осягнення власної сутності – перш за все особистісної та індивідуальної. Воно постає як багатогранний процес віднаходження людиною свого місця у світі та викристалізовується у духовних домаганнях і пріоритетних життєвих пориваннях, учинково підтверджених смисложиттєвих орієнтаціях.

Психологічні засновки постання людини у вимірах особистості, суб'єкта діяльності та універсума уможливають розширення смислових контекстів, які досліджують класичні науково-психологічні проблеми сенсу життя, ціннісних орієнтацій, свободи, духовності [93]. У класичній психологічній науці на сучасному етапі її розвитку сутнісно виокремлюються когнітивна та екзистенційна дослідницькі парадигми, що розглядають проблеми психічного з різних, певною мірою діаметрально протилежних, точок зору. Когнітивний аспект вивчення психічної реальності орієнтований на відображення дійсності через її віддзеркалення у власному внутрішньому засвіті, характеризується акцентуацією уваги на пізнавальній активності та поведінці людини, прагненні виявити загальні закономірності її психічного розвитку. Когнітивна складова саморозуміння утримує насамперед здатність і схильність суб'єкта до рефлексії, свідомого самоаналізу, глибокого осмислення себе і дійсності.

Екзистенційний вимір дослідження психіки виявляє насамперед переживання, породжені досвідом безпосереднього онтофеноменального світовідчуття, має сенс для суб'єкта та організує орієнтацію на смисложиттєві перспективи самореалізації. Екзистенційні пошукування особи спрямовані не стільки на віднаходження принципів-закономірностей існування навколишньої дійсності, її виявів, подій, явищ, скільки на пошуки сенсу, смислу і значення цих формовиявів реальності в особистісному світі

людини [93, 94]. Тож наскрізна мета вивчення самої людини і людиною світу полягає у виявленні її смисложиттєвої позиції, що позначається вирішальним впливом на розуміння-осягнення сутності фактів, ситуацій, оприявнень дійсності та їх зв'язку з самоздійсненням особистості. Екзистенційна складова саморозуміння втілюється не стільки в науково достовірних знаннях і пізнавальній активності, скільки в сенсах і залученні до реалізації смисложиттєвої позиції та вищих духовних цінностей.

Оголоючи на екзистенційно-онтологічному рівні людське єство, дослідник прагне осягнути механізми і феноменологію сутнісних рис-якостей людини. Осмислення вміщує не тільки безособове знання про об'єкт, але і ціннісно-сміслове його розуміння, співвіднесення з персоніфікованим знанням, внутрішньо вагомим (поцінованим) домаганням, особистісним сенсом. Воно разом із розумінням постає віховою ланкою цілісного процесу освоєння світу і надбання об'єктивних знань.

З позицій феноменологічної психології взаємозв'язок суб'єкта з об'єктивною реальністю має своїм підґрунтям проблему самопізнання і саморозуміння, котру узагальнено можна позначити як укоріненість індивідуальної свідомості в особистісному світі суб'єкта. Саморозуміння дає людині можливість звернутися до своїх витоків, відповісти на питання про те, яке її життєве призначення чи земна місія [93]. Розвиток актів-дій саморозуміння є одним з найважливіших умов становлення людської суб'єктності та формування на цій основі особистості. Численні науково-психологічні дослідження вказують на те, що саморозуміння є одночасно і цілісним, інтегративним, і неоднорідним, багатогранним психологічним феноменом.

Розгляд саморозуміння з позиції рефлексивного аналізу людського буття, в контексті самоактуалізації і самореалізації особистості дозволяє визначити основні екзистенційні характеристики аналізованого феномена. Про сформованість саморозуміння суб'єкта як онтофеноменальної даності свідчать його автономність, поважне ставлення до себе, щиросердність,

осягнення мотивів своїх дій, рушійних сил учинення, усвідомлення власних переконань, установок, гармонійність зносин зі світом і готовність до самозмін в ім'я самовдосконалення [94]. Вищі рівні саморозуміння досягаються людиною лише за умов осмислення обмеженості когнітивних, раціональних способів пояснення свого внутрішнього світу як стабільно-сталого і подальшого усвідомлення динаміки, плинності, тимчасовості смисложиттєвих утворень внутрішньої реальності. На автономному рівні саморозуміння людина сприймає себе з позицій унікальності, непересічності, індивідуальності, за яких реалізує наскрізну місію свого життя.

Осягнення світу людиною і себе в ньому за логіко-канонічною схемою організації гуманітарного пізнання В.А. Роменця – це переображення її психодуховного єства в актах самопізнання і самотворення у загальному життєвому річищі окультурення як історичний поступ до самої себе під час учинку. В особі вченого, мислителя, котрий екзистенційно поринає у сферу психології й залишається там як діяльний інтелектуал – це завжди коло або спіраль пізнання “як свідчення безпосередньої присутності психолога у процесі психологічного пізнання й водночас та обставина, яка не дозволяє ставити психологію в один шерег із природознавством” [12, с. 64], – пише П.А. М'ясоїд і додає: “...психолог досліджує об'єкт, від якого йому важко відсторонитися, а точніше – взагалі неможливо це зробити. Має місце коло пізнання: суб'єкт виявляється тотожним об'єкту. Суб'єкт у психології не лише долучається до процесу пізнання наявними у нього засобами, а й разом із об'єктом перебуває у вирі цього процесу. Коло пізнання – наріжна ознака психології, характеристика міри складності психологічного пізнання, свідчення присутності психолога у цьому процесі й такої ж присутності того, кого він досліджує. Психологічне пізнання має специфічні особливості – здійснюється людиною і протікає у межах власне людської дійсності” [12, с. 72].

І все ж тут треба мати на увазі, що первинним у пізнанні світу є відношення до реальності не свідомості, а людини, тобто не споглядальне чи

теоретичне, а діяльно-практичне сприйняття світу [239, с. 311]. Чуттєве пізнання предмета, – пише С.Л. Рубінштейн, хоча й найбільш за визначенням, однак найфундаментальніше за змістом і наповненням, оскільки в ньому міститься істинне розуміння суцього [239, с. 317]. Сприйняття – це взаємодія людини з дійсністю, що передбачає свідоме співвіднесення образів довколишнього світу з реальними його об'єктами. Термін “образ” слугує тут головним чином для позначення контурів чуттєвого сприйняття, а не поняття, притаманного мисленню. Звідси походить переважання чуттєвого у пізнанні реальності [239, с. 311]. Та й чуттєва перцепція – це специфічна дійсність, у якій суголосно співдіють два пласти чи дві форми уреальнення: предметна (речі, об'єкти довкілля) і людська (її свідомість, мислення).

Суб'єкт, на переконання С.Л. Рубінштейна, – носій і творець власного життя, який ініціює, оцінює, створює та реалізує особисті життєві проекти через різні види діяльності. Він також виконавець предметно-практичної й пізнавальної діяльності, джерело активності, спрямованої на об'єкт довколишньої дійсності й самоактивності, орієнтованої на самопізнання і самотворення [340]. Все це інтегрується у суб'єктність як систему внутрішніх переконань людини, зумовлених її особистими поглядами, знаннями і досвідом, котрі сутнісно впливають і змістовно визначають її поведінку та ставлення до інших.

Л.С. Виготський наголошував, що є два типи методологічного обґрунтування наукових систем, які реалізують певний спосіб мислєдіяльності [62]. Перший тип методології, подібний зовнішньому скелету равлика, виконуючи не робочу, а захисну функцію “панцира”, вирізняється поверховістю і надмірною суб'єктивністю суджень. Другий – вищий, уособлюється з внутрішнім скелетом, охоплює роботу кожного елемента “організму” науки, скеровує щонайпомітніші порухи думки у здобутті і поясненні явищ і фактів дійсності, з розумінням їх супідрядних залежностей, справжнього змісту і сутності.

Предметом психологічної рефлексії, перш за все, є інноваційні форми мислєдїяльностї. Цїлком слушно зауважується, що “методологічна оптика сучасного соціально-психологічного пізнання є вкрай спрощеною і примїтивною, а тому не дає психологічній елітї чїткого наукового уявлення про те, як, тобто яким шляхом і з допомогою яких засобів, рухатися до істинного розуміння-пояснення феноменально уреальнених та ноуменально утаємничених явищ спільного людського буття-повсякдення” [333, с. 7]. Тому автором запропонована типологія парадигмально-дослїдницьких методологїй, що охоплює історичний, предметно-логічний, соціокультурний і теоретичний вимїри-аспекти методологування у психологїї, модельно охоплює основні та похідні (бїнарні) методологїї (емпїрична – описова та експериментальна, діалогїчна – пояснювальна і розумїннєва, теоретична – концептуальна і парадигмальна, метатеоретична – історико-психологічна і метапарадигмальна, або вітакультурна), поєднує традиційні та інноваційні стратегїї методологічно зорїєнтованої психологічної роботи та вимагає виявлення позитивної і негативної сторїн кожної з них з урахуванням сукупного діалектичного взаємодоповнення [333, с. 85].

Методологія психологічних пошукувань першочергово означається сукупністю принципів, дотримання яких забезпечує ефективний добір і застосування принагідного інструментарію у ході організації й проведення наукових дослїджень, серед яких насамперед виділяють такі: детермінізму, розвитковості, єдності психїки і діяльності, об’єктивності, системності, сферного й особистісного підходів. Вони є загальнофілософськими нормативними твердженнями, що, конкретизуючись, уточнюючись, збагачуючись, визначають предмет, стратегію і методи психологічних дослїджень, а також вихідну позицію в якісній інтерпретації одержаних результатів. Водночас свої методологічні засади має кожен напрям теоретичної і прикладної психологїї, від них залежать способи вирішення конкретних наукових і практичних проблем. Результатом методологїї психологїї є система теоретико-прикладних концепцій об’єктного поля

конкретного пошукування, що складаються з об'єднаних у єдине ціле у змістовлені психічної реальності – чуттєвих, смислових, розумових тощо. Тож методологія психологічного дослідження – це окремий унікальний набір настановлень і приписів, форм і методів, процедур і механізмів, засобів та інструментів здійснення теоретизування і методологічної роботи в конкретних упредметненнях сучасної наукової психології.

4.2. Рефлексивне обґрунтування методологічних підходів і позицій до пізнання особистості

В історичному контексті постання суб'єкта пошукової активності теорія пізнання виникла не як загальна система поглядів про розрізнення форм існування дійсності і пояснення світоустрою, а скоріше як учення про спеціалізоване – наукове тлумачення буття. Гуманітарне знання оперує поняттям теорії в широкому сенсі, як деякою сукупністю думок мислителя, системою поглядів, не пов'язаних чітко структурованою дедуктивною послідовністю ідей, спрямованих на пояснення, інтерпретацію знання й пізнавальної діяльності. В. Дільтей прагнув надати поняттю “теорія пізнання” більш широкого значення, що враховує досвід “наук про дух”, природу історизму й методологію знання як оптимального засновку-пояснення розпросторення наукової думки. Класична загальна теорія когнітивних пошукувань сформувалася в історії філософії як деяке абстрактно-понятійне вчення, що пропонує сприймати та пояснювати допитливість (пізнавальну активність) людини у суб'єктно-об'єктному ракурсі, виходячи з ідей відображення й репрезентації [177, с. 11].

Дж. Локк, прагнучи пояснити пізнавальний процес у рамках певної концепції, поняття “відображення” трактував гранично широко, суб'єкт пізнання науковцем тлумачився як індивідуальна емпірична одиниця когнітивного пошукування, котра здійснює “живе” споглядання, безпосереднє чуттєве сприйняття дійсності. Але пізнання, що має своїм

результатом образи предметного світу, здійснюється переважно операціями, що не просто віддзеркалюють дійсність, а й інтерпретують, пояснюють, видозмінюють її. Гегелівська парадигма у своїх вихідних принципах, утверджуючи високу активність духу в його абсолютності й усезагальності, хоч і наділяє дослідника свідомістю й самосвідомістю, та пояснює його з позицій гранично абстрактного суб'єкта пізнання, позбавленого яких-небудь індивідуальних почуттєвих або конкретно-історичних характеристик [177, с. 18]. Розвиток “недосконалого духу” суб'єкта, його перехід до справжнього знання можливий, за Г.В.Ф. Гегелем, лише шляхом духовних практик самовдосконалення.

З ХХ століття тлумачення пізнання все більше ґрунтується на теорії знаків і значень (семіотика і семантика); герменевтики як теорії розуміння й інтерпретації цих знакових систем; феноменологічного підходу, що прагне звільнити свідомість від натуралістичних установок, досягти рефлексивної позиції в актах пізнавальної діяльності, виявити параметри та зміст пізнання як процесу й результату мислеактивності суб'єкта; синергійних принципів самоорганізації динамічних систем самої процедури сприйняття-розуміння світу і людини в ньому. Синергія в теоріях пошукувань утримує самоорганізацію знакових систем в упорядковані структури (позиції, підходи), які виявляються в когерентності (самоузгодженні) шляхом атракції як властивості притягувати взаємодіючі частини цілісної системи.

Термін “підхід” у науковому розумінні означає сукупність прийомів і засобів стосовно впливу на будь-який предмет свідомісного пошукування [208]. У самій структурі підходу, котрий є цілісним явищем, доцільно виокремити два рівні: теоретико-концептуальний, що утримує вихідні концептуальні ідеї-принципи як гносеологічні засновки пошукової активності, і процесуально-діяльнісний, який передбачає розподіл (дроблення) і застосування під час пошукової діяльності доцільних та адекватних її змісту способів і форм зреалізування.

У сучасній науці трактування методологічного підходу зводиться до його розуміння як: сукупності (системи) принципів, котрі визначають загальну мету і стратегічний напрямок здійснення відповідної пошукової діяльності [211, 229, 367]; принципового методологічного зорієнтування мислєдїяльності дослідника в утвердженні концептуальної позиції до вивчення-оперування об'єкта пізнання, що оптимізує загальну стратегію наукового поступу до істини [331, 339]. Але зазначені постулати до опрацювання засновків пізнавальної активності особистості у здобутті істинного знання лишають поза увагою свідомісну спрямованість суб'єкта пошукової активності, специфічну мислеактивність як наскрізний остов учинення і творчий потенціал самої особистості, передовсім її здібності-таланти у запровадженні власних стратегій і тактик життєреалізування.

Надбання психологічної науки вмїщують значний методологічний багаж у віднаходженні оптимальних шляхів-принципів вивчення особистості. Найвизначніші з них: 1) уявлення про системну організацію психічних процесів і функцій, сформульовані Б.Г. Ананьєвим [14]; 2) принцип детермінізму діяльності, розроблений С.Л. Рубінштейном [235] та допрацьований О.М. Леонтьєвим [141]; 3) теорія системної організації особистості в органічній цілісності та наскрізних інтегральних рис-якостей особистості Б.Ф. Ломова [150] та ін.

Основними ж методологічними підходами у психологічних дослідженнях є системний (І.В. Блауберг, Б.Ф. Ломов, Е.Г. Юдін), особистісний (Б.Г. Ананьєв, І.Д. Бех, В.В. Рибалка), раціогуманістичний (О.Ф. Лазурський, Г.О. Балл), діяльнісний (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв) та інші. Причому кожен з означених підходів може успішно застосовуватися у різних аспектах вивчення психічних утворень, діяльності та поведінки особистості. Ці підходи дозволяють пояснити постання особи у вимірах її суспільно-культурної даності, котра персоніфікованою діяльністю і власними вчинками творить свою одухотворену сутність.

Пізнання уміщує значну кількість когнітивно-мисленневих актів, але його сутність можна визначити як “схоплення”, “вловлення” чогось за допомогою розуму. А “те, що виявилось осяжним людському розуму позначається словом знання” [1, с. 35]. Звідси розрізняються сфери пізнання: понятійна і споглядальна. Їх розмежування виникає в тому випадку, коли постає питання про сам процес сприйняття – безпосередній і інтуїтивний контакт з предметною дійсністю чи ідеальною сутністю, риси-якості котрих відображаються у людській свідомості та змістовно означаються як реальна даність. Іншими словами, “у сприйнятті міститься єдність чуттєво наявного й інтуїтивно осягненого смислу” [1, с. 35].

В історичному плині-розвитку людського розуміння світоустрою першим постає досвідне (апостеріорне) знання, що оприявнюється в повсякденні. Бути досвідченим – пережити щось у собі, пропустити світ через спектрально-аналітичний “фільтр” свого суб’єктивного Я. Незалежно ж від досвіду, початкове знання є апріорним. Процедура оволодіння ним передбачає контемплативне (споглядальне) долучення до фактів і явищ дійсності. Людина може пізнати що-небудь апріорно, оскільки у своїх розмірковуваннях стикається з апріорними сутностями – фактами свідомості.

Однак наявність апріорного факту характеризується не тільки як ірраціональне (емоційне, явне) оволодіння предметною дійсністю, а вміщує, за Д. Гільдебрандом, сутнісні ознаки-приписи, засновані на необхідності поєднання мисленневого і чуттєвого в пізнанні [69]. Тож для глибинного осягнення дійсності варто синтезувати “розсудливе мислення” і гайдеггерівське “мисляче споглядання” – синергійно застосовувати і процес аналітичного структурування, і безпосереднього чуттєвого відкриття. Мисляче споглядання, як зазначає М. Гайдеггер [351], – поєднання мисленневого і чуттєвого, веритативний (*veritas* – істина) процес долучення до самої суті пізнаваного. У цьому дійстві істина дається суб’єкту пізнання інтуїтивно, але поки не охоплена свідомісно у своїй цілісності і повноті, чому слугує розсудливе (понятійно-категорійне, абстрактне) мислення.

Найважливішим досягненням наукового пізнання особистості у філософсько-психологічній традиції є принципове переосмислення підходу до неї як суспільної істоти, котра своєю діяльністю і власними вчинками творить свою людську сутність. Саме у цьому напрямі формувалася культурно-історична концепція психічного розвитку Л.С. Виготського [62] і його послідовників – О.М. Леонтьєва [140], П.Я. Гальперіна [64] та ін., які визначають постання особистості як полімотивовану дію. З означених методологічних позицій С.Л. Рубінштейн спростовує концепцію І. Канта до визначення дійсності як “речі у собі” та ідею Г.В.Ф. Гегеля про іманентність сутності людини, доводить можливість становлення суб’єкта як особистості через його власні дії і вчинки [237].

Критична позиція щодо аналізованих методологічних підходів засвідчує їх неповномірне, однобоке висвітлення віхових механізмів-принципів самоздійснення особистості. Тому для побудови цілісної картини світу в особистісному засвіті людини слід обрати методологічну позицію синтетично-синергійного характеру, що заснована на психософійній теорії вчинку В.А. Роменця [228–230] і циклічно-вчинковому підході А.В. Фурмана [331–333] та його наукової школи (А.Н. Гірняк, І.С. Ревасевич, О.Є. Фурман, О.Я. Шаюк, С.К. Шандрук та ін.). Цей підхід фокусує увагу на особистості, котра спроможна свідомо реалізувати власні моральні імперативи, втілити смислові і ціннісні домагання у буденність, досягти духовних ідеалів у повномірному життєвому просторі самоздійснення.

Наявні методологічні підходи у психологічних дослідженнях особистості обстоюють сегментарні засновки постання людини у часопросторі буття. Так, зокрема, системний підхід передбачає зорієнтування дослідження на розкриття цілісності об’єкта, а також виявлення його складних супідрядностей, взаємодій, що передбачає виокремлення найбільш вагомого, системоутворювального зв’язку [367, с. 72]. Цей підхід дає змогу розглянути проблему не ізольовано, а в єдності предмета дослідження і навколишньої реальності, дозволяє зрозуміти сутнісні характеристики

об'єкта пізнання у єдності його окремих складових. Водночас системність передбачає обов'язкове сприйняття предмета наукового пошукування у вимірах визначеності та холистичності як невід'ємних рис-якостей цього підходу.

Метою застосування наступного, особистісного підходу у психології, є створення умов для різнобічного прояву і відповідно розвитку особистісних функцій суб'єктів. Загалом цей підхід уможлиблює, з одного боку, діалектичне вирішення проблеми співвідношення загального, особливого та одиничного в характеристиці особистості, а з іншого – всеосяжно дослідити окремі психічні функції, процеси і властивості. Крім того, “особистісний підхід у своєму постанні може бути представлений двома тенденціями – особистісно доцентрованою, яка виявляється у концентрації усіх підходів при вивченні глибинної системно-психологічної сутності особистості, та особистісно відцентрованою тенденцією, що уявлена різними видами особистісно спрямованих підходів, які виявляються в “орієнтації” на окремі особистісні якості в цілісному персоніфікованому контексті” [220, с. 48].

Обстоюваний Г.О. Баллом [22] раціогуманістичний підхід до вивчення особистості постулює постання у психіці людини культури довколишнього суспільного загалу, яка й формує в ній названу системну якість. Цей підхід реалізується одночасно у двох вимірах – методологічному й онтофеноменологічному. Перший утримує інтеграцію (синтез) конструктивних складових концепцій, що відповідають різним варіантам розуміння та пізнання особистості. Другий характеризує буттєвий аспект особистісної інтегративності, тобто орієнтує на цілісний розгляд людської особи у єдності її соматоконституційних, психологічних і духовних властивостей.

Сутність діяльнісного підходу у пізнанні особистості визначається як така організація взаємодії зі світом, коли людина діє з позиції активного суб'єкта життєтворення. Причому в неї цілеспрямовано формуються спеціальні уміння, котрі спрямовані на усвідомлення мети, планування

пізнавальної активності, її зреалізування і регулювання, здійснення самоконтролю, аналізу та оцінки результатів власного діяння. Відтак головна ідея діяльнісного підходу пов'язана не стільки з самою операціональною процедурою пізнання, а з діяльністю як засобом становлення і розвитку особистості [239]. У контексті цього підходу виокремлені критерії постання психіки в філогенезі, розроблені уявлення про провідну діяльність як основу і рушійну силу розвитку психічної активності людини в особистісному становленні, створені уявлення про механізми-принципи побудови образу дійсності у зв'язку зі структурою діяльності, пояснено роль персоніфікованих сенсів і смислів як складових свідомості у побудові особистості в актах її екзистенційного самоздійснення [367, с. 73].

Категорія “вчинок” ще до недавнього часу не турбувала вчених-теоретиків, котрі проводять дослідження у сфері соціогуманітаристики. Учені вказують на те, що вчинок – це завжди дія, яка оцінюється в широкому соціальному контексті; діяння, котре має певний соціальний зміст [211, 229, 267]. Це поняття використовується психологією для позначення дій, спрямованих на свідому реалізацію особистістю моральних імперативів, досягнення духовних ідеалів, дотримання соціальних норм, втілення смислових і ціннісних домагань [272]. Результат учинкового діяння – це завжди внесок у власне розуміння життя, рефлексія, самоусвідомлення.

Психологія вчинку постає як теорія, для опрацювання якої багато зусиль доклав видатний методолог нашого часу В.А. Роменець [228]. Він визначає вчинок як живий осередок, який охоплює усі суттєві аспекти психічного у його вищих значеннях, так що поза ним нічого не залишається. Це нова, власне, канонічна психологія (просякнута філософськими надбаннями минулих поколінь), спричинює постання нового методологічного (психософійного) мислення у наукових поступках [211]. У вчинковому діянні людина має можливість виразити себе, свою унікальність та індивідуальність, натомість приносячи своїм діянням користь громаді, здійснюючи неповторний внесок у розвиток культури і суспільства в цілому.

Діяльність людини, яка заслуговує визначення учинку – запорука наукового безсмертя, та набуває культурно-історичної цінності, якщо перевищує межі конкретного часу. Здійснення людиною вчинку – це перехід у новий буттєвий простір [367, с. 79].

Послідовниками академіка В.А. Роменця (І.В. Данилюк, Т.С. Кириленко, І.П. Маноха, П.А. М'ясоїд, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко) доведено, що засадничим механізмом, який перебуває у фокусі психічної діяльності, є структура вчинку, що містить ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти [331]. Рівень вчинкової зрілості особистості є позицією, з якої розглядаються і тлумачаться всі інші цикли-дійства самотворення особистості [313]. Кожний історичний рівень психології ставить свої акценти у цій циклічній структурі. Так, з переходом до нової концепції чи наукової позиції, вчинок самотворення усе більш змістовно розглядається як логічний осередок саме тому, що як психологічний феномен він є серцевиною психічного перетворення, поступу самої людини до обривів особистості, індивідуальності та універсуму.

Першою сходинкою до звершення вчинку постає ситуаційний компонент. Коли людина опиняється в умовах, що обмежуються культурно-історичним надбанням часопростору життєзреалізування, вона змушена приймати рішення з урахуванням вимог довкілля, на ці рішення також впливає досвід предметно-дійового орієнтування особистості, її індивідуальна природа та спонукальний вплив безпосередньої ситуації життя.

Наслідком прийняття ситуативної позиції є визначення особистістю мотиву і конкретних дій-операцій, коли вона обирає пріоритетні напрями своєї стратегічної діяльності. Цей мотив або цільова настанова опосередковується спонуками, потягами та індивідуальним досвідом власного духовного самоплекання і самотворення та постає другим (мотиваційним) компонентом. Третій, власне дійовий компонент, оприявнює результат діяльності у її продуктах-витворах, реалізує клопітку процедуру

досягнення очікуваного наслідку діяння, задіюючи весь потенціал людини у поступках до самореалізування, самоусвідомлення, а головне – самотворення. Вчинок стається всупереч стереотипам, традиціям, умовам-чинникам, звичкам та обставинам, та не завжди може бути схваленим суспільством, тому, оцінюючи будь-які його результати, слід взяти до уваги конкретний історичний час та запити безпосереднього соціального довкілля. Четвертий компонент у структурі діяльності – післядійовий, головне змістовлення якого здійснюється через рефлексію; дія завершується, але вчинок триває і стає основним кроком до нових звершень [229]. Кожна людина, яка реалізується у вчинковому акті, повинна критично замислитись над власним індивідуальним буттям, самоактуалізована ж особистість завжди досягає поставленої мети і кожен продукт її моральної, одухотвореної діяльності це низка реалізованих мотивів-сенси, яка є завжди приводом для роздумів і рефлексії.

Вчинковий принцип дає змогу бачити логічну структуру психології, вибудувати її циклічну систему, окреслити шлях, яким психологія заглиблюється у власну об'єкт-предметну сферу пізнання, відображає суто психологічні закономірності постання особистості у вирі її спонук, прагнень, домагань, смислових і ціннісних настанов тощо [268]. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку – це означає осягнути якісно відмінні етапи-цикли становлення самої психології, здійснити реконструкцію її історичного поступу. Саме через структуру вчинку, в постанні його історичного аспекту розвитку людства, відкривається можливість показати достеменні зв'язки психології з іншими формами людської свідомості, висвітлити евристичну взаємодію між ними.

Дослідження актів пізнання людиною світу з позицій постання психології в історико-циклічному дискурсі передбачає певне перенесення в ту чи іншу психологічну систему низки оригінальних ідей і поглядів, віднаходження її логічного осередку, співвіднесення з ним усіх елементів структури системного знання [324]. Вчинок у формовияві центральної ланки

внутрішньої логіки науки психології є не лише історичним або суто логічним феноменом, він, крім того, містить у своїй життєвій екзистенції логічне та історичне, ноуменальне і феноменальне. Ось чому саме вчинок, на відміну від інших проявів особистості (поведінка, дія, діяльність, спілкування) репрезентує людину цілісно, “монадно” як мікрокосм і тому цілком може бути віднесений до списку метаісторичних “феноменів вічності” [367, с. 89].

Сучасна психологія особистісного постання відрізняється властивим для неї баченням свого предмету і методу пізнання, специфічною системою раціогуманітарних знань, тематикою і науковим тезаурусом, характером взаємодії із соціальною практикою, змістом і логікою суперечностей, які вона виявляє, переживає, долає. Так само як психологія в цілому набуває все більш колоритного парадигмального образу, що визначає її специфіку і перспективу подальшого розвитку. Причому будь-яка психологічна парадигма передбачає визначеність й узгодженість позицій тієї чи іншої групи вчених-психологів щодо онтологічного статусу психодуховної реальності, теоретико-методологічних принципів її дослідження та інтерпретації, а також стосовно кола проблем, які варті дослідження в межах цієї парадигми; й одночасно все це залежить від методологічної зрілості її понятійно-категорійної системи [331]. Йдеться про парадигми, що виступали у формах детермінізму, емпіризму, асоціанізму, еволюціонізму, функціоналізму, гуманізму чи раціогуманізму тощо, аналізуючи які, можна сформулювати уявлення про суперечливу логіку її історичного поступу, визначитись у теперішніх пріоритетах та уявити перспективи подальшого розвитку, що повною мірою стосується і психодуховних запитів самої особи.

Саме такою є вітакультурна парадигма А.В. Фурмана з її циклічно-вчинковим підходом до вивчення особистості [332, 334]. Цей підхід зосереджує увагу не стільки на визначенні вчинків як культурно-історичних зразків чи канонів поведінки, що повинні засвоюватись і відтворюватись новими поколіннями, скільки на визначенні їх як неповторних, творчих, відповідальних душевно-духовних актів, здійснюючи які людина реалізує

свою сутнісну могутність, стається як непересічна вільна окультурена особистість і неповторна індивідуальність.

Модель повномірного пізнання світу оцінюється в залежності від обсягу і суттєвості відтворюваних в ній рис оригіналу та самого процесу мислєдїяльності, що наближує свідомість дослідника до об'єктивного знання. Тут вагомим чинником у виборі вдалого інструментарію у пошукуванні істини постає методологічна позиція, що утримує інтенції-ідеї для максимізації пізнавальних зусиль. Пропонуємо на основі інтелектуальної рефлексії виокремити позиційні формовияви методологічного знання як сув'язі достовірних даних, опрацьованих на прикладі смисложиттєвої сфери особистості (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Порівняльна характеристика методологічних позицій у пізнанні
смисложиттєвої сфери особистості**

Форми організації методологічного знання	Методологічна позиція	
	Гносеологічна: теорія пізнання	Епістемологічна: теорія знання
Дихотомія аналізу	Суб'єкт пізнання – об'єкт пізнання	Об'єкт пізнання – знання
Джерела пізнання	Суспільна практика й емпірика	Життєвий досвід (в т.ч. інтуїція, ментальність, архетипи)
Принципи	Суб'єктності	Об'єктивного знання
Підходи	Системний, діяльнісний, вчинковий та ін.	Сферний, генетичний, вітакультурний та ін.
Рамкові умови	Теоретичне (дослідницьке) – емпіричне (експериментальне) пізнання	Наукове (раціональне) – рефлексивне, особистісне (неявне) знання
Формовияв	Габітус (система патернів, диспозицій)	Ризома (динамічний концепт)
Понятійне творення	Ноумен (умоглядність)	Феномен (світовідчуття)
Світоглядні універсалії	Сенс (мета, призначення)	Смисл (осягнення змісту і суті)

Наукове тлумачення розвитку знань про довколишню дійсність і смисложиттєве спрямування особистості слід досліджувати синергійно, у поєднанні гносеологічного й епістемологічного розвідок [266, 382]. Тож пропонуємо об'єднати методологічні позиції оприявлення пізнавальної активності у здобутках науково-творчих пошукувань людських сенсів і смислів. Гносеологія розглядає процес пізнання з точки зору відносин суб'єкта життєдіяльності з об'єктивною дійсністю або в категорійній динаміці фокусування свідомості дослідника на найсуттєвіших особливостях предметного кола пошукування. Епістемологія першочергово зацентровує увагу на ірраціональних способах пізнання (інтуїції), обстоюючи абстрактну структуру самого знання. Визнаючи недосяжність абсолютної істини, людина наштовхується на проблему оцінки достеменності дійсності, що породжує розрізнення абсолюту і відносності у розумінні світу [313]. Так, з епістемологічної позиції, людина (суб'єкт) є мірою всіх речей, але інструментом виміру (оцінковим параметром, взірцем) слугує об'єктивне знання, реальне бачення світу як ідеал належного чи істинного.

Джерелами пізнання у гносеології є емпіричні пошукування і практика застосування дослідних засобів осягнення світу, епістемологія ж схильна до критичної рефлексії ментального, інтуїтивного досвіду і його подальшого теоретичного оформлення у знанні. Вихідним положенням гносеології постає теза про визначальну роль практичного значення (вагомості, доцільності) самого процесу пізнання, в епістемологічних зрушеннях увага фокусується на об'єктивних структурах самого знання, механізмах його об'єктивації і реалізації в науково-теоретичній діяльності [116]. Так, смисложиттєві домагання особи повинні співвідноситись з нагальною необхідністю людського самозреалізування (гносеологічний вимір) і, водночас, з абстрактними цілями всеосяжного духовного самоздійснення (епістемологічний аспект).

Принцип суб'єктності у гносеології передбачає розпросторення пізнавальної активності у тісному зв'язку з особливостями самої особистості, її інтелектуальними здібностями, характерологічними рисами, вольовими якостями, соціальними настановленнями і поведінковою ситуативною специфікою. Суб'єктність спричинює пізнавальну активність й утримує творчі спроможності особистості, відзначаючись націленістю свідомості на власний внутрішній потенціал самоініціювання і саморозвитку [84].

Гносеологічний суб'єкт володіє предметними свідомістю і самосвідомістю, взаємодія яких скеровує людське пізнання у практичну діяльність. Обстоюване з епістемологічних позицій об'єктивне знання ґрунтується на визнанні того, що речі, явища, події пізнаються як частини реальності, незалежної від людини та її свідомості [116]. Предметне коло пошукувань при цьому звичайно розглядається як елемент цілісної структури самого знання (ідеальний об'єкт) або як дійсність, оприятнена у цих знаннях. У наукових зрушеннях пізнання смисложиттєвого остову людського єства варто поєднувати і суб'єктивістське світобачення, і чисте споглядання буття як незалежну від свідомості конкретного дослідника даність.

Основною ознакою гносеологічних підходів (системного, діяльнісного, вчинкового тощо) є ініціювання особистості як засновку пізнавальної активності, в той час як епістемологічні (сферний, генетичний, вітакультурний та ін.) організуються всеосяжними законами світу, що утримують природні специфікації буття загалом і суспільного життєустрою в тому числі. Психологи різних наукових підходів, одну й ту ж проблему вирішують істотно різними способами. Як факт, навколо кожного напрямку з часом, поступово групуються "свої" адепти-послідовники, котрі застосовують специфічні методи, притаманні конкретній школі чи персоналію. Різноманіття підходів сучасної психології дозволяє дослідникам знайти свій спосіб осягнення різних проблем, відшукати нові шляхи пояснення і прогнозування людської поведінки-вчинення, а також віднайти сучасні методи терапевтичної взаємодії з клієнтом.

Теоретичне пізнання як атрибут гносеології – це поступ до відображення реальних явищ і процесів, що відбуваються у дійсності, віднаходження їх внутрішніх зв'язків і закономірностей, які досягаються методами обробки даних, отриманих від емпіричних пошукувань. Вивчення законів дійсності знаходить своє вираження у створенні наукової теорії, адекватно відображає досліджувану предметну область в цілісності її принципів і законів. Теоретичні методи наукового пізнання мають наскрізну задачу, спрямовану на отримання конкретної відповіді на ситуаційне питання пошукування [150].

Результати теоретичного пізнання автономні але тісно переплітаються з масивом даних дослідної роботи. Останні слугують, як правило, вихідним матеріалом для теоретичного осмислення, яке є джерелом наукових висновків, що уточнюють суть емпіричного осягнення предметів дійсності. Наукове (рефлексивне) знання – об'єктний вид знання, що задовольняє наступні вимоги: виваженість, доказовість, системність, перевіреність, корисність, рефлексивність, методологічність, відкритість до критики, здатність до видозміни і поліпшення [63]. Онтологічно інтерпретуючи наукове знання, епістемологія часом поєднує світ науки і культури (в їх обоєбічному взаємодоповненні), чим спонукає науку до осмислення її власних першоджерел і логіко-методологічних принципів з урахуванням соціальних наративів епохи. Наукове знання є рафіновано об'єктивованим, бо воно виражено в таких способах опису і пояснення природи фактів, які є розуміннево осяжними у всьому просторі кореспонденції знань.

Результатом прикладного задіяння смисложиттєвих орієнтирів у безпосередній простір взаємин людини зі світом є габітус – цілісна система диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій, результат досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, які носять неусвідомлений характер. Габітус – сукупність сталих надбаних схильностей або система патернів як множини стереотипних (шаблонних) поведінкових реакцій чи послідовність певних дій. Формовияв епістемологічного осягнення системи

сми́слів здійснюється через поняття ризоми – динамічного утворення, уособлюваного з розгалуженим павутинням-корневищем, яке утримує пояснення істини [82]. Ризома функціонально абсолютизує знання з допомогою пульсаційних переходів хаотичних інформаційних утворень до станів, що характеризуються наявністю макроструктури з чіткою координацією елементів (знаннєвих) мікрорівня (окремої теорії) системи.

Наступним щаблем у порівняльній характеристиці методологічних позицій до вивчення смисложиттєвої сфери особистості є розрізнення ноуменального і феноменального. Ноуменальне знання здобувається послідовно, у результаті зваженої роботи мислення суб'єкта пізнання та потребує планомірних, зважених кроків на підступах до істини. Феномен постає основною, цілісною і достовірною одиницею того, що можна виокремити у свідомості. Ноумени постають одиницями-виявами суб'єктивного бачення світу, феномени ж слугують об'єктами пізнання як безпосередньо надані свідомості у змістовленні інтенційного акту (перманентної спрямованості на предметне коло пошукування) (див. [98]).

Нарешті, універсаліями гносеологічного осягнення смисложиттєвої сфери є загальнолюдські смисли, а безпосереднє відчуття значущості людського існування з епістемологічних позицій оприявлене у персоніфікованих сенсах. Смисли породжуються системою культурних здобутків суспільства певного історичного часу, в якому формується наскрізна ідея доцільності і значущості буття, а особистісні пріоритети у виборі форм взаємодії з дійсністю пояснюють існування сенсу життя людини як суб'єкта життєтворення й індивідуальності.

4.3. Паралакс психологічного пізнання в особистісному форматі світосприйняття

Осягнення онтологічної, антропологічної, соціокультурної, етичної та інших наукових проблематик передбачає рефлексивне ставлення до способів

і можливостей такого осмислення, тобто рух думки у предметному світоглядному змістовленні наукового психологічного пізнання охоплює рефлексивний його вимір, аналіз способів і можливостей постановки, розгляду і вирішення відповідних дослідницьких проблем. Тож у цьому проблемному колі теоретико-психологічних пошукувань виникає нагальність застосування такого методологічного інструментарію, котрий постане потужним засобом мисленнєвого осягнення і чіткого пояснення сутнісних координат і траєкторій особистісного буття.

Якщо підходити до законів буття та принципів їх пізнання формально логічно, то можна встановити певні їх сутнісні розбіжності, зокрема у формі їхнього постання: буття оприявнюється у зовнішній реальності, когніції ж дотичні до світу й змістовлюються у свідомості суб'єкта безпосередньої психічної активності, породжуючи вияви її життєдіяльності. Абсолютизуючи ці відмінності, можна дійти висновку про агностичність буття, адже мислення лише ситуативно долучається до розпізнання закономірностей світобудови. Так як мислення має свої (уніфіковані) закони, то воно не може об'єктивно пояснювати реальність: оскільки буття може бути збагнене тільки у формах думки, то воно взагалі оголошується недосяжним для науки, після чого його легко зробити предметом релігійного чи іншого езотеричного осягнення.

Однак думка за своєю сутністю не може бути нічим іншим, як віддзеркаленням законів і форм буття, тож і рухається вона на засадах свого об'єктивного змістовлення. Навіть коли думка розпростороюється в область фантазії, не говорячи про її хворобливі сублімати, то й тоді вона рухається за законами самого об'єкта, та ще й детермінує творчість. Її рамковими умовами буде досконалість інструментарію (способів, засобів, прийомів мислення), з допомогою котрого суб'єкт як утримувач-творець думки спроможний зануритись у природне єство об'єкта свого пізнання. Єдність мислення і буття не просто постулюється на основі самого значення слова "бути" (все існує, у тому числі й мислення, тому воно вже міститься і

долучається до буття), а встановлюється сутнісно, оскільки будь-який психічний процес розглядається як форма відображення буття (психіка і є суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності [235]), у якій воно осмислюється й пізнається [116, 137, 220, 355].

Тотожність мислення і буття не зумовлено природно, а є результатом потужної роботи наукової думки, коли професійна миследіяльність спроможна найбільш істотно відобразити об'єкт пізнання. Мислення, розпросторюючись за законами реальності, наближується до об'єктивно-істинних результатів розпізнання цієї дійсності. Тож те, що вважалося метафізикою (встановленням законів і принципів буття), стає методом і логікою (методологією), а форми буття, після їхнього витлумачення людиною, описуються надалі за законами мислення. Логіка ще з часів античності покликана роз'яснювати загальні закони і форми мислення, а логічні категорії Аристотеля були ще й загальними ознаками буття, що виражають його сутнісні позначення [16]. Пізнані об'єктивні закономірності в такій логіці підпорядковуються конкретним завданням для вироблення науково-теоретичного методу мислення, адже об'єктивний світ цікавить людину побіжно як засіб задоволення власних нужд і суспільних потреб, що є предметом психологічних пошукувань.

Психологія розкриває закономірності протікання пізнавального процесу конкретного суб'єкта-дослідника, який відчуває, сприймає, уявляє і осмислює, а теорія пізнання підсумовує масив даних з різноманітних сегментів знання. Але не сума знань, довільно взятих з різних галузей певного вчення, становить осереддя науки, а ті узагальнення, систематизації, які розкривають сутнісні закономірності світоустрою, породжуючи категорійну значущість теорії пізнання як поступу до істини [116, с. 46]. У деяких постулатах теорії психологічного пізнання розглядається поняття свідомості як протилежного поняттю матерії. За таких умов матеріальна дійсність – це об'єктивна реальність, що існує незалежно від свідомості та притаманна особі у відчутті, свідомість же становить суб'єктивну реальність.

Але саме поняття реальності поєднує матерію і свідомість, що становлять синергійну єдність протилежностей, двох іпостасей буття: об'єктивної і суб'єктивної. Тож психологія не протиставляє свідомісну регуляцію пізнавальної активності дослідника і матеріальні (чи ідеальні) об'єкти його пошукового інтересу, а постулює їх формовияв у знаннях. Знання не тотожне всякому психічному акту, воно припускає виділення особою себе з навколишнього світу і чітке усвідомлення (осмислення) даного дійства. Тож знання існує тільки тоді, коли є свідомість, яка, своєю чергою, постає формовиявом відношення людини до своєї природи і буття загалом [116, с. 52].

Для вирішення питання про те, яким чином, якими шляхами й у який спосіб теоретичне знання відтворює в мисленні об'єкт, психологія заручилася підтримкою логіко-філософських категорій конкретного й абстрактного. Як відомо, об'єктивна істина конкретна й завжди існує у формі теоретичної системи – це вихідний і кінцевий пункт руху-поступу пізнання. Первинним у когнітивних розвідках є чуттєво-конкретне, при якому суб'єкт взаємодіє зі світом на емпіричному рівні своїх пошукувань, через даний досвід особа різносторонньо долучається до об'єктного розуміння дійсності. Однак зазначена конкретність не розчленована, а цілісно доступна живому спогляданню дослідника, тому “від чуттєво-конкретного пізнання він неминуче переходить до абстрактного” [116, с. 197]. Завдання ж абстракції полягає в тому, щоб від емпіричного піднятися на теоретичний рівень пізнання, силою самого мислення осягнути новий зміст буття, недоступний живому спогляданню, і тим самим відобразити об'єкт чіткіше і глибше. Тож “абстрагування – спосіб пізнання об'єкта, шлях поступу до конкретної істини” [116, с. 199].

Об'єктивне сприйняття дійсності узгоджується з дефініцією істини, котра, за Аристотелем, є позасвідомісним, неспотвореним відображенням існуючих предметів у свідомості людини [16]. Тож, класично, істина – автентичне відображення об'єктивної реальності у свідомості суб'єкта, який

пізнає довкілля. Платон також вбачав в істині та її змістовленнях у формі знань позадосвідну, вічну сутність, котра виводилась за межі суб'єкта. В. Джемс, засвідчившись цими класичними визначеннями, оперує поняттям істини як вияву об'єктивного знання з позицій співвідносності чи невідповідності реально існуючих предметів і речей в усуб'єктненому сприйнятті особливостей довколишнього світу [188].

I. Кант стверджував, що істина завжди об'єктивна, невід'ємними ознаками якої є загальність і необхідність [97]. Сама думка може бути визнана правомірною, якщо мислиться з безумовною закономірністю і всеосяжністю. Суть міркувань I. Канта зводиться до того, що джерелом необхідних ознак істинності є не об'єкт, а суб'єкт з формальною організацією його свідомості. Тож жодного об'єктивного пізнання, зміст якого б визначався реаліями, фактично не існує, апіоризм тут постає формою заперечення об'єктивності на користь суб'єктивізму розуміння світу.

Мислення – процес фокусування свідомості на певному предметі, охопленому загальною картиною світоспоглядання. При цьому мислення може бути подієвим, ситуаційним описом цього споглядання й, водночас, актом-вчиненням розпізнання сутності предмета пошукового інтересу, що організується в судженнях та уявленнях як понятійно-категорійних формовиявах осягнення, подальших трактовки і роз'яснення законів і принципів буття. Пізнаючи, людина не запозичує, не вбирає в себе, а виходить за власні межі, розпросторюється, екстатично затверджує себе ззовні, що здійснюється через слово як засіб оприявлення буття. На думку М. Гайдеггера [352], мова – це дім буття, а слово в даному випадку є його цеглиною, вільновідтворюваним елементом буттєвої сутності.

I справді, у методологічно зорієнтованих пошукуваннях є можливість віднайти новітні формовияви психологічного мислення як процесу-дійства конкретного застосування дослідником складної системи підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності. Ця

методологічна робота дає змогу перевести особистісне знання з матеріалу (інформації) у засіб поглибленого розуміння і збагачення власного духовного світу особистості й уреальнити перетворення цього знання в потужний інструмент вдосконалення її мислення та інтелектуального збагнення культурної скарбниці самої психології [335, 338]. На основі напрацювань попередників, гіпотетично можна стверджувати, що методологічний розгляд предметного кола пізнання у зв'язку з налаштуванням-переміщенням (паралаксом) фокусів свідомості як складної системи опцій (візій) сприйняття, модальностей відчуттів, принципів і типів мислєдіяльності суб'єкта-дослідника (соціономічного фаху) дозволяє йому наблизитись до об'єктивного, істинного знання.

Питання об'єктивного бачення довколишнього світу є одним з найдавніших і найскладніших, адже реальність багатоманітна, суперечлива і нескінченна у своїх виявах, її безперервний рух народжує нові форми буття у невичерпній жазі одухотвореного самовдосконалення, що організуються у філософські, наукові, психологічні, методологічні й інші сув'язі істини. Самостійним видом теоретичної діяльності, відмінним від філософії, наука стає лише з XVII ст., тобто з моменту виникнення емпіричних (експериментальних) форм пізнання [137]. Наука – це область людської діяльності, яка спеціалізується на отриманні та виробництві знання.

Психологічна наука стала самостійною аж у кінці XIX ст. та запозичила з різних філософських концепцій розуміння значення взаємин людини і світу, що виявляється в характері пізнавальних процесів і фундаментальних принципах психічної організації життя. Знання – це осягнення й активне оперування найвагомішими ознаками пізнаваних речей, мистецтво збагачення світу ідеальних сутностей і примноження ресурсу людства на шляху до осягнення істини [206, с. 18]. Акт пізнання здійснюється за допомогою впорядкування засадничих характеристик явищ і предметів дійсності у цілісну картину світорозуміння, цей процес пов'язаний з безупинною роботою людської думки, що є інструментом оформлення

миследіяльності у довершений, теоретичний або практичний результат, оприявнений у персоніфікованому досвіді чи знаннях.

Обмеженість людських ресурсів у пізнанні довколишньої дійсності походить не від об'єкта, а від суб'єкта пошукової активності, його інтелектуальних спроможностей, ступеню зрілості його миследіяльності [116]. Тому вдосконалення людського пізнавального поступу, що здійснюється у процесі розвитку людства є практично нескінченним, а сама істина є суспільно-історичним процесом збагнення людиною об'єктивної реальності. Загалом людському пізнанню доступні всі явища і процеси у світі, але особа не може реалізувати цю можливість в якийсь конкретний історичний період через обмеженість знання у часопросторі буття суб'єкта-дослідника.

Рух-поступ пізнання до об'єктивного знання – це шлях від помилки до істини, коли мислення намагається об'єктивно-правильно віддзеркалити світ, створити точний образ дійсності, який глибоко і всебічно осягає реальність у її наявних і можливих формовиявах. Помилка – протилежний істині мисленнєвий рух-регрес спотвореного відображення реальності. Людський розум завжди буде залежним від моментів похибок та неточностей, тож шлях до об'єктивної істини складний і суперечливий. Ці моменти ілюзорності, помилковості окреслюються рамковими умовами руху пізнання від релятивного до непорушного.

Абсолютне, відносне і конкретне є поняттями, що розкривають динаміку постання об'єктивно-істинного знання, під яким розуміється фактичне уявлення про окремі явища, процеси природи і суспільне життя, достовірність якого не викликає сумніву і є незмінним та вічним. Справжня абсолютність знання можлива тільки як процес, що призводить до досягнення об'єктивного змістонаповнення миследіяльності, на чому робить акцент у своїх пошукуваннях Г.В.Ф. Гегель [67]. Якщо замкнути пізнання в межах певного часопростору, то його обмеженість стає очевидним фактом. У жодний конкретний історичний період ми не в змозі знати всіх речей і явищ,

проте, якщо пізнання і досягнення об'єктивної істини розглядати як перманентне, невинне дійство, то долучення до нього можливе.

Своїї об'єктивності й абсолютності істина може набути тільки у процесі руху і безперервної трансформації, інакше вона відмежується від реальності та перетвориться на свою протилежність – хибу, ілюзію, оману [116]. Істина є узгодженістю (порозумінням) одного знання з іншим за законом неприпустимості суперечності. Загалом істина – це знання, що окреслює об'єктивну реальність у її дійсних і можливих формовиявах, визначає сутність предметів, незалежно від самого суб'єкта пізнання. Власне вся дійсність може бути осягнута, а об'єкти і предмети світу сутнісно пояснені, але у постійному русі до самозвеличення духу людського пізнання.

Особистість мобілізує власний пізнавальний потенціал у прагненні до поєднання протилежностей: тілесного і духовного, наявного й ідеального, керуючись при цьому парадигмальними взірцями-ідеями, які суголосно налаштовують суб'єкта пошукового інтересу на певний лад мисленнєвої активності [335]. Ідея як тотожність поняття і об'єкта в гегелівській теорії співвідноситься з найвищим формовиявом свідомості, завдяки якій долається суперечність між предметною дійсністю й особистісним осмисленням, досягається єдність об'єкта і суб'єкта у формі абсолютного суб'єкта. На цьому (вищому) рівні розвитку людського мислення суб'єкт осягає свою тотожність з об'єктом, розуміє свою спорідненість з ним, тим самим самосвідомість переходить в розум, який, своєю чергою, визначає достовірність свідомості як реальності.

Ідея, за словами Г.В.Ф. Гегеля [67], завершує, логічний процес розвитку категорій, слугує підґрунтям переходу думки зі сфери логіки в природу. Вона постає не абстрактною думкою, що фіксує одну сторону предмета, а цілісно упорядковує всі грані предметного кола пізнання, об'єктивно позначає їх, наближаючи дослідника до істини. Ідея – це форма думки, а так як мислення (множинність міркувань) є реальністю, то й ідея постає об'єктивною дійсністю. Вона проходить у своєму постанні-розвитку три ступені: 1) життя;

2) пізнання (теоретична і практична думка); 3) абсолютна ідея – істина. Началом є буття або єство, котре є первинним і абстрактним актом самовизначення ідеї.

Для наукового розуміння ідеї необхідно чітко окреслити не тільки об'єкт пізнавального інтересу, але й зрозуміти рух-поступ думки суб'єкта-дослідника, досягнути його цілі і прагнення, потреби і мотиви, а також апробувати пропоновані ним засоби і шляхи перетворення дійсності, здійснити втілення теоретичного знання у життя. Своєрідність ідеї полягає також у тому, що в ній теоретичне пізнання сутнісно розвивається до межі самозаперечення, знання намічає перехід в іншу сферу – практичну, в результаті чого світ трансформується, здобуваючи нові упередметнення, збагачуючись подієвістю, примножуючись новаціями. Ідея реалізується не тільки в практичній, а й теоретичній діяльності людини. У будові науки вона виконує синтетичну функцію, об'єднує знання в деяку єдину структурну цілісність – теорію, концепцію або їх систему [116, с. 249].

Знання дає не сам предмет, а ідею предмета і спосіб його практичного отримання. У вірогідній науковій теорії знання сягає такого рівня зрілості, коли створено багато передумов для його переходу у практичну дію. Перш за все в цій теорії дана об'єктивна конкретна істина, обґрунтована і достовірна, а знання з одиничного перетворюється на всеосяжне й універсальне [116, с. 242-243]. Система наукового знання реалізує себе в методі пізнання і практичній дії [116, с. 493-494]. Наука як система знання має свою структуру, яка виконує певні функції, в ній вироблені основні поняття, закони, теорії, доктрини, парадигми, що виражають її предмет, метод, докази і подальші ідеї розвитку.

З точки зору Т. Куна в основі розвитку наукового знання лежить зміна парадигм – сукупностей теоретичних принципів і методологічних норм, прийнятих у певному науковому співтоваристві, котрими користуються в якості взірця при вирішенні дослідницьких проблем. Будь-яка теорія – це своєрідна карта, що ситуаційно окреслюється часопростором і на теренах

певного підходу до розпізнання закономірностей функціонування дійсності. Як частина знань, теорія не зазнає істотного впливу з боку інтелектуальних і характерологічних особливостей суб'єкта, їй властива чітка структура, а формальні положення теорії не залежать від настроїв, станів, рис-якостей, особливостей мислення і психічної активності самої особистості. П. Фойєрабенд відстоює ідею наукового плюралізму (права на одночасне існування різних наукових теорій), в якій зазначає, що суб'єкт-дослідник (учений) при створенні теорії може використовувати будь-які методи і підходи, єдиного правильного універсального наукового методу не існує, адже найбільш важливі ідеї і відкриття стали можливі завдяки порушенню загальноприйнятих раціональних, апробованих позицій (цит. з [333]).

У напрацюваннях К. Поппера чітко вирізняється концепція “об’єктивного” знання, за якою науковець розрізняє три світи або універсуми: 1) світ фізичних чи матеріальних об’єктів або станів; 2) світ свідомості чи розумових станів; 3) світ об’єктивного змістонаповнення мислення, зокрема наукового, поетичного і творів мистецтва. Останній з них складають наукові теорії, проблеми, зміст книг, тобто все знання, накопичене людством. Цей універсум виникає як результат взаємодії першого і другого світів, але існує незалежно від них, об’єктивно [208]. Об’єктивність знання означає його незалежність від суб’єкта. “Третій світ” науковця має багато спільного з платонівським світом ідей та з гегелівським об’єктивним духом, а самі знання на думку філософа – безсуб’єктні та мають свою власну область автономії [339, с. 87].

На думку М. Полані, людина хоч і занурюється в акти світосприйняття, але це не робить світогляд суто суб’єктивним, адже збагнення сутності довколишньої дійсності не довільний акт чи пасивний досвід, а відповідальний учинок, що претендує на узагальненість. Такого роду знання насправді об’єктивне, оскільки дозволяє встановити контакт з прихованою реальністю, передбачити і розкрити зв’язки, умови-чинники, закономірності утаємничених сфер і справжніх сутностей [206, с. 19]. Науковець назвав цей

сплав особистого й об'єктивного особистісним знанням, що пов'язане з інтелектуальною (розумовою) самовіддачею.

Природно, що особистісне знання, на переконання М. Полані, вимагає неабиякої, цілеспрямованої і волепідсилювальної, інтелектуальної самовідданості. В ньому знаходить відбиток не тільки пізнавана дійсність, але й сама особистість, котра пізнає, тому має місце її неповно проявлене зацікавлене (а не байдуже) ставлення до знання, особистий підхід до його трактування і використання, власне осмислення його в контексті специфічних, суто індивідуальних, мінливих і здебільшого неконтрольованих, асоціацій, образів, мислеформ [206]. Інакше кажучи, через невловимий характер спостерігати неявне знання можна тільки в дії, передусім учинковій, соціальній.

На основі напрацювань М. Полані висновуємо, що суб'єкту притаманний *паралакс пізнання* – залежність видимого положення об'єкта від розташування-переміщення спостерігача-дослідника, його кута чи точки зору, модусу сприйняття, особливостей світовідчуття, інтелектуальної складової і мисленнєвої активності, знакової системи (математичної або лексичної), принципів і підходів, особливостей внутрішньоособистісних налаштувань і, нарешті, інструментальної оптики (фокуса свідомості). Фокус свідомості зосереджує увагу суб'єкта на головному, предметній сутності, а периферія – зміщує акценти сприйняття на деталі або другорядне. “Людська увага в кожний момент має тільки один фокус і тому неможливо сприймати одночасно ті самі деталі як фокусні і як периферичні” [206, с. 91].

Поєднання фокуса й периферії дає об'ємне бачення й глибоке розуміння предмета дослідження. “Коли суб'єкт пізнання сфокусований на цілому, все ж побічно сприймає периферичною свідомістю певну частку або компоненти цілого, причому обидва види усвідомлення мають приблизно однакову інтенсивність, але чим прискіпливіше дослідник вдивляється в сам предмет, тим чіткіше оприявнюються окремі його риси й особливості” [206, с. 92]. Суб'єкт усвідомлює обсяг і специфіку власних знань, щоправда,

наряд чи уявляє їх собі у деталях. Осмислення цих деталей відбувається в тому випадку, якщо суб'єкт оволодіває предметною областю, в яку вони входять у якості її частин.

Можна виділити два типи сприйняття світу, що й організують паралакс пізнання: епістемологічний (предметний) – безпосереднього споглядання дійсності з позначенням його предметів за допомогою конкретних знаків, символів, сигнатур, слів, формул і т. д.; гносеологічний (умоглядний), котрий має значення для самого суб'єкта в оперуванні реальністю, переробці й трансформації (видозміні) її досвіду і знань у процесі життєдіяльності [315]. Тут визначальну роль відіграє контекст усвідомлення реальності шляхом пізнання. Значення, яким контекст володіє сам по собі, можна визнати екзистенційним (значеннєвим, сенсожиттєвим), на відміну від денотативного (референтного, зануреного у певну діяльність) або, більш широко, репрезентативного (фрактального) значення як здатності вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики всієї системи. Такий різноплановий, системно-диференційний підхід до предмета пізнання слугує осягненню істини.

Гносеологія досліджує сутність пізнавального ставлення людини до світу, його вихідні та загальні підстави, розглядаючи їх у контексті людського буття зі значною мірою суб'єктивізації самого знання. Епістемологічні ж наукові розвідки постулюють породження об'єктивованих знань, орієнтованих на глибинне бачення людиною сутності речей, розуміння їх змістонаповнення, ества. Саме знання визначає місце феномену в деякій цілісності та означає інформативний вміст понятійно-категорійної матриці пізнавальної активності суб'єкта, його зміст і значення у загальному плинні осягнення розумом дійсності.

М. Полані порівнював рух-поступ до осмислення реальності з організацією слів у певний текст, саме це дійство-структурування і є змістовним наповненням процесу пізнання, а смисл самого тексту – це знання. Суб'єкт пізнання підходить до розуміння світу як особистість,

вихована в інтелектуальному просторі певного суспільства в умовах конкретної мови, засвоєної через приналежність до культури довколишнього середовища й конкретного історичного періоду. Це є вихідним пунктом і рамковими умовами для всіх подальших інтелектуальних зусиль суб'єкта. “Всі внесені виправлення до першочергових умов рішення проблемної області пізнаваного так чи інакше задіюються в систему попередніх переконань самої особистості” [206, с. 257]. Тому знання повинне носити експліцитний (усвідомлюваний) характер, визначаючи точність і повноту своїх формулювань, чітко виражені й логічно сформульованої думки. Знання є результатом фактичного спостереження, прийнятого у свідомість і виражається у формі особистісного переконання. Сам процес “пізнання – акт позамовного збагнення сутності об'єктивного світу”, що оприявнюється в знанні як формі знакової організації цього осягнення [206, с. 262].

Таким чином, усвідомлення власної освіченості (особистих знань) в остаточному підсумку корениться в концептуальних здатностях особистості, незалежно від того, чи застосовні вони до досвіду безпосередньо або ж опосередковані системою лінгвістичних координат. Освіта – це латентне знання, усвідомлюване нами за допомогою відчуття інтелектуальної сили, заснованої на цьому знанні. Здатність безупинно збагачувати й поглиблювати свій концептуальний лад, засвоюючи новий досвід, є ознака інтелектуальної особистості [206, с. 153]. У повнозначному розумінні така людина спроможна задіювати у повсякденні мистецтво досконалого мислення та ефективної діяльності, котра орієнтована на нагальні проблеми історичного сьогодення людства, на культуру думання з її рефлексією, понятійним оперуванням і полісемсловим розумінням буття.

Особливості індивідуальної пізнавальної діяльності зумовлені стилем мислення дослідника і метатеоретичними (парадигмальними) передумовами. Стиль мислення – звичні для даної людини способи зв'язку понять в судження і виведення нового знання. Типологія стилів мислення – стійке співвідношення понять і суджень, які характеризують специфіку сприйняття і

розуміння людиною дійсності [333]. Поєднання різновекторних стилів оформлення думки теж створює у своїй багатопредметності паралакс мислення, що характеризує зсув теоретичних уявлень про об'єкт пізнання. Водночас, якщо вказана зміна позиції-погляду стосується форм, методів, засобів та інструментів організації мислення, то це вказує на методологічний формат здійснення пізнавальної діяльності, що найповніше пояснюється концепцією професійного методологування А.В. Фурмана [332]. Зокрема психологічне методологування дає змогу досліднику не лише рефлексивно осягнути предмет пізнавального інтересу та позиціювати себе як теоретика, а й виявляє напрямки, траєкторії і процедури здійснення довершеної мислєдіяльності у царині наукової психології.

Як зазначалось, синтез історико-філософських і науково-психологічних засновків мислєдіяльності породжує методологування – універсальний спосіб духовно-практичного освоєння людиною дійсності, що формовиявляється у самопізнанні і самотворенні нею самої себе у поведінці, діяльності, спілкуванні, вчинках. У вищезитованого автора методологування принаймні має сім рівнів: “методологічні – аналіз, рефлексія, розуміння, мислення, робота, діяльність та вчинення як ідеальне, чисте мислення” [331, с. 54]. Тобто методологування є відрефлексованою методологічною роботою (достеменно розгляду предмета дослідження під різними кутами зору і з різних позицій), що уможлиблює реальне впровадження найрізноманітніших способів, форм і засобів людського практикування на будь-який предмет зовнішнього світу чи його присутності у внутрішньому засвіті суб'єкта.

Світосприйняття становить єдність теоретичного і практичного освоєння світу у формовиявах духовно-ментальної і досвідно-знаннєвої складових свідомості людини. Світосприйняття дається людині як цілком предметна реальність, яка певним чином систематизована та впорядкована. Воно організується у різного типу знання, просторово-часові уявлення про дійсність, які, об'єднуючись, утворюють цілісний образ світу.

Основоположним у формуванні цього образу дійсності є паралакс пізнання, що дозволяє різнобічно, об'ємно і повноцінно висвітлити об'єкт, на який спрямовано фокус-групи свідомості суб'єкта-дослідника. Ці фокус-групи як потужний дієвий інструментарій різносторонньо і з різними ступенем глибини (як ультразвук чи рентген) упрозорюють предмет чинного для особистості пошукування. У своїй множині вони породжують методологічне бачення об'єктивної дійсності, що сутнісно центрується в методологуванні як метасистемі рефлексивного охоплення всіх типів мислення, розуміння і діяння. Цей мисленнєвий акт-дієство осягнення сутності досліджуваного об'єкта здійснює розвиткову проблематизацію ситуацій і забезпечує їх освоєння шляхом удосконалення засобів спільної діяльності, а тому спричиняє примноження горизонтів методологічного ставлення людини до світу в поведінці, діяльності, спілкуванні, вчиненні, розширенні значеннево-сміслових меж власної свідомості.

Пізнання здійснюється через усистемлення віхових особливостей явищ, фактів і законів існування дійсності у цілісну картину світобачення, що пов'язано з безупинною роботою людської думки як універсального інструменту оформлення образів реальності у персоніфіковані досвід і знання. Парадигмальні дослідження у царині психологічного пізнання визначають загальні орієнтири його можливого миследіяльнісного втілення, а методологування уреальнює виконання спроектованого задуму, визначаючи не лише змістово-формальне упредметнення методологічної роботи дослідника, а й надаючи у його розпорядження методи, процедури, засоби та інструменти її рефлексивного здійснення у форматі об'єкт-спричиненого цілеспрямованого пошукування.

Науково-психологічні пошукування постають осмисленим дієством тією мірою, якою обмежений людський розум здатен претендувати на пошук справжнього знання. Тому головною метою розвідок психологічної науки є осягнення реальності і людини в тій якості-іпостасі, де вони існують незалежно від пристрастей, психобіографії, інтелектуального смаку

дослідника. У цьому сенсі між природничо-науковим і гуманітарним способами пізнання існує принципова подібність: учений будь-якого парадигмального сповідування прагне наблизитися до достовірного розуміння природи досліджуваної реальності. Власне, наука і є спроба розгадати правила гри, яку веде з нами природа чи Бог [206].

Новітні формовияви психологічного мислення як процесу-дійства з урахуванням паралаксу мисленнєвої активності організуються у методологування як надскладну систему підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності. З психолого-рефлексивних позицій паралакс пізнання в даному випадку визначається як залежність видимого положення об'єкта від кута чи точки зору, модальності перцепцій, мисленнєвої організації, знакової системи, принципів та підходів і фокуса свідомості самого дослідника у розумінні світоустрою.

4.4. Епістемна організація психологічного пізнання смисложиттєвої сфери особистості

Звернення науки до аналізу власних засновків-витоків, з'ясування співвідношення її понять і теорій з реальністю, ознаменовується пізнавальною діяльністю як онтофеноменальним процесом (свідомого розуміння конкретним дослідником) осягнення дійсності. Цілісне дослідження становлення знань про світ дозволяє зрозуміти всю множину задіяння свідомісних структур самого дослідника соціономічної сфери у пізнавальний процес, збагнути витоки, чинники, сутність і специфіку миследіяльності як частини руху-поступу до розуміння світу і людини, осмислити принципи і критерії відбору орієнтирів на цьому шляху. Осягнення процедури оволодіння знаннями відіграє суттєву роль у пошукуваннях сучасної психологічної науки, а їх систематизація, упорядкування і концептуалізація значно поліпшить розуміння феномену пізнання як віхового засновку смислу людського існування.

Теоретична психологія є засадничою у напрацюваннях А.В. Петровського [200], котрий виділив її в окрему галузь знання, засновану на саморефлексії науки про душевну організацію особистості. Доробки автора постулюють постання історико-психологічних досліджень в упредметненнях емпірично отриманих та узагальнених психологічних знань, теорій і концепцій. Методологічні питання теоретичної психології розглядаються у працях В.В. Рибалки [220], котрий висновує необхідність віднаходження оптимальних шляхів науково-дослідного поступу до осягнення, розуміння і трансформації самого предмету психологічного пізнання. Реалізуючи теоретичну функцію психології, дослідник розкриває сутність феноменів, що постають предметним колом його конкретно-наукових пошукувань. Віховою у царині психософійних доробок є напрацювання А.В. Фурмана [331, 336, 340], наскрізною ідеєю котрих є створення новітніх, досконалих форм методології і професійного методологування як горизонтів психологічного пізнання, що становлять мистецтво і мудрість осмисленого, філігранного й ефективного мислення на предмет того, яким шляхом суб'єкту-досліднику йти до наукової істини.

Рух-поступ до осягнення дійсності проходить через пізнання як специфічну діяльність суб'єкта, що здійснюється на основі відображення довколишньої реальності у психічній організації індивіда. А будь-яке відображення – це властивість усіх матеріальних систем відтворювати особливості тих її об'єктів-компонентів, які впливають на суб'єкта та набувають для нього сигнального і смислового значення. Фокусом-налаштуванням цієї рефлексії є знання (результат процесу пізнання) як форма структурованого відображення дійсності у свідомості окремої людини.

Широкий підхід до розуміння буття, зберігаючи методологічне значення в сучасних умовах, передбачає звернення до таких атрибутивних характеристик світу, як його системно-структурна, динамічна і просторово-часова побудова [114]. В основі сучасних наукових уявлень про матеріальний

світ лежить ідея його складної системно-структурної організації. Категорія “система” фіксує відмежовану й організовану цілісність, у рамках якої зв’язок між безліччю самостійних взаємодіючих частин (елементів) за низкою параметрів перевершує зв’язок з елементами інших цілісностей. Категорія “структура” характеризує сукупність внутрішніх зв’язків об’єкта, його побудови, співвідносності і взаємозалежності наявних складових. Під структурою розуміється такий спосіб зв’язку елементів в системі, завдяки якому ця упорядкованість виявляє властивості, характерні для неї як цілісного та якісного утворення.

Динамічний аспект організації матеріального світу окреслюється в найважливішій атрибутивній властивості матерії – її розвитковості (плинності, перманентному русі). Динамічне впорядкування Універсуму виявляється в різних формах (морфе), в яких, за словами Аристотеля, оприявнюється буття, організується першочергове єство світу, сутність всього сущого. Теорія пізнання цього давньогрецького мислителя ґрунтується на онтології і своїм безпосереднім предметом визначає теорію науки, що сутнісно відрізняється від мистецтва, досвіду і процесу розмірковування. Вчення про первинні основи всього живого або про сутність світу пояснюється Аристотелем через основні види буття – матеріальний та ідеальний, що постають у формі природного, соціального, духовного і людського світів. Також мислитель виділив чотири принципи існування всякої речі як організму: матерія, рух-поступ (видозміна, метаморфоза), діяльність (формовияв), причина (першооснова, мета, ціль). Увесь довколишній світ на думку Аристотеля [16] – це форма його присутності-даності у часопросторі буття.

Узмістовленням наукових зрушень є знання про буття, а їх об’єктним полем – споглядання предметної дійсності, конструювання на цій основі теорій, умоглядних висновків. Знання відрізняється від простого досвіду, предметом якого можуть бути лише факти, що розглядаються як поодинокі випадки оприявлення реальності у свідомості особистості, всеосяжністю

предметного поля використання знакових систем у побудові цілісного образу об'єктивної дійсності [200]. Тож досвід як емпірія (пережита значуща подія) є початком і вихідною точкою знань, однак на відміну від останніх не має уконкретненого формовияву в уявленнях, поняттях і теоріях. Досвід для античних мислителів – допонятійне знання.

Різні типології визначають знання як: а) інформацію про об'єктивний світ природи і суспільства та продукт духовно-пізнавальної діяльності суб'єкта; б) упередметнення внутрішнього духовно-психічного світу людини, в якому містяться уявлення про сутність і сенс самопізнання; в) цільові орієнтири й ідеально-теоретичні програми вчинення суб'єкта та ін. Існує безліч дефініцій науки і наукового пізнання, в кожній з яких в якості визначальної ознаки або її сутнісної характеристики виокремлюють: а) систему специфічних пізнавальних процедур (експеримент, опис, класифікація, пояснення та ін.); б) об'єктно-предметний характер знань, одержуваних у результаті наукового дослідження (цілеспрямованість пошукування з передбачуваним результатом); в) рівень системної організації та обґрунтованості наукових знань, унікальний світоглядний феномен культури як форми пізнавальної діяльності тощо [200].

Пізнавальна активність людини створює передумови для переносу об'єктів зовнішнього світу в ідеально-знаковий формовияв, чи, інакше кажучи, організацію їх у знання. Вищим рівнем когнітивної діяльності людини є наукове пошукування, що становить складний суперечливий процес віднаходження й організації цілісної системи понять, гіпотез, законів, теорій та інших ідеальних форм самого пізнання. Наука – це особлива форма пізнання світу, що продукує систему міркувань, поглядів, ідей про фундаментальні принципи і засади людського буття, про найбільш загальні сутнісні характеристики особистісного ставлення до дійсності, суспільства і духовного життя в усіх її проявах [78]. А наукові здобутки психології постають у цьому ракурсі певним інструментарієм специфічного налаштування свідомості окремого суб'єкта на планомірну дослідницьку

діяльність у розумінні, осягненні, поясненні, інтерпретації та подальшій трансляції знань про буття і світ.

Наука завжди прагнула бачити досліджувану реальність множиною причинно зумовлених, природних подій і явищ, що підпорядковуються певним регуляторам і закономірностям. Структурно-функціональний аналіз науки дає можливість виявити і зафіксувати різні аспекти її змісту, описати форми її взаємодії з іншими феноменами культури і пізнавальними діями. Однак завдання категорійного визначення науки передбачає фіксацію й обґрунтування наскрізних її особливостей, в яких зафіксовані головні та найбільш істотні її ознаки як специфічного й унікального типу духовно-пізнавального вчинення. Наука – це форма соціально організованої пізнавальної діяльності, в якій на основі відображення дійсності здійснюється раціонально-понятійне її освоєння, що фіксується в системі предметного, неупередженого, нового знання [279, с. 101].

Наука завжди виокремлює її предметний аспект, абстрагуючись при цьому від особистісно-суб'єктивних думок і оцінок цієї реальності. Така установка дозволяє їй досягати об'єктивно-істинного знання про предмети і явища дійсності [189]. Описуючи і пояснюючи феноменальні структури реальності, наука відображає і відтворює світ таким, яким він існує в своїй онтичній даності, що окреслює основні підходи до пізнання буття з епістемологічних позицій. Сутність і спрямованість наукової рефлексії сучасності пов'язані з абсолютизацією таких пізнавальних прийомів і процедур як: аналіз, абстрагування, експеримент, класифікація, систематизація й абсолютизація досліджуваних явищ природи і людини як її вінця.

Важливу роль у постанні знання як осереддя загальнолюдських культурно-історичних здобутків зіграла і теорія самоорганізації (синергетика). Вона вивчає процеси самотворення або спонтанного структурогенезу, приділяючи при цьому особливу увагу ефектам узгодженої дії різних компонентів, що постійно видозмінюються та розвиваються [86].

Важливо підкреслити, що в класичній науці домінували такі методологічні орієнтації й ідеали наукового дослідження, що акцентували увагу вчених на виявленні аспектів стійкості, рівноваги і порядку, досліджувані об'єкти розглядалися як замкнуті системи, що підкоряються принципам детермінізму – однозначного причинно-наслідкового зв'язку. Фактор часу був несуттєвим в цій картині світу, бо фізичну реальність підкоряли законам, інваріантним щодо тимчасової шкали. Але для складних системних об'єктів характерні такі властивості, які можуть бути описані лише за допомогою нелінійних моделей.

Синергетика досліджує процеси самотворення в системах різної природи. Під самоорганізацією розуміються явища генези просторово-часових структур в складних нелінійних системах, що знаходяться в станах, віддалених від рівноваги. Коли система досягає особливого критичного стану (“точки біфуркації”), її поведінка стає нестійкою під впливом незначних випадкових чинників (флуктуацій), а стан системи може радикально змінитися. У цей переломний момент не можна однозначно передбачити, в якому напрямку буде здійснюватися подальший розвиток системи: перейде вона на вищий рівень організації або стане хаотичною, примножуючи ентропію, втративши цілісність своєї структури [86]. Формування синергетики у психосоціальних вимірах пов'язують з іменами О.В. Болдачова, О.А. Донченко, С.П. Капиці, С.П. Курдюмова, І.Р. Пригожина, Ю.В. Романенка, Г. Хакена [85, 130, 227].

Концептуальний простір цієї нової міждисциплінарної галузі наукових досліджень охоплює такі поняття як: атрактори, біфуркації, фрактали, детермінований хаос й ін. Їх використання дозволило істотно розширити і конкретизувати наукові уявлення про процеси самоорганізації складних системних об'єктів різної природи, а також їх еволюційної динаміки під впливом різноманітних чинників зовнішнього середовища. Іншими словами синергетика постала тим методологічним інструментарієм, який організовує

систему миследіяльної активності суб'єкта-дослідника з позицій холістичного бачення предметного поля пізнання.

Синергійність функціонального призначення психологічної науки з позицій методологування як надскладного інструментарію розширення меж свідомості дослідника полягає в розробці цілісної картини світу, обґрунтуванні способу пізнання і формуванні узагальненої моделі взаємодії системи знань, суспільства і людини. Для сучасної психології методологічна проблематика набуває особливо важливого значення, оскільки в ній істотно ускладнюються досліджувані об'єкти, радикально змінюються засоби й технології науково-пізнавальної діяльності.

Простір методологічної проблематики розширюється, в ньому все виразніше починають домінувати такі теми як: 1) соціокультурна та етична детермінація методологічних програм наукового дослідження; 2) проблема об'єктивності наукового знання і критика методології “натуралістичного об'єктивізму”; 3) інтеграція соціально-психологічних, історичних і логічних чинників наукового пізнання в його методологічних програмах і концепціях; 4) проблема примноження знань і наукових революцій; 5) методологічний потенціал глобального еволюціонізму, синергетики й інформаційних технологій в сучасному науковому пізнанні; 6) сучасні форми комунікації в науці і становлення “колективів експертів-інтелектуалів” як референтних суб'єктів науково-пізнавальної діяльності [279, с. 21].

Тут варто відзначити неабияку роль методології як комплексу принципів і підходів дослідницької діяльності в ході отримання та розробки знань в рамках конкретного психосоціального пошукування. На думку українського науковця В.В. Рибалки [220], сучасна методологія виконує наступні основні функції: соціокультурну, орієнтовно-спрямовуючу, стимулюючу, організаційно-структурну, евристичну, прогностичну, проєктивну, інтерпретаційну, науково-дослідницьку, що в суголоссі конструктивно скеровують науково-психологічні пошукування суб'єкта-дослідника до обр'їв об'єктивного знання.

У методологічному потенціалі психології, який дуже різноманітний, зазвичай виділяють два основні методи: діалектичний і метафізичний. Метафізичний метод, що був панівним у науці до кінця XVIII століття, орієнтував наукове пізнання на вивчення сутності всіх явищ, подій і фактів довкілля як якісно незмінних, що не мають внутрішніх детермінант розвитку і тому позбавлених дихотомічних властивостей, сил, тенденцій до самозміни і самовдосконалення. Метафізика займалася дослідженнями первісної природи реальності, буття і світу як такого, використовуючи канони формально-логічного мислення [150, 266]. Метафізичний метод пізнання, постаючи вченням про надчуттєве (ноуменальне), котре лежить за межами фізичних (феноменальних) явищ, слугував позначенню предметів, трансцендентальних стосовно суб'єкта дослідження. У широкому сенсі метафізичний шлях до пізнання утримує ідеальну сторону предмета, його зміст і сутність, тобто онтологічні засновки суцього.

Класичний філософський діалог як форма інтелектуальної діяльності має полемічну спрямованість, передбачає зіткнення різних світоглядних і дослідницьких позицій, раціональну дискусію, орієнтовану на пошук об'єктивної істини. У психологічному форматі розгляду діалектики споглядається його першочергова орієнтація на людину як вищу цінність теоретико-прикладного осягнення. Аристотель трактує діалектику не тільки як метод умоглядного пізнання, але і дослідження одиничних речей і предметів. Саме в працях цього античного мислителя діалектика вперше набуває статусу цілісного вчення про категорії, в системній сукупності яких відображається взаємозв'язок і внутрішньо суперечлива природа постійного руху (видозміни) всього суцього [200]. Та лише в ідеях Г.В.Ф. Гегеля [66] діалектика знаходить своє справді автентичне призначення у формі універсальної теорії розвитку і специфічного методу пізнання світу, що ґрунтується на ідеї безперервного руху, трансформацій і метаморфоз дійсності. Його діалектика орієнтована на виявлення змістовного, а не

формального розвитку досліджуваного об'єкта, тому притаманна критичному і творчому мисленню, без якого не може існувати справжня наука.

Традиційно розвідки психологічної науки виникають як культурно-історичний (Л.С. Виготський [62]) рух-поступ організації специфічного типу світогляду і особливої форми освоєння дійсності, в процесі розвитку якої виробляється цілісна і сутнісно узагальнена система знань про світ, людину і способи взаємозв'язку між ними. В якості основних можна зафіксувати три найважливіших типи наукового пізнання або три світоглядних питання психології. По-перше, проблема присутності божественної іскри в людині як частини Універсуму, в рамках якої психологія обґрунтовує категорійну модель світу і формовияви суто людського засвіту в оприявненні власного духовного єства у стосунках з довколишньою дійсністю. По-друге, проблема самого суб'єкта, яка пов'язана з осмисленням комплексу світоглядних питань про онтофеноменальний статус людини як найвищої цінності буття, її аксіопсихологічного компоненту, смисложиттєвих устремлінь і вчинень. По-третє, питання взаємозв'язку людини і довкілля, аналіз різних форм і типів відносин між ними, які передбачають пізнання, перетворення і осмислену інтерпретацію природного і соціокультурного світу [279].

Теорія науково-психологічного пізнання безпосередньо пов'язана з філософською методологічною традицією в організації психологічних знань як інтегративної сукупності компонентів: 1) традиційної або класичної гносеології (суб'єкт-об'єктного пізнання); 2) епістемологічних засновків пізнавальної активності як феноменального осереддя об'єктивованого істинного знання; 3) методології наукового пізнання і форм його конституювання в різних соціокультурних системах; 4) психософійне методологування (рис. 4.1).

Гносеологія є вченням про структуру і методи пізнання, його рівні і способи, завдяки яким відбувається одержання знань, їх систематизація, оформлення у наукові гіпотези, концепції, теорії. Центральною у гносеології є проблема істини як результату адекватного відображення у свідомості

суб'єкта пізнавальної діяльності сутнісних властивостей об'єкта дослідницького інтересу.

1 – гносеологія: вчення про структуру, методи, рівні і способи пізнання, завдяки якому відбувається одержання знань, їх систематизація, оформлення у наукові гіпотези, концепції, теорії

2 – епістемологія: теорія пізнання, в якій досліджуються його постулати і чинники, з'ясовуються закономірності та умови достовірності й істинності знань



4 – методологування: універсальна система, засіб-процедура миследіяльної активності і спосіб отримання істинного знання, надскладна інтелектуально-рефлексивна робота самого мислителя

3 – методологія: система принципів, способів, прийомів, операцій і форм побудови наукового знання, а також вчення про правила миследіяльності при створенні теорії науки

Рис. 4.1. Філософські засновки психологічного пізнання

Основні епістемологічні проблеми пов'язані з механізмами-налаштуваннями об'єктивації і подальшої реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності психологічного знання як узагальненого, об'єктивного “закону буття”. Об'єкт при цьому може розглядатися як елемент у структурі самого знання (ідеальний об'єкт) або як матеріальна дійсність співвідношення знань (буттєва реальність).

Методологія слугує упорядкуванню особистісних знань і соціального досвіду та постає засобом здійснення рефлексивної миследіяльності суб'єкта-дослідника, що покликана оптимізувати рух-поступ до пізнання законів існування світу [340]. Вона утримує складну систему підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осягнення явищ дійсності.

Методологування ж постає процедурою миследіяльного практикування суб'єкта у конкретно-ситуаційному просторі відношення людини і світу [331]. Ця складна мисленнєва діяльність спроможна перевтілити персоніфіковане знання в інструмент глибинного розуміння дійсності як основи для збагачення власного духовного світу особистості й у такий спосіб перетворити це знання у потужний рефлексивний засіб пізнання.

Проводячи паралелі зі смисложиттєвою сферою особистості, можна стверджувати, що методологія як організація плідної пошукової діяльності людини для максимізації її результатів постає смислотворчим остовом, а методологування як діалектична (зіставляє різнопланові, часто діаметрально протилежні думки, концепції, теорії) форма мислення у здобутті істинного знання є сенсовим засновком життєактивності. Тобто методологія як система принципів і способів організації, побудови або ж оформлення мислення у пізнавальному процесі є основою конституювання смислів, а сама методологічна робота (думання, розмірковування, методологування) їх персоналізує в систему вособистіснених сенсів.

Критичне осмислення засновків психологічного пізнання може реалізовуватись і здійснюється з різних рефлексивних позицій, бо постає-розвивається в системі “людина-соціум-світ”, породжуючи розмаїття своїх супідрядностей і контекстів: суспільних, економічних, ідеологічних, культурологічних, етичних тощо. Тут може виникнути ефект епістемічної інверсії, коли не одиниця дослідження характеризується певною ознакою, а сама ознака характеризується частотою – кількістю одиниць, яким притаманний цей показник. Мовиться про взаємний перехід і ситуаційну зміну позицій, коли не лише смисл вособистіснюється, утворюючи сенс, а й сенс як персонально значуще утворення постулює виникнення смислу [377]. Наприклад, ідея процвітання власної справи, що має сенс для суб’єкта життєдіяльності, перетворюється з часом на загальнолюдський смисл у світовому масштабі: збереження екології, ідеї рівності, свободи тощо.

Як зазначає В. Франкл, життєві потенціали не є індиферентними можливостями, їх треба розглядати через призму сенсу і цінностей. У будь-який даний момент часу тільки один з можливих виборів особи відповідає вимогам його життєвого завдання-місії, в чому виявляється епістемна природа смислотворення [185]. При цьому мається на увазі, що виклик кожній життєвій ситуації – поклик відповідальності, коли людина повинна

зробити вибір: які з існуючих можливостей вона відправить у небуття, а які реалізує, зберігши їх для вічності.

Уявлення про власне майбуття завжди пов'язане зі смисложиттєвою сферою особистості, котра за своєю природою є онтосоціальним постанням суб'єкта у часопросторі відносин зі значущим оточенням. Відтак саме у пошуках сенсу життя у найбільш загальній формі виявляється істинна місія-призначення людини та її буття. В. Франкл обґрунтовує поривання до віднаходження людиною сенсу свого життя як вроджену спонукальну тенденцію, властиву всім людям, котра становить основу їх зваженої (розумної) поведінки і розвитку [282]. Справжня сутність людини виявляється в ноологічному (розуміннєвому) вимірі буття. Сам же процес віднаходження сенсу свого пересічного існування і смислу буття загалом задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення суб'єктивно бажаного (поцінованого) рівня у системі відносин "людина-світ".

Безсумнівно, що суб'єкт у процесі пізнавальної активності здатен наблизитися до об'єкта і встановити певну когнітивну близькість із предметами зовнішнього світу. Будь-яка теорія, що сумлінно досліджує фізичні феномени у їх величі і повноті заслуговує називатися феноменологічним підходом з епістемною організацією пізнання, котрий постулює факт, що кожен істинний когнітивний акт породжує об'єктивність предметного кола свого пошукування. Феномен пізнавального акту являє дійство самотрансценденції буття по відношенню до світу як об'єктивної реальності [282].

На основі рефлексивної оцінки виголошених методологічних принципів і емпіричних даних, пропонується ує цілісну структурно-функціональну модель становлення особистості смисложиттєвого зорієнтування, якій притаманне багаторівнєве осмислення віхових засад власної буттєвості як засновку поетапної репрезентації людини у світ, з урахуванням власних атрибутивних рис-якостей і рефлексії її індивідуального самоздійснення (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Структурно-функціональна модель становлення смисложиттєвого зорієнтування особистості

Рівні людського розвитку	Сфери реалізації смисложиттєвого потенціалу особистості	Основний механізм актуалізації смисложиттєвих ресурсів особи	Критерії діагностичного оцінювання осмисленості життя людиною	Показники сформованості смисложиттєвого зорієнтування
Суб'єктного становлення	Когнітивна	Оцінювання, розуміння актуальної ситуації і подальше цілепокладання	Ментальної самоідентичності (самоусвідомлення) суб'єкта життєдіяльності	Оцінка довкілля, вибірковість уподобань, зваженість думок, об'єктивовані погляди, судження, осягнення дійсності, світогляд
Особистісного (соціокультурного) постання	Емоційно-мотиваційна	Прийняття себе і світу, інтуїтивні спонуки, досвід взаємодії з довкіллям, означені домагання	Розуміння особистістю власних життєвих ресурсів, вироблення стратегічної лінії діяльності	Самоприйняття, сформована система цінностей, диспозицій, нормативів поведінки, чітко визначені прагнення, активна позиція, цілеспрямованість
Індивідуальнісного життєтворення	Вчинково-екзистенційна	Осмислення (осягнення) актуальної буттєвості свого повсякдення	Реалізація екзистенційного потенціалу індивідуальності	Атитюди, мораль, соціальна значущість і альтруїстична спрямованість дій, раціоналізм, відповідальність
Універсумно-духовної причетності до буття	Рефлексивна (цілковита осмисленість життя)	Осенсовування (надання особистої значущості) сьогочасного перебігу життя	Рефлексивного (змістовного, сутнісного) самоздійснення людини	Вітакультурна і духовна зорієнтованість, системна, планомірна діяльність із самовдосконалення, самісна реалізація, самодостатність

Особистість на різних рівнях її становлення сутнісно оприявнюється у рефлексивній, ментально-архетипній мислєдїяльностї як творця власного життєпростору самореалїзацїї, оскїльки тїльки розум надїлений природним потенцїалом і спроможностю генерувати загальнї для спїльноти цїнностї, кластеризувати, структурувати їх у когнїтивнї моделї психосемантики свїдомостї та конструювати на цїй основї картину свїту [110, с. 19]. Постанннн смислоформ зумовлюється вербальним рефлексивним мислєнннм з його знаково-символїчним опосередкуванннм як осередднм тих чи їнших культурних надбань (архетипїв, вартостей смислїв).

Таким чиним смисли довколишннього загалу, що усвїдомлюються людиною на вищому рївнї постанннн особистостї смисложиттєвого зорїєнтуванннн перероджуються в особистїснї сенси. Необхїдна умова даного процесу осєнсовуванннн – вчинок як вища форма душевно-духовної активностї, наповнена для людини конкретним життєвим смислом. Резултатом розпїзнанннн психологом смисложиттєвих орієнтацїї респондента є система теоретико-прикладних здобуткїв об'єктивного знанннн про сформованїсть у людини чїткого осягненннн свого буттєвого призначенннн у складї параметричних показникїв сформованих цїнностей. Їх формовияв засвїдчує долученннн особи до рїзних узмїстовлєнь психїчної реальностї – чуттєвих, свїдомїсних, мислєннєвих, сенсосмислових тощо. А їх доладна органїзацїя визначає горизонти холїстичного, системного, епїстемного (дотичного до чистого знанннн) баченннн людиною дїйсностї як сукупностї знань про закони і принципи буття.

4.5. Особистість смисложиттєвого зорїєнтуванннн та її емпїричне дослїдженннн

4.5.1. Осмисленїсть життя як сутнїсна властивїсть свїдомостї особистостї, що визначає її смисложиттєве зорїєнтуванннн

Смислова заданїсть буття описується рїзноманїтними їнтелектуальними традицїями: свїт їдей Платона, логос Аристотеля, субстанцїя Фалеса і Б. Спїнози, архетипи Фїлона і К.Г. Юнга чи праобраз

світу Аврелія Августина, монади Піфагора і Діогена Лаертського, Дж. Бруно і Г.В. Ляйбніца, “рiч у собі” І. Канта, світовий (абсолютний) дух Г.В.Ф. Гегеля – все це спроби рефлексивного витлумачення універсальних начал світоустрою. Центральним поняттям, що консолідує всі науково-світоглядні традиції є осмисленість як наскрізна властивість організації свідомості у поступі до істини, розуміння сутності буття.

Осмисленість у вимірах людського єства – прагнення особистістю цілковито усвідомити власні наміри, прагнення, цільові настанови, задуми, домагання, дії, вчинки і життєві звершення. Вона постає стійкою характеристикою людини, що першочергово пов’язана з рефлексивністю думки, глибоким розумінням особистих устремлінь і сутнісним осягненням власних життєвих домагань.

Суб’єктивна оцінка пройденого життєвого шляху і передбачення наслідків подальших дій і вчинків організується не лише раціонально-прагматичним позиціонуванням свого Я стосовно світу, а й спричинюється суспільно-моральними наративами довколишнього загалу, що в тандемі становлять горизонти (за М. Гайдеггером) людського екзистенціювання. Саме осмисленість, за свідченнями Е. Гусерля [79], розпросторюється за межі монадного Я, виявляється в його самісній своєрідності і віддзеркалюється у внутрішньому світі особистості, породжуючи буттєвий смисл. Присутність позасуб’єктних смислів у полі свідомості людини є передумовою осягнення і змістовного розуміння сенсу як персоніфікованого відношення до дійсності, який організується, формовивляється і реалізується через вчування.

Акт осмислення керується певним спрямуванням свідомості і постає модусом бажаності, селективності, аспектуальності, зацікавленості суб’єкта в розгляді конкретного об’єкта дійсності. Але Е. Гусерль вважав осмисленість не лише відчуттям-переживанням нагальної значущості фактів, подій, явищ, у які задіяна людина, а й наскрізною рисою-якістю свідомості взагалі [78]. На думку знаного науковця, осмислення виявляється в феноменологічній редукції, за якої зосередженість думок на об’єктах довколишнього світу

прямує до концентрації уваги (через рефлексію) на суб'єктивному досвіді, тобто на самих переживаннях свідомості (психічних актах чи саморефлексії). Осмисленість розглядається науковцем як атрибутивна сила, котра координує і синтезує найрізноманітніші акти усвідомлення, що лежать в основі конституювання онтичних смислів.

Р. Мей пов'язує осмисленість з наскрізним бажанням досягти самості (самоактуалізації, самоздійснення) та тлумачить її як простір, що пронизує й уміщує в себе свідомі спонуки і несвідомі потяги (частково осягаються), інтуїтивні бажання і зважені розумні поклики. Саме осмисленість життєвих потягів є підґрунтям слухних і зрілих учинків, що керуються системою чітко усвідомлюваних сенсів і смислів [404]. Французький філософ М. Мерло-Понті поділяв думки Р. Мея і стверджував, що осмисленість – це не тільки сутнісна риса свідомості особистості, але й усталена характеристика людського ставлення до світу в цілому. Слідом за феноменологами і екзистенціалістами, В. Франкл використовує поняття осмисленості як рефлексивного акту деперсоналізації особистості й об'єктивації її відносин зі світом (зовнішнім і внутрішнім) [282, 402].

Філософська думка категорійні вияви осмисленості вбачає в цілковитому усвідомленні явищ, фактів, подій реальності й особистісного світу, в чіткій рефлексивній позиції щодо визначення цільового призначення чи мети-місії людини у бутті, змістонаповнення і сенсу її життя. Тож осмисленість є універсальною характеристикою (сутнісною властивістю) свідомості, що організує оптимізацію взаємин зі світом конкретної особистості та визначає її *смисложиттєве зорієнтування*.

Для емпіричного дослідження даної проблеми у дисертації використана модифікована методика К.В. Карпінського [105], що призначена для діагностики смисложиттєвої кризи, в авторському варіанті “Опитувальник осмисленості життя” (суто для чинного пошукування) як усталеної властивості свідомості особистості у складі установчого, когнітивного,

емоційно-мотиваційного і поведінкового компонентів, що визначають її смисложиттєве зорієнтування.

Конкретними завданнями емпіричних розвідок є: діагностика особливостей взаємозв'язку осмисленості життя з іншими визначальними характеристиками свідомості особистості з допомогою методик: “Рівень благополуччя” К. Ріфф; “Самоствалення” В.В. Століна і С.Р. Пантілеєва, “ТОКАС-1” О.П. Саннікової, О.І. Саннікова, Н.М. Подоляк; “16-РФ особистісний опитувальник” Р. Кеттела, “САМОАЛ” А.В. Лазукіна, Н.Ф. Каліної; віднаходження кореляційних зв'язків між компонентами осмисленості життя як індикатора смисложиттєвого зорієнтування особистості і показниками благополуччя, самоствалення, асертивності, особистісних факторів, самоактуалізації.

4.5.2. Осмисленість життя як психологічний конструкт та її структура

Отже, осмисленість життя розглядається в роботі як усталена характеристика свідомості особистості, котра виявляється у стійкій схильності до таких переживань і думок, що відображають її рефлексивну оцінку прожитого і скоєного, та в подальшому визначають цільову спрямованість людини, її життєві домагання та смисложиттєве зорієнтування загалом. Вона виконує функцію об'єктивації свідомості, коли суб'єкт життєдіяльності керується у своїх вчинках системою сенсів і смислів як критеріями оцінки дійсності і власних взаємин зі світом. Перш ніж розглядати осмисленість у просторі взаємопов'язаних із нею рис-якостей особистості як змістовних проявів-характеристик суб'єкта життєдіяльності, визначимо її структурні складові та детально зупинимося на експлікації й описі цих ознак-компонентів [244].

Рефлексивно аналізуючи літературні джерела [67, 80, 98, 136, 404], можна дійти висновку, що осмисленість життя характеризується (утримує): 1) загальною установкою на цільову спрямованість особистості в реалізації прагнень і життєвих домагань (установчий компонент – Уст); 2) системою

усвідомлених думок, міркувань, суджень, що визначають рефлексивну позицію особи відносно середовища і чітке розуміння своїх життєвих запитів (когнітивна складова – Ког); 3) специфічними емоційними переживаннями, афективними станами, що відображають відносини особистості з зовнішнім і внутрішнім світом та мотивами вчинення смисложиттєвого зорієнтування (емоційно-мотиваційний компонент – ЕМ); 4) формами дій, поведінки, діяльності, вчинків, що націлені на реалізацію особою своїх намірів, задумів, помислів, прагнень (поведінковий або конативний складник – Пов) (рис. 4.2).

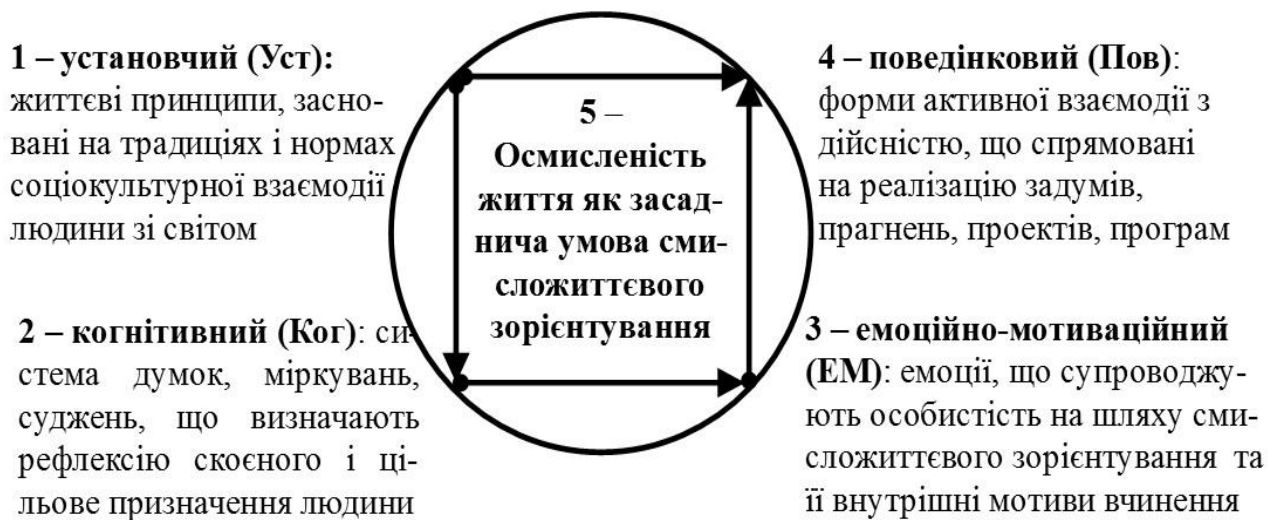


Рис. 4.2. Структурні компоненти осмисленості життя як передумови смисложиттєвого зорієнтування особистості

Смисложиттєве зорієнтування тісно пов'язане з такими конструктами як життєві цілі, плани і програми, перспектива самоздійснення, суб'єктивна картина життєвого шляху особистості, ціннісні критерії прийняття важливих рішень і оцінки буденних досягнень, повсякденні домагання, загальна задоволеність життям, буттєві стандарти й ідеали тощо. У психологічній науці були концептуалізовані й інші складові смисложиттєвої сфери – мотиви, персоніфіковані сенси, смислові конструкти і диспозиції, особистісні цінності, які характеризуються позаситуативністю, узагальненістю, відносною незалежністю від зовнішніх впливів чи динаміки конкретних життєвих обставин. На думку Д.О. Леонтьєва [145], вищі рівні організації

психіки (в тому числі сенс життя і смисл буття) людини є суто особистісними, а їх адекватне пізнання досягається тільки за умови суб'єктивізації й індивідуалізації діагностичної процедури.

Тому для детального вивчення сутнісних характеристик смисложиттєвої сфери особистості у роботі використано психосемантичний опитувальник – суб'єктивної оцінки себе респондентами стосовно власних життєвих домагань, запитів, пріоритетів, сенсів та смислів. Смисложиттєва сфера з позицій психосемантичного підходу вивчається з допомогою виявлення категорійних структур індивідуальної свідомості, які характеризують сприйняття значущості життєвих подій чи власних учинків.

Авторська методика заснована на здобутках Д.О. Леонтьєва, О.Т. Соколової, В.В. Століна та К.В. Карпінського [105, 145]. В її основу покладено принцип психосемантики та метод життєвої лінії (life-line method), які широко використовуються західною науковою школою когнітивної психології для вивчення феноменології, принципів, механізмів і закономірностей аналізу свідомісних структур особистості. У найбільш широкому сенсі психосемантика – це галузь сучасної психології, що вивчає становлення, структуру і функціонування індивідуальної системи сенсів, смислів і значень, які опосередковують організацію пізнавальних, емоційних, смислових та інших процесів у психіці суб'єкта. У більш вузькому значенні психосемантика – це сукупність емпіричних методів, які спрямовані на моделювання категорійної структури і розкриття суб'єктивного змісту базових конструктів індивідуальної свідомості.

Модифікований опитувальник “Осмисленість життя” (в авторському варіанті К.В. Карпінського “Опитувальник смисложиттєвих криз” [105]) використовується суто в рамках чинного дослідження, та в подальшому вимагає верифікації і валідизації, відповідно до правил і принципів експериментальної психології. Він є технікою суб'єктивних тлумачень тверджень відповідно до сенсових і смислових орієнтирів самої особи, в результаті чого дослідник окреслює “семантичне поле” смисложиттєвої

сфери в індивідуальній свідомості респондента на основних рівнях (шкалах) її оприявнення. Приписуючи життєвим подіям різний рівень значущості, висловлюючи згоду-незгоду з судженнями, досліджувані долучаються до розуміння сенсу власного життя і смислу людського буття загалом.

Пропонований варіант методики діагностує 4 показники (шкали) осмисленості життя: шкала I – установчий компонент (Уст); шкала II – когнітивна складова (Ког); шкала III – емоційно-мотиваційний компонент (ЕМ), шкала IV – поведінкова або конативна складова (Пов). Значення загального показника осмисленості життя відповідає середньоарифметичному значенню чотирьох вихідних показників осмисленості життя: $\text{ЗагОЖ} = (\text{Уст} + \text{ЕМ} + \text{Ког} + \text{Пов}) / 4$. Стимульний матеріал методики містить: а) адаптовану інструкцію, б) предмет оцінювання – ступінь згоди респондентів з низкою тверджень, що виражають різні думки з приводу узмістовлення їх смисложиттєвої сфери (див. Додаток А). Стимульний матеріал, на який спирається опитувальник осмисленості життя містить опис реальних подій, вражень, переконань респондента або гіпотетичні можливості їх оцінки з подальшою реалізацією через учинення як засобу об'єктивації смисложиттєвого зорієнтування. Першочерговим завданням емпіричного пошукування є всебічне вивчення цілісного “смисложиттєвого патерну” особистості, який розкривається психологу-досліднику в картинних упередметненнях життєвого шляху. Картина життя в даному випадку постає продуктом пізнання (знанням), а смисложиттєве зорієнтування є наслідком осмислення (рефлексивної оцінки) особистістю власного буттєвого призначення. Головні вимоги до стимульного матеріалу – чіткість, простота і зрозумілість для респондентів.

Шкала I – установчий компонент (Уст) свідчить про наявність у свідомості особистості сталих програм і форм сприйняття та взаємодії зі світом, про схильність до формування позитивних ціннісно-смилових життєвих орієнтирів, про наявність таких ідей, інтересів, переконань, котрі сприяють зваженому обранню необхідних для людини життєвих пріоритетів

діяльності, бажанні відстоювати особою власну життєву позицію. Індивідуальна психологія засвідчує, що свідомісним психологічним конструктам притаманна функція установки, що програмує сенс і стиль життя людини, закладає загальну модель апперцепції подій повсякдення і переоцінки життєвого досвіду. Даний рівень осмисленості характеризується долученням особистості до традиційних цінностей і норм суспільства, організується персональними життєвими приписами і принципами, враховуючи досвід минулого, запити сьогодення, цілі майбуття та постає мірилом соціокультурного досвіду.

Шкала II – когнітивний складник (Ког) визначає спрямованість свідомості особистості на певний об'єкт дійсності, формує його цільові запити, утримує знання людини про світ і особливості взаємодії з ним, встановлює принципи і закономірності своєї життєактивності. Даний компонент слугує вільному вибору власного життєвого шляху, розумінню свого буттєвого призначення, причетності до універсуму. На рефлексивному рівні осмисленості життя систематизуються значущі для особистості події, факти, явища дійсності, осягаються власні життєві запити і домагання, усвідомлюються суб'єктивні пріоритети, формується індивідуальна ієрархія цінностей.

Шкала III – емоційно-мотиваційний компонент (ЕМ) осмисленості життя віддзеркалює відношення особи до зовнішнього і внутрішнього світу, оцінку власних емоційних станів, життєвих спонук та мотивів вчинення, що переживаються людиною відповідно до часопростору свого самоздійснення у вимірах смисложиттєвого зорієнтування. Розуміння своїх афективних станів, відчуття загальної задоволеності чи незадоволеності життям впливають на ідейність нових зрушень, формують еталонні уявлення про значуще і невагоме, бажане і належне. Для стабілізації рівня осмисленості життя особистість потребує постійного “зворотного зв'язку” як суб'єктивного переживання продуктивності самоздійснення, персональної задоволеності самореалізацією, так як осягнення буттєвого покликання визначається не

тільки перспективними цілями, планами і програмами, а й ретроспективно оціненими (на почуттєвому рівні) досягненнями.

Нарешті, шкала IV – поведінковий або конативний компонент (Пов) характеризується реальними (дійсно скоєними людиною) або потенційними (ті, які вона готова здійснити) діями, що спрямовані на прояви цільової активності в ситуації, котра потребує смисложиттєвого зорієнтування. Даний складник організується цілісною програмою життєдіяльності і вчинення, містить подієве у змістовлення суб'єктивної картини життєвого шляху особистості.

4.5.3. Обґрунтування вибору методик дослідження властивостей особистості, що супроводжують прояви осмисленості життя

У попередніх розділах презентованої роботи з рефлексивних позицій психологічної науки надано опис деяких усталених властивостей або рисок особистості, що гіпотетично пов'язані з показниками осмисленості життя як індикатором смисложиттєвого зорієнтування людини: самоставлення, впевненість у собі, локус контролю, саморозвиток, ініціативність, відповідальність, прийняття себе, позитивне самовідношення, здатність до самоактуалізації, самостійність при ухваленні рішень, відкритість новому досвіду і відносинам з іншими, наполегливість у відстоюванні своєї позиції, соціальна сміливість, особистісна конгруентність тощо. Саме тому задля пошуку співвідношення показників осмисленості життя з рисами особистості, що супроводжують її індивідуальні прояви та реалізуються у повномірному вчинку самотворення обрано психодіагностичні методики, що спроможні сутнісно пояснити пріоритетність буттєвих домагань-прагнень респондентів. Отримані дані спроможні прояснити організацію внутрішнього світу особистості, сутнісно охарактеризувати модули психічної активності людини, витлумачити особливості сприйняття нею явищ довколишньої реальності та передбачити її подальші дії, вчинки і способи взаємодії з дійсністю.

Методика *“Шкала психологічного благополуччя”* (Scales of Psychological Well-being). Автором методики є К. Ріфф (Ryff C.D.), котра розглядала психологічне благополуччя як базовий суб’єктивний конструкт, який відображає сприйняття й оцінку людиною власного функціонування з позицій можливості повномірної реалізації свого природного потенціалу. Науковиця виокремила основні елементи психологічного благополуччя, котрим притаманний своєрідний ступінь вияву, що й визначає унікальність цієї структурної цілісності у кожної конкретної людини. У дослідженні була використана методика К. Ріфф в адаптації П.П. Фесенко, Т.Д. Шевеленкової [372, 408], за допомогою якої можна діагностувати такі показники, як: позитивні стосунки (ПС), автономію (Ав), керівництво (управління) середовищем (КС), особистісне зростання (ОЗ), цілі в житті (ЦЖ), самоприйняття (СПр), баланс афекту (БАф), осмисленість життя (ОЖ), людина як відкрита система (ЛВС) та визначити загальний індекс психологічного благополуччя (ІПБ).

“Тест-опитувальник самоствавлення” В.В. Століна і С.Р. Пантілеєва [39] побудовано у відповідності з теоретичною моделлю особистісного самоствавлення В.В. Століна, він діагностує три його рівні, котрі відрізняються ступенем узагальнення. Перший рівень конкретних дій (готовність) стосовно свого Я охоплює такі шкали: самовпевненість (шкала 1), ставлення інших (шкала 2), самоприйняття (шкала 3), самокерівництво (шкала 4), самозвинувачення (шкала 5), самоінтерес (шкала 6), саморозуміння (шкала 7). Більш узагальнений рівень самоствавлення утворюють: самоповага (шкала I), автосимпатія (шкала II), очікування позитивного ставлення (шкала III), самоінтерес (шкала IV). Показники I-ої шкали (Самоповаги) отримуються в результаті об’єднання тверджень, що стосуються *“внутрішньої послідовності”*, *“саморозуміння”*, *“самовпевненості”*. Внаслідок поєднання пунктів *“самоприйняття”*, *“самозвинувачення”*, що відображають дружність-ворожість відношення до власного Я формується II-а шкала (Автосимпатія). Шкала IV (Самоінтерес)

відображає міру зацікавленості людиною собою, бажання розібратись у витоках власних думок і почуттів, готовності дослухатись до “внутрішнього голосу”, впевненості у своїй привабливості для інших. Також ця методика діагностує головний фактор – глобальне самоствавлення (Шкала S) як інтегральне почуття “за” або “проти” власного Я респондента.

Питання самоствавлення пов’язані з людською ідентифікацією і розвитком власного Я як унікальної одиниці дійсності, котра володіє самосвідомістю. Загалом поняття “ствавлення” є одним з визначальних у поясненні віхових рис-якостей (характеристик) особистості. Воно утверджується на перетині когнітивної (оцінкові судження), мотиваційної (спонуки, заохочення) та емоційної (почуття, переживання) сфер і постає невід’ємним складником свідомості і засновком регуляції діяльності. Відношення людини до самої себе укорінюється в її характері, кристалізується у цінностях діяльності і цільових домаганнях, тим самим визначає горизонти і, разом з тим, межі людського саморозвитку і самовдосконалення.

“Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС 1)” (автори: О.П. Саннікова, О.І. Санніков, Н.М. Подоляк) дозволяє розглянути психологічні особливості людини, що виявляються в міжособистісному спілкуванні [20]. Підставою для вибору цієї методики слугував аналіз літератури, в якій осмисленість виявляється у самостійності при ухваленні рішень, впевненості у собі і власних силах, здатності конструктивно реагувати на критику та вмінні відстоювати свою позицію тощо.

Серед основних характеристик асертивності виділяють: майстерність людини впевнено та з гідністю відстоювати свої права і не порушувати при цьому прав і повноважень інших; уміння налагоджувати ефективну взаємодію з іншими, відкрито висловлювати свої почуття, бажання, думки; спроможність протистояти зовнішнім впливам і домагатися своїх цілей у значущій ситуації життєздійснення. Методика діагностує п’ять якісних показників (шкал) асертивності: шкала I – афективний компонент (AcE),

шкала II – когнітивний складник (АсК), шкала III – конативний або поведінковий (АсП), шкала IV – контрольно-регулятивний компонент (АсКР) і визначає загальний рівень розвитку асертивності (АсЗаг).

“16-PF особистісний опитувальник” Р. Кеттела [169; 400; 401] відображає уявлення автора про систему, яка складається з шістнадцяти первинних шкал-факторів (див. [39, 278, 400]) та чотирьох вторинних, що вимірюють різні полярні властивості особистості: екстраверсію (Q_{I+}) – інтроверсію (Q_{I-}); тривожність (Q_{II+}) – емоційну стабільність (Q_{II-}); кортикальну жвавність (нервово-психічну рівноважність) (Q_{III+}) – відсутність кортикальної жвавності (Q_{III-}); незалежність (Q_{IV+}) – покірність (Q_{IV-}).

Даний опитувальник є одним з найкращих діагностичних інструментів, що покликаний визначати особливості постання особистості у множині і багатогранності її сутнісних властивостей, а унікальне поєднання факторів дає змогу системно оцінити психічну конституцію (за результатами обстеження будується “персональний профіль”) індивідуальності. Отримані за цією методикою дані засвідчують існування низки індивідуально-психологічних особливостей людини, її диспозиційних характеристик, що й роблять її непересічною, винятковою особистістю.

Достовірність одержаних результатів підтверджується різними підходами їх вияву: L-дані (Life-data) містять оцінки поведінки людини у певних життєвих ситуаціях, що формуються на основі моніторингу обстежуваних фахівцями-психологами; Q-дані (Question-data) отримуються з анкет, які слугують визначенню звичок і специфіки відчуттів опитаних, це інтроспективні, самооцінні спостереження; T-дані (Objective-test-data) – це об’єктивні показники, що ґрунтуються на результатах тестування респондентів. На основі аналізу змістовлень особистісних факторів та їхніх взаємозв’язків за результатами опитувальника Р. Кеттела можна виділити чотири блоки факторів: інтелектуальні особливості (фактори В, М, Q1); емоційно-вольові характеристики (фактори С, G, I, O, Q3, Q4); комунікативні

властивості й особливості міжособистісної взаємодії (фактори А, Е, F, Н, L, Q2); адекватність самооцінки (фактор MD).

“Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ)” (в адаптації А.Ф. Лазукіна і Н.Ф. Каліної) [278] створений на основі “Самоактуалізаційного тесту” (Personal Orientation Inventory – POI) учня А.Г. Маслоу – Е. Шострома. Методика діагностує показники самоактуалізації: прагнення до самоактуалізації, орієнтація у часі, цінності, погляд на природу людини, потреби у пізнанні, креативність (прагнення до творчості), автономність, спонтанність, саморозуміння, автосимпатія, контактність, гнучкість у спілкуванні. Специфіка самоактуалізації як досліджуваного феномена, характер самого тесту і, зокрема, семантична складність його основних суджень вимагають серйозного психологічного осмислення як того, хто його виконує, так і того, хто обробляє отримані результати.

Поняття самоактуалізації синтетичне, тому що змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток природного, творчого потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і чуттєвого життя, високий рівень психічного здоров'я, моральності і культури стосунків з іншими. Тож актуалізація особистості – це реалізація програми самовдосконалення, що базується на адекватних, далекоглядних перспективах (планах, прогнозах) людської діяльності, осягненні особою своїх смисложиттєвих і ціннісних орієнтацій, відповідальності за скоєні вчинки і бажанні свого духовного збагачення. Самоактуалізація – це процес максимального самовираження людини у світі, використання всіх природних потенціалів, а сутнісною характеристикою цього дійства, індикатором можливої реалізації особою своїх ресурсних задатків, здібностей і обдарувань постає осмисленість життя як основоположний чинник рефлексивної позиції людини щодо обривів свого повномірного самоздійснення.

4.5.4. Співвідношення осмисленості життя з набором особистісних рис за результатами емпіричних пошукувань

Загальна картина осмисленості життя за результатами модифікованої методики К.В. Карпінського [105], на основі пошукувань Д.О. Леонтєва [145], О.Т. Соколової, О.О.Бодальова і В.В. Століна [39] відзначається взаємодією усіх її компонентів, що вказує на постійну динаміку (видозміни і трансформації) реалізації особистістю програми свого життєвого покликання. Процес формування смислових настанов у опитаних здійснюється з урахуванням їх ситуаційної значущості, коли актуальні мотиви і прагнення особистості сполучаються в єдину систему повномірного розкриття свого природного потенціалу і вона спроможна швидко долати перешкоди на шляху до власного повсякденного самотворення. Д

ля більшості респондентів притаманний значний рівень усвідомлення життєвих пріоритетів самовдосконалення, характерна висока особистісна активність, інтенсивна аналітична (розумова) робота, мисленнєво-рефлексивна гнучкість у сприйнятті себе і довкілля. Стратегії самореалізації тут базуються на зваженій життєвій позиції і вдалій (об'єктивованій) диференціації самоствавлення, оцінці соціокультурного спадку, ментальних засновків, персональних здобутків і вособистіснених пріоритетів на шляху до пізнання світу-буття. Рефлексивна позиція особистості стосовно власної осмисленості життя виявляється у таких категоріях як оцінка, розуміння, осягнення, тлумачення, що споглядається в інтеркореляційних зв'язках показників осмисленості життя (табл. 4.3).

Аналіз даної таблиці засвідчує існування досить тісних зв'язків між усіма показниками осмисленості життя. Ці результати, з одного боку, підтверджують цілісність досліджуваного феномену, а з іншого – демонструють відсутність чітких розмежувань між структурними складовими даного свідомісного конструкту. Вочевидь, у подальшому слід задіяти більш досконалий інструментарій для діагностики і диференціації особливостей прояву осмисленості життя як засади-індикатора

смисложиттєвого зорієнтування особистості, проте, на її композитну оцінку цей факт не впливає.

Таблиця 4.3

Матриця інтеркореляцій показників осмисленості життя (n = 174)

Показники осмисленості життя	Шкали осмисленості життя			
	Уст	ЕМ	Ког	Пов
ЕМ	376**			
Ког	315**	588**		
Пов	280**	656**	461**	
ЗагОЖ	548**	847**	693**	793**

Примітка. Тут і далі в розділі: 1) нулі і коми опущені; 2) позначення * – $\rho \leq 0,05$; ** – $\rho \leq 0,01$; 3) умовні позначення показників осмисленості життя: Уст – установчий компонент; ЕМ – емоційно-мотиваційний компонент; Ког – когнітивний компонент; Пов – поведінковий компонент; ЗагОЖ – загальний показник осмисленості життя.

Розглянемо детальніше взаємозв'язки осмисленості життя з показниками за методикою “Шкала психологічного благополуччя”. Термін “психологічне благополуччя” постає одним з центральних в екзистенційно-гуманістичній психології К. Ріфф та пов'язаний з суб'єктивним переживанням цілковитого осмислення особою власного повсякдення, тобто чітким розумінням заздалегідь наміченого задуму стосовно вищої мети буття – блага. Описані нею основні інтегративні складові психологічного благополуччя вміщують увесь спектр різноманітних теорій і концепцій самоздійснення особистості: індивідуації, самості, повнофункціональності, самоактуалізації, его-інтеграції, особистісної конгруентності тощо (К.Г. Юнг, А.Г. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Е. Еріксон).

Аналіз літератури дає змогу співвіднести це поняття зі сферою афективних переживань, суб'єктивних станів людини, що слугують її позитивному відношенню до світу і самої себе та подальшому рефлексивному осягненню власної особистісної екзистенційності.

Психологічне благополуччя розглядається як повнота самоздійснення особи в конкретних життєвих умовах і обставинах, віднаходження симбіотичного зв'язку між запитами соціального довкілля і розвитком своєї індивідуальності [65].

Тому психологічне благополуччя постає з'єднувальним елементом між емоційно-мотиваційною й іншими складовими осмисленості як властивості свідомості особистості, що слугує смисложиттєвому спрямуванню людини до обривів індивідуальнісного зростання, самоприйняття, духовних звершень, благісних відносин зі світом та суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволенні власним життям і собою. “Шкала психологічного благополуччя” покликана дослідити актуальне психологічне благополуччя (нагальний стан усвідомлення життєвої втіхи) на відміну від благополуччя потенційного (перспективного), що плекається гуманістичною традицією психологічної науки та має більш умоглядний характер [65, 407]. Пропонований методикою емпіричний зріз дозволяє визначити рівень безпосереднього усвідомлення людиною саме насущного моменту свого життя, особистісної осмисленості (рефлексії) пройденого шляху та його впливу на неодмінні цілі власного буттєвого призначення (табл. 4.4).

При якісному аналізі даної таблиці можна стверджувати, що респонденти демонструють наявність більш рідкісних зв'язків, аніж було очікувано. Так зв'язок індексу установчої осмисленості життя (Уст) додатно виражений лише у співвідносності з такими шкалами психологічного благополуччя як автономія (Ав), людина як відкрита система (ЛВС) на рівні 0,5 % та зі шкалою осмисленість життя (ОЖ) на рівні 1 % (цілком передбачені). Неочікувані, цікаві і однакові за значущістю від'ємні зв'язки ($p \leq 0,01$) отримані між показниками когнітивного (Ког) й емоційно-мотиваційного (ЕМ) компонентів осмисленості життя з одного боку та показниками за шкалами психологічного благополуччя ЦЖ (цілі в житті), СПр (самоприйняття), ОЖ (осмисленість життя) – з іншого.

Таблиця 4.4

**Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками осмисленості життя
та психологічного благополуччя (n = 164)**

Показники психологічного благополуччя	Показники осмисленості життя				
	Уст	ЕМ	Ког	Пов	ЗагОЖ
ПС				188*	243**
Ав	179*				191*
ОЗ	299**				178*
ЦЖ		-250**	-300**		-163*
СПр		-235**	-222**		
БАф			154*		
ОЖ		-237**	-181*		-181*
ЛВС	179*				

Примітка. Тут і далі показники психологічного благополуччя: ПС – позитивні стосунки, Ав – автономія, ОЗ – особистісне зростання, ЦЖ – цілі в житті, СПр – самоприйняття, БАф – баланс афекту, ОЖ – осмисленість життя, ЛВС – людина як відкрита система, ІпБ – індекс психологічного благополуччя (інтегральна чи композитна оцінка).

Ці результати потребують додаткових досліджень, тому, що вказують на наявність протилежних тенденцій: на емоційному і когнітивному рівні осмисленість супроводжується слабкими проявами саморефлексії, невиразними цілями, незадоволеністю собою тощо. Загальне значення осмисленості життя (за авторською методикою) демонструє аналогічний (від’ємний) зв’язок із загальним осмисленням життя (за тестом К. Ріфф). Це може бути результатом низького рівня прояву означених показників саме у даної вибірки досліджуваних (164 особи), що супроводжується незадоволеністю респондентами собою в цілому, браком адекватного самоприйняття, відсутністю життєвих перспектив і чіткого планомірного цілепокладання. Інші зв’язки мають додатний знак, що вказує на

самостійність (автономію) опитаних, позитивізм у зносинах з довкіллям і бажання духовного збагачення.

Результати, отримані за допомогою кількісного аналізу, виявили загальні для означеної вибірки тенденції. Саме тому ми звернулися до якісного аналізу (метод асів і профілів), який дозволить виділити із даної вибірки окремі групи осіб з явними перевагами у значеннях показників осмисленості життя і достеменно дослідити специфіку їх розуміння власного психологічного благополуччя та порівняти ці групи між собою. Розглянемо цю процедуру більш ретельно. Вивчення індивідуально-психологічних проявів осмисленості життя здійснено з позицій диференційно-психологічного та семантичного аналізу. Для цього, по-перше, було згруповано обстежених за якісно-кількісним поєднанням показників осмисленості (за допомогою методу “асів” [244]), по-друге, досліджувалася специфіка проявів рис особистості, що притаманні представникам виділених (явних) типів осмисленості життя.

При доборі представників груп з різною специфікою осмисленості, попередні “сірі” бали переводилися у процентилі – таким чином розподіл значень наближався до нормального [15]. Це дало можливість виділити групи осіб з високими (четвертий квартиль розподілу – від 75 до 100 процентиля) і низькими (перший квартиль розподілу – від 0 до 25 процентиля) значеннями кожного показника осмисленості життя.

Отже, “типи осмисленості життя” – це якісно-кількісне поєднання її *чотирьох* показників, а саме: когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінкового та загального значення. У цій роботі розглядаються “мономодальні” типи [244], тобто, переважне домінування одного з показників осмисленості життя: когнітивного ($n = 34$), емоційно-мотиваційного ($n = 39$), поведінкового (конативного) ($n = 48$), та загального (композитна оцінка) ($n = 43$). У вибірці обстежених, що брали участь у цьому дослідженні не вдалося виявити представників з “чистим” установчим типом (наявність високих значень цього показника на фоні низьких значень інших),

що засвідчує тісний зв'язок установки як стану схильності суб'єкта до певної шаблонності поведінки в конкретній ситуації з іншими значущими для особистості сферами її психічної та діяльнісної активності.

Загалом для мономодальних типів особистісної реалізації найбільш характерними є фіксація свідомості на одному з домінантних психологічних конструктів, що організує певну модель поведінки і впливає на вибір людиною чіткої позиції у нагальній ситуації життя. Так, когнітивний тип завжди керується у виборі форм сприймання і взаємодії з дійсністю сформованими на основі власного досвіду принципами, що продукує його безапеляційну позицію стосовно реалій життя; емоційно-мотиваційний переймається спонуканими контекстного характеру (певного потребового розряду – від прагматичних до духовних, але часто не поєднаних між собою); конативний утверджує себе у результативності діяльності, та часто не зважає на задоволення від самого процесу практикування. Лише за загальними показниками осмисленості життя у зв'язку зі сформованим (усталеним) розумінням свого благополуччя можна свідчити про можливість респондентів доладно організувати свій життєвий простір у гармонії з собою і суспільним загалом.

Далі розглянемо профілі показників психологічного благополуччя представників груп з означеними типами осмисленості життя (рис. 4.3). На осі абсцис (ОХ) містяться показники психологічного благополуччя, на осі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у процентилях. Відомо, що зона від 0 до 25 процентиляй відповідає першому квартилю розподілу, що інтерпретується як вкрай низький ступінь вираженості відповідного показника, зона від 75 до 100 процентиляй відповідає четвертому квартилю розподілу, що засвідчує вкрай високі значення показника. Середня лінія ряду проходить через позначку 50 на осі абсцис. Координати кожної точки на графіку є середньоарифметичним значенням конкретного показника, що отримали всі представники кожної групи. Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з урахуванням відхилень значень показників від середньої лінії

ряду [15, 190]. Саме тому профілі аналізуються на основі попереднього рангування найбільш виразних показників за кожною складовою осмисленості життя і психологічного благополуччя та їх відхиленням від середньої лінії ряду. Слід зазначити, що інтерпретація профілів тут і далі здійснюється з опорою на теоретичний конструкт кожної методики, яка створена автором тесту у межах авторського розуміння змісту конкретного досліджуваного показника феномену.

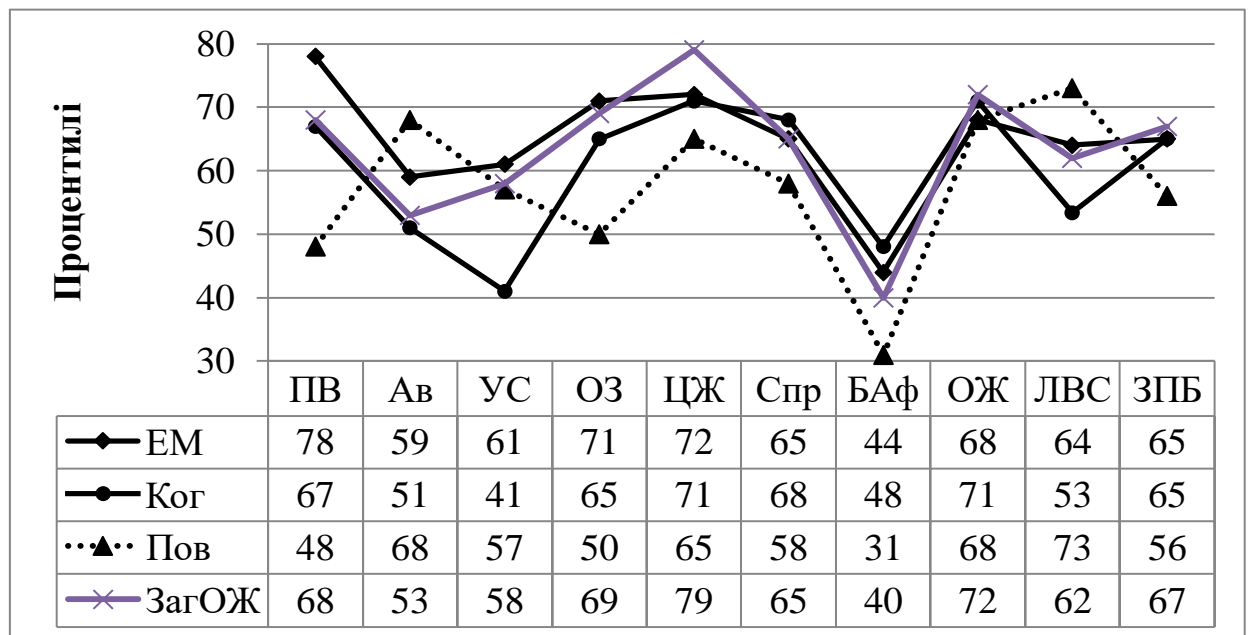


Рис. 4.3. Профілі психологічного благополуччя груп осіб з різним типом схильності до осмисленості життя

Примітка. Тут і далі по тексту позначення: ЕМ – група “емоційно-мотиваційного” типу осмисленості життя; КоГ – група “когнітивного” типу осмисленості життя; Пов – група “поведінкового” типу осмисленості життя; ЗагОЖ – група осіб загальної осмисленості життя або смисложиттєвого зорієнтування.

Отже, майже всі профілі розташовані переважно у просторі додатного полюсу значень, що свідчить про наявність загального психологічного благополуччя в осіб, які підпадають під типологію схильності до осмислення власного життя, крім показника БАф-. Розташування значень цього показника у просторі від’ємного полюса вказує на впевненість респондентів у собі і власних силах, позитивну самооцінку, цілковите прийняття свого Я з усіма недоліками і перевагами, позитивне ставлення до всіх сторін-проявів

власної особистості, особливо здатності налагоджувати та підтримувати довірливі стосунки з навколишніми. Загалом респонденти високої думки про власні можливості і свій рівень компетентності в керівництві повсякденними справами, мають усталені почуття самоповаги і самодостатності тощо.

Представники *когнітивного типу* осмисленості життя характеризуються як цілеспрямовані особи (ЦЖ+), здатні відчувати і створювати умови й обставини, що можуть задовольнити особистісні потреби; сьогодення та минуле сприймаються ними у єдності і взаємовпливі; мають переконання, що визначають їх цільові домагання і сенс життя, позитивно оцінюють життя в цілому (ОЖ+); сприймають себе автентично – такими, якими вони є (Спр+). Цей тип характеризується орієнтацією на незалежність, тверду волю, самоконтроль при низькій вагомості таких чеснот як толерантність і чуйність, адже орієнтовані на цінності егоцентричного гатунку.

Представники групи *емоційно-мотиваційного типу* прагнуть до навчання, саморозвитку, спрямовані на реалізацію особистісного потенціалу, що вказує на загальне задоволення власним життям (ОЗ+). Їм притаманна здатність до співпереживання, афіліація (жага спілкування), гнучкість у взаємодії з довкіллям, вміння досягати компромісу у проблемних ситуаціях, встановлювати довірливі стосунки з іншими (ПВ+), наявність усталених життєвих намірів і цілей (ЦЖ+), безпосередність і природність переживань, цілісний, реалістичний погляд на життя. Даному типу також притаманна постійна аналітична робота над визначенням вагомості (сила мотиву) і привабливості (емоційна складова) виконуваної діяльності, котра має нагальну значущість у даний момент часу (АВ+). Саме система суперечливих мотивів відображає внутрішній стан людського напруження (БАф-, ОЖ+), постійної боротьби між актуальними і потенційно бажаними цільовими настановами, всі ці різнопланові сили не завжди чітко усвідомлені, але щомиті спонукають особу до дії, обрамлюючи упередметненою потребою (О.М. Леонт'єв) її вчинки. При цьому зв'язок між окремими силами і

спонуками людини опосередкований складною системою внутрішньо узгоджених каузальних взаємодій, у результаті чого людина може на різних етапах свого життєздійснення по-різному реагувати на однакові впливи з боку довкілля.

Представники групи *поведінкового типу* осмисленості життя здатні до нестандартної поведінки та мислення, оцінюють себе виходячи з власних уподобань (Ав+), незалежні, не бояться відстоювати свою думку (навіть якщо вона протиставлена переконанням більшості), впевнені в собі і власних силах, високо оцінюють свої можливості, демонструють компетентність в управлінні повсякденними справами (БАф-). Мають цілісний, реалістичний погляд на життя, відкриті новому досвіду (ЛВС+), але схильні спочатку діяти аніж думати, в цілому задоволені власним життям (ОЗ+), володіють достатніми ресурсами, що можуть стати передумовою до особистісних змін. Особи цього типу керуються в обранні смисложиттєвих горизонтів самоздійснення системою усталених операційних технік і методів або сукупністю патернів як множини стереотипних (шаблонних) послідовних дій і поведінкових реакцій на чинники зовнішнього середовища (Ав+, ЦЖ+). Поведінка і діяльність постають зовнішнім виявом особистісної активності, співставленим з об'єктивними вимогами дійсності (ЛВС+), нормами суспільної етики, моральними імперативами і культурою загалом.

Профіль групи ЗагОЖ (осіб загальної осмисленості життя чи смисложиттєвого зорієнтування) узагальнює в собі майже всі характеристики попередніх типів. Його представники вдало (ефективно) реалізують власний природний потенціал у безпосередній взаємодії з дійсністю через: 1) адекватність і повноту уявлень про обраний стиль поведінки, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість цільових настанов (Ав+); 2) продуманість і як наслідок прогностичність результатів діяльності та їх узгодженість з життєвими намірами (ЦЖ+); 3) глибоку вмотивованість як сукупність стійких спонук у досягненні конкретних життєвих цілей (ОЗ+); 4) долучення до нових форм активності при адекватній оцінці швидкоплинної ситуації

повсякдення (ПС+); 5) рефлексивність як здатність об'єктивно оцінювати ситуацію й успішно вибудувувати стратегію подолання перешкод на шляху до цілі (ОЖ+); 6) гнучкість (лабільність) застосування способів і прийомів взаємодії з дійсністю (ЛВС+). Отже, аналізуючи вищезначене, можна припустити, що усі особи, котрі схильні до осмисленості життя мають високий рівень психологічного благополуччя, великий інтерес до життя, що проявляється в орієнтації на особистісне зростання і саморозвиток, у позитивній самооцінці, цілеспрямованості, здатності приймати самостійні рішення і нести за них відповідальність.

Далі розглянемо співвідношення осмисленості життя та самоствавлення (за результатами методики “Тест-опитувальник самоствавлення”) як невід’ємної частини самоусвідомлення (складової Я-концепції), що утримує позитивне емоційне самовідношення, цілковите прийняття і осягнення себе як унікальної індивідуальності, толерантність до власних негативних чи деструктивних особистісних аспектів, впевненість у своїх силах тощо. Почуття власної гідності, особистісної компетентності як прихильність і симпатія до себе, самоповага, весь простір внутрішнього світу, котрий людина пізнає, розуміє, відкриває неодмінно пов’язані з ідеями самовдосконалення, тобто організуються сенсосмисловими засновками буття, що виявляється у значущих коефіцієнтах кореляцій між показниками означених свідомісних утворень (табл. 4.5).

Аналітичне осягнення даних кореляційних зв’язків дозволяє свідчити про парадоксальну залежність людського самоствавлення від вимог і очікувань суспільного загалу, що виявляється в додатних полюсах значень самозвинувачення за показниками всіх складових осмисленості життя, ставлення до інших та очікування позитивного відношення від довкілля за показниками емоційно-мотиваційного компонента. Всі інші зв’язки мають від’ємний знак, що вказує на недостатню диференціацію (неадекватність) у опитаних самоствавлення, самооцінки та самореалізації в цілому. Така картина може бути зумовлена специфікою самої методики і тими

показниками, які В.В. Столін вважав доміантними при оцінці особою власного Я, що слугує підставою для її осучаснення – адаптації, з урахуванням нагальних вимог сьогодення і характерологічних особливостей нинішнього покоління – принципів його вибору і оцінки концептуальних засад свого Я.

Таблиця 4.5

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками осмисленості життя та самоствавлення (n = 164)

Показники самоствавлення (стени)	Показники осмисленості життя			
	Уст	ЕМ	Ког	ЗагОЖ
S		-159*	-159*	-160*
CI	-253**	-264**	-281**	-309**
CIІ		-352*	-176*	-298*
CIІІ	-261**	164*		
CIIV	015			
C1	-210**			
C2		357*		
C3		-233**	-111	
C4		-178*	-221**	-174*
C5	169*	303*	216**	328**
C7	-188*	-294**	-196*	-271**

Примітка. Тут і далі позначення показників самоствавлення: S – інтегральний показник, CI – самоповага, CIІ – автосимпатія, CIІІ – очікування позитивного ставлення від інших, CIIV – самоінтерес; C1 – самовпевненість, C2 – ставлення до інших, C3 – самоприйняття, C4 – самокерівництво, C5 – самозвинувачення, C6 – самоінтерес, C7 – саморозуміння.

Після аналізу показників за методиками “Осмисленість життя” та “Тест-опитувальник самоствавлення” виявлено лише два яскраво виражених

профілі груп респондентів з позитивною і негативною загальною осмисленістю життя. На осі абсцис (ОХ) містяться показники самоствавлення, на осі ординат (ОУ) – їх значення у процентилях (рис. 4.4). Середня лінія ряду проходить через позначку 60 на осі абсцис, аналіз та інтерпретація профілю відбувається з урахуванням відхилень значень показників від середньої лінії ряду.

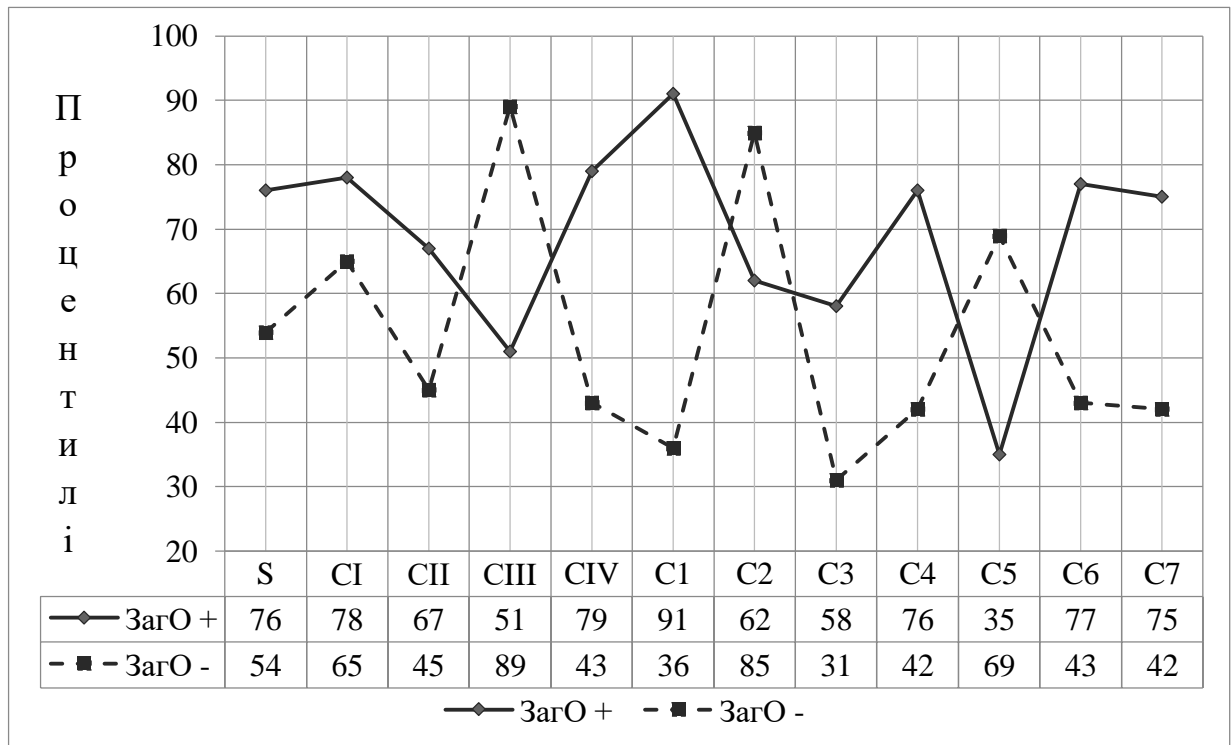


Рис. 4.4. Профілі самоствавлення груп осіб з різним типом схильності до осмисленості життя

Примітка. Тут і далі: ЗагО+ – група з позитивною загальною осмисленістю життя, ЗагО- – група з негативною загальною осмисленістю життя.

Особистісному профілю з загальною негативною осмисленістю життя притаманна різновекторність (ситуаційна залежність) життєвих задач і вибір складних моделей (багатокомпонентних, полірольових) поведінки, залежної від наративів і директив суспільного загалу, їм також властиве певне дистанціювання від тісних взаємин з довкіллям, а серед механізмів психічного захисту у респондентів вирізняються раціоналізація, інтелектуалізація і проекція. У спілкуванні вони більшою мірою

орієнтуються на схвальність з боку інших, прагнуть стримувати емоційні прояви, їм властиві підвищена тривожність і внутрішня напруженість. В цілому даний тип схильний до вибіркової налаштованості стосовно життєвій ситуацій, фактів, явищ або ж невиразного (відлюдкуватого) способу взаємодії зі світом. Його психічні стани переживання значущості тієї чи іншої події визначаються, передовсім, жорсткою програмою самокритики (самозвинувачення) в організації стосунків з суспільним оточенням. Цьому профілю самореалізації притаманні здебільшого ригідні (формально-традиційні) форми взаємодії з дійсністю, які нерідко опосередковані різновекторними суспільними настановами, що вступають у конфлікт з актуальними цільовими домаганнями, продукуючи тим самим внутрішньоособистісний конфлікт чи можливі конформістські стилі поведінки.

Представники профілю з загальною позитивною осмисленістю життя характеризуються егоцентричною життєвою позицією, а їх надмірна принциповість і критичність до думок і поглядів інших (хоча й при високому рівні самокритичності та самозвинувачення) породжує конфліктність у спілкуванні, категоричність суджень, суб'єктивність поглядів і переконань. Відмінною рисою цього типу є незалежність у поведінці, завзятість, цілеспрямованість, владність і прагнення до домінування, самостійність у виборі способів взаємодії зі світом і високі життєві запити, важливими вважаються досягнення як вияв особистого успіху чи статусу відповідно до соціальних стандартів. На індивідуально-виконавчому рівні вони схильні до певного рефлексивного “застрягання” та глибокого “самокопання” (надмірні очікування позитивного ставлення до свого Я з боку інших), що зумовлює труднощі у швидкому прийнятті зважених рішень у нагальній життєвій ситуації.

В авторській трактовці розробників методики ТОКАС (див. [20]) асертивність розглядається в контексті проблем життєдіяльності людини, її життєвих орієнтирів і особистісних домагань. Її структурні компоненти

пов'язані з сукупністю психологічних властивостей суб'єкта життєдіяльності, що визначають стратегії його поведінки і вчинків та виявляються у впевненості при прийнятті зважених рішень у критичних, швидкоплинних ситуаціях нагального повсякдення. Афективний компонент асертивності відповідає за прийняття думок інших, толерантність, емпатію, впевненість у собі, високу самооцінку, віру у власні сили; когнітивно-смысловий опікується адекватними поглядами на дійсність, плідним подоланням проблемних ситуацій, гнучкістю мислення, усвідомленням ціннісних і смыслових засновків свого життя; конативний складник виявляється в незалежності, відповідальності, наполегливості, готовності до ризику та конструктивній принциповості у відстоюванні власної життєвої позиції; призначення контрольного-регулятивного компоненту центрується довкола рефлексивної оцінки наслідків своїх дій і постає, за словами А. Бандури, виявом особистісної відповідальності й індикатором самоефективності.

У співвідношенні показників асертивності й осмысленості життя (за результатами емпіричних даних відповідних методик) кореляційні зв'язки вказують на те, що загальний рівень у відстоюванні власної позиції обернено пропорційний установкам і соціальним запитам (показники АсЗаг, Уст), але має пряму залежність з емоційно-мотиваційним компонентом, котрий своєю чергою позитивно корелює з усіма проявами (складниками) асертивності. З поведінковим компонентом осмысленості життя на рівні значущого взаємовпливу співвідносяться контрольний-регулятивний і когнітивно-смысловий складові асертивності, останній з який позитивно корелює також з когнітивним і загальним виявом осмысленості життя (табл. 4.6).

Спираючись на змістовний опис показників асертивності, що надані в роботах авторів методики [20], охарактеризуємо кожену групу респондентів з певним типом осмысленості життя окремо, потім порівняємо їх між собою (рис. 4.5).

Таблиця 4.6

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками осмисленості життя та асертивності (n = 178)

Показники		Осмисленість життя				
		Уст	ЕМ	Ког	Пов	ЗагОЖ
Асертивність	АсЕ		223**			175*
	АсК		326**	207**	184*	273**
	АсП		186*			
	АсКР		158*		163*	
	АсЗаг	-171*	199*			

Примітка. Тут і в наступних таблицях за текстом умовні позначення показників асертивності: АсЕ – афективний компонент асертивності, АсК – когнітивно-смісловий, АсП – конативний компонент асертивності, АсКР – контрольно-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності.

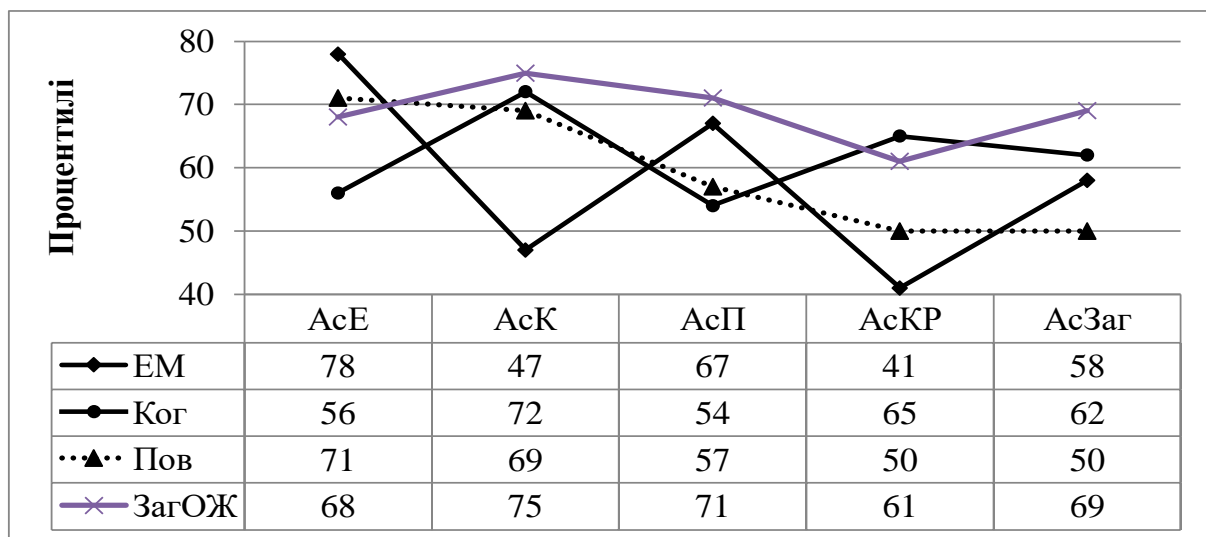


Рис. 4.5. Профілі показників асертивності в групах осіб з різним типом осмисленості життя

Примітка. Тут і далі по тексту позначення показників асертивності: АсЕ – афективний компонент асертивності, АсК – когнітивно-смісловий, АсП – конативний компонент асертивності, АсКР – контрольно-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності.

Представники *когнітивного типу* осмисленості життя характеризуються хорошою орієнтацією в соціальній ситуації та зваженістю її оцінки; здатністю передбачати результати власної асертивної поведінки, умінням орієнтуватися в очікуваннях суспільного загалу, усвідомлювати свої потреби, адекватно оцінювати сили при постановці мети і доборі влучних засобів її досягнення (AcK+). Особи цього типу відзначаються відповідальністю за скоєні вчинки, наполегливістю у відстоюванні та захисті своїх прав, думок, переконань, навіть якщо виникають бар'єри чи труднощі, вони здатні самостійно приймати рішення, не дослухаючись до інших (AcKP+).

Репрезентантам групи *емоційно-мотиваційного типу* осмисленості життя притаманна нервово-психічна стійкість (стресостійкість), спонтанність емоційних реакцій, відсутність тривоги, почуття впевненості (AcE+); готовність до дій, спрямованих на досягнення мети без поправлення прав інших людей; здатність керувати своїм життям, психологічна готовність до дій, що потребують конструктивного підходу і негайної активності, а при необхідності і проявів агресивності (AcK+). Цим особам також властивий принцип реверсії (мінливості, переключення або зворотності) між протилежними мотиваційними стилями, що організує специфічну панораму в осмисленні і поясненні власних виборів-уподобань. Констеляції (взаємне розташування і взаємодія різних емоцій і спонук) мотивів особистісного самовияву постають засновками стратегічної лінії життєдіяльності. Це означає, що різноманітні ситуації, фактичні здобутки чи прогностичні сподівання формують вектор людських домагань, часто протилежної модальності чи розбіжного характеру: основоположна сутнісна якість людини полягає у її динамічності, що певною мірою робить її заручником внутрішніх протиріч. Наслідком даних суперечливих процесів є унікальність людського Я як живої енергії самотворення.

Представники групи *поведінкового типу* осмисленості життя виявляють самоприйняття та підтримують інших, навіть у не вигідних для

себе ситуаціях, їм притаманне почуття міри, відсутність тривоги, спонтанність емоційних реакцій, невимушеність поведінки і позитивне ставлення до світу, впевненість у собі тощо (AcE+); вони добре орієнтуються в соціальній ситуації та адекватно її оцінюють; спроможні передбачати наслідки обраної моделі поведінки, здатні орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомлюють свої потреби та потяги (AcK+). Людина цього типу осмисленості життя вбачає у самій процедурі здійснення діяльності найвищу насолоду і возвеличує її у ранг людського призначення, а її смисложиттєві орієнтації визначають горизонти особистісної екзистенції. В окремих випадках комунікації у безпосередньому середовищі міжособової взаємодії активізують сенсоутворення на основі кооперації з довкіллям, задаючи у такий спосіб фон для подальших перетворень психодуховної сфери особистості у смислові конструкти соціокультури.

Профіль асертивності групи осіб схильних до *загальної осмисленості життя* або *смисложиттєвого зорієнтування* (ЗагОЖ+) знаходиться вище середньої лінії ряду, що відповідає значенням третього та четвертого квартилю розподілу. Саме тому, профіль представників групи загальної осмисленості життя уміщує всі характеристики асертивності, що зосереджені у додатних полюсах кожного її показника. Особи смисложиттєвого зорієнтування виявляють ознаки асертивності, що пов'язані зі спрямованістю людини на глобальні цілі самовдосконалення, чіткою мотивацією духовного розвитку, зрілими ціннісними орієнтаціями, здатністю до усвідомленої регуляції власної поведінки та стійких форм асертивної стратегії як у типових ситуаціях, так і в ситуаціях невизначеності. Ці особи ініціативні в соціальних контактах, схильні до самопрезентації, мають адекватне уявлення про прийнятні у суспільстві способи асертивної поведінки, здатні виробляти власні норми конструктивної (або деструктивної) поведінки. Їм властиве відстоювання своїх прав, повага до прав інших та готовність брати на себе відповідальність за власну поведінку і вчинки.

Наступним кроком у вивченні типів осмисленості життя є порівняльна характеристика показників її складових у співвідношенні з рисами особистості, що отримані з допомогою 16-факторного опитувальника Р. Кеттела (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками осмисленості життя та факторами особистості (за Р. Кеттелом, n = 178)

Фактори особистості	Показники осмисленості життя				
	Уст	ЕМ	Ког	Пов	ЗагОЖ
Е	181*	434**	251**	268**	345**
F		417**	236**	345**	406**
G	-300**	-344**	-281**		-296**
Н		200**		215**	230*
I	-209**	-185*	-180*		
М	182*	295**	250**	270**	294**
N	-176*	-362**	-239**	-258**	-260**
О		-188*		-200**	
Q1	181*	207**			179*
Q3	-174*	-251**	-335**		-273**
QI		260**		292**	255**
QII	-179*				-246**
QIV	277**	269**	188*	160*	214**

Примітка. Тут і далі позначення факторів особистості за методикою 16-РФ Р. Кеттела: А (афектотімія–сизотимія), С (сила–слабкість “Я”), Е (домінантність–конформність), F (безпечність–заклопотаність), G (сила–слабкість “Над-Я”), Н (соціальна сміливість–соціальна боязкість), І (м’якість–твердість), L (підозрілість–довірливість), М (мрійливість–практичність), N (проникливість–наївність), О (схильність до відчуття провини–самовпевненість), Q1 (радикалізм–консерватизм), Q2 (самодостатність–залежність від групи), Q3 (високий–низький самоконтроль), Q4 (напруженість–розслабленість), QI (екстраверсія–інтроверсія), QII (тривожність–емоційна стабільність), QIII (кортикальна жвавність–сенситивність), QIV (незалежність–покірність).

Значущими по відношенню до всіх складників осмисленості життя виявились 13 факторів (як додатних, так і від'ємних), опишемо їх сутнісну характеристику. Домінантність постає виявом сильної особистості, котра прагне до високого групового статусу, здатна впливати на інших, диктуючи їм свою волю. Сам автор методики приписує домінантності як властивості особистості наступні риси-якості: самостійність, незалежність, впертість, наполегливість, норовливість, іноді конфліктність і агресивність, небажання визнавати авторитети, схильність до диктаторської поведінки, жага влади. Безпечність виявляється у легкому відношенні до життя в цілому, безтурботності, гедоністичних бажаннях людини, неквапливістю у вирішенні насущних життєвих питань, орієнтацією лише на сьогодення.

Від'ємні кореляційні зв'язки фактора G свідчать про слабкість "Над-Я" і високий рівень самовпевненості (фактор O), утверджують виражену незалежність поведінки і вчинків людини від традицій і вимог суспільства. Показники за цими факторами різко відрізняються від результатів за методикою самоствалення (В.В. Століна), що навпаки вказують на високу залежність у прийнятті рішень особою від соціальних устоїв, звичаїв, наративів. Тож специфіка методик і авторське тлумачення їх складників суттєво відрізняються, що потребує додаткових досліджень. Знаковими (за опитувальником Р. Кеттела) є позитивні зв'язки компонентів осмисленості життя з соціальною сміливістю як впевненістю у собі і власних силах долати перешкоди, активністю у відстоюванні думок і самостійному прийняттю рішень у вагомих ситуацій повсякдення, про що також свідчать показники твердості – неухильності при виборі людиною форм взаємодії зі світом, її чіткої життєвої позиції. Мрійливість як особистісний фактор пов'язаний з творчими запитами особи, її стратегічними сподіваннями і перспективами самоздійснення, але у поєднанні з наївністю (фактор N) вказує на інфантилізм і несерйозність чи легковажність опитаних. Радикалізм вказує на принциповість і безкомпромісність у доборі засобів при постановці і досягненні цілей, але низький самоконтроль робить процедуру їх досягнення

дещо хаотичною і непланомірною. Загальний рівень осмисленості життя узгоджується з показниками екстраверсії, при високому рівні емоційної стабільності, що засвідчує високий рівень психічного здоров'я та здатності адаптуватись до різних умов і сфер діяльності.

Після кореляційного аналізу даних життєвого осмислення і факторів особистості (за методикою Р. Кеттела) здійснена спроба виявити профілі факторної структури виділених раніше груп респондентів з мономодальними типами осмисленості життя. Проте, специфіку кожної групи було важко встановити тому, що конфігурація профілів майже повторювалася, що свідчить про схожість їх опису. Саме тому було сформовано лише дві групи осіб: з максимально високими значеннями загального показника осмисленості життя (ОЖmax) і з низькими (ОЖmin) (рис. 4.6).

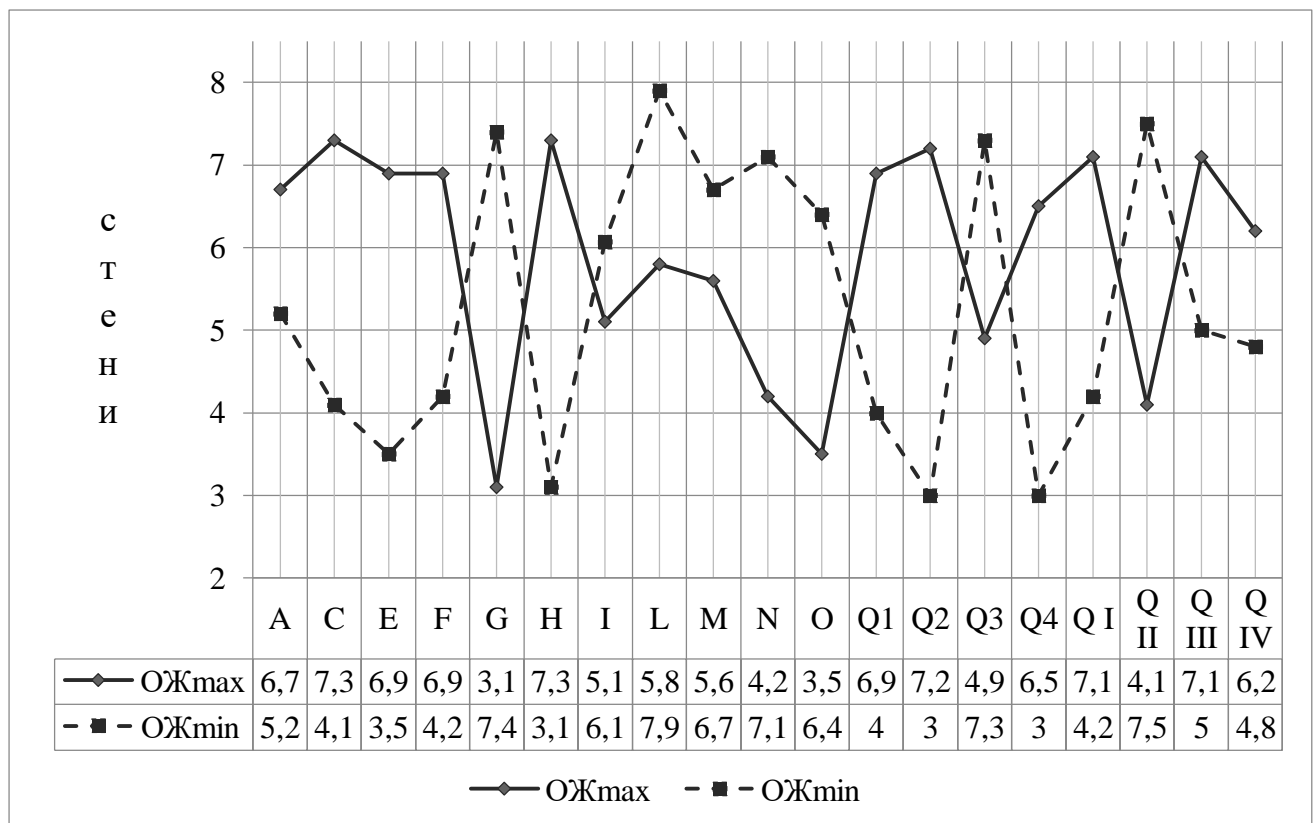


Рис. 4.6. Профілі факторів особистості (за методикою 16-PF Р. Кеттела) двох груп осіб із високим та низьким рівнем осмисленості життя

Примітка. Умовні позначення факторів особистості за методикою 16-PF: A⁺ – афектотимія, A⁻ – сизотимія; C⁺ – сила “Я”, C⁻ – слабкість “Я”; E⁺ – домінантність, E⁻ – покірність; F⁺ – безпечність, F⁻ – заклопотаність; G⁺ – сила “Над-Я”, G⁻ – слабкість “Над-Я”; H⁺ – соціальна сміливість, H⁻ –

соціальна боязкість; I^+ – чутливість, I^- – низька чутливість; L^+ – підозрілість, L^- – довірливість; M^+ – мрійливість, M^- – практичність; N^+ – проникливість, N^- – наївність; O^+ – схильність до відчуття провини, O^- – самовпевненість; $Q1^+$ – радикалізм, $Q1^-$ – консерватизм; $Q2^+$ – самодостатність, $Q2^-$ – залежність від групи; $Q3^+$ – високий самоконтроль, $Q3^-$ – низький самоконтроль; $Q4^+$ – фрустрованість, $Q4^-$ – нефрустрованість; QI^+ – екстраверсія, QI^- – інтроверсія; QII^+ – тривожність, QII^- – емоційна стабільність; $QIII^+$ – кортикальна жвавість, $QIII^-$ – сензитивність; QIV^+ – незалежність, QIV^- – покірність.

На осі абсцис (OX) позначено фактори особистості, на осі ординат (OY) – їх числові вирази, що надано у стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стена на осі абсцис. Координати кожної точки на графіку є середньоарифметичним значенням конкретного показника, що отримали представники кожної з двох груп. Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з урахуванням відхилень значень від середньої лінії ряду [244].

Попереднє рангування абсолютних значень показників означених профілів за їх відхиленням від середньої лінії ряду (від більшого до меншого) дозволило встановити порядок презентації факторів у загальній структурі особистості кожного з типів, а саме, з високими і низькими значеннями осмисленості життя (табл. 4.8).

Група з низьким рівнем осмисленості життя характеризується підпорядкуванням думкам авторитетів, залежністю від групового тиску ($Q2^-$), тривожністю (QII^+), дратівливістю, недовірою соціальному оточенню (L^+), односторонністю поглядів і орієнтацією у поведінці і діяльності на запити суспільства (G^+). Цьому типу притаманний симптомокомплекс, що уособлюється з архетипно-родинним форматуванням поведінки: покірність (E^-), фрустрація ($Q4^+$), високий самоконтроль ($Q3^+$), а їх висока інтенсивність може призвести до особливих труднощів і базальної незадоволеності життям.

Група з високим рівнем осмисленості життя відрізняється значним рівнем психічної активності ($QIII^+$), незалежністю і самовпевненістю, відповідальністю і свободою вибору життєвого шляху (O^-), усталеністю

принципів, рівня домагань і буденних запитів, рефлексивною позицією щодо власного Я, світу і свого місця в ньому (C^+). Цей тип спроможний приймати зважені рішення, керуючись внутрішнім локусом контролю (O^-), вдало застосовувати свої ресурси для досягнення значних результатів у практичній діяльності (H^+), він акумулює життєвий досвід і стратегічні можливості реалізації власного природного потенціалу як засновку самоактуалізації особистості ($Q2^+$).

Таблиця 4.8

**Рангування факторів особистості (за методикою 16-PF Р. Кеттела)
в групах з високою і низькою осмисленістю життя**

Ранг	Групи осіб з різними проявами осмисленості життя	
	група ІНТmax	Група ІНТmin
1	G^- – слабкість “Над-Я”	$Q2^-$ – залежність від групи $Q4^+$ – фрустрованість
2	O^- – самовпевненість	H^- – соціальна боязкість L^+ – підозрілість
3	C^+ – сила “Я” H^+ – соціальна сміливість	E^- – покірність $Q\Pi^+$ – тривожність
4	$Q2^+$ – самодостатність	G^+ – сила “Над-Я”
5	QI^+ – екстраверсія $Q\PiI^+$ – кортикальна жвавність	$Q3^+$ – високий самоконтроль

Показники самодостатності постають категорійним мірилом автентичності особистості, її конгруентності і міри життєвого самозреалізування. Тест-опитувальник САМОАЛ (адаптована А.Ф. Лазукіним і Н.Ф. Каліною методика САТ Е. Шострома) [278], ґрунтується на теорії самоактуалізації А.Г. Маслоу, концепціях психологічного сприйняття дійсності і свого буттєвого призначення суб’єктом життєдіяльності Ф. Перлза і Р. Мея, а також ідеях повнофункціональності К. Роджерса та інших теоретиків екзистенційно-

гуманістичного напрямку психології [166, 223, 404]. Кореляційні зв'язки між складовими осмисленості життя (смісложиттєвим зорієнтуванням) і самоактуалізації дозволяють утверджувати їх сутнісну спорідненість і спільну генезу (табл. 4.9).

Таблиця 4.9

**Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками
осмисленості життя та самоактуалізації**

Показники самоактуалізації	Показники осмисленості життя				
	Уст	ЕМ	Ког	Пов	ЗагОЖ
Ca1			211**		
Ca2	216**		179*		212**
Ca3		141*			210**
Ca4	249**		262**		155*
Ca5		196**		219**	145*
Ca6			188**		
Ca7	-154*	199**		145*	
Ca8			197**		140*
Ca9	151*	246**			
Ca10	-149*			217**	198**
Ca11				201**	

Примітка. Умовні позначення показників самоактуалізації: Ca1 – орієнтація у часі, Ca2 – цінності, Ca3 – погляд на природу людини, Ca4 – потреба в пізнанні, Ca5 – прагнення до творчості (креативність), Ca6 – автономність, Ca7 – спонтанність, Ca8 – саморозуміння, Ca9 – автосимпатія, Ca10 – контактність, Ca11 – гнучкість у спілкуванні.

Установчий компонент має додатні зв'язки з цінностями, потребами у пізнанні, автосимпатією та від'ємні зі спонтанністю і контактністю, що свідчить про усталеність оцінок дійсності і особистих суджень, але стриманість і консерватизм у налагодженні контактів на рівні диспозицій. Емоційно-мотиваційний взаємопов'язаний з поглядами на природу людини,

креативністю, спонтанністю і автосимпатією, когнітивний позитивно корелює з орієнтацією у часі, вартостями, пізнавальними потребами, автономністю і саморозумінням, що цілком закономірно і не викликає сумнівів. Поведінковий компонент співвідноситься з показниками креативності, спонтанності, контактності і гнучкості у спілкуванні, а загальний вияв осмисленості життя має додатні зв'язки з шістьма з одинадцяти шкал самоактуалізації, що засвідчує їх взаємну детермінацію й інтеграцію.

Докладніше розглянемо профілі показників самоактуалізації у зв'язку з раніше виділеними типами осмисленості життя (рис. 4.7).

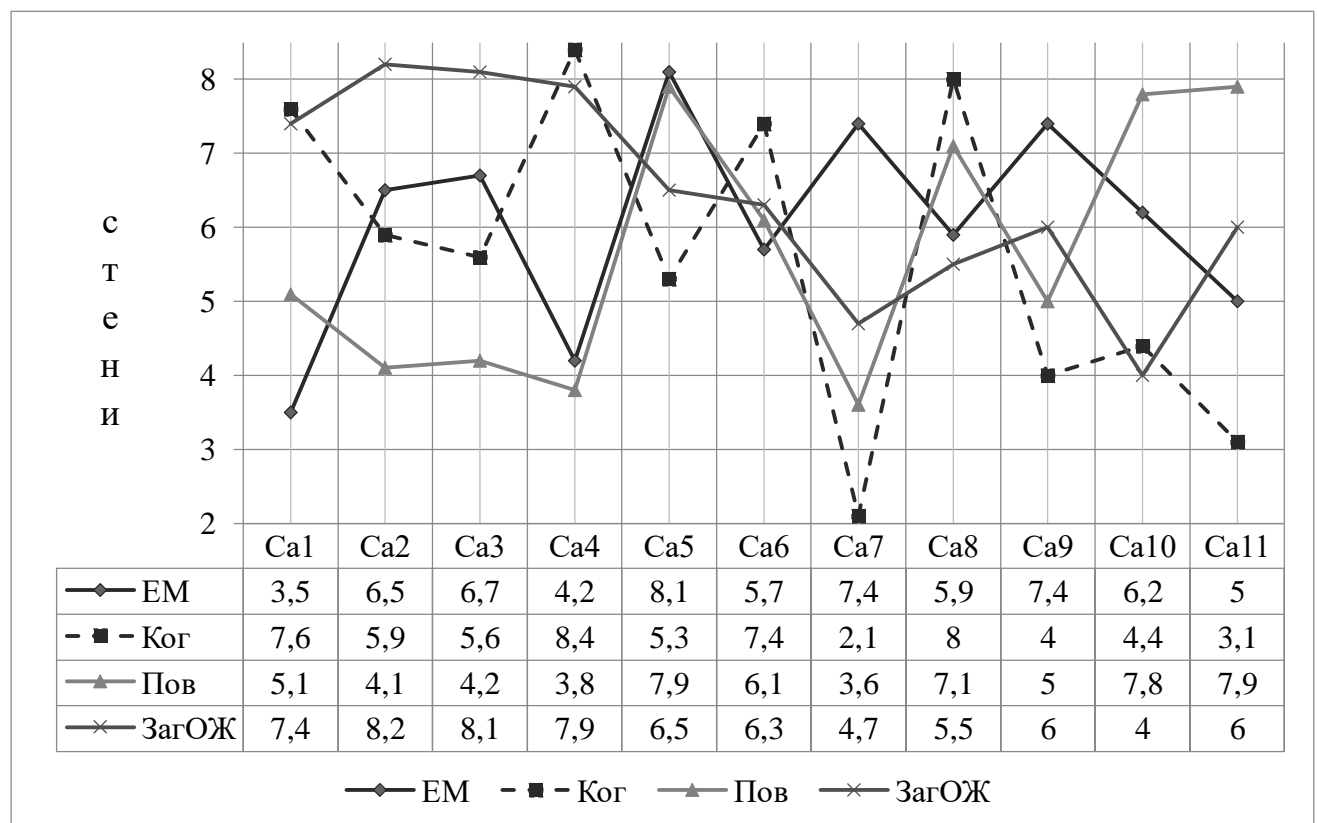


Рис. 4.7. Профілі показників самоактуалізації в групах осіб з різним типом осмисленості життя

Примітка. Умовні скорочення показників самоактуалізації: Ca1 – орієнтація у часі, Ca2 – цінності, Ca3 – погляд на природу людини, Ca4 – потреба в пізнанні, Ca5 – прагнення до творчості (креативність), Ca6 – автономність, Ca7 – спонтанність, Ca8 – саморозуміння, Ca9 – автосимпатія, Ca10 – контактність, Ca11 – гнучкість у спілкуванні.

На осі абсцис (OX) містяться показники самодостатності, на осі ординат (OY) – їх числові значення, що надані у стенох. Середня лінія ряду проходить через позначку 5,2 на осі абсцис. Координати кожної точки, зображеної на графіку є середньоарифметичним значенням відповідного показника, отриманого усіма представниками певної групи. Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з урахуванням відхилень значень показників від середньої лінії ряду [15, 190].

Майже всі профілі розташовані переважно у площині додатного полюсу значень, що свідчить про високий рівень прагнення респондентів до самоактуалізації, окрім поведінкового типу осмисленості життя, що має від'ємні значення за шістьма показниками самодостатності і як наслідок певну дезадаптованість у стосунках з довкіллям. Адже сприйняття природи людини як негативної, низький рівень усвідомлення цінностей суспільства, дискретність минулого, теперішнього і майбутнього, надмірна продуманість дій, а не спонтанний вияв власних можливостей вказують на проблемність взаємодій зі світом. Деякі негаразди у відносинах з оточенням притаманні когнітивному типу (чотири від'ємні показники самоактуалізації), які виявляються в шаблонності комунікацій, сужності у налагодженні близьких довірливих стосунків, упередженості в обранні стилів поведінки, низькій самооцінці, що деструктивно позначається на становленні і функціонуванні особистості.

Когнітивний тип осмисленості життя характеризуються високою зумовленістю поведінки від напруженої інтелектуальної роботи, консервативністю, критичним ставленням до традиційних устоїв і принципів життя. Діяльність респондентів даного амплуа першочергово орієнтована на пізнання як базовий принцип існування, та зумовлена пріоритетом звернення до таємниць і загадок світоустрою. Основне завдання їх пізнавальної активності полягає не лише у витлумаченні, а й передбаченні, прогнозуванні й, особливо, у пошуках шляхів до керування власними психічними явищами, процесами, станами. Генерація нових ідей, кмітливість і допитливість

допомагають представникам даного профілю поетапно (але не завжди оптимально) вибудувувати стратегію своєї життєдіяльності, реалізуючи свої ресурсні можливості.

Емоційно-мотиваційний тип переважно орієнтується на потяги, потреби чи цінності, що дозволяють повномірно відчувати кожен подію життя. Стратегії самореалізації цього профілю базуються на чіткій рефлексії своїх афективних станів і загального продуманого відношення до глобальних цілей свого самоздійснення. Процес мотивації особистості піддається як внутрішній, так і зовнішній детермінації, а кожен спонукальний стан як реакція на ситуаційну необхідність діяти певним чином виникає з основоположного бажання дотримуватися внутрішніх смислових настанов і співвідноситься з загальною програмою (стилем) взаємодії зі світом. Кожен мотив на правах внутрішнього контексту сприйняття ситуації впорядковує планованість людських дій. Саме планова динаміка – уточнення нагальної значущості потреб і трансформація мотивів різного ґатунку, рангу, сили – постає істотною ознакою унікальності особистості, через яку реверсивна теорія мотивації Г. Гекхаузена витлумачує постання всіх життєвих домагань особистості [354]. Приймаючи (осмислюючи) різні рівні емоційно-мотиваційної складової власної активності особистість вибудовує своє повсякдення, визначаючи міру і вагомість життєвих потреб, що організує часопотік її конкретних життєвих звершень.

У процесі діяльності людські домагання відформатовуються відповідно до реальних вимог життя, а справи і вчинки визначають сутнісні характеристики особистості, та при наявності невиразних життєвих запитів, особа здатна виконувати лише механічні дії, переймаючись кінцевим продуктом як результатом певних операцій, не отримуючи при цьому насолоду від самої роботи. Так, при описі *поведінкового* типу осмисленості життя доречно згадати афоризм Ф. Енгельса про працю, яка з мавпи зробила людину, але орієнтація лише на уміле оперування певними предметами (мисленнєве в тому числі) обмежує можливості повномасштабної реалізації

людського потенціалу. Даний особистісний профіль характеризується низкою неоднозначних особливостей: при наявності у свідомості задумів нижчого ґатунку (інстинктивні потяги, акізитивні потреби, примітивні бажання) людина керується ідеалами споживацтва, а при надмірній вираженості “високодуховних” життєвих домагань схильна до нівелювання повноцінної взаємодії зі світом, існує у власноруч створеному мікрокосмі без урахування об’єктивних запитів довколишньої (зокрема суспільної) дійсності.

Респондентам із загальною (комполитною) осмисленістю життя (особистостям смисложиттєвого зорієнтування) властива опора на загальнолюдські цінності, незалежність суджень, нонконформізм, орієнтація на власні принципи віднаходження смислових пріоритетів, високий рівень комунікабельності при налагодженні взаємин з довкіллям тощо. Знаково, що даному типу притаманний високий рівень розуміннєво-смислового осягнення своєї буттєвості, що спонукає опитаних осіб до повномірної екзистенції з урахуванням універсальних (усезагальних) вимог на шляху до реалізації свого людського покликання. На поведінковому рівні людина цього типу занурюється у світ перш за все як діяч, співучасник і творець життя, через життєдіяльність розкривається багатство її потенційних можливостей: глибини роздумів, уяви і переживань, вияву здібностей і обдарувань, характерологічних і вольових рис-якостей. Тільки синергійне (рівноважне) поєднання усіх складників осмисленості життя дозволяє людині виробити оптимальний спосіб взаємодії з дійсністю і реалізувати своє сутнісне земне призначення чи буттєву місію.

Висновки до четвертого розділу

1. Дослідження генези психологічної науки припускає аналіз її рефлексивних механізмів, а проблема її методологічних засновків виявляється в фундаментальних принципах з’ясування механізмів-закономірностей відображення й узагальнення практики осягнення дійсності,

причому таке усистемлення має складний характер, адже здійснюється, по-перше, у площині особистісної мислєдїяльностї і, по-друге, в актах безпосереднього оперування ідеальними упредметненнями власної свідомостї, тобто на рефлексивному рівні когнітивних пошукувань. Описуючи на екзистенційно-онтологічному рівні людське єство, дослідник прагне осягнути механізми і феноменологію сутнісних рис-якостей людини. Осмислення вміщує не тільки безособове знання про об'єкт, але і ціннісно-сміслове його розуміння, співвіднесення з персоніфікованим знанням, внутрішньо вагомим (поцінованим) домаганням, особистісним сенсом.

2. Під рефлексією розуміється певний підхід до аналізу свідомостї, або оцінно-об'єктивоване відношення суб'єкта до психічного простору власного "Я". Основа рефлексії – безмежна довіра до розуму та його здатності прояснити внутрішні і зовнішні змістовлення на підґрунті мисленнєвої активності. Вона постає процесом осмислення особистісних домагань стосовно повномірної реалізації власного потенціалу у повсякденні існування та розглядається через призму переоцінки людиною своєї внутрішньої сутї, що спрямовує пізнання людини на свій внутрішній засвіт. Рефлексія – це швидше не відображення, а віддзеркалення суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, процес самопізнання як роздумовування людини про те, що відбувається у її власній свідомостї.

3. Методологія психологічних досліджень першочергово охоплює сукупність принципів, слїдування яким забезпечує ефективний добір і використання доцільного інструментарію у процесі організації й проведення наукових пошукувань. Вона становить окремий унікальний набір настановлень і приписів, форм і методів, процедур і механізмів, засобів та інструментів здійснення теоретизування і методологічної роботи в чітко упредметненому форматі сучасного світу академічної психології, у тому числі й сфери смисложиттєвого розвитку особистостї.

4. Мислення – процес фокусування свідомостї на певному предметі, що підпорядковується й організується загальною картиною світобачення.

При цьому воно може владне ситуаційно описати даний об'єкт й водночас бути актом-учиненням розпізнання його сутності, що організується в судженнях та уявленнях як понятійно-категорійна аналітика осягнення, трактовки і роз'яснення законів і принципів особистісної буттєвості людини. Результатом мисленнєвої активності є знання як осягнення й активне оперування в ідеальному просторі свідомості найвагомими ознаками пізнаваних речей. Поступ до об'єктивного знання – це шлях до істини, коли мислення намагається об'єктивно і правдиво віддзеркалити світ, створити точний образ дійсності, який глибоко і всебічно осягає смисложиттєву реальність людини у її наявних і можливих формовиявах.

5. Суб'єкту наукової творчості притаманний паралакс пізнання – залежність видимого положення об'єкта від розташування-переміщення спостерігача-дослідника, його кута чи точки зору, модусу сприйняття, особливостей світовідчуття, інтелектуальної складової і мисленнєвої активності, знакової системи (математичної або лексичної), принципів і підходів, особливостей внутрішньоособистісних налаштувань і, нарешті, інструменту-візії осягнення предметного кола наукового інтересу – фокуса свідомості. Фокус свідомості зосереджує увагу суб'єкта на головному, предметній сутності, а периферія – зміщує акценти сприйняття на деталі або другорядне. Є два типи сприйняття світу, що й організують паралакс пізнання: епістемологічний, тобто безпосереднього споглядання дійсності з позначенням його предметів за допомогою конкретних знаків, символів, сигнатур, слів, формул тощо; гносеологічний, котрий має значення для самого суб'єкта в оперуванні психічною реальністю, переробці й трансформації (видозміні) його досвіду і знань у процесі життєдіяльності.

6. Досліджувана психосмислова реальність, потрапляючи у методологічно різні виміри епістемної організації психологічного пізнання, не тільки описується, зображується, транслюється, а й концептуально інтерпретується, пояснюється онтофеноменально і гносеологічно, при цьому думка науковця-дослідника спирається на особливі техніки мислєдіяльності

та принципи методологування, які спрямовані до істинного знання про світ сенсосомиолової буттєвості. Ця епістемна організація (з урахуванням методологічної план-карти) вивчення смисложиттєвої сфери людини визначає горизонти холістичного, системного бачення психологом дійсності як сукупності раціогуманістичних знань про закони і принципи сенсосомиолової буттєвості особистості.

7. Осмисленість – наскрізна якість свідомості, що детермінує вчинки і, водночас, постає атрибутивною силою, котра координує і синтезує найрізноманітніші психічні акти як осередку конституювання персоніфікованих сенсів і онтичних смислів. Вона постає стійкою характеристикою людського розуму, що пов'язана з глибоким розумінням і рефлексією особистих устремлінь, сутнісним осягненням власних життєвих домагань. У роботі осмисленість розглядається у складі установчого, емоційно-мотиваційного, когнітивного і поведінкового компонентів як свідомісний конструкт і усталена психічна властивість особистості, котра виявляється у стійкій схильності до таких переживань, думок, поглядів і переконань, які визначають її смисложиттєве зорієнтування.

8. Для пошуку співвідношення показників осмисленості життя з рисами особистості, що супроводжують її індивідуальні прояви та реалізуються у повномірному вчинку самотворення обрано психодіагностичні методики вивчення благополуччя, самоствавлення, асертивності, особистісних факторів, самоактуалізації, що спроможні сутнісно пояснити пріоритетність буттєвих домагань-прагнень респондентів. Отримані дані дозволяють окреслити та зрозуміти специфіку внутрішнього світу особистості, якісно охарактеризувати атрибути її психічної активності, пояснити особливості сприйняття нею явищ навколишньої дійсності та спрогнозувати її подальші вчинки, стиль і спосіб життя.

9. В результаті дослідження виділені “типи осмисленості життя”: когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий та загальної осмисленості або смисложиттєвого зорієнтування. У вибірці обстежених не

виявлено представників з “чистим” установчим типом, що засвідчує тісний зв’язок диспозицій з іншими значущими сферами людської активності. Для означених типів особистісної реалізації найбільш характерними є фіксація свідомості на одному з домінантних психологічних конструктів, що організує певну модель поведінки і впливає на вибір людиною чіткої позиції у конкретній життєвій ситуації. Так, когнітивний тип завжди керується у виборі форм сприйняття і взаємодії з дійсністю сформованими на основі власного досвіду принципами, що продукує його безапеляційну позицію стосовно реалій життя; емоційно-мотиваційний переймається спонуканими контекстного характеру певного розряду потреб – від прагматичних до духовних; поведінковий утверджує себе в результативності діяльності, та часто не зважає на задоволення від самого процесу її виконання; загальний (комполітний) тип осмисленості життя доладно організує свій життєвий простір у гармонії з собою і суспільним загалом.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [291, 301, 302, 303, 315, 317, 324, 326].

У четвертому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [1, 12, 15, 16, 20, 22, 39, 50, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 93, 94, 97, 98, 106, 110, 114, 116, 119, 130, 136, 137, 140, 141, 149, 150, 166, 177, 185, 188, 189, 190, 200, 206, 208, 211, 220, 223, 227, 228, 229, 230, 235, 237, 239, 244, 252, 253, 266, 267, 268, 272, 278, 279, 282, 327, 313, 315, 324, 331, 332, 333, 335, 336, 338, 339, 340, 349, 351, 352, 354, 355, 367, 372, 377, 382, 400, 402, 404, 407, 408].

РОЗДІЛ 5

ФОРМИ МЕТОДОЛОГУВАННЯ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПІЗНАННІ СМИСЛОЖИТТЄВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Категорійно зорієнтована миследіяльність як інструмент психологічного пізнання

Знання людини спочатку існували у вигляді емпіричного досвіду, який фіксує спостереження над явищами природи і суспільного життя. Цей досвід передавався з покоління в покоління і збагачувався разом з розвитком самого суспільства. Але настав період, коли потрібна була систематизація наявних знань і їх подальше осмислення. Філософія виникла саме як любов до мудрості, як допитливість і жага сутнісного пізнання світу і людської метамісії долучення-занурення у буття. У своєму первісному вигляді вона прагнула охопити всю сферу існуючого знання незалежно від його характеру, воліла усвідомити саме знання і розробити універсальний метод його отримання. Тому філософія стала першою формою науки і науки про науку [116, с. 307–308]. Знання виникають побіжно з внутрішнім розвитком системи теоретичного мислення, на основі виявлених фундаментальних закономірностей, які є основою нового методу пізнання. Адекватною формою знання постає наука. Її нестримний поступ має логічно впорядковану організацію, на відміну від мистецтва в системі абстракцій, адже предмет у ньому повністю охоплюється (контурно означається) та створює новаційні засоби руху знання до раніше неосяжних результатів [200]. Будь-яка наука на основі своїх теоретичних побудов створює правила, що регулюють подальший рух пізнання до свого предметного кола пошукувань.

Теорія пізнання виявляє логічні структури, категорії та інші засоби розумової діяльності людини та зіставляє їх із реальністю і суспільною практикою. Мислення постає процесом відображення дійсності, в ході якого

людина, формуючи образи і оперуючи ними, висуває гіпотези, ставить цілі, розробляє плани і в прикінцевому підсумку вирішує ті чи інші завдання, які ставить на своєму життєвому шляху. Послідовність дій-операцій є поступом розуму до осягнення дійсності, в результаті якого мисленнєві напрацювання оформлюються у психічні схематизації-образи особистісного знання [237]. У процесі мислєдїяльностї людина використовує сукупну інформацію-досвід, якою вона володїє, зїставляє її з наявними структурованими пластами знань, осмислює і перебудовує проблемну ситуацію і, оперуючи образами, приходить до вирїшення завдання чи розкриття сутностї питання, що її турбує. Через мислєдїяльностї людина не тїльки долучається до знань, а й створює новї методи-технологїї їх виробництва-творення.

Але сучаснї пїдходи до вивчення засновкїв пїзнавальностї активностї особистостї у здобуттї їстинного знання часто лишаютї поза увагою персонїфїковану свїдомїсну спрямованїсть, їнтеллектуальнї спроможностї, стиль і специфїку мислєдїяльностї конкретного суб'єкта-дослїдника. Тож пошукування особистїсних когнїцїй повиннї бути органїзованї з урахуванням методологїчної план-карти психологїчного пїзнання, що спроможна окреслити мислєдїяльностї з позицїй її орієнтацїї на нагальнї проблеми їсторичного сьогодення людства, культуру думання з її рефлексїєю, понятїйне оперування і полїсмысле осягнення, а також на професїйну роботу над мисленням, яка передбачає дослїдження, критику, нормування, синтезування, поїменування, доконструювання, розробку та творення способїв і засобїв подолання науково-психологїчних проблем.

У "Категорїях" Аристотеля формулюється принципова їдея, що започаткувала багатовїковї фїлософсько-психологїчнї пошукування в цїй областї. Мислитель визначав категорїю як унїверсальну типологїю, що утримує десять класїв чи розрядїв, якї спрощують осягнення й опис розумом дїйсностї: первинна субстанцїя, кїлькїсть, якїсть, вїдношення, дїя, їнерцїя, мїсце, стан, час, прїтаманнїсть [16]. І. Кант для визначення взаєзв'язкїв у свїтї феноменїв і їх пояснення з допомогою мїркування, видїляв категорїї

кількості (єдність, множина, цілісність), якості (реальність, заперечення, обмеження), співвідношень (субстанція і приналежність, детермінація, взаємодія), модальності (можливість і неможливість, існування і небуття, необхідність і випадковість) [97]. Проблемі мисленнєвої активності суб'єкта пізнавальної діяльності присвячені роботи видатних представників філософської та психологічної думки: М.М. Бахтіна, М.О. Бердяєва, О.М. Леонтьєва, Б.М. Теплова, М.С. Бернштейна, А.В. Брушлинського, В.О. Моляко та ін.

У своїх працях А.В. Фурман обстоює миследіяльність як надплідний інструмент наукового поступу до об'єктивного знання [331, 336, 342]. З позицій категорійної організації розумової активності особистості, автором обґрунтовується теза, що остовом для осмислення закономірностей світобуття є складна система підходів, моделей, прийомів і засобів думання. Миследіяльність розглядається з рефлексивних позицій взаємодії людини й упредметненого світу в конкретно-ситуаційному просторі самореалізування, цілеспрямованої і методичної роботи з розширення меж власної свідомості, удосконалення самої думки (на рівні синтезу-усистемлення) як вершинного вияву методологування-практики.

Мисленнєвий процес психологічного осягнення світобудови, як і пізнання в цілому, є відображенням реальності, в основі якого лежить практична діяльність. Однак миследіяльності більшою мірою, ніж іншим пізнавальним процесам, властива відносна самостійність, що, за словами С.Л. Рубінштейна [239], виявляється в розумовому процесі зовнішнього заломлення через внутрішнє, яким є не тільки знання і сукупність моделей світу, що зберігаються в пам'яті індивіда, але і все змістонаповнення його особистості. Образи-відображення реальності виникають у психіці людини під впливом як зовнішнього світу так і внутрішнього засвіту, адже суб'єкт оперує різними поняттями і перцепціями, результатами цього оперування-миследіяльності є нові думки й умоглядні ідеї, що перевіряються безпосередньою практикою.

Мислення людини, як відомо, протікає на двох основних рівнях: живого споглядання й абстрактного мислення. На першому рівні суб'єкт оперує чуттєвими образами (феноменами), в яких безпосередньо відображений предмет в його зовнішніх (по відношенню до суб'єкта) зв'язках і відношеннях. Чуттєвий образ може формуватися під безпосереднім впливом предмета (відчуття, сприйняття), а його форма задається психофізіологічними особливостями людини, властивостями її аналізаторів і специфікою уваги. Цей образ може виникати і поза безпосереднім впливом предмета (як уявлення або ноумен), але і в цьому випадку існує схожість між перцептивним взірцем і вихідним продуктом мисленнєвої активності, так що і тут зберігається деякий вплив предмета на суб'єкта-дослідника [98; 352]. Чуттєві образи не тільки слугують джерелом мислеактивності, а й беруть участь у самому процесі думання на рівні живого його споглядання [366]. Це уявне, фантазійне споглядання предмета (постає у свідомості людини у чуттєвому образі-формі) дозволяє оперувати його рисами-якостями і сутнісними характеристиками у співвідношенні з іншими упередметненнями дійсності.

У реальному пізнавальному процесі вирішення завдань на рівні живого споглядання не ізольовано від діяльності абстрактного мислення. Уже вичленування об'єктів чуттєвого відображення базується на попередньому досвіді, в переробці якого брало участь абстрактне мислення. Воно, своєю чергою, взаємодіє з чуттєвим першоджерелом, але, формуючи абстрактні поняття і оперуючи ними, сам суб'єкт мислеактивності виходить за межі наявного оригіналу [331]. Мислення людини здатне долучити щось нове до того, що міститься в почуттях і перцепціях, іншими словами, інтелект здатний активно переробляти чуттєві дані і таким чином отримувати те, чого на чуттєвому рівні пізнання немає і не може бути, як-от знання законів природи, глибинної сутності речей. Саме ці потаємні лакуни людського миследіяльного абстрагування здатні узагальнювати інформативний безмір довколишньої дійсності.

У процесі абстрактного мислення формуються поняття як узагальнюючі основи систематизації думки у певний клас істотних властивостей, зв'язків і співвідношень досліджуваних предметів. Поняття як психічне утворення формовиявляється у словах і має чітке значення і сутнісний вміст. При оперуванні ним у сфері усвідомленого завжди є деяке незмінне ядро-сутність цього поняття, що тісно пов'язане з лексичним значенням слова або словосполучення, яке його позначає. Поняття, що утворюють мережу систематизованої однорідної інформації, оприявнюються у знаннях людини. Найскладнішим образом реальності, найбільш великим “блоком” в системі знань є теорія. Вона являє собою синтез, органічну єдність безлічі взаємопов'язаних понять, принципів, законів і т. п. [116]. Однак теорія майже ніколи в повному обсязі і в усіх деталях у кожен момент часу не актуалізується свідомістю людини, але її фрагменти завжди існують у потенційній можливості, готовності надійти до свідомості для вирішення питання ситуаційної необхідності. Будь-яка теорія – це своєрідна карта, що ситуативно окреслюється часопростором і на теренах певного підходу до розпізнання закономірностей функціонування дійсності [331]. Як частина знань, теорія не зазнає істотного впливу з боку інтелектуальних і характерологічних особливостей суб'єкта, їй властива чітка структура, а формальні положення теорії не залежать від настроїв, станів, рис-якостей, особливостей мислення і психічної активності самої особистості.

У найзагальнішому сенсі поняття “теорія” є синонімом суспільної свідомості в найбільш високих і розвинених формах її логічної організації [280]. Як вищий продукт організованого мислення вона опосередковує всіляке відношення людини до дійсності та є умовою мислимо осяжного перетворення останньої. У вузькому значенні теорія постає формою достовірного наукового знання про деяку сукупність об'єктів, що є системою взаємозалежних тверджень і доказів, вона утримує методи пояснення явищ і процесів даної предметної області й передбачає наслідки їх внутрішніх взаємодій [279]. В останньому тлумаченні сутнісне наповнення теорії

збігається з комплексом поглядів, переконань, ідей, спрямованих на пояснення дійсності і часто аналогізується з поняттям концепції.

У науковому, особливо теоретичному, мисленні процес формування понять отримує подальший розвиток і модифікується, перетворюючись на конструкти, які безпосередньо не співвідносяться з чуттєвою реальністю, а оформлюються у наскрізні ідеї, що об'єднують чуттєво і реально непок'єднані риси-якості предметів, абстрактні об'єкти, якими оперує думка, наділяючи їх властивостями дійсно існуючих речей. Мислєдїяльність співвідносить ці уявні утворення, створюючи теорії, що картинно відображають реальний світ у свідомості конкретного суб'єкта-дослідника [339].

Наука є чітко організованою системою теорій, живою матерією знання, а не механічною їх сукупністю. Ця система як певна структурна цілісність не є самоціллю свого усталеного утвердження, вона постає засобом вирішення наскрізних завдань наукового пошукування та визначає цільове призначення конкретного пізнавального акту і в досягненні повноти знань про дійсність, і в постійному русі до їх удосконалення. У другому випадку ця система відіграє роль наукового методу. Зрілість науки визначається її методом, наявність якого свідчить про здатність системи знання до самодетермінації, саморозвитку, збагачення новими положеннями і розпросторення на суміжні галузі знання [116, с. 492].

Система і метод у науці взаємопов'язані. В якості об'єктивної основи наукового методу постає система знання, що відображає закони і принципи руху-розвитку (динамічної організації) до розпізнання сутності досліджуваного предмета [116]. Але саме по собі пізнання об'єктивних закономірностей ще не складає цілісної методології (у вузькому значенні), яка на основі цього пошукування спроможна виробити технології, прийоми, способи теоретичного і практичного осягнення об'єкта. Система науки безпосередньо спрямована на повномірне розуміння-тлумачення властивостей і закономірностей об'єкта через оприявне знання.

Загальні закономірності пізнавальної діяльності, усистемлюючись, кластеризуючись, узагальнюючись породжують категорії як всеосяжні поняття, що відображають універсальні властивості і взаємовідношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних і духовних явищ [313]. Категорії функціонують і в повсякденному мисленні, з якого й експлікується філософська думка. Вони, відображаючи найбільш загальні взаємозв'язки об'єктів дійсності і формууючись у процесі звичайної мислєдїяльності науковця-дослідника, виконують найважливішу пізнавальну функцію – поступ до обрїїв істини. Категорії постають у ролі еталонів, за допомогою яких світ аналізується умоглядно (подумки) без задїяння безпосереднього предмета пізнання. Синтез чуттєвих даних, понять та інших відображень реальності, фіксація свідомості на детермінантах, кількісних відношеннях і якісних характеристиках предметів неможлива без наявності у психіці відповідних категорій, які слугують всеосяжному усвідомленню (осягненню, осмисленню) реальності.

З цього приводу П.В. Копнін зауважує: “На основі категорій утворюються нові наукові поняття, теоретично осмислюються, екстраполуються дані досвіду, зорганізовуються результати пізнання, досягнуті з плином часу різноманітними засобами і способами. Творча здатність розуму ґрунтується на синтезі, в основі якого лежать категорії мислення. Але категорії здатні не тільки скеровувати думку на утворення нових понять і теорій у науці, а й, освоюючи їх, видозмінювати власні змістовлення, утворювати нові категорії. Тільки таким шляхом мислення здатне виходити за межі вже пізнаного, осягати такі об'єктивні властивості дійсності, які раніше здавалися незбагненними” [116, с. 327].

Людина мислить категоріями, які в сукупності утворюють категорійний лад мислення і слугують персоніфікованим ключем-сигнатурою (унікальним ідентифікатором об'єкта чи предмета) розпізнання дійсності. Категорія є оприявленням думки, яка, за висловом Г.В.Ф. Гегеля, пронизує весь наш дух взагалі [68]. Одна зі специфічних рис категорій, що відрізняє їх

від наукових понять, полягає в їх універсальності. Поняття науки (в тому числі психологічної) мають різний ступінь узагальненості і можуть використовуватись людиною в буденних сферах пізнання і діяльності, але ті поняття, що утворюють категорійний лад мислення особи складають фундаментальний простір людського інтелекту взагалі. Категорії – невід’ємний елемент думання, на основі якого можливе постановня методологічного мислення, що має низку особливостей і вимагає майстерного володіння суб’єктом пізнання власним розумом в осягненні буття [273, 312, 324].

Функції категорій у пізнанні світу зводяться до безперервного аналізу дійсності з подальшим синтезом чуттєвих даних і формуванням понять. Мислити – значить висловлювати судження. В аналітичних умовиводах, як стверджував І. Кант, виявляється єдність між суб’єктом і предикатом, оскільки предикат лише виокремлює ті чи інші моменти, що містяться в суб’єкті. Тож аналітичне судження постає лише етапом-актом у народженні знання. Інша річ – синтетичне судження, віховим засновком якого є заздалегідь не пов’язані між собою уявлення; розум їх об’єднує, синтезує, розширюючи і поглиблюючи тим самим реальний пізнавальний поступ до знання [98]. Суттєвим складником розвитку категорійного складу мислення є фіксація в мові тих чи інших категорій [366]. З аналізу діяльності людини й особливо мовного втілення думки психологія (як наука про організацію психічного і пізнання світу) черпає свої знання про категорійний лад мислення, а також про найбільш загальні форми буття і свідомості, що відображаються в категоріях.

Всі категорії психологічної науки пов’язані з вирішенням основного її питання – вивченням процесу мислення, співвідношенням міркування і буття та виявленням сутнісного змісту думки як предмета пошукування. Немає категорій, які б мали суто онтологічне значення і не були б пов’язані з феноменологічним (психологічним) виміром їх оприявлення [116]. Тобто

категорії формуються мисленням як феноменом долучення свідомості до виявів буттєвості.

Традиційно виділяють наступні засновки категорійного мислення: еkleктика, софістика, догматика, скептика, метафізика, систематика. Еkleктичному стилю мисленнєвої регуляції пізнавальної активності властива неоднозначність, дискретність вихідних положень, поєднання несумісних понять, відмежованість від беззаперечних аргументів, довільність трактування суджень, що в суголосі породжують неординарне бачення дійсності. Софістиці притаманне прагнення виділяти у процесі розмірковування наскрізну ідею, обґрунтовуючи її за допомогою довільно обраних аргументів, суттєва ж роль відводиться граматичному або логічному значенню слів, а не посиленням на реальну дійсність. Догматичний тип мислєдїяльності характеризується формалізованим підходом до об'єкта, з яким здійснюються операції, некритичним ставленням до вже існуючих положень і концепцій, невмінням креативно оцінити мінливість ситуації пізнання.

Специфіка скептичного стилю мислення пов'язана з надмірним критичним ставленням до будь-якого висловлювання, ідеї чи задекларованого положення, недовірою до думки інших, сумнівом у правильності одержуваного знання. Метафізичний підхід до дійсності реалізується у прагненні розглядати будь-який об'єкт відсторонено від реальності, не враховуючи закономірностей його розвитку і взаємозв'язку з іншими об'єктами. Системному стилю притаманна чітка структурованість мислєдїяльності, з урахуванням супідрядності взаємозв'язків об'єкта пізнання з іншими субсистемами, розгляд його як складного утворення у динаміці власного саморозвитку [78, 116].

Найважливішим засобом осягнення довколишньої реальності є раніше накопичене знання. Нові ситуації розглядаються суб'єктом крізь призму набутків, у яких втілений його персоніфікований попередній досвід і надбання попередніх наукових зрушень в цілому [313]. Не тільки загальні

категорії, а й поняття, в яких відображені істотні властивості і сутнісні характеристики дійсності, слугують засобом глибокої аналітико-синтетичної рефлексії предметного кола пізнавальних інтересів суб'єкта-дослідника. Теорія, що охоплює певний предметний вимір пізнання, є одночасно і знаряддям аналізу об'єктів, що входять до означеної області когнітивного пошукування.

Результуюча сукупність перцептивних процесів, що відтворюють оригінал предметної дійсності у психіці людини породжують образ або картину світу, що існує в особистісному засвіті суб'єкта життєактивності. Це означає, що образи, котрі формуються у свідомості – суб'єктивні, а їх носій – творець нової реальності, але обмеженої внутрішнім досвідом або полем свідомості. Засновник феноменології Е. Гусерль [79] стверджував, що з допомогою ейдетичної (образної) редукції людина владна здійснити “виключення” реального світу, даного людині у часопросторі її буття, і перейти до зосередження на вособистіснених переживаннях самої свідомості; потім трансцендентальна (позарамкова) редукція здійснює перехід від свідомості емпіричного суб'єкта до чистого свідомісного осмислення реальності.

Суб'єкту у процесі пізнання, як зазначає С.Л. Рубінштейн [237], даний не образ, а предмет в образі. Але дане твердження стосується лише чуттєвого пізнання, адже абстрактний образ спроможний існувати поза межами будь-яких фізично окреслених предметних формовиявів. Таким чином, постає питання розрізнення реальностей (предметно-чуттєвої й умоглядно-ідеальної). Для І. Канта ноуменальне знання не дається в акті інтелектуальної інтуїції чи якогось інсайту, воно здобувається на засадах послідовності, доказовості й методичної виваженості, не передбачає миттєвого проникнення у сутність речей, а потребує чітких, зважених кроків свого розгортання, доказів, перевірки чи спростування. Ноумени – це першочергово приписи, атрибути суб'єктивного бачення світу. Тільки феномени можуть служити

об'єктами пізнання, тоді як ноумени залишаються предметом віри – постулатами практичного розуму (див. [97]).

Для Е. Гусерля фундаментальна реальність – спонтанно-сміслові життя свідомості, тому предметом феноменології є опис актів свідомості в їх ставленні до об'єктів, а сама свідомість розуміється як “чиста”, тобто як трансцендентна, абстрагована від людини і суспільного довкілля. Мислитель протиставляє “чисті феномени”, тобто очищені феноменологічною редукцією від всіляких характеристик, приписуваних їм повсякденно свідомістю і стверджує, що оптимальним методом феноменологічного пізнання є пряме інтуїтивне споглядання сутностей у процесах ідеації (див. детально [80]). Іntenційні змістовлення свідомості формовиявляються в ноєзисі і ноємі як установках трансцендентальної редукції. Ноєзис – акт свідомісної (феноменальної) спрямованості на предмет, який надає йому сенсовності; ноєма – сам цей сенс (ноумен), який вказує на трансцендентне по відношенню до акту буття [79].

Але можливості трансцендентності на думку І. Канта досить обмежені, адже думки без споглядання порожні, а споглядання без понять сліпе [97]. Тож рефлексивно оцінюючи надбання мислителів, можна дійти висновку, що образ – це часопотік свідомості, що одночасно актуалізує і феноменальні (чуттєві), і ноуменальні (ідеальні) складники оприятного світу й особистісного засвіту у психіці суб'єкта пізнавальної активності. Тож образ – це перманентний процес мислеохоплення сутності предмета чи поняття, що містить, в залежності від ситуаційної нагальної значущості, різні чуттєві, досвідні та смислові утворення.

Мислєдіяльність як категорійний уклад організації думки породжує абстрактний образ світовідображення (зовнішнього і внутрішнього), що виникає у процесі віддзеркалення матеріального і духовного, присутності-даності і діяства-буття [331]. Але мислення може бути ефективним лише тоді, коли, незважаючи на відносну самостійність думки, буде регулюватись певним мірилом-взірцем, що має внутрішній по відношенню до самої

миследіяльності характер, але разом з тим функціональним стосовно законів зовнішнього середовища – методологуванням як процесом-дійством застосування дослідником складної системи підходів, парадигм, концептів, моделей та інструментів цілісного осмислення фактів і явищ дійсності.

Узагальнюючи підходи до принципів і способів передачі людського досвіду і знань прийдешнім поколінням, варто відзначити неабияку роль у цьому процесі-постанні понятійно-категорійного апарату, що становить остов методологічно зваженого поступу до горизонтів істинного пізнання світу. Поняття і категорії нормують діяльність операційно і технологічно як послідовність дій із речами (де в ролі останніх часто постають знаки), їх фіксація денотативна стосовно цих речей і, як наслідок, вимагає здійснення наступного набору процедур: а) розуміння сутності поняття у загальній структурі змістового масиву даних; б) мисленнева рефлексія понять з подальшим конструюванням категорійного апарату досліджуваних упредметнень; в) інтерпретація ситуації пізнавальної діяльності суб'єктом у форматі того, що зрозуміло, відрефлексовано і реконструйовано; г) побудови ним програми подальшої пізнавальної активності у контексті власних цільових установок на засадах отриманого знання [342]. В таких рамкових умовах розумової активності особистості виділяються особливі мисленневі конструкції (категорійні схеми, поняття, програми, методологеми та ін.), які постають аксіоматичними засновками миследіяльності і виокремлюються в особливе нашарування, де вони аналізуються і розгортаються за законами методологічного думання.

Наступність мисленнево успроможнюваних дій, які спрямовані на перетворення деякої сфери діяльності, вказує на місця, де може чи повинна виникнути методологічна робота з поняттями. Тут першим кроком є рефлексивне оцінювання пошукової діяльності, коли суб'єкт пізнання (соціономічного амплуа) виводить предмет свого дослідження на специфічний рівень понятійного мислення. У процесі розгортання аналітико-критичної роботи (миследіяльності) з'являються елементи категорійного

нормування, тобто розуміння того, як варто діяти для досягнення максимально можливого результату. Отримані таким чином норми являють собою сукупність понятійних конструкцій, що систематизуються у категорії відповідної області знань, у яку задіяний суб'єкт-дослідник. Мисленнева апробація цих конструкцій, їх долучення до корпусу вже отриманих кластерів чи модулів знань із можливою їх перебудовою – це прогресивний крок до розуміння людиною себе і світу.

Особливості індивідуальної пізнавальної діяльності зумовлені категорійним ладом чи стилем мислення дослідника і метатеоретичними (парадигмальними) його передумовами. Стиль мислення слугує осягненню людиною способів взаємозв'язку понять в судження і виокремленню нового знання. Категорійний лад мислення уможливорює глибинне бачення сутності пізнаваного предметного світу з розумінням надскладних співвідношень між його компонентами і специфікою функціонування.

5.2. Методологічні контури психологічного пізнання-осмислення дійсності

Людина у вирі багатогранності стосунків зі світом завжди прагне розширити горизонти своїх когнітивних упредметнень. Об'єктами її пізнавального інтересу постають явища, події, факти довколишньої дійсності чи стани, риси-якості, сутнісні характеристики самої особистості. Іншими словами, когніції можуть бути спрямовані на вивчення не лише об'єктивної реальності, а й ідеальних сутностей як образів зовнішнього так і внутрішнього світу. Тож у свідомості оприявнюються віддзеркалення матеріальної дійсності чи думки-переживання самої людини, а будь-який пізнавальний здобуток має не лише предметний, а й методологічний зміст, тому що спричинює критичний перегляд наявного понятійного апарату, концептів і підходів, норм і засобів інтерпретації досліджуваного масиву даних.

Комплексні психологічні дослідження, що керуються ідеями антропо- і соціоцентризму намагаються віднайти оптимальні шляхи опрацювання множини даних, з їх подальшою якісною обробкою й інтерпретацією для повномірного розкриття предметного кола наукових пошукувань – об’єктивного знання про психічну організацію людського життя. Методологія як учення про структуру, способи і засоби діяльності, а також про понятійно-категорійний тезаурус разом із формами і методами здобуття результатів тих чи інших завдань дослідження, суб’єктно уможливорює постання чистого знання як формовияву істини [220]. У царині психологічної науки предметом методологічного аналізу є не створення нової теорії пізнання, а вивчення загальної структури і типології наявних методів його зреалізування, з’ясування тенденцій і напрямків розгортання мислєдїяльності на шляху до осягнення особистістю дійсності [315]. Методологія розширює науково-психологічний підхід до пізнання, створює мереживо-композиції з досвідних і емпіричних пошукувань й утримує план-карту оптимізації мисленнєвої активності у поступах до об’єктивного знання.

Методологічна оптика сучасного психологічного пізнання недосконала, а тому не дає фахівцям соціогуманітарного амплуа чіткого наукового уявлення про те, яким шляхом і з допомогою яких засобів рухатися до істинного розуміння-пояснення феноменально уреальнених та ноуменально утаємничених явищ спільного людського буття-повсякдення [333]. Ми, слідом за М.С. Гусельцевою, будем дотримуватись слова “оптика”, відносячи сюди і “лінзи, і призми, й окуляри, і біноклі, тобто ті методологічні знаряддя, котрі дозволяють нашій свідомості сфокусуватися на тій чи іншій стороні екзистенційно складного феномену” [77, с. 20].

Тож у цій проблемній ситуації виникає нагальна потреба налаштувати методологічні лінзи-опції у надплідну механізм-систему професійної мислєдїяльності для адекватності і повноти наукового осягнення соціального буття особистості та її полісуб’єктного довкілля. Тут “методологічна оптика постає як інтелектуальний інструмент, інтелігібельний посередник між

дослідником і реальністю, котра ним вивчається” [77, с. 21]. У повнозначному розумінні методологія постає наукою і мистецтвом уможливлення досконалого мислення та ефективної діяльності в усіх сферах суспільного життя.

Питанням постановки психологічної науки як засновку пізнання світу і місця людини в ньому присвячено роботи Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, П.Я. Гальперіна, А.В. Петровського, С.Л. Рубінштейна, М.Г. Ярошевського й ін. [14, 62, 64, 200, 239]. Значний внесок у розвиток наукової методології здійснили Г. Башляр, В.І. Вернадський, Т. Кун, І. Лакатош, К. Поппер, В.В. Рибалка, П. Фосрабенд та інші видатні вчені [59, 209, 220, 342]. Класичний і неklasичний ідеали раціональності у постанові наукового знання розглянуті М.К. Мамардашвілі [161], а В.С. Стьопін формулює ознаки класичного, неklasичного і постнеklasичного типів раціональності, які мали місце на відповідних етапах розвитку науки [266]. Намагання поєднати методологію і психологію відмічені у роботах М.С. Гусельцевої, Б.Ф. Ломова, П.А. М'ясоїда, В.А. Роменця, О.Б. Старовойтенко, Т.М. Титаренко, О.М. Ткаченка, А.В. Фурмана, Г.П. Щедровицького, Е.Г. Юдіна й ін. [77, 150, 209, 270, 331–333, 377, 382].

Понятійно-категорійне поле науково-психологічних зрушень центрується довкола питання людського самоздійснення у безмірі її екзистенційних проявів як дослідника і водночас співторця довколишньої дійсності. Методологічні засновки психологічної науки організують довершений пізнавальний інструментарій у застосуванні досконалих форм мислєдїяльності як мистецтва оптимізації пошукової активності науковця-дослідника. Мислєдїяльність з її орієнтацією на нагальні проблеми історичного сьогодення людства та культуру міркування, понятійним оперуванням і полісмісловим розумінням породжує вишукані форми роботи над об'єктом пізнавальних операцій, які передбачають дослідження, критику, нормування, синтезування, поіменування, доконструювання, розробку і творення способів та засобів подолання науково-психологічних проблем

[331]. Питання вибору методологічної позиції в пізнанні як засновку доцільного використання сукупності правил, прийомів, процедур оволодіння світом і відповідної практичної діяльності завжди стояло перед новітніми науково-психологічними пошукуваннями.

Людина як предмет пошукування є реальним, онтично вкоріненим, феноменом буття, віддзеркаленням світу. Підставою наукового обґрунтування людини і довкілля є чітко виражений кореляційний зв'язок між основними фокус-налаштуваннями методологічної оптики розгляду дійсності у зв'язку з суб'єктом-дослідником (його свідомістю), який цю реальність пізнає [315]. Цей фокус, у процесі свого ладнання, зміщується за такими параметричними показниками: 1) науково-парадигмальної картини світу; 2) ситуаційних ідеалів, норм і конкретних прагматичних спрямованостей наукового пошукування; 3) філософсько-світоглядних підстав конкретного знання і його подальшого практичного застосування. Відповідними критеріями диференціації наукового знання або показниками-маркерами визначення певного типу раціональності наукового поступу постають: 1) особливості системної організації досліджуваних об'єктів і типологія розпізнання картини світу; 2) специфікації засобів і операцій пошукової діяльності, задіюваних у нагальних ситуаціях наукового дослідження; 3) особливості цільових домагань і смислових орієнтацій суб'єкта діяльності і рефлексії над ними як результату науково-психологічних і філософсько-світоглядних пошукувань [266].

Нормативи чи стандарти наукового дослідження організуються у систему історичного типу наукової раціональності. В.С. Стьопін пропонує розрізняти класичну, некласичну і постнекласичну форми раціональності і відповідні їм типи наукового знання. Класична раціональність орієнтована на об'єктивоване пізнання дійсності, що дозволяє досягнути світ у його справжньому єстві [266]. У дослідженні людської природи слід виокремлювати не суб'єктивістські переживання відносно речей, а саму річ, що у своєму бутті не підпорядковується свідомості конкретного дослідника.

Необхідно визнавати існування об'єктивної істини, що не залежить ні від пересічності самої людини, сформованих її досвідних структур і стилів поведінки, ні від культури і традицій суспільства. Такою істиною, на думку К. Поппера [208], буде реальне, неспотворене відображення у свідомості дійсних предметів, явищ та процесів, їх сторін та властивостей.

Некласична раціональність пов'язана з розумінням залежності пізнання від самого суб'єкта, його світогляду, типу мислення, стилю життєдіяльності тощо. Вона враховує зв'язки між знаннями про об'єкт і особливості підходів, принципів, методів, засобів та операцій пізнавальної діяльності. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова розуміння, тлумачення і пояснення світоустрою [200, 220]. Подальша орієнтація науки на вивчення складних систем в культурно-історичному просторі суттєво перебудовує взірці і нормативи дослідницької діяльності, що дозволяє комплексно розглядати об'єкт наукового пошукування з застосуванням спеціальних способів опису і передбачення його станів, будувати прогностичну модель можливих його трансформацій.

Нинішній тип наукової раціональності – постнекласичний, розширює можливості рефлексивності науки у пошуці істинного знання. Він першочергово орієнтований на міждисциплінарні комплексні дослідження соціогуманітарних наук, які більшою мірою спрямовані на позанауковий контекст вирішення економічних, соціальних, політичних і культурних завдань [266]. Особистість в індивідуальній історії існує як у світі траєкторій, так і у світі процесів. Парадигмальний наслідок із цієї обставини – це не тільки і не стільки переорієнтація від буття до становлення, поставання, скільки відмова від конфронтативного їх протиставлення. Буття і поставання – не протилежності, а два співвідносні аспекти реальності. Тож особистість самоконститується у світі поставання, виникнення, тобто у світі принципово процесуальному, залишаючись якоюсь мірою й у світі траєкторій [270, с. 157]. Траєкторії і процеси породжують систему синергійних оприявнень істинного знання. Долучення людської свідомості до

цієї системи уможлиблює її сутнісну модифікацію у безмежному просторі біфуркацій (якісних перетворень об'єктів пізнання зі зміною їх параметрів і характерологічних властивостей). Задіяння людини у справу розуміннєвого осягнення дійсності породжує безмір можливостей у виборі найліпших шляхів цього буттєвого осмислення.

Розглянемо детальніше критерії диференціації наукового знання, які пропонує В.С. Стьопін [266], за парадигматикою раціонального підходу до їх отримання і розповсюдження. Першим засновком розрізнення класичної, некласичної і постнекласичної раціональності є тип системної організації об'єктів осмислення. Для осягнення дійсності, організованої у прості системи, досить класичної раціональності, некласичний же тип забезпечує освоєння складних саморегуляційних систем, постнекласичний – складних, саморозвивальних. Кожен з цих типів системних об'єктів представлений у науковому знанні відповідним кластером спеціальних дисциплінарних онтологій і загальнонауковою картиною світу. Ці картини дозволяють холістично і структуровано описати упредметнення наукового пошуку і тим самим репрезентують уявлення про той чи інший тип системної організації досліджуваних об'єктів.

Другим критерієм постають відмінності в узагальненій методологічній позиції до обрання пошукових форм пізнавальної діяльності. Ця позиція фіксує особливості засобів і операцій (дій) з досліджуваним об'єктом. Кожен новий тип системних об'єктів передбачає відповідну модель пізнавальної діяльності, що унаявлена в структурі наукового руху-поступу особливим розумінням ідеалів і норм дослідження: взірців пояснення й опису, доказовості й обґрунтування, стандартів конституювання й ускладнення наукового знання. При переході до освоєння нового типу систем відбуваються трансформації процесів розуміння, тлумачення, опису, інтерпретації об'єктів пізнавального інтересу дослідника [266]. Тож для класичної, некласичної, постнекласичної раціональності характерні різні підходи в поясненні ідеалів і норм науковості.

Нарешті, третьою критеріальною ознакою розрізнення типів раціональності є особливості ціннісно-цільових і сенсосмислових структур суб'єкта діяльності, що детерміновані дуалістично [342]. З одного боку, вони повинні відповідати типу системного об'єкта, знання про який слід виробити науці відповідного історичної епохи, а з іншого – співвідноситись з прийнятими у культурі цієї доби панівними смисловими настановами, рівнем свідомості і ступенем розвитку суспільних імперативів.

Різні типи системних об'єктів вимагають різнорівневої рефлексивної позиції щодо смислових, значенневих і мотиваційно-цільових структур пізнавальної діяльності [266]. Ці типи рефлексії інкорпоровані в комплекс світоглядно-психологічних засновків науки. Останні забезпечують обґрунтування наукових картин світу і нормативних структур науки відповідного історичного часопростору. Перехід до нового типу рефлексивної позиції щодо пояснення світоустрою пов'язаний з відповідними змінами філософсько-світоглядних підстав наукових пошукувань, що постають важливою характеристикою становлення нового типу наукової раціональності.

Науково-психологічне тлумачення розвитку знань про довколишню дійсність і людське буття не повинно обмежуватися гносеологічними засадами, які на даний час є віховими у пошукуванні істини. Адже рух-поступ пізнання за схемою “суб'єкт-об'єкт” керується лише емпіричними здобутками на відміну від епістемологічних зрушень, які за точку відліку у надбанні знань обирають сам об'єкт. Задіяння специфічного інструментарію (засобів, прийомів) є одним із головних у свідомому обранні шляхів пізнавальної активності, спрямованої на отримання достовірного (“чистого”) знання [317]. Інструментарій гносеологічної позиції містить систему наукових концептів, конструктів, понять, пояснень та інтерпретацій, які зіставляються з наявним досвідом і є основою категоризації предметів і явищ довкілля. Епістемологічний підхід є метасистемним та охоплює засоби об'єктивації когнітивних зрушень із допомогою мислесхем, методологічних

план-карт, моделей-конфігураторів, категорійних матриць [331]. Дані засоби генерують критичне ставлення до світу, впорядковують мисленнєве мистецтво осягнення суті буттєвої даності, пошуку надпредметного, універсального істинного знання.

На емпіричному рівні дослідний об'єкт вивчається здебільшого з позицій зовнішніх зв'язків і співвідношень, що відбувається на основі методів порівняння, аналізу, спостереження, експерименту та ін. Емпіричному пізнанню притаманні збір фактів, первинне узагальнення, опис отриманих даних, систематизація і класифікація. Рефлексивний вимір (епістемно організований) пізнання має на меті критичне віддзеркалення довколишньої дійсності, без задіяння суб'єктного впливу на "чисте" знання. Саме таке світобачення збігається з розумінням методології наукових зрушень І. Канта – перед наукою стоїть завдання не просто описувати пізнавальний процес, а визначати можливості здобуття нового знання, реалізуючи критичний підхід до науки загалом [98]. Рефлексивне знання використовує методи безпосереднього споглядання, світовідчуття, що слугують ґрунтовнішому розумінню і чіткому подальшому баченню сутності довколишніх предметів, ситуацій і явищ.

Безпосередні події-дійства життя особистості, що завжди є пізнанням буттєвої даності людського Я і світу, з їх досвідною організацією, інтелектуально-вольовим наповненням, культурно-історичною спадщиною, архетипами і ментальністю, поєднуються не в супідрядну структуру, а в ризому, що має креативний потенціал самоорганізації. Ризома вторгається в чужі еволюційні ланцюжки, руйнуючи деякі з них і створюючи нові. Джерела трансформацій, що відбуваються, слід шукати не зовні, а у внутрішній потенційній енергії не стабільної і не нестабільної, а метастабільної ризоми. Єдино правильних способів інтерпретації ризоми немає, є лише тимчасово актуальні співвідношення, так звані "плато" [270, с. 156]. Епістемологічне осягнення дійсності здійснюється за принципом розвиткового перебігу ризоми – динамічного утворення, уособлюваного з

кореневищем, що містить абсолютне пояснення істини. Ризома, на думку Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, не має меж, все, що у ній відбувається, стається посередині. В ній фіксується принципово неструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що залишає відкритою можливість для іманентної автохтонної рухливості і, відповідно, реалізації її внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування. Даний концепт є стрижневим у формуванні об'єктивних знань про світ і слугує укоріненням рефлексивної системи оцінки дійсності [82]. Тож на підставі виголошеного, висновуємо, що саме епістемологічні наукові зрушення постулюють породження об'єктивованих знань, орієнтованих на глибинне бачення людиною сутності речей, розуміння їх змістонаповнення, єства.

Суб'єкт активізує власну пізнавальну активність через прагнення встановити співвідношення між фізичним і духовним, матеріальним й ідеальним світами, керуючись при цьому “простором вільних ідей”, який з часів античності позначався терміном парадигма (paradeigma) – формоутворювальна сила й ідеальний прообраз, досконала форма і засаднича еталонна модель існування матеріального світу. Парадигма, за Т. Куном, – це сукупність найзагальніших ідей і методологічних настанов, окремих моделей та опрацьованих віхових засад науки, які приймаються на певному етапі дослідження і визнані колом фахівців-науковців як конституційні, фундаментальні [127]. Розглядаючи питання наукових революцій, науковець сутнісно розширив поняття парадигми, основний зміст якого становлять комплекс теорій, переконань, методологічних норм, ціннісних стандартів, світоглядних установок. На основі “відкриття нових горизонтів наскрізь утаємниченої і в абсолюті недосяжної істини” [331, с. 24], А.В. Фурман висновує, що парадигма психологічної науки – теоретичний конструкт мислєдіяльності наукового товариства, певна ідеалізована матриця розуміння ним специфіки об'єкта, предмета і методу дослідження, логіки опису та пояснення природи отриманого соціально-психологічного знання.

На початку ХХІ ст. постала проблема методологічного розмежування парадигми як системи аксіом і критеріїв конкретної наукової спільноти та метапарадигми як концентрованого упередження різноаспектних здобутків парадигмальних підходів певної історичної епохи. Окреслюючи нагальні завдання методології парадигмальних досліджень, А.В. Фурман, окрім класичних позитивізму, критицизму, конструктивізму, на основі епістемологічного погляду на інваріанти культурно-історичної організації психологічного знання, виокремлює методологізм як четверту метапарадигму [332, 333, 334, 335].

Вельми перспективною видається суб'єкт-об'єктивований (епістемний) підхід до методологізму як метапарадигми, що не лише означає перспективи здобуття живого знання, а й указує на ознаки, параметри, умови та засоби функціонування і розвитку методологічного мислення і здійснення повноцінної методологічної роботи у творенні знання про знання. Вочевидь, унікальність одержаної у підсумку парадигмально-дослідницької карти ґрунтується на уреальненні в рамках системомиследіяльної методології і сфері рефлексивного методологування двох метатенденцій культурного поступу людства: 1) методологізації усіх сфер діяльності, у тому числі й часопростору будь-якої за змістом і спрямуванням миследіяльності; 2) переведення інтелектуальних зусиль і парадигмальних інтенцій-акцентів мислителів від методології як царини філософування і теоретизування до методологування, котре сутнісно полягає в актуалізації миследіяльності як метасистеми, що змістовно охоплює всі типи мислення, розуміння і діяння, здійснює розвиткову проблематизацію ситуацій і забезпечує їх освоєння шляхом удосконалення засобів спільної діяльності, а тому спричиняє примноження горизонтів методологічного ставлення людини до світу в актах поведінки, діяльності, спілкування, вчинення, розширення значеннєво-сміслових меж свідомості [333, с. 11].

Тож можна стверджувати, що на теренах сучасного рівня розвитку теоретичної психології виникла і сформувалась, на відміну від трьох відомих

(реактивна, акціональна, діалогічна), ще одна парадигма психологічного пізнання – *вітакультурна* [341]. Її суть полягає у здобутті, осмисленні, нормуванні, збагаченні і поширенні суб'єктом, особистістю, індивідуальністю кращого ментального й персоніфікованого досвіду на шляху до людського самоздійснення. Тому метою і результатом такого психологічного себе і світу є культурне й духовне самовдосконалення, або позитивна зміна самої людини, вибір для реалізації паритетних зносин актуального соціуму. При цьому до основних розвиткових форм активності належать інтелектуальне, соціальне, ціннісне і духовне самотворення, а до базових соціально-психологічних механізмів – практикування добрих взаємин із суспільним довкіллям.

Загалом Т. Кун розуміє під парадигмою “визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають дослідникам модель постановки проблем та їх розв’язку” [127, с. 11]. Тому очевидно, що “не існує незалежних від парадигми фактів, і не останні характеризують теорію, а саме теорія та її тезаурус визначають, які саме факти будуть піддані осмисленню та інтерпретації. І далі, – парадигма як універсальний конструкт сучасної філософської науки повно характеризує як історико-культурне підґрунтя будь-яких серйозних теоретичних пошукувань, так і нормативно-світоглядний та соціально-психологічний контексти організації конкретної науково-дослідної роботи” [359, с. 21].

Вітакультурне парадигмальне забезпечення системи міжособистісних стосунків з довкіллям змістово збагачується саморефлексивними механізмами, оскільки “поряд із категорією “розвиток” фундаментального значення набувають ще дві – “культура” і “життя” [359, с. 47]. Зокрема, функція третьої, – на думку дослідника, – полягає в тому, щоб охопити всі наявні й можливі смисли і значення, які регулюють поведінку, діяльність, спілкування і вчинки осіб, а останньої – зводиться до того, щоб синтезувати суб'єкта й обставини, людину і середовище, окремі спільноти (малі групи) й суспільство в єдину соціумно-антропологічну реальність.

В результаті наукових пошукувань А.В. Фурманом уперше запропонована типологія парадигмально-дослідницьких методологій сучасної психології, яка утримує: емпіричну або традиційну методологію, що формовиявляється в описово-експериментальних, інтро- та екстраспективних пошукуваннях; діалектичну, котра відображає найзагальніші закономірності мистецтва розмірковування про предмети і явища об'єктивної реальності, системно впорядковує думки і плекає мислєдїяльність як вершинний рівень чистого мислення; теоретичну або парадигмальну – організовану категоріями і концептами наукового пізнання; метатеоретичну, котра зреалізовується в історико-психологічному пізнанні дійсності з урахуванням вітакультурного простору психософування [331, 337, 342].

Вказана типологія охоплює історичний, предметно-логічний, соціокультурний і теоретичний виміри-аспекти методологування у психології й воднораз модельно обрамляє основні та похідні методології, поєднує традиційні та інноваційні стратегії методологічно зорієнтованої психологічної роботи, вказує на їх різне сутнісне наповнення, спрямування та основний метод дослідження, нарешті вимагає виявлення об'єктивних засновків оптимального використання кожної зі стратегій та їх системосферного взаємодоповнення.

Зазначене вочевидь стосується й парадигмального напрямку досліджень у царині психологічного пізнання, у якому методологія визначає загальні орієнтири його можливого мислєдїяльнісного втілення, а методологування уреальнює виконання таким чином спроектованого задуму, визначаючи не лише змістово-формальне упредметнення методологічної роботи дослідника, а й надаючи у його розпорядження методи, процедури, засоби та інструменти її рефлексивного здійснення у форматі об'єкт-спричиненого цілеспрямованого пошукування.

У будь-якому разі постнекласична стадія розвитку науки, що нині глобально унаявлена в соціокультурному тілі актуально розвійливого постіндустріального, інформаційного, постмодерного суспільства або

соціуму знання, змінює сам характер наукової діяльності через оприявлення нових засобів добування, збереження і використання наукових знань практично в усіх сферах людського повсякдення [366]. Мовиться перш за все про новітні високі і тонкі технології, які ґрунтуються на новаційних джерелах і видах енергії, щойно віднайдених матеріалах і засобах керівництва та управління технологічними процесами, узмістовлення яких становить майстерна високопрофесійна діяльність. Винятково важливу роль при цьому відіграють комп'ютери, засоби масової комунікації й інформатики, щонайперше потужності світової мережі Інтернет, розвиток і поширення яких набули всепланетарного масштабу.

В цій ситуації першочергової вагомості набувають міждисциплінарні дослідження і проблемно зорієнтовані форми пізнавальної діяльності, а відтак комплексні – фундаментальні і прикладні – дослідницькі програми, у рамках яких: а) об'єктами вивчення стають надскладні, у тому числі антропоцентричні, оргуправлінські і загальносуспільні проблеми, що характеризуються відкритістю, саморозвитковістю і рекурсивністю; б) суб'єктами пізнавального процесу є групи і цілі колективи, котрі поєднують у пошуковому циклі досліджень різні психотипи особистостей із їх неповторними індивідуальними рисами та особливостями; в) використовується логічно згармонізована система теоретичних та експериментальних, фундаментальних і прикладних, методологічних і технологічних знань з орієнтацією на інтенсифікацію прямих і зворотних зв'язків між ними; г) відбувається долучення постнекласичної науки до контексту сучасної культури з її світоглядними настановленнями, релігійними, моральними, естетичними смисложиттєвими орієнтаціями та особистісними домаганнями науковців; д) поступово стираються жорсткі межі як між науково-дисциплінарними картинами реальності, так і між природничими, технічними, соціальними і гуманітарними науками, що сприяє формуванню цілісної онтофеноменологічної картини світу [206; 331].

Тож принцип організації сучасного наукового знання (тип наукової раціональності) – постнекласичний, орієнтований на вирішення загальних питань гуманістичного спрямування, розширює можливості рефлексивності науки у пошуці об'єктивного знання шляхом комплексного розгляду об'єкта науково-психологічного пошукування. Активна позиція дослідника, його персональне бажання долучитися до субстанційного (ідеального, ноуменального) простору мислення породжує програму конструювання власного осмисленого життя, рефлексивно оцінюваного з позицій мудрадайного осягнення об'єктно-феноменального світу і людського буття.

5.3. Вчинкова організація пошукової пізнавально-сміслової активності особистості

Суб'єктом пізнання є реальна людина як суспільна істота, котра наділена свідомістю, насамперед у таких її проявах як мислення, почуття, розум, воля, яка засвоїла історично вироблені людством форми та методи пізнавальної діяльності і тим самим розвинула свої пізнавальні здібності й оволоділа конкретними здатностями до цілеспрямованої пізнавальної діяльності. Об'єкт пізнавальної активності – вся дійсність, але лише тією мірою, якою вона увійшла в сферу свідомості особистості, її життєдіяльності і вчинків. Об'єктами когнітивного інтересу особи постають явища, події, факти, що кояться у природі, суспільстві чи самій людині (свідомість, пам'ять, воля, мислєдіяльність, почуття, духовні прагнення тощо). Пізнання може бути спрямованим на дослідження не лише матеріального світу чи предметної реальності, а й ідеальних упредметнень як рефлексивних віддзеркалень обох світів, що осягаються розумом у результаті абстрагування та ідеалізації.

Ситуаційно-проблемна невизначеність людського існування примушує особистість до екзистенційного розширення, тобто задіяння до своєї орбіти когнітивних упредметнень особистісного світу як чинників самоплекання. В

даному випадку пошукова активність постає рушійною силою-мотиватором у розбудові людиною власного життєвого призначення у зв'язку з її соціальною природою. Вчинок як психосоціальний акт поєднує особу і світ шляхом взаємних комунікацій окремих людей у пошуці взаєморозуміння і підтримки на шляху до особистісного самоздійснення [12]. У цьому разі особливості індивідуального самозреалізування вказують на обов'язковість екзистенційної взаємодії особистісних умістовлень (означень, осмислень тощо) з "продуктами" суспільної дійсності: соціальними наративами, етикою громадської взаємодії, культурою людства загалом.

Активізація природного тяжіння до пізнання дійсності, пошуку закономірностей його функціонування дозволяє особистості повноцінно зреалізувати власні ресурси на шляху до досягнення сенсу свого існування і життєвого призначення. Тому розуміння природи мобілізації життєвих ресурсів у розбудові людиною себе як суб'єкта самотворення і проблема пізнавальної активності особистості й чинників її розвитку залишаються актуальними і на сьогодні.

Проблема активності здавна привертала до себе увагу мислителів, так давньогрецький мудрець Платон стверджував, що активність людини є її іманентною властивістю або породженням вищої сили; інший не менш відомий філософ Аристотель обстоював думку, що лише активний розум в одиничному може досягнути всезагальне. Представники німецької філософської школи Й.Г. Фіхте та Г.В.Ф. Гегель, розвиваючи ідею про активність суб'єкта, зазначали, що людська свідомість активна не лише коли мислить, але й коли сприймає навколишній світ [67]. Розвиток пізнавальної активності у контексті проблематики становлення особистості як мислячої істоти і продукту культури відзначено у роботах Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, М.О. Бердяєва, В.В. Давидова, І.П. Зінченко, О.М. Леонтьєва та ін. [14, 30, 62, 142].

Виховим напрямком психології В.А. Роменця постає психософія вчинку як методологічний вказівник до пізнання витоків і сутності людського буття

[211, 229]. Розроблена академіком вчинково-канонічна схема організації гуманітарного пізнання допрацьована науковою школою А.В. Фурмана і висвітлена циклічно-вчинковим підходом до постання особистості як осередку повноцінної присутності духовності у внутрішньому світі людини [331, 333, 339, 342]. Автором аргументована плідність та перспективність осмислення людиною засновків власного пізнання з позицій учинення як онтофеноменологічного підґрунтя її життєвої активності, обґрунтована доцільність методологічних розвідок в розумінні і поясненні феномена когнітивного пошукування як циклічно завершеного вчинку.

Пізнавальна активність є інтелектуальним відгуком на предмети, процеси і явища довколишньої дійсності та віховим засновком творення особистості, вона означає живодайне розумово-емоційне задіяння людини у вир взаємовідносин зі світом. Самотворення – це перш за все непересічне вчинення, тоді як терміни “самоздійснення”, “самореалізація” мають преформістський (механістичний) відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту. Стародавній прототип цього поняття – “ентелехія” Аристотеля характеризує потяг до мети як своєї самості, а це, своєю чергою, виключає соціально-комунікативний смисл людської природи [367, с. 99].

Вчинок самотворення, усвідомлений як продуктивний обмін своєрідними смисловими позиціями духовного самовдосконалення особистості, становить живу полідіалогічну екзистенцію [339]. Постаня різних форм людського екзистенціювання становлять пошук адекватних суб’єктивних та об’єктивних засобів самоствердження, тому що вони найбільш влучно співвідносяться з діалектичною логікою вчинення. Причому вища форма вчинкової пошукової дії вибирає шлях через конфронтацію протилежностей до їхнього синтезу, єдності. Основний смисл такого вчинку, як і будь-якого повноцінного вчинення, – забезпечити прогресуюче життєствердження. У цьому разі через канал вчинково-пошукової активності людина самоплекає себе у вимірах індивідуальності, котра прагне не стільки

здобути “продукт” життєдіяльності, скільки особистісного самовизначення, самоствердження і самісного зростання.

Здійснення вчинку як подія у житті людини – це завжди духовне зростання, переображення, встановлення нових відношень зі світом, творення смислової сфери самореалізації. Такий учинок формує “світ людини”, і є тим мірилом-принципом, з допомогою якого вдається всі події життя особистості піднести до рівня важливих значущостей [331]. Учинок, будучи продуктивним, стає взірцевим, архетипним, онтопсихічним, зрештою – канонічним засновком людського екзистенціювання, а вчинення як перманентний процес життєреалізування упевнено визначає психодуховне зростання того, хто його здійснює.

“Універсальний і єдиний у своєму роді осередок людської діяльності, – пише В.А. Роменець, – вчинок – постає невинно діючим фактором історичного прогресу, спричинює синергійне поєднання людини і світу, детермінує активні форми життєдіяльності й самореалізування. Його екзистенційний смисл полягає у ствердженні опори для існування” [232, с. 743]. Спосіб учинкового діяння особистості формується, виявляється і видозмінюється протягом життя людини, набуваючи усталеності у процесі самого вчинення. Протягом індивідуальної історії особистості окремі характерні ознаки її активного життєздійснення генералізуються і поступово складають модель, спосіб, стиль учинкового діяння, котрі особистість може відтворювати і вдосконалювати в кожному окремому поведінковому акті [232, с. 714].

Вчинок – це вираз суперечності між особистістю і матеріальним світом, це незавершеність і водночас прагнення до вдосконалення, подолання невідповідності ідеалу і реальності в пізнавальній, естетичній та моральній діяльностях задля знаходження людиною опори в матеріальному світі [211]. У цьому, власне, й полягає причина існування “білих плям” у нашому пізнанні, що утворюють у свідомості острівці непізнаного. Це – суперечність того, що вже є осмисленим, осягнутим розумом, і того, що перебуває в акті

пізнання. Її подолання здійснюється єдиним способом – у вчинковій акції-події, яка має пізнавальний, суспільно-етичний та духовно-універсальний смисл і закономірно обіймає практично-предметне перетворення себе і світу [367, с. 94].

Індивідуальному способіві вчинкового діяння особистості завжди властива своєрідна діалектика можливого та дійсного, що виявляє винятково неповторні механізми взаємодії конкретної особистості зі світом. Так, одна людина схильна вибудовувати свій учинковий акт, зважаючи передусім на освоєні засоби діяння й життєвий досвід, інша ж постійно експериментує, шукаючи самобутні шляхи особистісного зростання, нові способи та засоби осягнення власної сутності. Кожна людина більшою чи меншою мірою прагне до неповторного вияву своєї індивідуальності, що й виправдовує її існування, смислонаповнює й узмістовлює її повсякденне життя. Прагнення до неповторності, унікальності постає у її природі провідною тенденцією-закономірністю власного буття, адже саме непересічність особистості становить психоенергетичне джерело людського руху-поступу до саморозвитку й самовдосконалення [232, с. 824].

У типології вчинення, що ототожнюється з учинково-суб'єктною активністю, В.О. Татенко виділяє наступні стадії-складові: 1) вчинок сутнісного самопокладання, який не тільки розкриває самостійність, автономність у постановці мети, а й має суб'єктну ціннісно-сміслову спрямованість на створення нового й унікального в собі та світі; 2) вчинок самопотенціювання, що функціонально підпорядковується цілепокладанням та реалізується через зобов'язання виконання певних дій для досягнення настанов і домагань; 3) вчинок самовизначення, котрий стверджує формування намірів і рішень суб'єкта щодо можливості практичного втілення проєктів сутнісної самореалізації у власному бутті; 4) вчинок самоактуалізації, що постає принциповою позицією й способом реалізації наміру самоствердження і самодостатності, здійснюється через втілення задуманого у діяльності; 5) вчинок самооцінювання, який віддзеркалює

результати виконання суб'єктом його смисложиттєвої програми, зважає з рефлексивної позиції ступінь реалізації домагань у різних сферах буття, об'єктивує внутрішній ресурс і потенціал у подальших досягненнях; б) вчинок самоаперцепції, котрий фіксує результати і способи особистісного становлення в індивідуальному досвіді особи, у її сутнісних самоперетвореннях, що в подальшому слугують підвалинами наступних діянь; 7) учинок самовиховання, що означає потребу і можливість трансценденції людини у глибини власної самості і переживання того, наскільки її реальне емпіричне існування відповідає її людській сутності [267], а також від себе додамо: 8) вчинок самотворення як глибинно-вершинне екзистенціювання власної спонтанності, самоактивності, креативності, духовності.

Водночас учинкове діяння особистості у світі безпосередньо пов'язане зі смисложиттєвою творчістю як формою здійснення власне людського способу існування-екзистенції, що й постає вершинним засобом реалізації сутності буття людини, засобом її задіяння до культурно-історичного розвитку як об'єкта цього процесу. В учинковому діянні людина стверджує нову цінність, ідею, ідеал, еталон, підносячи їхній зміст до рівня узагальненого взірця (рангу смислу), орієнтира у повсякденному діянні, до канону [283]. Творення смислів – це не лише процес раціонального продукування особистістю певних розумових узагальнень, а й синтезований вияв її життєвих (сутнісних) сил, таланту сприймати, чуттєво переживати світ та його складові, надихати сенсом кожен момент, фрагмент чи цілісну подію, етап свого буття, насичувати його індивідуально-неповторним змістом з урахуванням надіндивідуального його значення для людства в цілому.

Узмістовлення смислового плину буття особистості розгортається в двох онтологічних просторах: індивідуальності та культурно-історичного становлення всього людства. У першому випадку людина створює сенсовий контекст власної буттєвості, виявляючи свою автентичність, а у другому –

збагачує і непересічно тлумачить смисли у ствердженні культури суспільного загалу, примножуючи людяність, забезпечуючи гуманістичні способи своєї взаємодії з довкіллям. Особа у процесі власного становлення – окультурення та соціалізації – здійснює ієрархізацію сенсосмислових пріоритетів, які реалізуються у подієвому ланцюзі вчинкових діянь. Зміст, процес і результат самого вчинку спричиняє подальший розвиток особистості, зумовлює можливість реально-практичного звершення її покликання та призначення, й отже є неодмінною умовою самоздійснення, зреалізування нею власної неповторної сутності [232, с. 717].

Вчинкове діяння детермінується певними онтологічними спонуками: особистісним тяжінням до самоствердження через цілісність і довершеність, віднаходженням смислу життя та його конкретних змістовлень у цінностях, принципах, цілях, ідеях. Тому кожен учинок вже є звершеним індивідуальним сенсом та започаткуванням смислу культурно-історичного, змістовлення якого визначається нагальними запитамі безпосереднього суспільного загалу.

Поряд із цим конкретні продукти смислотворення (життєві сенси й орієнтири, домагання, еталони поведінки та професійного діяння тощо) сприймаються особою як життєво важливі вартості реального життя, а об'єктивний зміст цих особистісних надбань іноді може перевершувати простір та масштаб індивідуального життєдіяння самої особистості, тоді індивідуальний сенс отримує новий рівень свого сутнісного виявлення – смисловий. Якщо індивідуальний здобуток учинкового діяння зумовлює саморух і самовдосконалення особистості, спричинює соціально зорієнтовану флуктуацію (зміну рангу в загальній ієрархії) людських пріоритетів, то цей поступ стає загальноприйнятим суспільним смислом. Якщо ж індивідуальний зміст та результат учинкового діяння перевершують межі конкретного історичного етапу розвитку суспільства, його здобутки можуть набувати статусу культурно-історичної вагомості, у якій відтворений

вселюдський смисл буття, а здійснений спосіб учинення може підноситися до рангу канону [232, с. 718].

В етичній концепції А. Швейцера та гуманістичній етиці Е. Фромма зазначається важливість виховання таких смислових настановлень, які сприятимуть повномірному розгортанню людських здібностей і стимулюють постання індивідуальності, розкриваючи весь потенціал кожного через внутрішню активність і самоактивність. Головне тут – вирішити проблему досягнення людиною такого рівня внутрішньої свободи, що дозволив би їй жити “автентичним” своїй самості життям [289, с. 384]. Аналогічно тлумачиться Т.М. Титаренко [271] особистість, яка розбудовує свій особистісний світ, розпросторюючи на поверхні повсякдення свої життєві наміри і домагання, цільові настанови і схильності, а внутрішній світ є тим середовищем, що забезпечує можливість самовиявів, саморозвитку самої людини.

Змістовне наповнення смисложиттєвої сфери постає у свідомості людини через імперативи, які ототожнюються із значеннєвими, вартісними уподобаннями особи, її тлумаченням важливості і пріоритетності зреалізування життєвих домагань. Загальприйняті буттєві смисли відзначаються соціокультурним спрямуванням, відрефлексовуються, породжуючи тим самим персоніфіковані сенси [72]. З іншого боку, останні постають засобами визначення власної особистісної позиції суб'єкта щодо всіх життєво важливих явищ і значущих подій у світі, причому ці позиції не тільки ідеально-мисленнєві, а й практико зорієнтовані – діяльні, вчинкові. В основі смислів перебувають конкретні установки стосовно оцінки довколишніх подій, обрання життєвих планів, цілей і способів життєдіяльності, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній суспільній ситуації. Суб'єкт життєдіяльності свідомо вибудовує стратегії і тактики свого існування-самоздійснення, керуючись власним розумінням бажаного й належного, фундаментом цього усвідомлення постає

смісложиттєва сфера особистості, що й визначає обрії можливих екзистенційних звершень.

Отже психологічна картина самозвершення або ж учинку самотворення (як наскрізної мети пізнання себе і світу та сенсу людської активності) починається з надання проблемно-діалогічного значення феноменам матеріального світу. Це – проблемно-пошукова ситуація. Значення, надане феноменам, але протиставлене їм як ситуаційно невідповідним, утворює мотивацію вчинення. Акт співвіднесення феномену когнітивного пошукування з тим, щоб він відповідав ідеальному (смісловому) моменту внутрішнього вмотивування, становить самотворче вчинкове дійство. У результаті пізнавальної активності феномени (чуттєві уявлення) організуються (шляхом рефлексії) у сукупність значущостей, яка визначає перебіг змістовлених пошукувань у лоні проблемної ситуації. Не сам феномен захоплює, а те, що криється за ним, що постає як відношення сутності і явища, явного і непрявленого [229]. Синергійність феномена-ноумена таким чином виявляється у зв'язку буття і небуття, свободи і необхідності, мислення і діяльності та ін. Розгортання цього інтелектуально напруженого та емоційно насиченого дійства відбувається внаслідок взаємодії між феноменом і ноуменом на тлі персоніфікованого процесу когнітивного пошукування [310]. У результаті цього виявляється якась точка відліку (пошукова інтенція) в рамках сприйняття або уявлення, що призводить до впорядкування і векторизації думок та подальшого відкриття нових горизонтів у здобутті знань про світ.

Одночасно зі здоланням проблемної ситуації виникає постситуація, що може стати позаособистісною по відношенню до скоєного та потенційно перешкоджати перебігу пізнавального процесу, але частіше постситуація рефлексивно об'єктивізує здобутки вчинку пізнання. Для людини світ у цілому складається з ситуаційних відношень і наявних фактів, що мають персоніфіковану вагомість як компоненти нагальної значущості її життєпотоків, чи образів-відображень дійсності, що виринають у свідомості

суб'єкта пізнання в даний момент часу. У цьому процесі віднаходження смислових засновків власної когнітивної активності, людина на рівні рефлексії вмасштаблює і поглиблює свій пошуковий інтерес для цілісного осягнення сутності явищ, фактів і законів існування світу [313]. Врешті-решт, підсумком чуттєво-інтелектуальних зусиль є якісне вдосконалення образу предметів дійсності, на які спрямована думка-інтенція суб'єкта пошукової активності, що організується в цілісно-циклічний акт-учинення осмислення дійсності.

Тож з позицій циклічно-вчинкового підходу в пошуково-пізнавальній активності особистості виокремлюються наступні компоненти: 1) активізаційна – спрямованість свідомості на пізнання, пошук підходів до розв'язання проблем у життєпоточці повсякдення; 2) мотиваційно-поведінкова – вмотивована система потреб та спонукань щодо зреалізування власного інтелектуального потенціалу в осягненні світоустрою; 3) вчинково-діяльна – організація цілісної процедури пізнавального вчинення, проектування поетапної реалізації пошукування; 4) саморегуляційна – усвідомлення значущості власного вчинку пізнання, рефлексивна позиція щодо буттєвого простору його здійснення [367, с. 105].

Загалом циклічно-вчинковий підхід, що обґрунтований А.В. Фурманом [331] та його науковою школою (з базовими принципами, концептами і закономірностями) вважаємо оптимальним у розгляді пошукової пізнавальної активності особистості як підґрунтя її психодуховного самоздійснення. Цей підхід дає змогу холістично, усистемлено і синергійно розглянути і збагатити значеннєво-сміслове поле розвитку психічних конструктів особистості в одухотвореному акті її самоплекання.

У будь-якому разі пошуковий перебіг розвитку пізнавальної активності є за своїм змістом проясненням того об'єктивного предмета, який визначав свідомісну спрямованість особистості на скоєння вчинку розпізнання сутнісних характеристик дійсності. Прагнення людини у конкретний момент життя, опосередковуються інтенцією як чітко осмисленим спрямуванням

думки на конкретний предмет пошуково-дослідницької діяльності. Зasadничі інтенційні сили вчинку пізнання мають об'єктивуватися, реалізуватися у своєму пошуковому протиставленні певному бажаному предмету-продукту.

Цільове упредметнення починає диференціюватися саме завдяки своїй значущості, осмисленості, сенсовності. З розвитком інтенційного аспекту пізнавального вчинення в ньому дедалі більше виявляється об'єктивність бажаного продукту, тобто того предмета, на який спрямовані всі інтелектуально-вольові зусилля [342]. Вчинково-пошукова упредметнена мета, будучи окреслена рамковими умовами особистісних відношень, означає різносміслові горизонти особистості. Якщо на початку визначення особою цільових настанов свідомісних пошукувань присутні емоційно та предметно розпливчасті їх компоненти, то на завершальних етапах цілісного дійства пізнання, в його найбільш виражених формах утворюється чітка об'єктивна мета пошукової активності.

Тож через пізнання як специфічну форму діяльності суб'єкта, що здійснюється на основі віддзеркалення довколишньої дійсності у психіці індивіда, здійснюється особистісний поступ до осмислення законів буття і цільового призначення самої людини. А будь-яке відображення є властивістю матеріальних систем відтворювати (створювати образ) особливості тих її сутнісних характеристик, які безпосередньо впливають на суб'єкта та набувають для нього сигнального і смислового значення. Сам образ-відображення – це зріз свідомості, що активізує чуттєві і розумові складники довколишньої дійсності й особистісного світу у психіці особистості [348]. Результатом цієї рефлексії є знання як форма структурованого відображення реальності у свідомості окремої людини, а інструментом дійства пізнання є мислення як процес опосередкованого й узагальненого оперування істотними властивостями предметів-образів дійсності.

Історично психологічна наука чітко розмежовує два типи мислення, що з'являються у різний цивілізаційний час і за різних соціокультурних

обставин. Перший тип – “обчислення сутності” – виникає і формується у Стародавній Греції (вчення Платона, Аристотеля, праці схоластів тощо). Його основу становить здатність розраховувати (обчислювати) сутності світу, розуміння якого перебуває поза мисленням, а досягається через споглядання й одкровення. Мислення при цьому безперервне, але розум і світ розірвані: між мислимим світом і реальними перебуває одкровення [367, с. 185].

Другий тип – “чисте мислення”, котре створює свої власні сутності - ідеальні об’єкти, підґрунтя для появи яких дають онтологія і метод (що розуміється як порядок, “правила для керівництва розуму”) [98]. У підсумку з’являються не істинні судження, а персоніфіковані знання як результат умоглядного оперування образами дійсності. Тож мислення цього типу починає переносити свою регулярність і розрахунковість на організацію людського повсякдення і зовнішнього світу [331]. На початку ефективність такого мислення була настільки потужною, що виникла ілюзія, що світ влаштований відповідно до мислимого, котре насправді віддзеркалює сутність світу. Саме звідси походить об’єктивний ідеалізм, який вважає світ проявом процесу розвитку ідеї, соліпсизм, який бачить світ породженням свідомості, матеріалізм, котрий переконаний, що мислення “відображає” закони природи, а також різноманітні діалектичні вчення, що намагаються утвердити переходи з ідеалізму в матеріалізм і навпаки.

Але нагальна ситуація розвитку людської думки вимагає віднаходження нових обріїв мислеактивності, що дозволять наблизитись до істинного знання в його універсальній сутності. Таким ключем-інструментом оптимізації людської думки є методологічне мислення, що окреслює всеосяжний простір онтологічних і культурних сутностей буття. Результатом такого мислення є надрезультативна пізнавальна пошукова активність, новий порядок суспільного життя та нові світи особистісного буття [367, с. 187]. З допомогою методологічного думання окреслюються атрибутивні характеристики й учинково самоорганізовані прагнення особистості,

розмежовуються онтичні формовияви персоніфікованого буття і внутрішні детермінанти індивідуального (ментального, психокультурного) досвіду людини.

Самоздійснення особи завжди реалізується через учинення, що опосередковується ціннісно-сисловою сферою, в основі якої є вартості і сенси, самобутність сприйняття довкілля й автентичність розуміння свого Я. Академік В.А. Роменець розглядає вчинок як “логічний осередок психічного”, як вищу форму душевно-духовної активності, наповнену для суб’єкта конкретним життєвим смислом [233]. Вчинок – це обов’язково високоморальне, відповідальне, вільне, творче діяння, це спосіб автентичного буття, канон будь-якої форми людської діяльності, серцевинний перетин зв’язку особистості з матеріальним світом. У повноцінному вираженні він завжди є водночас й акцією духовного розвитку індивіда, й творенням моральних ідеалів, цінностей і смислів [294, 332, 346].

Категорійне поняття “вчинок” тлумачиться академіком В.А. Роменцем як сутнісне ядро людського буття, котре систематизує знання про світ, діалектично поєднуючи людину в унікальному та універсальному вимірах життєздійснення. Сам учинок як циклічне розгортання ситуації, мотивації, дії та післядії постає у свідомості людини згармонізованою системою уявлень про закономірності становлення та виявлення у цьому діянні сутності індивідуального людського буття [211, с. 113]. Саме цей, змістовно ємний і канонічно довершений, плин-перебіг особистісного вчинення організується смисложиттєвими онтичними орієнтаціями людини.

Тож пізнання – процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, зумовлений суспільно-історичною практикою людства, результатом якого є знання. Пізнавальна пошукова активність особистості спрямована на визначення сутнісних закономірностей буття, визначає орієнтири в осягненні передумов, засобів та форм взаємодії людини з реальністю, співвідносності персоніфікованих сенсів з явищами і фактами дійсності, що носять всеосяжно смисловий характер. Пізнання оприявної

реальності є процесом перманентної взаємодії суб'єкта з об'єктивною реальністю, дійством, яке відзначається постійною психічною активністю особистості й утримує ситуацію, мотивацію, дію та післядію, що вказує на вчинкову організацію будь-якого особистісного пошукування. Тому пояснення пізнання з позицій зваженого, осмисленого і чітко спланованого вчинку як акту духовного зростання і переображення людини дає змогу зрозуміти сутнісні засади суб'єктних пошукових устремлінь у досягненні істинного знання про світ.

5.4. Засновки психологічного пізнання: від методології до методологування

Методологічні парадигми наукових пошуків і дослідницькі стратегії об'єднуються ідеєю про те, що особистість є дзеркальним відображенням сутнісних характеристик об'єктивної реальності. Їй надані абсолютні повноваження виділяти як об'єктивні ті сторони, аспекти, складові, фрагменти, ознаки предметного кола пошукувань, які є основоположними засновками для подальшого методологічного аналізу. При осмисленні результатів науково-технічних революцій постає низка невирішених питань, пов'язаних з організацією й управлінням науковими здобутками і проведенням новітніх досліджень, прогнозуванням розвитку як соціокультурних процесів, так і самої науки, що слугувало розвитку методології як вчення, що сутнісно обґрунтовує постання нового наукового знання. Методологія є ученням про будову, усистемлення, принципи, форми і методи наукових досліджень, а також про понятійно-категорійну скарбницю, що суголосно уможливорюють становлення істинного знання про явища дійсності.

Покликання методології психологічного дослідження полягає в інтенціюванні (спрямуванні свідомості, мислеактивності) науковця соціономічного амплуа до осягнення різнопланових теорій, ідей,

закономірностей, принципів, моделей, понять, фактів, формовиявів психічної організації людини. Методологія дозволяє теоретику і практику психологічного пошукування віднайти оптимальний шлях думки до істини – безпристрасного знання про призначення людини у світі, її психодуховну організацію, культурно-історичний поступ самотворення, що системно сприяє розкриттю всіх її суб'єктивних сутностей-іпостасей у екзистенції-бутті.

Формовияви методологування виявляються у процесі застосування дослідником складної системи підходів, парадигм, теорій, моделей та засобів холістичного осягнення фактів і явищ дійсності. Методологування постає процедурою мислєдїяльного практикування суб'єкта у конкретно-ситуаційному просторі відносин людини і світу, що дає змогу особистості розширити межі власного життєвого досвіду як засобу духовного самозростання й у такий спосіб перетворити його у персоніфіковане знання – тонкий інструмент саморозвитку її мислення, що дозволяє рефлексивно осягнути довколишню реальність. Мислєдїяльність як особливий формовияв пізнавальної активності є первинною і визначальною складовою-супроводом методологування, й відтак первозданним є створений нею світ предметів-образів, тоді як натуральний, природний світ – сконструйований науковою думкою, постає як суб'єктно уможлядний [331].

Проблема методології в різних її аспектах розглядалась А. Бандурою, М.М. Бахтїним, М. Бубером, Ф.Ю. Василюком, І. Лакатошем, Б.Ф. Ломовим, Т. Куном, В.В. Рибалкою, О.Б. Старовойтенко, Е.Г. Юдїним та іншими науковцями [29, 128, 171, 209, 382]. Знаний вчений-методолог Г.П. Щєдровицький [376–379], розширюючи контекст витлумачення методології, вказує на два способи її побудови – науковий, що організується нормативами наукового мислення і суто методологічний, який виявляється у безпосередньому практикуванні з чітко регламентованою методологічною роботою. Науковець обґрунтовує доцільність застосування у науковому поступі прикладної методології, що окреслює онтологічну картину світу з

позицій об'єктивного її осягнення. Як зазначає В.С. Стьопін [266], методологія стала спочатку неодмінною складовою наукових пошуків дослідника-науковця, а з часом й усіх інших форм людської діяльності.

Знаковою є думка П.А. М'ясоїда, котрий стверджує, що методологія науково-психологічного пізнання – це рефлексивне осягнення ідей і здобутків інших науковців й вироблення на цій основі оптимальних форм руху-поступу до істини [189]. Цей шлях утримує надскладну аналітичну роботу, що не зводиться до виокремлення однієї теорії психологічного пізнання, а застосовує увесь спектр різногалузевих теоретичних звершень, які слугують матеріалом для проникнення у сутність і природу психічного. Наскрізною ідеєю напрацювань А.В. Фурмана [331–336] є створення новітніх, досконалих форм методології і професійного методологування як горизонтів психологічного пізнання, що становлять мистецтво і мудрість осмисленого, майстерного й ефективного мислення на предмет того, яким шляхом суб'єкту-досліднику йти до наукової істини.

Методологію можна розглядати з двох позицій: як теоретичну дисципліну, за якої вона формується як підрозділ філософського осягнення світу; практично-діяльну роботу – методологування – орієнтованого на рішення практичних проблем і цілеспрямоване перетворення світу. Теоретичні оприявлення методології прагнуть до моделі ідеального знання (в заданих пошуковою ситуацією умовах), методологування ж – це програма (алгоритм), набір прийомів і способів того, як досягти бажаної практичної мети й оптимізувати шлях до істини або об'єктивного знання. Якість (успішність, ефективність) методологування перевіряється практикою, рішенням науково-практичних завдань, тобто пошуком принципів досягнення мети, що реалізуються в комплексі реальних справ і обставин [332]. Методологія також ділиться на змістовну і формальну: перша уміщує вивчення законів, теорій, структури наукового знання, критеріїв науковості та системи використовуваних методів дослідження; друга пов'язана з аналізом методів дослідження з точки зору логічної структури і

формалізованих підходів до побудови теоретичного знання, його істинності і аргументованості.

Методологія психологічного дослідження як учення про структуру, логічну організацію, способи і засоби пошукової діяльності, а також про понятійно-категорійний апарат, разом із методами і способами досягнення тих чи інших завдань наукових розвідок суб'єктно уможлиблюється у форматі методологування як певної типологічної системи координат наукової раціональності [63, 77, 333]. І це зрозуміло чому, адже будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, а й методологічний зміст, тому що спричинює критичний перегляд наявного понятійного апарату, концептів і підходів, норм і засобів інтерпретації досліджуваного матеріалу. Методологія – це окремий світ вітакультурного буття, котрий охоплює: окреме вчення про логічну організацію і структурно-змістову динаміку, принципи і нормативи, методи і засоби діяльності; специфічну систему раціональних знань про форми, методи способи рефлексивної мислєдіяльності, центрованої на пізнанні, критиці, творенні і рефлексії, які форматують свідомісний світ людського знання через універсальний вчинок методологування, що розширює можливості світобачення, світооволодіння, світоперетворення і світорозуміння; персоніфікований спосіб життя у проблемно-рефлексивному вимірі екзистенціювання людини як онтофеноменальної присутності Духу у одиничному часопросторі буття [331, с. 26].

Смислова навантаженість соціокультурного життя повинна усистемлюватись з допомогою методологічних засобів на рівні суспільного практикування високої моралі і загальних духовних запитів. Спроба осягнення смислу соціального методологування здійснена М.К. Кубаєвським і А.В. Фурманом [125, 126, 337], – авторська концепція містить низку беззаперечних логічних узагальнень і теоретичних міркувань. Науковці постулюють, що методологія воліє до дихотомії в її філософських, загальних і спеціальних упредметненнях й утримує, з одного боку, ситему завдань,

продуктів мислення і соціального досвіду людства, а з іншого – саму процедуру здійснення трансцендентального поступу до здобуття “чистого” знання, окреслюючи зовсім новий пласт розумінневого осягнення дійсності – методологування.

Методологування постає синтетичним способом організації рефлексивної мислєдіяльності в об’єкт-упредметненому світі й формовиявляється у духовно-практичному освоєнні людиною дійсності, самопізнанні і самотворенні нею свого Я у поведінці, діяльності, взаєминах, вчинках. Загалом методологування – це такого рівня відрефлексована інтелектуальна робота, що уможливує реальне впровадження найрізноманітніших способів, форм і засобів людського практикування на будь-який предмет зовнішнього світу чи його присутності у внутрішньому засвіті особистості. З цього приводу А.В. Фурман зазначає: “...сьогодні реальному світу щоденної практики життя і конкретної мислєдіяльності людей у формі науки як сфери суспільного виробництва і специфічного соціального інституту протистоїть світ ідеальних сутностей з його могутніми засобами пізнання і мисленневого конструювання неявних – невидимих і навіть неможливих – законів наскрізь утаємниченої безодні-реальності” [331, с. 53].

Людство у множині буттєвих звершень прагне до чіткого розуміння свого цільового призначення і наскрізної мети існування-розвитку, воно, на рівні поодиноких своїх компонентів (людей, груп, спільнот), утримує мереживо взаємостосунків, фактів, подій і взаємовпливів, що детермінуються смисловими навантаженнями практичного й ідеального у змістовленні. Тож віховою ознакою людини (на відміну від тваринного світу) є спрагла жага до пізнання, розуміння і пояснення світу і буття [331, с. 104-105]. Саме методологічні дослідження намагаються пояснити проблему розуміння, тобто створити нову логіку, котра б спираючись на діяльнісний підхід, поєднувала формально-мовний аналіз зі змістовим (категорійно-онтологічним) і процедурним.

Класично існує два способи побудови методології – науковий, що пов'язаний із дотриманням норм наукового мислення, відповідних засобів і технік роботи і суто методологічний, який зводиться до сутнісно іншого мислєдїяльного практикування – одночасно задїює найрїзноманїтнїші точки вїдлїку свїдомостї (конструктивну, їсторичну, нормативну, методологїчну, проектну і власне наукову) та рефлексування у пїзнавальнїй дїяльностї [378, с. 331-335]. У повнозначному розумїннї методологїя – це наука і мистецтво уможливлення досконалого мислення та ефективної дїяльностї в усїх сферах суспїльного життя. Її практика або зосереджується довкола таких базових форм, як методологїчний аналіз, рефлексїя, розумїння, мїркування, або ж акумулюється у складноїнтегрованих формах методологїчної роботи, мислєдїяльностї та професїйного методологування як їдеалу чистого мислення [331, с. 27, 54].

Методологування як процес-дїйство осягнення дїйсностї синергїйно реалїзує опис, критику і перспективи створення нових засобів думання і практичного запровадження його результатів, задїює всї рївнї в особистїсненої системи їнтелектуальної активностї, форматується та органїзується з рефлексивних позицїй усупільнено-об'єктивованої мислєдїяльностї у полїпарадигмальних вимїрах їсторико-культурних координат та чистого мислення як вершини ї їдеалу самоутвердження людського розуму. Професїйне методологування – надскладна та багатопредметна мислєдїяльнїсть, котра, функцїонально формулюючи і розв'язуючи системнї проблеми, рефлексивно охоплює всї типи думання, здїйснює розвиткову проблематизацїю ситуацїй і забезпечує їх розв'язання, а вїдтак розширює онтологїчнї межї свїдомостї і самосвїдомостї, для чого продукує ї накопичує спецїальнї засоби досконалої методологїчної дїяльностї [331, с. 30].

Методологїчна модель є своєрїдною концептуальною картою складної психологїчної реальностї, за якою органїзується пїзнання, та водночас засвїдчує засоби, методи і процедури рацїональної органїзацїї їсторико-

психологічного дослідження [233]. Віховою засадою синтезу різногалузевих психологічних даних, їх поєднання у єдину теоретичну систему в історико-психологічному дослідженні є циклічно-вчинкова модель систематизації знань. Вона дає змогу поєднати у собі весь об'єктивний зміст, що зафіксований у філософії, психології, антропології, соціології, методології як наявні знання в новому парадигмальному контексті теоретизування; віднайти структурно-функціональний еталон-основу всіх імовірних проявів психологічного знання; отримати метасистемний образ аналізованого об'єкта з чітко окресленим його упредметненням і водночас обґрунтувати нові концептуальні кластери знань; здійснити процедуру конфігурування як поєднання і синтезу знань про онтофеноменальне оприявлення духовності у людині.

Варто зазначити, що ієрархічні структурно-функціональні моделі як конфігуратори інтегрування різноманітних знань у єдину теоретичну систему, зображаючи об'єкт цілісно й поліметрично, є універсальним засобом дослідницького мислення [331, с. 40]. Циклічно-вчинкова модель історико-психологічного дослідження технічно і функціонально налаштована на конструювання нових методологічних карт і схематизованих програм дослідницького руху-поступу у чітко визначеному напрямку й дозволяє наблизитись до єдиної відрефлексованої мети – пізнання істини.

Отже, модель-конфігуратор повнофункціонального циклу історико-психологічного дослідження як метапроцесу відкриває нову форму організації мислєдїяльності як досконалого інтелектуального практикування і розуміннєвого осягнення дійсності. Саме принципова схема здійснення мислєдїяльності містить три відносно автономні пояси і має детально описані Г.П. Щєдровицьким системно-супідрядну будову, значення і зміст [378, с. 29-39]. “При цьому ця схема значуща не лише в аспекті теоретико-методологічного зіставлення, а й відіграє роль надійного фундаменту для побудови панорамних і навіть голографічних ідеалізацій, а відтак сприяє виходу на найвищі рівні професійного методологування – утвердження

специфічних актів-модусів розуміння, мислення, роботи, діяльності” [331, с. 41].

На підвалинах інтелектуальної рефлексії психолого-методологічних досліджень, критичного аналізу категорійного апарату сучасної філософії-психології А.В. Фурман побудував модель методологування як метасистеми професійної діяльності у повноківітально-мисленнєвому пізнанні дослідником світу. Ця модель, в авторській трактовці, має сім рівнів: методологічні – аналіз, рефлексія, розуміння, мислення, робота, діяльність та вчинення як ідеальне, чисте мислення [331, с. 54-63]. Характерними особливостями цієї моделі є: метаметодологічна програма мисленнєвого осягнення сутності пізнаваних упредметнень; чітка логіка розгортання мислєдіяльності як “ідеального” інструменту методологування; відносна автономність і значна об’єктивність рівнів методологічної діяльності, що інтенційно спрямовані до горизонтів методологічної досконалості – чистого мислення; змістове підтвердження кожного рівня специфічним критерієм як мірилом достовірності здійснюваних методологічних дій-інтенцій, їх відповідності об’єктивній логіці розгортання-постання дійсності; зреалізування ідей і принципів мислєдіяльності як базового засобу здійснення методологічної роботи у вітакультурному просторі буття.

Предметом методологічного аналізу будь-якої науки є не запровадження нових теоретичних конструктів, а з’ясування цілісної структури і типології наявних методів їх дослідження, окреслення тенденцій і напрямків їх розвитку, а також проблема взаємозв’язку різних методів, методологем і підходів у процесі наукового пошукування [333]. Довершеність такого аналізу результуюче визначає докорінну зміну точки зору дослідника-професіонала соціономічного амплуа, котрий відрефлексовує сам шлях допитливої думки до об’єктивного розуміння самого предмета пізнання, починає осягати процедуру власного мислєдіяння, влучно використовуючи категорійно-понятійний апарат стосовно

ситуативних цілей пошукування, доцільно застосовує конкретні принципи і правила, засоби і способи у процесі аналізування.

Тож методологічний аналіз започатковується у мисленнєвій зміні підходу до предмета дослідження, що закономірно спричинює розгортання методологічної рефлексії з її вимогою стороннього (об'єктивованого) оцінювання результатів власних пізнавально-пошукових розвідок. З цього приводу А.В. Фурман пише: “У такий спосіб методолог зосереджується на рефлексивно-мисленнєвому напруженні, котре не лише відіграє критеріальну роль на цьому рівні методологування, а й дає змогу побачити все багатство змісту як у ретроспективі, так і в перспективі. Тому рефлексія, вичерпуючи зміст діяльності на противагу абстрактному мисленню, до межі конкретна і суто суб'єктивна та повна хвилювань. Більше того, вона організує наші простір і час і врешті-решт наше бачення власного життя, створює структуру нашої життєдіяльності” [331, с. 57].

На третьому рівні означеної моделі методологування чільне місце займає методологічне розуміння як здатність суб'єкта пізнавальної взаємодії відтворювати без спотворень думку опонента і передбачати можливе її продовження [342]. Осягнення предметного поля історико-психологічних розвідок передбачає застосування широкого спектру міжособистісних комунікацій дослідника з колективом однодумців-науковців для достеменного опанування свідомістю топів (просторових зон) або фасет (зон функціонального призначення), котрі впорядковуються у тезаурус – скарбницю психософійно організованої думки. Перехід дослідницької інтенції як свідомо зорієнтованої думки до предмету вивчення ознаменовується методологічним мисленням, котре посідає наступний, четвертий щабель у рівнево-висхідній ієрархії методологування.

Методологічне мислення формується, розвивається, вдосконалюється у процесі практичного задіяння дослідника психологічного амплуа у русло цілеспрямованої інтелектуальної активності, що дозволяє розуміннево осягнути сутність і змістонаповнення предметного поля пошукування.

Методологічне мислення – це складне практичне мистецтво мислезреалізування особистості в інтелектуально-рефлексивній діяльності, що породжує продуктивні думки, систематизує їх у полісміслову конструкцію знакових систем як об'єктивованого (претензійно-істинного) знання.

Вершинні рівні професійного методологування посідають методологічна робота та методологічна діяльність, які становлять сутнісне ядро системомиследіяльної методології, вони чітко розмежовують різні типи знань (теоретичні, емпіричні, філософські, повсякденно-практичні, інтуїтивні, особистісні та ін.), стратегічно окреслюють наукову рефлексію дослідження у постанні об'єктивних знань [342]. Суть методологічної роботи, що містить критику і схематизацію, програмування і проблематизацію, конструювання і нормування, полягає не стільки у пізнанні, скільки у створенні методик і проектів, які є підґрунтям особистісного руху-поступу до пізнання істини.

Методологічна діяльність у своєму призначенні розширює спектр наукових підходів до історико-психологічного дослідження, створюючи архітектоніку знань про психіку і особистість, використовує знання про знання, плекаючи саму себе, об'єднує теоретико-емпіричні шляхи долучення до “абсолютного (чистого) знання”. Універсальні формовияви методологування оприявнюються у “чистому мисленні”, що розгортається в ідеальній дійсності але через онтофеноменальну присутність розуму в реальному естві суб'єкта пізнання. Саме “чисте мислення” є вершиною методологування як учинення, тобто осмисленого (синергійно поєднаних мислення і смислу) оперування предметною сутністю об'єктивного світу, що засвідчують слова М.К. Мамардашвілі про свідомісне самоздійснення думки у процесі пізнання як “якогось зв'язку або співвідношення людини з іншою реальністю поверх чи через голову навколишньої реальності” [161, с. 42].

Тож методологування – надскладна та багатопредметна миследіяльність, котра, функціонально формулюючи і розв'язуючи системні

проблеми, рефлексивно охоплює всі типи думання, здійснює розвиткову проблематизацію ситуацій і забезпечує їх розв'язання, а відтак розширює онтологічні межі свідомості і самосвідомості, для чого продукує й накопичує спеціальні засоби досконалої методологічної діяльності [331, с. 30]. Конкретно окреслені типи методологування (сцієнтистське і системно-миследіяльнісне) не тільки взаємодоповнюють, а в окремих змістових сегментах взаємозбагачують одне одну мисленневою інтенційністю, зреалізовуючи в багатоваріантних аспектах суспільного життя різні програми діяльно-наукового пізнання і перетворення світу. “У найвищих вимірах досконалості методологія і методологування утворюють взаємонеподільну єдність, як дві сторони медалі, становлять мистецтво і мудрість осмисленого, майстерного, вишуканого і результативного мислення на предмет того, яким шляхом йти не лише до наукової істини, а й до життєвої правди та людської святості” [331, с. 27]. Тож налаштування інструментарію методології і мисленнєве наповнення методологування зорієнтовують суб'єкта-дослідника до обр'їв розуміння смислового навантаження знань, його соціокультурних упредметнень і сенсу життєвих устремлінь самої особистості.

Пропонована розвідка дозволяє підібрати фахівцям соціономічного амплуа досконалий методологічний інструментарій у пізнанні смисложиттєвої сфери особистості, теоретична концепція якої нещодавно запропонована нами [313]. Смисложиттєва сфера як особистісний конструкт і світоглядна універсалія визначається такими складниками: ментальністю – архетипною формою ковітальної взаємодії соціалізованого індивіда зі світом, яка породжує людські цінності й інспірує активність суб'єкта життєдіяльності; психічною організацією як суб'єктивним образом-віддзеркаленням дійсності, що продукує значеннєві засновки поведінки людини; свідомістю – психічним станом якісного відображення-розуміння-творення особою законів, принципів і форм буття, що породжує смислові настанови й організує її діяльність як особистості; самосвідомістю як здійснюваним у внутрішньому світі людини процесом множинної рефлексії

або самовідображення, котра через учинок як акт духовного зростання і переображення індивідуальності утворює особистісні сенси (рис. 5.1).

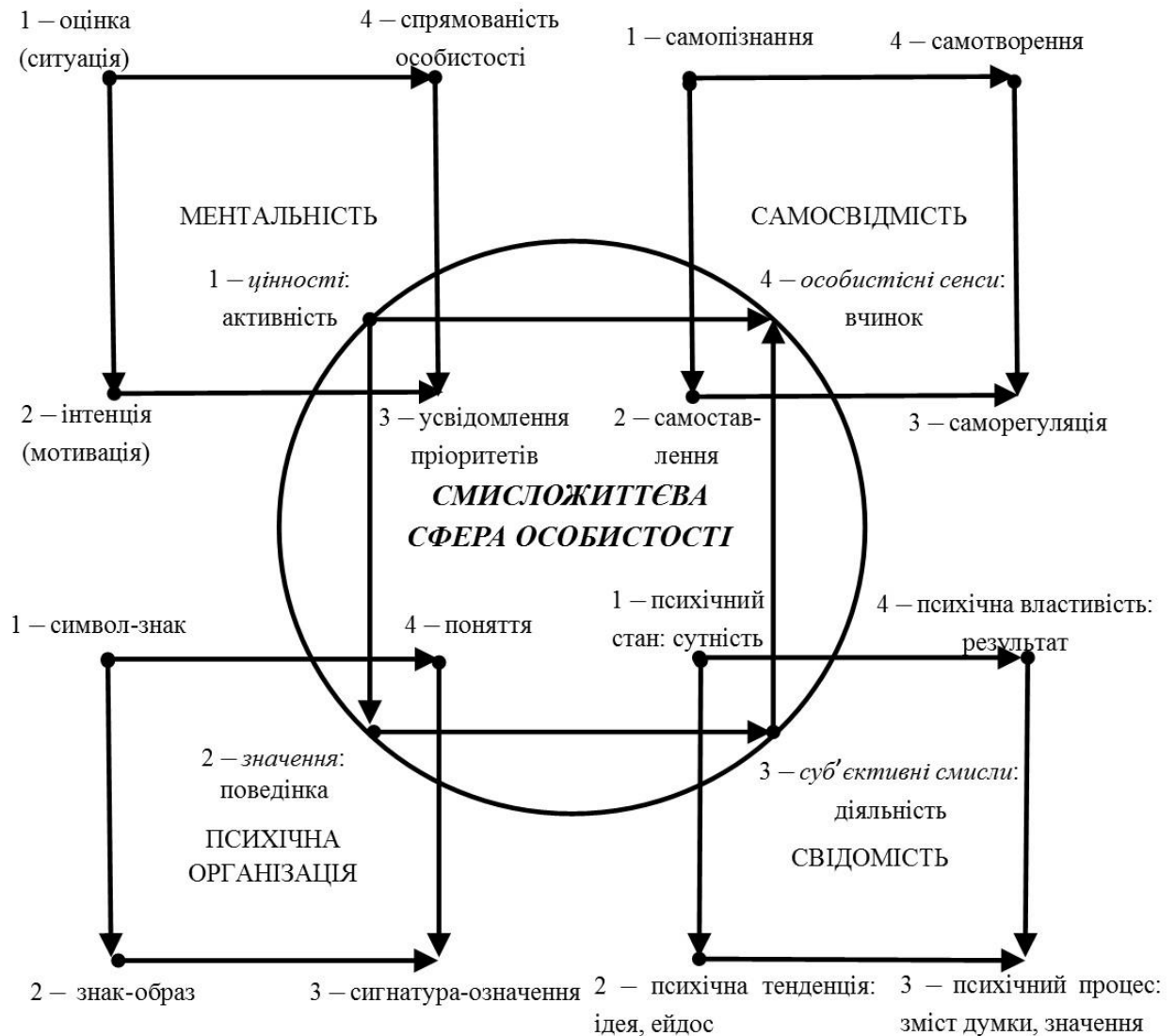


Рис. 5.1. Методологічна схема вимірів смисложиттєвої сфери особистості

Кожен з означених складників уміщує по чотири компоненти, що описують системну множинність смислосенсових психодуховних конструктів. Співвідношення індивідуальної свідомості з об'єктивованим світосприйняттям опосередковується, на думку К.Г. Юнга [386], ментальним досвідом (архетипами) – первісними взірцевими образами, помислами, переживаннями, притаманними людині на рівні колективного несвідомого. Ментальність – це сукупність інтелектуальних, емоційних, культурних особливостей та установок, система переконань, уявлень і поглядів, притаманних людині як частки громади чи суспільства в цілому. Вона є

відтворенням сукупного досвіду попередніх поколінь і першочергово визначається устроєм соціуму й особливостями вітакультурного довкілля особи, залежить від перебігу її онтогенетичної ідентифікації. Отож ментальність – це емоційна і дологічна схильність, неусвідомлювані і неосмислені способи реакцій чи типологія так або інакше розумної поведінки, в якій людиною здійснюється спроба зрозуміти світ і віднайти власне місце-призначення в ньому. У будь-якому разі метаіндивідний простір індивідуального самореалізування передбачає задіяння ментальних засновків життєактивності, що детермінують інтеграцію домагань особистості у русло суспільної свідомості та моралі як вітасмислового осереддя її самовдосконалення. З позицій смисложиттєвого зорієнтування ментальність утримує оцінку ситуації (на рівні інтуїції), мотив чи намір діяти певним чином, актуалізує вибір пріоритетних локальних цілей і зумовлює загальну спрямованість можливих форм діяльності й програм учинення. Тож життєві орієнтири людини, її суспільно й індивідуально значущі схеми і моделі вчинення організуються на змістовому підґрунті ментальних структур, у тому числі й специфічного набору енергій архетипних ознак-якостей прароду, етносу, нації, родоводів батька й матері, котрі постають першоосновою самоздійснення особистості в повсякденних актах її життєреалізування.

Психічна організація – не лише суб'єктивне (унікальне) відображення об'єктивної дійсності в ідеальних образах, на основі яких відбувається взаємодія людини зі світом і здійснюється організмична саморегуляція, а й творення індивідуальної сфери Я та особистісного внутрішнього світу її власної – психодуховної – буттєвості. Специфікації психічної організації конкретної людини є формою відображення-конструювання довколишньої реальності, вони постають окремим самоусвідомлювальним (через людину) зрізом буття і становлять своєрідний спосіб самовідображення світу; це образ-карбування-усуб'єктнення, що змістовно і сутнісно характеризують дійсність у єдності матеріального й духовного, об'єктивного й суб'єктивного,

феноменального й ноуменального. Особистість завжди реалізується через суб'єктивні психічні здатності та інструменти, що визначають продуктивність її взаємодії з довкіллям і з самою собою, тоді як становлення індивідуальності відбувається за умов, коли внутрішнє психічне життя із засобу переростає у самоцінність, і вона споглядає та розуміє, усвідомлює й осмислює, переживає й рефлексує, а головне – творить самотність власного життя. Саме на рівні психічної регуляції у безлічі синаптичних мозкових зв'язків унаслідуються: а) символ-знак, що вміщує недискурсивні сигнальні компоненти, котрі сприяють обрамленню і подальшій трансляції одиничних помислів; б) знак-образ як систематизація думок у шерех взаємокаузальних мисленневих утворень, що породжують уявлення про світ і генерують особистісний досвід; в) сигнатура-означення як така таксономічна організація символів, що постає маркером унікальних, сутнісних характеристик об'єктів, предметів і явищ дійсності та поіменовується за їх доменними (категорійними) ознаками, осідаючи в ідеальних вимірах свідомості; г) поняття у його дихотомії денотата як окремого кластеру інформації про конкретний предмет (одиничний формовий) і сигніфіката як сфери смислового вмісту поіменування (загальне означення).

Свідомість постає формою, а точніше – рамковою умовою сприймання-розуміння-пізнання людиною об'єктивної дійсності, відображення й інтерпретація котрої узгоджується з її поглядами, переконаннями, онтологічною картиною світу (див. [338]). Вона твориться всередині соціокультурного осереддя, в якому кристалізується досвід сумісної взаємодії, спілкування і світосприйняття. Свідомість є суб'єктивною реальністю, що узгоджує матерію і розум, тобто становить синергійну єдність протилежностей або двох іпостасей буття – об'єктивної і суб'єктивної. Загалом свідомість – це та форма психодуховної активності, котра функціонально здатна відтворювати дійсність у внутрішньому засвіті особистості. Так, свідомість постає рефлексивним картинним упредметненням світу, що холістично організується у взаємозв'язках і

взаємовпливах розуму, розмірковувань і мовлення. Сміслові свідомісні конструкти реалізуються на кількох рівнях: 1) психічних станів як режимів життєдіяльності людини, що опосередковуються системою психологічних фільтрів та забезпечують специфічне, емоційно насичене сприйняття довколишньої дійсності; 2) психічних тенденцій як ідейного натхнення на шляху до самовдосконалення і способу власне особистісного буття; 3) психічних процесів – пізнавальних, емоційних, вольових у змістовленні свідомо скерованої думки чи діяльності з рефлексивним розумінням їх вагомості і значення; 4) психічних властивостей – концептуальних засновків і сутнісних характеристик та рис-якостей самої особистості.

Рефлексивна позиція у виборі особою життєвого шляху має своєрідне відлуння: постає виняткова здатність до самовідображення свідомістю своїх сутнісних атрибутів-ознак, що в нескінченному потоці віддзеркалень породжує її нову якість – самосвідомість. Це об'ємно більш розлоге поняття, ніж свідомість, яке утримує мислєдіяльність як локалізований енергетичний згусток психічної активності людини, слугує глибокому осмисленню навколишньої дійсності та формує самоспоглядальну позицію щодо власної онтофеноменальної ролі у світовому порядку плинного повсякдення. Самосвідомість проектується у внутрішній світ особистості, який, своєю чергою, визначає концептну достовірність людського Я в усій повноті його екзистенційних формовиявів: самопізнання як аналітичної мисленнєвої роботи чи інтелектуальної рефлексії стосовно особистісних рис-якостей і результатів учинення; самостворення – інтегрального атрибутивного складника образу Я, афективно-почуттєвої оцінки себе як особистості; саморегуляції як мобілізації життєвого ресурсу людини, що виявляється у практичних діяннях, у виборі певного способу життєактивності та мислєвчинення; самотворення як наскрізній програмі осенсовування власного життя особою через розкриття і реалізацію свого психодуховного потенціалу в численних вимірах ситуаційної змінної буттєвості.

Тож розробка циклічно-вчинкової моделі психологічного дослідження (в тому числі смисложиттєвої сфери особистості) з розуміннєво-об'єктивованих позицій дозволяє створити ідеальний простір для організації досконалого мислезреалізування психологів теоретичного і практичного амплуа. Крім того, різнобічно аргументована виняткова евристичність категорійного поняття “методологування” уможливує логіко-змістове розрізнення, з одного боку, методології як учення про цілісність, шляхи і засоби діяльності, з іншого – методологічного вчинення як ідеальної форми миследіяльності та її реалізації в упредметненнях практичної значущості.

Висновки до п'ятого розділу

1. Мислення постає процесом ідеального відображення і конструювання у значеннєво-смисловому форматі свідомості дійсності, в ході якого людина, формуючи образи й, оперуючи ними, висуває гіпотези, ставить цілі, розробляє плани і в прикінцевому підсумку вирішує ті чи інші завдання, які ставить на своєму життєвому шляху. Послідовність дій-операцій є поступом розуму до осягнення як об'єктивної реальності, так і суб'єктивної дійсності, в результаті якого мисленнєві напрацювання оформлюються у психічні схематизації-образи особистісного знання. У процесі миследіяльності людина використовує сукупну інформацію-досвід, якою вона володіє, зіставляє її з наявними структурованими пластами знань, осмислює і перебудовує проблемну ситуацію і, оперуючи психічними образами та їх ідеальними смисловими репрезентантами у лоні свідомості приходить до вирішення завдання чи розкриття сутності питання, що її турбує. Через канал миследіяльності, що поєднує ідеальне й реальне, особистість не тільки долучається до знань, а й створює нові методи-технології їх виробництва-творення.

2. Людина мислить категоріями, які в сукупності утворюють категорійний лад мислення і слугують персоніфікованим ключем-сигнатурою (унікальним ідентифікатором об'єкта чи предмета) розпізнання дійсності.

Категорія є оприявленням думки, котра пронизує весь людський дух. Вона є невід'ємним елементом думання, на основі якого можливе постановня методологічного мислення, що вимагає майстерного володіння суб'єктом пізнання власним розумом в осягненні світоустрою. Мислєдїяльність як категорійний уклад організації думки породжує абстрактний образ світовідображення (зовнішнього і внутрішнього), що виникає у процесі віддзеркалення матеріального і духовного, присутності-даності і дійства-буття.

3. Вчинкова організація пізнавальної активності дослідника дає змогу бачити логічну структуру психології, вибудувати її циклічну систему, окреслити шлях, яким психологія заглиблюється у власну об'єкт-предметну сферу пізнання, відображає суто психологічні закономірності постановня особистості у вирі її спонук, прагнень, домагань, смислових і ціннісних настанов тощо. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку – це означає осягнути якісно відмінні етапи-цикли становлення самої психології, здійснити реконструкцію її історичного поступу. Саме через структуру вчинку, в постановні його історичного аспекту розвитку людства, відкривається можливість показати достеменні зв'язки психології з іншими формами людської свідомості, висвітлити евристичну взаємодію між ними.

4. Вчинок як “логічний осередок психічного” (В.А. Роменець) спричиняє долучення людини до системи загальної соціальної культури, де розкривається її потенціал, гармонізуються відносини з довкіллям, здійснюється самоплекання і самовдосконалення. Через його посередництво уможлиблюється усвідомлення дійсності, систематизуються спонуки, життєві переконання, що визначають характер мислєвчинення у його багатій сенсосмисловій дійсності з подальшою рефлексією діянь і корекцією цільових настановлень самої особистості.

5. Оптимальний шлях пізнання особистості оприявнюється у вчинку її самотворення як способу існування у світі на вищих рівнях душевно-духовної активності людини, наповненій конкретним життєвим

сміслом. В організації циклічного вчинення як вузловому осередку життя виявляється активна, пошуково-пізнавальна взаємодія людини і світу. Вчинок самотворення формує і виявляє найістотніші потенціали особистості, він є результатом взаємного переходу особистості і макрокосмосу, і цей перехід виявляє себе як пошуково-екзистенційний акт самоздійснення людини у вимірах ціннісно-сміслової універсальності, переломленої через світ особистісних сенсів і спонукань.

6. Узмістовлення смислового плину буття особистості розгортається в двох онтологічних просторах: індивідуальності та культурно-історичного становлення всього людства. У першому випадку людина створює сенсовий контекст власної буттєвості, виявляючи свою автентичність, а у другому – збагачує і непересічно тлумачить смисли у ствердженні культури суспільного загалу, примножуючи людяність, забезпечуючи гуманістичні способи своєї взаємодії з довкіллям. Особа у процесі власного становлення – окультурення та соціалізації – здійснює ієрархізацію сенсосмислових пріоритетів, які реалізуються у подієвому ланцюзі вчинкових діянь. Зміст, процес і результат самого вчинку спричиняє подальший розвиток особистості, зумовлює можливість реально-практичного звершення її покликання та призначення, й отже є неодмінною умовою самоздійснення, зреалізування нею власної неповторної сутності.

7. Методологія з одного боку – це вчення про структуру, логічну цілісність, методи і засоби діяльності, з іншого – практика їх реального, конкретно-ситуаційного чи суб'єкт-діяльнісного уможливлення. Вона оптимізує організацію знань, продуктів мислення і соціального досвіду людства, що сконструйовані у вигляді конкретного вчення. Методологування є синтетичним способом рефлексивної миследіяльності, поєднуючи в одну систему різні способи мислення – абстрагування, логіку, синергетику, емпірику, заснованих на моделюванні об'єктів і продукуванні мисленнєвих сутностей, форм, образів. Одночасно – це процес дієво напруженого застосування дослідником складної системи домінантних парадигм,

соціальних наративів, інтерпретаційних прийомів, методів, способів і засобів на шляху розуміннєвого осягнення суті та змісту соціальних явищ. Як тип духовно-практичного освоєння дійсності методологування є пізнанням, що дозволяє перевести інформацію персоніфікованого досвіду взаємодії з довкіллям в особистісне знання як форми глибокого розуміння та сутнісного збагачення особистісного світу людини.

8. Методологія як учення про структуру, доладну організацію, способи і засоби миследіяльності, а також про понятійно-категорійний тезаурус разом із формами і методами здобуття результатів тих чи інших завдань дослідження, суб'єктно уможливорює постання чистого рефлексивного знання як формовияву істини про напрями, способи і процедури пізнання-творення дійсності. У царині психологічної науки предметом методологічного аналізу є не створення нової теорії пізнання, а вивчення загальної структури і типології наявних методів його зреалізування, з'ясування тенденцій і напрямків розгортання миследіяльності на шляху до осягнення особистістю світу і себе в ньому. Методологія створює науково-психологічні композиції з досвідних та емпіричних пошукувань й утримує план-карту оптимізації мисленнєвої активності у поступках до об'єктивного знання про мистецтво уможливлення миследіяльності і мислевчинення.

Результати досліджень даного розділу наведено в таких публікаціях: [296, 305, 309, 311, 312, 316, 325, 328].

У п'ятому розділі здійснені посилання на літературні джерела, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [12, 14, 16, 29, 30, 59, 62, 63, 64, 67, 68, 72, 77, 78, 79, 80, 82, 97, 98, 116, 125, 126, 127, 128, 142, 150, 161, 171, 189, 200, 206, 208, 209, 211, 220, 229, 232, 233, 237, 239, 266, 267, 270, 271, 273, 279, 280, 283, 289, 294, 310, 312, 313, 315, 317, 324, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 346, 348, 352, 359, 366, 367, 376, 377, 378, 379, 382, 386].

ВИСНОВКИ

У дисертації доведено, що онтофеноменальна присутність людини у світі опосередковується її смисложиттєвою сферою як інтегральною особистісною складовою, теоретичним конструктом і світоглядною універсалією. З рефлексивних позицій окреслено проблематику науково-психологічних пошукувань смислів і сенсів у зв'язку з сутнісним осмисленням життя як універсальною властивістю свідомості особистості. Водночас теоретично обґрунтовано специфіку, закономірності функціонування і передумови виникнення смисложиттєвого простору свідомої побудови людиною власної долі в акті-дійстві повноцінного самоздійснення.

За результатами проведеного дослідження, підтверджуючи досягнення його мети і завдань, сформулюємо найважливіші узагальнення, закономірності та наукові факти:

1. Особистість є відображенням сутнісного ядра людини, формовиявом її інтегральної якісної характеристики як усупільненої істоти, наділеної потенціалом до самозмін, саморозвитку й самоактуалізації. Функціональний рівень перебігу самоактуалізації як квінтесенція особистісного зростання змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток соціального і духовного потенціалу особи, адекватне сприйняття суспільного загалу, природного довкілля і свого місця у світі, багатство емоційної сфери й інтелектуального життя, високі кондиції психічного здоров'я і норми моральності. Становлення особистості – це постання людини як повноцінного та відповідального за себе й навколишніх суб'єкта життєдіяльності, котрий здатний на самостійні учинки, що окреслюють особливості функціонування смисложиттєвої сфери, котра, своєю чергою, детермінує глибину суб'єктних взаємин з дійсністю, слугує осмисленню наслідків поведінки, продукує автентичні переконання, конкретизує домагання, сприяє рефлексивній оцінці скоєного, окреслює подальші перспективи самоздійснення.

2. Особистісний світ є складним інтегральним утворенням, яке окреслює індивідуальний підхід людини до сприйняття довкілля, спонукає її до виокремлення себе як суб'єкта навколишньої дійсності, встановлює способи бачення і розуміння власних життєтворчих можливостей, допомагає досягненню буттєвих модусів, ресурсів, потенціалів. Він окреслює світобудову людських значущостей, горизонт персональних інтенцій і домагань, постає вершиною інтерсуб'єктних смислів, відносин, апріорних стосовно різноманітності свідомих упредметнень людської діяльності й мислення. Особистісний світ – це певна концептуальна, тобто мислєдіяльно зорганізована, модель багатовимірного відображення самоконструйованої особою психосоціальної дійсності. Він є тим онтофеноменальним локусом, що інтегрує пройдений людиною життєвий шлях як досягнутих і реалізованих у вирі подій повсякдення індивідуальних смислів і сенсів та задає просторово-часові параметри буттєвості сфери її самовизначення, самопізнання, самоствердження, самотворення.

3. Вчинок самотворення, усвідомлений як продуктивний обмін своєрідними смисловими позиціями духовного самовдосконалення особистості, становить живу полівимірну екзистенцію. Основне призначення такої вчинково-пошукової активності – забезпечити прогресуюче життєствердження, коли людина самоконструює себе у вимірах індивідуальності та прагне не стільки здобути “продукт” життєдіяльності, скільки особистісно самовизначитись і самісно зростати. Здійснення вчинку як подія у житті людини – це завжди духовне зростання, переображення, встановлення нових відношень зі світом, творення смислової сфери самореалізації. Такий учинок формує “світ людини”, а тому – “особистісний світ”, і є тим мірилом-принципом, з допомогою якого вдається всі події життя особистості піднести до рівня важливих значущостей (сенсів). Учинок, будучи продуктивним, стає взірцевим, архетипним, онтопсихічним, канонічним засновком людського екзистенціювання, а вчинення як перманентний процес життєреалізації визначає шлях психодуховного

зростання того, хто його здійснює як суб'єктно зріла та індивідуально неповторна особистість.

4. Сенси і смисли постають своєрідними фільтрами вибору людиною значущих форм взаємодії зі світом, а їх доладне застосування слугує дієвим інструментом занурення особистості в реальний світ через усвідомлений і рефлексивно осмислений учинок. Він утверджується як універсальний і невинно діючий фактор історичного прогресу, спричинює синергійне поєднання людини і дійсності, детермінує активні форми життєдіяльності й самореалізації, а його нагальне значення центрується довкола віднаходження й персонального утвердження опори для буттєвої взаємодії й повноцінного існування у навколишньому світі. Спосіб учинкового діяння особистості формується, виявляється і видозмінюється протягом життя людини, набуваючи усталеності у процесах самого вчинення. Тому самоздійснення особистості неподільно пов'язане зі спрямованістю конкретного вчинкового діяння, котре здійснюється на основі феноменальних оцінок суб'єктом реальності та допомагає виявити, впізнати, закарбувати у людській свідомості певну систему особистісних сенсів і загальнолюдських смислів.

5. Рефлексія світоглядних поглядів формовиявляється у ставленні людини до світу крізь суб'єктне сприйняття часопростору особистого буття й водночас об'єктивовану оцінку свого раціочуттєвого бачення довкілля, з допомогою яких здійснюється віднаходження знакових систем персоніфікованого світорозуміння. Ця картина світу як упорядкована система знань породжує усвідомлення власної причетності до оточуючої реальності, осягнення своєї соціально-рольової активності, сутнісного розуміння взаємозв'язку явищ дійсності, творення на цій основі нових смислів та ідей, що безпосередньо пов'язані з актом учинення. Знання відрізняється від простого досвіду, предметом якого можуть бути лише факти, що розглядаються як поодинокі випадки оприявлення реальності у свідомості особистості, всеосяжністю предметного поля використання знакових систем у побудові цілісного образу об'єкт-упредметненої реальності. Тож досвід як

емпірія (пережита значуща подія) є початком і вихідною точкою знань, однак на відміну від останніх не має уконкретненого формовияву в уявленнях, поняттях і теоріях.

6. Формування особистісної системи життєвих поглядів і переконань здійснюється у цілеспрямованій осмисленій діяльності та відбувається насамперед під впливом способу чи стилю життєактивності самої людини. Особа у формуванні власної стратегічної життєвої позиції керується впорядкуваннями існуючих у її свідомості принципів-засновок діяльності, котрі опосередковуються всеохопною системою вищих запитів (сенсів і смислів) людини і суспільства у поступі до повномірною самоздійснення. Життєві сенси використовуються особистістю у якості критеріїв визначення власної позиції стосовно всіх важливих явищ і значущих подій у світі. Сенси – це переважно соціономічне поняття, що умістовлюється у персоніфікованих сенсах окремої особи. Відтак смисли – основа буття, а сенси – осереддя життєактивності, перші уособлюють всеосяжний світ культури людства, а другі увагомлюють існування самої особистості у її психодуховному вимірі повсякдення.

7. Поняття смислів і сенсів синонімічні, але мають сутнісні розбіжності: перше уособлюється зі всеосяжними значеннєвими конструктами, що упередметнюються в досягненні стратегічних цілей-перспектив життєреалізування людини, а друге носить індивідуалістичний характер суб'єктивної оцінки довколишньої дійсності, що набуває для людини особистої вагомості. Сенси породжуються системою загальних надбань суспільства певного історичного часу, в якому формується наскрізна ідея доцільності і значущості буття, а особистісні орієнтири пояснюють існування сенсу життя людини як суб'єкта життєтворення й індивідуальності. За наявного категорійного тезаурусу психологічної науки доцільно застосовувати поняття смисложиттєвої сфери як особистісного конструкту, що утримує і смислосферу буття і сенсосферу життя у їх сукупному синергійному поєднанні. Смисложиттєва сфера – це система

персоніфікованих психічних утворень свідомості й самосвідомості особистості, що стає підґрунтям соціально-психологічних настанов, цінностей, відповідних дій, учинків, основою спрямованості мислєдїяльностї людини, її суспільно-моральної і духовної активностї.

8. Змістовне розмежування сенсу життя і смислу буття полягає в тому, що перше утримує чуттєве, досвідне сприйняття людиною реальностї, котре через унікальне світобачення особистостї визначає прїоритетні шляхи і засоби її життєактивностї, надаючи перевагу ситуаціям і явищам дійсностї, а друге узмістовлюється у стратегїчних шляхах персонїфікованого екзистенціювання, що виявляється у долученні до універсуму, творенні духовних ідей, віднаходженні власного особистісного покликання, суспільної місії та буттєвого призначення. Загальна значущість людського життя виявляється у зв'язку індивідуального сенсу з універсальним смислом, що передбачає вільний вибір життєвої позиції як осереддя усвідомленого повноцінного вчинку, за якого зберігається самоцінність особистостї, її автентичність і конгруентність.

9. Смесложиттєва сфера – це водночас і особистісний конструкт, і світоглядна універсалія, котрїй властива інваріантність у її сутнісному витлумаченні. Основне її функціональне призначення виявляється в: 1) осягненні власних життєвих устремлінь; 2) аналізі, осмисленні і прийнятті цінностей людської культури та особистої екзистенції у намірах, діях, учинках; 3) рефлексивному баченні своєї поведінки та її упорядкування відповідно до життєвих ситуацій; 4) розумінні власної психїчної діяльностї у зв'язку з механїзмами мисленнєвої активностї й особливостями особистісної системи життєвих прїоритетів; 5) принципова позиція щодо фактів і явищ дійсностї, чїткі переконання у доцільностї обраних моделей учинення; 6) здатність до глибокого самоусвідомлення (саморефлексії). Смесложиттєва сфера має чїтко виражену синергїйну організацію її складових компонентів, утримуючи й інтелектуальні, і духовні, й естетичні, і мислєдїяльніснї та мислєвчинковї складовї.

10. Динамічна система смислових утворень є конституювальним підґрунтям особистості, яка, своєю чергою, самоорганізує її змістовлену присутність у світі як суб'єкта вольового вчинення. Вособистісені смислоформи становлять визначальний спосіб реалізації людиною свого духовного потенціалу, котрий репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку і самовизначення у просторі соціокультурних відношень, плинні міжособових взаємодій. Постання людини у світі на всіх рівнях суб'єктивного розвитку ознаменовується перманентним рухом-поступом до реалізації особистісних ресурсів, природних даностей і соціокультурних контекстів (зважених думок, об'єктивованих переконань, рефлексивних прагнень, активної життєвої позиції, автономності, моральності, альтруїстичної спрямованості, духовного збагачення, суспільно вагомого вчинення) на шляху до самодостатності індивідуальності.

11. Вищим ступенем розвитку особистості є її смисложиттєве зорієнтування, що в класичних наукових здобутках уособлюється з самістю (самоактуалізацією, повнофункціональністю, індивідуацією тощо). На цьому рівні особистісного самоздійснення людина свідомо вибудовує свій буденний шлях, керуючись власним розумінням бажаного й належного, визначає горизонт холістичного бачення світу, що розкривається через осягнення своєї життєвої позиції, водночас опосередковуючись її духовно-практичним ставленням до дійсності. Особистість смисложиттєвого зорієнтування у рефлексивному тлумаченні власних домагань намагається отримати істинні знання, відкрити об'єктивні закони світу, передбачити тенденції його розвитку, виробити персоніфіковану систему сенсів, долучитися до смислових горизонтів суспільної свідомості (досвід людства, знання, вірування тощо), зрозуміти доцільність і правильність вибору власного шляху самоздійснення.

12. Серцевинним атрибутом людини, що визначає її смисложиттєве зорієнтування постає осмисленість життя як властивість свідомості оцінити, зрозуміти, осягнути дійсність, здатність обирати чітку рефлексивну позицію

щодо об'єктів, фактів, явищ, подій як зовнішнього, так і внутрішнього світу. Осмисленість – це не тільки сутнісна характеристика свідомості особистості, але й усталена риса-якість людського ставлення до реальності в цілому, що постає засновком у формуванні план-карти подальших її дій і вчинків, надає сенсу новим життєвим звершенням, це також наскрізна властивість людського розуму осягнути людську причетність до буття. Тож саме осмисленість життя розглядається в роботі як вкорінена властивість свідомості людини і засадничий індикатор смисложиттєвого зорієнтування особистості у складі установчого, емоційно-мотиваційного, когнітивного і конативного її компонентів.

13. В результаті емпіричного пошукування вибірка розподілилась на чотири групи, що утворили “типи осмисленості життя”: когнітивний відзначається цілеспрямованістю, осмисленістю, автентичним самосприйняттям, здатністю до задоволення власних потреб і бажань, позитивною оцінкою життя в цілому; представники емоційно-мотиваційного типу прагнуть до саморозвитку і освіти, спрямовані на реалізацію своїх природних обдарувань, здатні до співпереживання, лабільні у взаємодії з довкіллям, майстерні у встановленні довірливих стосунків з іншими, мають реалістичний погляд на життя; поведінковий профіль характеризується здатністю до нестандартної поведінки та мислення, незалежністю, реалістичністю домагань, самовпевненістю, відкритістю новому досвіду; представникам “загальної осмисленості життя” (або ж смисложиттєвого зорієнтування) властива опора на загальнолюдські цінності, нонконформізм, орієнтація на власні принципи віднаходження смислових пріоритетів, вони ефективно реалізують свій природний потенціал у безпосередній взаємодії з дійсністю.

14. Методологія психологічних досліджень охоплює сукупність принципів, дотримання яких забезпечує ефективний добір і використання доцільного інструментарію у ході організації й проведення наукових пошукувань. Вона становить окремий унікальний набір настановлень і

приписів, форм і методів, процедур і механізмів, засобів та інструментів здійснення теоретизування і методологування (рефлексивної мислєдіяльності) в чітко упредметненому форматі сучасного світу академічної психології, у тому числі й сфери смисложиттєвого розвитку особистості. Досліджувана психосмислова реальність, потрапляючи у методологічні виміри циклічно-вчинкової організації психологічного пізнання, не тільки описується, зображується, транслюється, а й концептуально інтерпретується, пояснюється онтофеноменально, епістемологічно і гносеологічно. В рамках головної концептуальної ідеї й обраної методології пошукування, підтверджено ефективність вивчення особистості з позицій її смисложиттєвого зорієнтування, що визначає горизонти холістичного, системного бачення психологом особливостей постання людини у процесі її самоздійснення.

Проведене комплексне дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому наступні наукові розвідки доцільно спрямувати на віднаходження ефективного науково-дослідного інструментарію вивчення смисложиттєвої сфери особистості в актах її екзистенційного вчинення як засновку вітакультурного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллин А. Р. Онтологическое мышление: виды и сущность. Уфа: РИО БашГУ, 2002. 482 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности. *Психология формирования и развития личности*. Москва: Наука, 1981. С. 29–45.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 299 с.
4. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. Москва: Наука, 1989. 248 с.
5. Агафонов А. Ю. Основы смысловой теории сознания. Санкт-Петербург: Изд-во “Речь”, 2003. 296 с.
6. Адлер А. Индивидуальная психология: теория и практика. Санкт-Петербург: Изд-во ЛГУ, 1993. 107 с.
7. Адлер А. Наука жить. Киев: Port-Royal, 1997. 286 с.
8. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / пер. Е. А. Цыпиной. Москва: Изд-во “КОГИТО-ЦЕНТР”, 2002. 219 с. (Классики психологии)
9. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург, 1997. 256 с.
10. Айзенк Г., Айзенк М. Исследование человеческой психики. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 480 с.
11. Айзенк Г. Ю. Структура личности / пер. с англ. Москва: Санкт-Петербург: КСП+; Ювента, 1999. 463 с.
12. Академік В. А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
13. Американская социологическая мысль: тексты / Р. Мертон, и др.; пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 561 с.
14. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1968. 339 с.

15. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 688 с.
16. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / ред. тома и авт. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди; прим. В. В. Бибихина и др.; пер. с древнегр. И. В. Брагинской и др. Москва: Мысль, 1984. Т. 4. 830 с.
17. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Москва: Наука, 1976. 383 с.
18. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания. Москва: Смысл, 2002. 480 с.
19. Асмолов А. Г. Психология индивидуальности. Москва: Изд-во МГУ, 1986. 86 с.
20. А. с. Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС) / О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк. № 49766; заяв. 15.04.2013; реєстрац. 19.06.2013. 76 с.
21. Балл Г. А. Психология в раціогуманістической перспективе: Избранные работы Георгия Алексеевича Балла. Киев: Изд-во Основа, 2006. 408 с.
22. Балл Г. О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 60–74.
23. Балл Г. О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 26–53.
24. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Київ–Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. 172 с.
25. Балл Г. О. Система принципів раціогуманізму. *Психологія і суспільство*. 2011. № 4. С. 16–33.
26. Балл Г. О. Теоретична психологія як царина науковості й духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша “Структура особи”). *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 72–79.
27. Батыгин Г. С. Лекции по методологии социологических исследований: учеб. для высш. учеб. заведений. Москва: Аспект Пресс, 1995. 186 с.
28. Бахтин М. М. К философии поступка. *Философия и социология науки и техники. Ежегодник*. 1984-1985. Москва: Наука, 1986. С. 80–160.

29. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1979. 489 с. С. 361–373.
30. Бердяев Н. А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения. Париж: YMCA Press, 1934. 191 с.
31. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики. Париж: YMCA Press, 1939. 224 с.
32. Бех І. Д. Виховання особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2008. 848 с.
33. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
34. Бехтерев В. М. Объективное изучение личности. *Избранные труды по психологии личности: в 2 т. / отв. ред. Г. С. Никифоров, Л. А. Коростылева*. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. Т. 2. 283 с.
35. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. Москва: Политиздат, 1991. 412 с.
36. Битянова Н. Р. Психология личностного роста. Ленинград: Наука, 1995. 187 с.
37. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світоглядний аналіз: наук. видання. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 302 с.
38. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва: Флинта, 1998. 168 с.
39. Бодалев А. А., Столин В. В., Аванесов В. С. Общая психодиагностика. Санкт-Петербург: Изд-во “Речь”, 2006. 440 стр.
40. Бодалев А. А. Восприятие человека человеком. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. 123 с.
41. Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1970. 135 с.

42. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / под ред. Д. И. Фельдштейна. Москва: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. 351 с.
43. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності. Київ: Академвидав, 2010. 414 с.
44. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія: Науково-теоретичний та інформаційний журнал*. 2008. № 2. С. 49–57.
45. Боришевський М. Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / наук. ред. С. Д. Максименко. Київ, 2007. Т. 9. Ч. 5. С. 25–32.
46. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Київ: Еллада, 2012. 608 с.
47. Братусь Б. С. Аномалии личности. Москва: Мысль, 1988. 301 с.
48. Бубер М. Два образа веры. Москва: Изд-во “АСТ”, 2014. 592 с.
49. Бубер М. Проблема человека. Киев: Ника-Центр, 1998. 96 с.
50. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев: Наукова думка, 1989. 198 с.
51. Буюкас Т. М. Феноменология смысла: смысл как зов души. *Московский психотерапевтический журнал*. 2009. № 2. С. 94–109.
52. Буюкас Т. М., Заверина О. Г. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей, культурных смыслов в индивидуальном сознании. *Вопросы психологии*. 1997. № 5. С. 44–55.
53. Бэкон Ф. Новый Органон: соч. в 2 т. Москва: Мысль, 1978. Т. 2. 575 с.
54. Варій М. Й. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ-ри, 2008. 592 с.

55. Василюк Ф. Е. Психотехника выбора. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. Москва: Смысл, 1997. С. 284–314.
56. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва: Изд-во МГУ, 1984. 200 с.
57. Вебер М. Избранное. Образ общества. Москва: Юрист, 1994. 704 с.
58. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. Олександр Погорілий. Київ: Основа, 1998. 534 с.
59. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / предисл. Р. К. Баландина; сост. Н. А. Костяшкин, Е. М. Гончарова. Москва: Айрис-пресс, 2004. 576 с. (Библиотека истории и культуры).
60. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. *Успехи современной биологии*. 1944. № 18. Вып. 2. С. 113–120.
61. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. Москва: Изд-во МГУ, 1989. 239 с.
62. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. 1136 с. (Библиотека всемирной психологии).
63. Гайденок П. П. Научная рациональность и философский разум. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 528 с.
64. Гальперин П. Я. Психология как объективная наука / под ред. А. И. Подольского. Москва: Изд-во “Институт практической психологии”; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1998. 480 с.
65. Галян І.М. Типи смислоутворення майбутніх педагогів. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Педагогіка та психологія*. Вип. 743. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 37–41.
66. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3 т. / ред. М. М. Розенталь. Москва: Изд-во “Мысль”, 1972. Т. 3. 371 с.
67. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / ред. В. В. Бычков, П. П. Гайденок, М. Н. Громов и др. Москва: Изд-во “Наука”, 2000. 495 с. (Серия “Памятники философской мысли”)

68. Гегель Г. В. Ф. *Философская пропедевтика. Работы разных лет: в 2 т.* Москва: Мысль, 1971. Т. 2. С. 5–209.
69. Гильдебранд Д. *Что такое философия?* Санкт-Петербург: Алетейа, 1997. 374 с.
70. Головаха Е. И., Кроник А. А. *Психологическое время личности.* Киев: Наукова думка, 1984. 208 с.
71. Гречаний О. Ф., Сабадуха В. О. *Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним: монографія.* Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
72. Губернюк Л. В. *Життєвий світ як специфічний особистісний досвід життєпроживання людини. Філософські проблеми гуманітарних наук: альманах.* Київ: Нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. 2010. № 18/19. С. 150–155. URL:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Fpgn/2010_18-19/p_150-156.pdf
73. *Гуманістична психологія: Антологія в 3-х томах: навч. посібник / за ред. Романа Трача і Георгія Балла. Психологія і духовність.* Київ: Вид-во Пульсари, 2005. Т. 2. 279 с.
74. Гупаловська В. А. *Динаміка самореалізації особистості. Вісник філософського факультету ЛНУ ім. Івана Франка.* Львів, 2003. Вип. 5. С. 513–520.
75. Гусельцева М. С. *Антропологическая оптика в психологии и гуманитаристике. Вопросы психологии.* 2012. № 5. С. 3–18.
76. Гусельцева М. С. *Культурно-историческая психология: от классической к постнеклассической картине мира. Вопросы психологии.* 2003. № 1. С. 99–115.
77. Гусельцева М. С. *Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография.* Москва: Акрополь, 2013. 366 с.
78. Гуссерль Э. *Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология.* Санкт-Петербург: Изд-во “Владимир Даль”, 2004. 400 с.

79. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва: Лабиринт, 1994. 110 с.
80. Гуссерль Э. Картезианские размышления. Санкт-Петербург: Наука; Ювента, 1998. 315 с.
81. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ: Всесвіт, 2003. 552 с.
82. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина. Москва: Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 288 с.
83. Декарт Р. Рассуждение о методе. Метафизические размышления. Начала философии. Луцк: Вежа, 1998. 302 с.
84. Деркач А. А. Субъектные феномены: акмеологический подход. Москва: РАГС, 2010. 239 с.
85. Донченко Е. А. Социетальная психика. Киев: Наукова думка, 1994. 208 с.
86. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика. Київ: Либідь, 2001. 334 с.
87. Жизнь как ценность / отв. ред. Л. В. Фесенкова. Москва: ИФРАН, 2000. 270 с.
88. Жовтун Д. Т. Синергетика и методология социального познания. *Синергетика: человек, общество*. Москва: РАГС, 2000. С. 46–52.
89. Зайцев М. О. Особистісне буття в смисловому полі європейської культури: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 200 с.
90. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. Москва: МГУ, 1994. 144 с.
91. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности. Москва: Политиздат, 1988. 222 с.
92. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии. Москва: Политиздат МГУ, 1982. 248 с.

93. Калина Н. Ф. О самоактуализации личности (вместо послесловия). *Маслоу А. Г. Психология бытия*. Москва: “Рефл-бук”; Київ: “Ваклер”, 1997. 304 с.
94. Знаков В. В. Понимание в познании и общении. Изд. испр. и доп. Самара: СГПУ, 1998. 183 с.
95. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема. *Психологический журнал*. 2005. № 1. Т. 26. С. 18–28.
96. Кальвин Ж. Наставление в христианской вере: в 2 т. Москва: Изд-во РГГУ, 1997. Т. 1. 578 с.
97. Кант И. Критика чистого разума. Москва: Наука, 1999. 653 с. (Памятники философской мысли).
98. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму. Київ: Юніверс, 2004. 464 с.
99. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 288 с.
100. Каракозов Р. Р. Организация смыслопоисковой активности человека как условие осмысления жизненного опыта. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии*. Москва: Мысль, 1997. С. 257–273.
101. Карпенко З. С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 1996. Вип. 1. Ч. 2. С. 42–48.
102. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. Київ: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. 219 с.
103. Карпенко З. С. Предмет і метод аксіопсихології особистості. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 23–31.
104. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.

105. Карпинский К. В. Опросник смыслового кризиса. Гродно: ГрГУ, 2008. 126 с.
106. Климишин О. І. Духовний розвиток як фактор самопізнання особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2000. Вип. 5. Ч. 2. С. 261–270.
107. Климишин О. І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід. Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. 440 с.
108. Клонингер С. Теории личности: познание человека. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 718 с.
109. Киричук О. В. Смысл життя як психологічний феномен. *Основи психології: Бібліотека українських підручників*. URL: http://libfree.com/175898651-psihologiyaosnovi_psihologiyi_kirichuk_ov.html
110. Кісь Р. Сене сенсотворення: впровадження до нової філософії смислу. Львів: Афіша, 2013. 390 с.
111. Ковалев А. Г. Психология личности: уч. пособие. 3-е изд., перер. и доп. Москва: Просвещение, 1970. 391 с.
112. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. Москва: Мысль, 1984. 252 с.
113. Колісник О. П. Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. Ч. 1. Р. 3. Київ, 1994. С. 349–392.
114. Колотило В. В. Сучасна картина світу і світогляд людини. *Філософські проблеми гуманітарних наук: збірка наукових праць*. Київ: Міжнародний освітній фонд ім. Ярослава Мудрого, 2009. С. 193–197.
115. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1984. 335 с.
116. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. Москва: Изд-во “Мысль”, 1974. 568 с.
117. Корнилова Т. М., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с. (Серия “Учебное пособие”)

118. Коростылёва Л. А. Уровни самореализации личности. *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 4. С. 21–46.
119. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / под ред. Л. Н. Проколиенко, Г. А. Балла. Москва: Педагогика, 1988. 304 с.
120. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Рад. школа, 1989. 608 с.
121. Кримський С. Б. Під сигнатурою софії. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 367 с.
122. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты и идентификации. *Вопросы философии*. 1992. № 12. С. 12–25.
123. Кроник А. А. Стиль жизни. Киев: Наукова думка, 1982. 230 с.
124. Кроник А. А. LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути. Москва: Прогресс, 1993. 230 с.
125. Кубаєвський М. К., Фурман А. В. Методологування як засіб розуміння смислу. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. С. 47–57.
126. Кубаєвський М. К. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2007. 192 с.
127. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. 2-е изд. Москва: Прогресс, 1977. 300 с.
128. Кун Т. Структура научных революций / сост. В. Ю. Кузнецов. Москва: АСТ, 2003. 605 с.
129. Кун М., Макпартленд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя. *Современная зарубежная социальная психология: тексты* / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. Москва: МГУ, 1984. 239 с.
130. Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Потапов А. Б. Синергетика новые направления. Москва: Политиздат, 1989. 166 с.

131. Лазарук А. Смысловиттєві орієнтири модульно-розвивального навчання: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник Одеського національного університету*. 2003. Т. 7. № 3. С. 45–51.
132. Лазарук А. Ф. Розвиток ціннісно-сислової сфери особи за модульно-розвивального навчання. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3–4. С. 170–186.
133. Лазарук А. Ф. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 19–38.
134. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах. Москва: Наука, 1995. 271 с. (Серия “Памятники психологической мысли”).
135. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. 3-е изд. Ленинград: Госиздат, 1924. 290 с.
136. Лейбниц Г. В. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1984. Том 3. 734 с.
137. Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание / отв. ред. В. Н. Садовский. Москва: “Наука”, 1980. 358 с.
138. Леонтьев А. А. Знак и деятельность. *Вопросы философии*. 1975. № 10. С. 118–125.
139. Леонтьев А. А. Формы существования значения. *Психолингвистические проблемы семантики*. Москва: Наука, 1983. С. 5–20.
140. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
141. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. 3-е изд. Москва: Изд-во Московского гос. ун-та, 1972. 575 с.
142. Леонтьев А. Н. Философия психологии: из научного наследия / под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. Москва: Изд-во Московского гос. ун-та, 1994. 287 с.
143. Леонтьев Д. А. Динамика смысловых процессов. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 6. С. 13–27.
144. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. Москва: Смысл, 1993. 43 с.

145. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности: изд. 2-е, испр. Москва: Смысл, 2003. 487 с.
146. Лерш Ф. Структура особи / наук. ред. Р. Трача, В. Андрієвської; передне слово Р. Трача; пер. з нім. І. Іващенко та ін.; наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка в Америці. Київ: Пульсари, 2014. 560 с.
147. Лефевр В. А. Формула человека. Москва: Прогресс, 1991. 107 с.
148. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. Москва: Мысль, 1960. Т. 1. 532 с.
149. Локк Дж. Сочинения в трех томах: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 668 с. (Философское наследие).
150. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. 448 с.
151. Ломов Б. Ф. Системность в психологии. Москва; Воронеж: АПСН, 1996. 384 с.
152. Лосский Н. О. Ценности и бытие: Бог и Царство Божие как основа ценностей. Харьков: Фолио; Москва: ООО "Изд-во АСТ", 2000. 864 с.
153. Лосский Н. О. Свобода воли. Париж: Умса Press. 1927. 183 с.
154. Лосев А. Ф. Миф. Число. Сущность. / сост. А. А. Тахо-Годи; общ. ред. А. А. Тахо-Годи, И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1994. 919 с.
155. Мадди С., Сальваторе Р. Теории личности: сравнительный анализ. Санкт-Петербург: Изд-во "Речь", 2002. 539 с.
156. Майерс Д. Социальная психология / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 1996. 684 с.
157. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: наук. монографія. Київ: Вид-во ТОВ "КММ", 2006. 256 с.
158. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підр. для студентів вищих навч. закладів. Київ: Вид-во ТОВ "КММ", 2007. 296 с.

159. Максименко Ю. Б., Ільїна Т. Б. Деякі підходи щодо обґрунтування одиниці аналізу самосвідомості. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/psihologia/maksimenko.pdf
160. Максименко Ю. Б. К проблеме исследования когнитивных и эмоциональных компонентов в структуре психического образа. *Наука і освіта*. 2011. № 3. С. 48–59.
161. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / сост. и общ. ред. Ю. П. Сенокосова. 2-е изд., измен. и доп. Москва: Изд. группа “Прогресс”; “Культура”, 1992. 416 с.
162. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии. Санкт-Петербург: Азбука; Азбука-Аттикус, 2014. 256 с. (Азбука-классика. Non-Fiction).
163. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия. Киев: Стимул, 1995. 256 с.
164. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / перев. с англ. А. М. Татлыбаевой; науч. ред., вступ. статья и коммент. Н. Н. Акулиной. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 432 с.
165. Маслоу А. Г. Мотивация личности. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 478 с.
166. Маслоу А. Г. Новые рубежи человеческой природы. Москва: Смысл, 1999. 428 с.
167. Маслоу А. Г. Самоактуализация. *Психология личности: тексты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва: МГУ, 1982. С. 108–118.
168. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / пер. Е. Рачкова, Е. Рыбина. Москва: Эксмо-Пресс, 2002. 272 с. (Серия: Психологическая коллекция)
169. Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности. Москва: Просвещение, 1985. 319 с.
170. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва: Педагогика, 1986. 254 с.

171. Методология психологии: проблемы и перспективы: уч. пособие / Ф. Е. Василюк и др.; общ. ред. В. П. Зинченко; науч. ред. Т. Г. Щедрина. Москва; Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2013. 528 с.
172. Методы психодиагностики / отв. ред. В. Н. Дружинин, Т. В. Галкина. Москва, 1993. Вып. 1. 123 с.
173. Михайлишин Г. Й. Соціалізація особистості у світоглядній парадигмі освіти. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 67 (12). С. 532–538.
174. Михайлишин Г. Й. Аксіозмістовні аспекти гуманізму на сучасному етапі розвитку людства. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць*. Київ, 2012. Вип. 8 (116). С. 105–117.
175. Михайлишин Г. Й. Феноменологія світосприйняття та світорозуміння. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*. 2012. № 9/2. Том 20. Вип. 22. С. 119–124.
176. Мінаков М. А. Історія поняття досвіду: монографія. Київ: Вид-во “ПАРАПАН”, 2007. 380 с.
177. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. *Методология научного исследования: учеб. пособие*. Москва: Прогресс-Традиция; МПСИ; Флинта, 2005. 464 с.
178. Моляко В. А. Творческая одаренность и воспитание творческой личности / В. А. Моляко. Киев: Знание, 1991. 96 с.
179. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены). Киев: Освіта України, 2007. 388 с.
180. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. проф. М. В. Савчина, доц. І. М. Галяна. Дрогобич: ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. 288 с.
181. Моральные ценности и личность / под ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаичева. Москва: Академа, 1994. 260 с.

182. Москалець В. П. Структурно-функціональна організація особистості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 2 (40). С. 20–26.
183. Москалець В. П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство*. 2011 (43). № 1. С. 73–85.
184. Москалець В. П. Психологія особистості: навч. посібник. Київ: Вид-во “Центр учбової літератури”, 2013. 262 с.
185. Москалець В. П. Смысл життя, свобода та відповідальність особистості у вченні Віктора Еміля Франкла. *Психологія особистості*. 2011. № 1 (2). С. 86–99.
186. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва: Центр психологии психотерапии, 1998. 560 с.
187. Мясищев В. Н. Личность и отношения человека. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / сост. Л. В. Куликов. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 95–105.
188. М’ясоїд П. А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
189. М’ясоїд П. А. Метатеоретичний аналіз у психології. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 54–82.
190. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: учебное пособие. 3-е изд., стереотип. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 392 с.
191. Нестеренко В. Г. Духовні виміри людського буття: Свідомість. Цінності. *Вступ до філософії*. Київ: Абрис, 1995. С. 193–230.
192. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ: Абрис, 1995. 336 с.
193. Олпорт Г. В. Личность в психологии / пер. с англ. Санкт-Петербург: КСП+; Ювента, 1998. 345 с.
194. Орлов С. В. Восхождение к индивидуальности: кн. для учителя. Москва: Мысль, 1991. 287 с.

195. Основи психології: підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Вид. 6, стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
196. Павиленис Р. Смысл и идентичность, или Путь к себе / пер. с лит. Р. Чичинскайте. Вильнюс: ЕГУ, 2013. 242 с.
197. Пелипенко А. А. Смыслогенез и структуры сознания (культурологический подход). *Мир психологии*. 1999. № 1 (17). С. 141–146.
198. Петров И. Г. Смысл как рефлексивное отношение человеческого бытия (смыслология о предназначении, статусе и металогике смысла). *Мир психологии*. 2001. № 2. С. 26–35.
199. Петрий П. В. Духовные ценности. Москва: Академия, 1998. 114 с.
200. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Теоретическая психология. Москва: Академия, 2001. 496 с.
201. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии. *Вопросы психологии*. 1984. № 4. С. 15–29.
202. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1996. 512 с.
203. Пивоваров Д. В. Дух, душа и смысл жизни человека. Философия религии. Екатеринбург, 1996. 225 с.
204. Платонов К. К., Глоточкин А. Д. Структура и развитие личности: психология личности. Москва: Наука, 1986. 256 с.
205. Платонов К. К. Концепция динамической функциональной структуры личности. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / сост. Л. В. Куликов. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 119–130.
206. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / общ. ред. В. А. Лекторского, В. И. Аршинова; пер. с англ. М. Б. Гнедовского, Н. М. Смирновой, Б. А. Старостина. Москва: Прогресс, 1985. 344 с.
207. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ: Наш час, 2005. 280 с.

208. Поппер К. Р. Объективное знание. Эволюционный подход / пер. с англ. Д. Г. Лахути; отв. ред. В. Н. Садовский. Москва: Эдиториал УРСС, 2002. 384 с.
209. Предмет и метод психологии: Антология / под. ред. Е. Б. Старовойтенко. Москва: Академпроект: Гаудеамус, 2005. 512 с. (Gaudeamus).
210. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
211. Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
212. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія / кол. авт. Ю. Д. Гундертайло, В.О. Климчук, О.Я. Кляпець та ін.; за ред. Т.М. Титаренко; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ: Міленіум, 2016. 320 с.
213. Психология индивидуальности: Новые модели и концепции / под науч. ред. Е. Б. Старовойтенко, В. Д. Шадрикова и др. Москва: НОУ ВПО МПСИ, 2009. 384 с.
214. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
215. Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. Москва: Педагогика, 1987. 240 с.
216. Психология формирования и развития личности / отв. ред. Л. И. Анцыферова. Москва: Наука, 1981. 366 с.
217. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: уч. пособие. Самара: БАХРАТ, 1998. 672 с.
218. Райгородский Д. Я. Психология самосознания: хрестоматия / ред. сост. Д. Я. Райгородский. Самара: БАХРАТ, 2007. 672 с.
219. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы / пер. с англ. Киев: Ника-Центр, 2001. Вып. 2. 560 с. (Серия "Проблема человека").

220. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категорійно-поняттєвого апарату): навч.-метод. посіб. Київ: Ніка-Центр, 2003. 204 с.
221. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології: навч. посіб. Київ: ПППО АПН України, 2006. 530 с.
222. Рибалка В. В. Формули особистості і психологічне мислення. *Психологія і суспільство*. 2013. №4. С. 88–100.
223. Роджерс К. О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта / пер. М. М. Исениной, под ред. Е. И. Исениной. Москва: Изд-во “Прогресс”, 1994. 256 с.
224. Розин В. М. Психология: наука и практика: учеб. пособие. Москва: РГГУ; Омега-Л, 2005. 544 с. (GUMANITAS. Учебник для высшей школы).
225. Розов Н. С. Культура, ценности, и развитие образования Москва: Просвещение, 1992. 154 с.
226. Романенко Ю. В., Скідін Л. О. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти: монографія. Київ: ДУІКТ, 2011. 300 с.
227. Романенко Ю. В. Смыслопродукования в социальных системах: монографія. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології АПН України; ЦТІ “Е та Е”, 2005. 276 с.
228. Роменець В. А. Вчинок і постання канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок.*: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. С. 11–36.
229. Роменець В. А. Вчинкова організація канонічної психології. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 25–56.
230. Роменець В. А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой: изд. 2-е. Киев: Либідь, 2003. 232 с.
231. Роменець В. А. Історія психології: ХІХ початок ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2006. 832 с.

232. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 992 с.
233. Роменець В. А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 6–27.
234. Рубинштейн М. М. О смысле жизни. Историко-критические очерки. Ленинград: Издание автора, 1927. Ч. 1. 199 с.
235. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание: монография. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. 328 с.
236. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. Москва: Педагогика, 1989. Т. 1. 488 с.; Т. 2. 328 с.
237. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 148 с.
238. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 416 с.
239. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва: Педагогика, 1973. 424 с.
240. Сабадуха В. О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: “Фоліант”, 2011. 176 с.
241. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2001. 203 с.
242. Савчин М. В. Буття особистості: онтологічна сутність, структура і темпоральність. *Освіта регіону*. 2011. № 3. С. 87–92.
243. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
244. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. Одесса: СМІЛ, 2003. 256 с.
245. Санников А.И. Психология принятия жизненных решений: дисс... д-ра психол. наук: 19.00.01. Южноукраинский национальный педагогический ун-т им. К. Д. Ушинского. Одесса, 2016. 508 с.

246. Сафонік Л. М. Концептуалізація сенсу життя у неklasичних філософських підходах: соціально-антропологічний контекст: дис... д-ра філос. наук: 09.00.03. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2016. 348 с. URL: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/03/dis_safonik.pdf
247. Сафонік Л. М. Концептуалізація сенсу життя у неklasичних філософських підходах: соціально-антропологічний контекст: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2017. 40 с.
248. Сафонік Л. Сенс життя людини у філософії першої половини ХХ століття. *Наукові записки*. Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2012. Вип. 10. С. 225–233.
249. Сафонік Л. Сенси буття як підґрунтя сенсу життя у фундаментальній онтології М. Гайдеггера. *Філософський альманах. Мультиверсум*. Київ: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2012. Вип. 6 (114). С. 3–13.
250. Сафонік Л. Метафізика Жіля Дельоза як методологічне підґрунтя аналізу сенсу та смислів буття людини. *Практична філософія*. Київ: Парапан; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, 2012. № 2 (44). С. 98–104.
251. Сафонік Л. Смилова мозаїчність людського буття: зб. наук. праць. Київ: Вид-во “Гілея”, 2016. Вип. 114 (11). С. 232–236.
252. Свасьян К. А. Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика. Ереван: Изд-во АН Армянской РСР, 1987. 199 с.
253. Світогляд і світ людини: кол. монографія / за заг. ред. В. П. Капітона. Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. 324 с.
254. Семашко Л. М. Сферный подход. Москва: Нотабене, 1992. 368 с.
255. Семашко Л. М. Тетрасоциология: революция социального мышления, путь гармонии и процветания. Мичиган: Сударыня, 2000. 168 с.
256. Селье Г. От мечты к открытию: Как стать ученым / пер. с англ. Н. И. Войсунской; общ. ред. М. Н. Кондрашовой, И. С. Хорола;

- послєсл. М. Г. Ярошевського, И. С. Хорола. Москва: Прогрєсс, 1987. 368 с.
257. Симонєнко С. М. Психологїя вїзуального мислення: дис... д-ра психол. наук: 19.00.01. Пївденноукраїнський держ. пед. ун-т. Одєса, 2005. – 461 с.
258. Смысл. *Словник української мови*: в 11 т. / за ред. І. К. Білодїда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. 405 с. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh/смысл
259. Смысл жизни / автор-сост. Ф. Папаяни. Изд. 2-е, пер. и доп. Донецк: Норд-Пресс, 2008. 384 с.
260. Смит Н. Современные системы психологии. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 384 с. (Серия “Психологическая энциклопедия”).
261. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе: уч. пособие для вузов. Москва: Школа-Пресс, 2000. 416 с.
262. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. Санкт-Петербург: Издательство “Речь”, 2005. 624 с.
263. Спиноза Б. Этика / пер. Н. А. Иванцов; ред. Я. М. Боровской. Москва: Изд-во “Азбука”, 2014. 352 с. (Серия: Азбука-Классика. Non-Fiction).
264. Старовойтенко Е. Б. Культурная психология личности: монография. Москва: Академический проект; Гаудеамус, 2007. 310 с.
265. Старовойтенко Е. Б. Определение теоретически обоснованных путей эмпирического изучения личности в психологии. (Опыт разработки конкретно-психологического исследования личности ученого): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Ярославль, 1981. 223 с.
266. Стєпин В. С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция. Москва: Прогрєсс-Традиция, 2000. 743 с.
267. Татєнко В. О. Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психологїї. *Людина. Суб’єкт. Вчинок*: Фїлософсько-психологїчні студїї / за заг. ред. В. О. Татєнка. Київ: Либїдь, 2006. 360 с. С. 316–358.

268. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении: монография. Киев: Видавничий центр “Просвіта”, 1996. 404 с.
269. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь 2003. 376 с.
270. Титаренко Т. М. Постнекласичні ракурси персонологічного методологування у психології. *Психологія особистості*. 2011. № 1 (2). С. 152–158.
271. Титаренко Т. М. Простір життєвого світу і його типи. *Загальна психологія: хрестоматія* / ред. кол. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Городнійчук та ін.: навч. посібник. Київ: Каравела, 2008. 640 с.
272. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. Київ: Марич, 2009. 232 с.
273. Томчук М. І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. *Психологія і суспільство*. 2011. № 4. С. 41–46.
274. Трач Р. Гуманістичний напрям у психології: Історія і сучасність. *Гуманістична психологія: Антологія*: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів: у 3-х т. / упор. й наук. ред. Роман Трач (США), Гергій Балл (Україна). Київ: Університетське вид-во “Пульсари”, 2001. Т. 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. 252 с. С. 9–22.
275. Узнадзе Д. Н. Установка у человека. Проблема объективации. *Психология личности в трудах отечественных психологов*. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 87–91.
276. Уилсон Э. Смысл существования человека / пер. с англ. Москва: Альпина нон-фикшн, 2015. 216 с.
277. Фейербах Л. Сочинения: в 2 т. / ред. кол. В. В. Бычков, П. П. Гайденок, М. Н. Громов и др. Москва: Наука, 1995. Т. 1. 512 с.
278. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва: Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.

279. Философия и методология науки: Учебное пособие для аспирантов и магистрантов / А. И. Зеленков и др.; под ред. А. И. Зеленкова. 2-е изд., доп., испр. Минск: ГИУСТ, 2011. 479 с.
280. Философский энциклопедический словарь / ред. С. С. Аверинцев, Э. А. Ораб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. Москва: Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.
281. Франк С.Л. Духовные основы общества. Москва: Республика, 1991. 511 с.
282. Франкл В. Человек в поисках смысла / общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
283. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности / пер. с англ. Москва: Наука, 1987. 221 с.
284. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Я и Оно. Неудовлетворенность культурой. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 251 с.
285. Фромм Э. Душа человека. Москва: Республика, 1992. 429 с.
286. Фромм Э. Иметь или быть. Москва: Прогресс, 1990. 330 с.
287. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.
288. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва: АТС, 2000. 400 с.
289. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва: Республика, 1993. 415 с.
290. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-сad, 1994. 406 с.
291. Фурман А. А. Психологічний паралакс гуманітарного пізнання. *Актуальні дослідження в соціальній сфері*: матеріали 10-ої міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 листопада 2017 р. Одеса, 2017. С. 42–44.
292. Фурман А. А., Ткаченко С. В. Морально-етичні цінності у сучасному суспільстві. *Інтелігенція і влада*: матеріали 5-ої всеукр. наук. конф., м. Одеса, 24–25 грудня 2009 р. Одеса, 2009. Ч. 2. С. 170–174.
293. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку студентів-психологів. *Психологія і суспільство*. 2009. № 3. С. 148–158.

294. Фурман А. А. Морально-етичні цінності у суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 94–99.
295. Фурман А., Ліпська І. Особистісний розвиток майбутніх соціальних працівників: ціннісно-орієнтаційний аспект. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2011. С. 24–26.
296. Фурман А., Шаюк О. Постать Володимира Роменця і тенденції розвитку психології. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 181–182.
297. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 118–127.
298. Фурман А., Татарчук І. Теоретико-емпіричне обґрунтування соціально-психологічного портрета студента. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2012. С. 70–73.
299. Фурман А. А. Морально-етичні контури цінностей соціального працівника. *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*. 2012. № 5–6. С. 153–160.
300. Фурман А. А. Концепт досвіду в індивідуальній психології Альфреда Адлера. *Психологія і суспільство*. 2012. № 3. С. 78–95.
301. Фурман А., Мацюк Р. Соціальне порозуміння як предмет соціогуманітарного дослідження. *Психологія і суспільство: спецвипуск*. 2013. С. 79–81.
302. Фурман А. А. Особистість у формовиявах смисложиттєвого зорієнтування. *Психологія особистості*. 2017. № 1 (8). С. 77–82.
303. Фурман А. А. Професіоналізація соціального працівника: методологічні акценти. *Вітакультурний млин: методологічний альманах*. 2014. Модуль 16. С. 57–62.
304. Фурман А. А. Сферний підхід до вивчення ціннісно зорієнтованої особистості. *Вітакультурний млин: методологічний альманах*. 2014. Модуль 17. С. 53–58.

305. Фурман А. А. Категорійно зорієнтована мислєдїяльнїсть як їнструмент психологїчного пїзнання. *Вїсник Нацїонального унїверситету оборони України їм. І. Черняховського. Серїя "Психологїя"*. 2017. № 1 (48). С. 207–213.
306. Фурман А. А. Цїннїсно-смысловий аспект розвитку особистостї. *Актуальнї дослїдження в соцїальнїй сферї: матерїали 6-ої мїжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 листопада 2015 р. Одеса, 2015. С. 38–40.*
307. Фурман А. А. Цїннїсно-смысловий портрет особистостї експерта соцїогуманїтарної сфери. *Україна в умовах реформування правової системи: сучаснї реалїї та мїжнародний досвїд: матерїали мїжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопїль, 8–9 квітня 2016 р. Тернопїль: Економїчна думка, 2016. С. 143–146.*
308. Фурман А. А. Вартїсна спрямованїсть особистостї соцїального працївника. *Актуальнї дослїдження в соцїальнїй сферї: матерїали 7-ої мїжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 16 травня 2016 р. Одеса, 2016. С. 103–105.*
309. Фурман А. А. Засадничї форми методологування у творчостї В. А. Роменця. *Вчинкова психологїя: їсторїя та сучаснїсть: матерїали мїждисциплїнарного круглого столу з нагоди 90-рїччя вїд дня народж. проф. В. А. Роменця, м. Київ, 20 травня 2016 р. Київ, 2016. С. 35–39.*
310. Фурман А. А. Онтофеноменальний зрїз особистїсного буття людини: контури методологїчного аналізу. *Вїтакультурний млин: методологїчний альманах*. 2016. Модуль 18. С. 21–32.
311. Фурман А. А. Методологїчнї контури психологїчного пїзнання. *Дослїдження рїзних напрямкїв розвитку психологїї та педагогїки: матерїали мїжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 18–19 листопада 2016 р. Одеса, 2016. С. 33–34.*
312. Фурман А. А. Засновки психологїчного пїзнання: вїд методологїї до методологування. *Вїсник Нацїональної академїї Державної прикордонної*

- служби України*: електрон. наук. фахове вид. 2017. Вип 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_3_9
313. Фурман А. А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 312 с.
314. Фурман А. А. Концепція особистості в аксіологічній психології: контури сутнісної евристики. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 89–103.
315. Фурман А. А. Методологічні акценти стосовно генези психологічного знання. *Наука і освіта*. 2017. № 1. С. 16–20.
316. Фурман А. А. Методологічний поступ до обріїв психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. № 1. С. 22–24.
317. Фурман А. А. Епістемна організація психологічного пізнання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 2. Том 2. С. 106–111.
318. Фурман А. А. Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність (до категорійного аналізу Георгія Балла). *Психологія і суспільство*. 2017. № 2. С. 135–144.
319. Фурман А. А., Майбутнє проєктивних методик: рефлексія результатів прихованих можливостей. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 51–59.
320. Фурман А. А. Проєктивні методи у психодіагностичних обстеженнях. *Актуальні дослідження в соціальній сфері: матеріали 9-ої міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17 травня 2017 р. Одеса, 2017. С. 48–50.*
321. Фурман А. А. Смыслобуттевість і сенсожиттевість як рамкові умови розвитку особистості. *Societas familia parantela*. Стальова Воля: Вид-во Католицького університету (Польща). 2017. С. 372–392.
322. Фурман А. А. Досвідна організація смислотворення у науково-психологічному витлумаченні. *Науковий огляд*. 2017. № 4 (36). С. 172–181.
323. Фурман А. А. Постання особистості як буттєвої даності: засновки методологічного аналізу. *Paradigm of knowledge: Scientific journal*. 2017. № 3 (23). С. 61–72.

324. Фурман А. А., Шандрук С. К. Рефлексивне обґрунтування методологічних підходів до пізнання особистості. *Innovative solutions in modern science: scientific journal*. 2017. № 5 (14). С. 92–107.
325. Фурман А. А., Шандрук С. К. Вчинкова організація пошукової пізнавальної активності особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове вид.* 2017. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_8
326. Фурман А. А. Паралакс психологічного пізнання в особистісному форматі світосприйняття. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університету імені Григорія Сковороди”*. Тематичний випуск: “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”. Київ: Гнозис, 2017. Вип. 37 (3). Т. II (22). С. 188–197.
327. Фурман А. А. Світоглядні орієнтири психологічного пізнання особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 3. С. 148–152.
328. Фурман А. А. Методологічна оптика постнекласичного психологічного пізнання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія “Психологія”*. 2017. Вип. 56. С. 257–268.
329. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
330. Фурман А. А. Понятійно-смісловий рівень організації психологічного пізнання. *Вітакультурний млин : методологічний альманах*. 2018. Модуль 20. С. 46–61.
331. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
332. Фурман А. В. Методолог професія майбутнього. *Психологія і суспільство*. 2016. № 1. С. 16–42.

333. Фурман А. В. *Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія*. Київ: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль: Економічна думка, 2013. 100 с.
334. Фурман А. В. *Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення*. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.
335. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72–85.
336. Фурман А. В. Принцип “чотирьох К” у контексті професійного методологування. *Вітакультурний млин: методологічний альманах*. 2007. Модуль 5. С. 4–14.
337. Фурман А. В. *Психокультура української ментальності: монографія*. 2-ге наук. вид. Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.
338. Фурман А. В. Свідомість як рамкова умова методологування у соціогуманітаристиці. *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти / за наук. ред. М. І. Томчука: зб. мат. Подільської наук.-прак. конф. Вінниця: КВНЗ “Вінницька академія неперервної освіти”, 2016. С. 147–156.*
339. Фурман А. В., Шандрук С. К. *Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія*. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.
340. Фурман А. В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 47–60.
341. Фурман А. В. Сфера психології у вітакультурному парадигмальному обґрунтуванні. *Освіта і управління*. 2007. № 2. С. 50–56.
342. Фурман А. В. Система сучасних методологій: в 4 т. / упор., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 316 с.; Т. 2. 344 с.; Т. 3. 400 с.; Т. 4. 368 с.
343. Фурман А. В. Теорія освітньої діяльності як метасистема. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 105–145.
344. Фурман (Гуменюк) О. Є. *Психологія Я-концепції: монографія*. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.

345. Фурман (Гуменюк) О. Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
346. Фурман (Гуменюк) О. Є. Концепції психологічного впливу в сучасній психології. *Психологія і суспільство*. 2003. № 1. С. 34–90.
347. Фурман (Гуменюк) О. Є. Перцептивний аспект спілкування як смисловчинковий обмін. *Психологія і суспільство*. 2006. № 4. С. 73–80.
348. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С.47–81.
349. Фурман О. Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Тернопільський нац. ун-т. Тернопіль, 2015. 467 с.
350. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / сост., пер. с нем. и коммен. В. В. Бибихина. М.: Республика, 1993. 447 с.
351. Хайдеггер М. Положение об основании: статьи и фрагменты. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. 292 с.
352. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики. Москва: Логос, 1997. 176 с.
353. Хайдеггер М. Феноменологические интерпретации Аристотеля: Экспозиция герменевтической ситуации / пер. с нем., предисл., науч. ред., сост. Н. А. Артеменко. Санкт-Петербург: ИЦ “Гуманитарная Академия”, 2012. 224 с.
354. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2-х т. / под ред. Б. М. Величковского. Москва: Педагогика, 1986. Т. 2. 408 с.
355. Хилл Т. И. Современные теории познания / пер. с англ., общ. ред. и предисл. Б. Э. Быховского. Москва: Прогресс, 1965. 533 с.
356. Холл К. С., Линдсей Г. Теории личности. Москва: “КСП+”, 1997. 720 с.
357. Холл М., Боденхамер Б., Болстэд Р., Хэмблетт М. Структура личности. Киев: София, 2004. 608 с.
358. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер-Пресс, 1997. 608 с.

359. Цуканов Б. И. Время в психике человека. Одесса: Астропринт, 2000. 220 с.
360. Цукерман Г. А., Мастеров Б. М. Психология саморазвития. Москва: Интер-пракс, 1995. 288 с.
361. Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности. Тбилиси: Мецниереба, 1984. 171 с.
362. Чепелева Н. В. Проблеми психологічної герменевтики: монографія. Київ: Інс-тут психології ім. Г. С. Костюка АПН України; Вид-во “Міленіум”, 2004. 276 с.
363. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: монографія. Київ: НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2013. 275 с.
364. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего”. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 2. С. 15–26.
365. Чудновский В. Э. К проблеме адекватности смысла жизни. *Мир психологии*. 1999. № 2 (18). С. 74–80.
366. Шалютин С. М. Искусственный интеллект: гносеологический аспект. Москва: Мысль, 1985. 199 с.
367. Шандрок С. К. Психология професійних творчих здібностей: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2015. 357 с.
368. Шандрок С. К. Принципи побудови теоретичної моделі розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 83–89.
369. Шандрок С. К. Соціема як евристичний концепт загальної соціологічної теорії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 1. С. 57–74.
370. Шаюк О. Я. Особливості формування мотиваційно-ціннісного компонента толерантності у майбутніх економістів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук.*

фахове вид. 2013. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_43.

371. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания. Киев: Стилос, 1997. 240 с.
372. Шевеленкова Т. Д., Фесенко Т. П. Психологическое благополучие личности. *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–121.
373. Шрейдер Ю. А. Ценности которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 208 с.
374. Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор. Минск: Полифакт, 1992. 128 с.
375. Шпрангер Э. Основные идеальные типы индивидуальности. *Психология личности: тексты* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва: МГУ, 1982. С. 55–60.
376. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / ред., сост. А. А. Пископель, Л. П. Щедровицкий. Москва: Шк. культ. политики, 1995. 760 с.
377. Щедровицкий Г. П. Оргуправленческое мышление: идеология, методология, технология: курс лекций. Москва: Изд-во студии Артемия Лебедева, 2014. 466 с.
378. Щедровицкий Г. П. Московский методологический кружок: развитие идей и подходов. *Из архива Г. П. Щедровицкого*. Москва: Путь, 2004. Т. 8. Вып. 1. 352 с.
379. Щедровицкий Г. Методологічна організація сфери психології. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 7–24.
380. Щербаков Н. М. Путешествий в структуру сознания. Москва: Ин-т развития личности, 1998. 304 с.
381. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. Москва: Изд. гр. “Прогресс”, 1996. 396 с.
382. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва: Наука, 1978. 391 с.

383. Юнг К. Г. Психологические типы. Санкт-Петербург: Изд-во “Азбука”, 1996. 736 с.
384. Юнг К. Г. Человек и его символы. Москва: Серебряные нити, 1997. 368 с.
385. Юнг К. Г. Ответ Иову. Москва: АТС, 1998. 384 с.
386. Юнг К. Г. Сознание, бессознательное и индивидуация. *Структура психики и процесс индивидуации*. Москва: Наука, 1996. 269 с.
387. Юревич В. А. Методология и социальная психология. Москва: Ин-т психологии РАН, 2010. 272 с.
388. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. *Методологические проблемы социальной психологии*: сб. науч. трудов. Москва: Наука, 1975. 362 с. С. 89–105.
389. Ядов В. А. Диспозиционная концепция личности. *Социальная психология в трудах отечественных психологов*. Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 76–93.
390. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности: уч. для студентов вузов. Москва: Российская Академия Наук; Институт социологии; Изд-во “Добросвет”, 2000. 596 с.
391. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX века: учеб. пособ. Москва, 1996. 416 с.
392. Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. Изд. 2-ое, доп. Москва: Политиздат, 1974. 447 с.
393. Ясперс К. Психологія світоглядів / пер. з нім. О Кислюк, Р. Осадчук. Київ: Юніверс, 2009. 464 с. (Філософська думка).
394. Яценко Т. С., Чобітько М. Г., Доцевич Т. І. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків). Черкаси: “БРАМА”, видавець О. Ю. Вовчок, 2003. 216 с.

395. Яценко Т. С., Кмит Я. М., Мошенская Л. В. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект). Москва: СИП РИА, 2000. 192 с.
396. Яценко Т. С. Теория и практика глубинной психокоррекции: шестая Авторская школа академика Т. С. Яценко / сост. В. П. Андрущенко, А. В. Глузман. Киев: Изд-во НПУ им. М. П. Драгоманова, 2012. 226 с.
397. Adler A. The practice and theory of individual psychology. New York: Harcourt, Brace & World. 1927. 352 p.
398. Allport G. W. The individual and his religion. New York: Macmillan. 1967. 147 p.
399. Bühler C. M. The human course of life in its goal aspects. *Journal of Humanistic Psychology*. 1964. № 4. P. 1–17.
400. Cattell R. B., Eber H. W., Tatsuoka M. M. Handbook of the sixteen personality factor test (16PF). Champaign. IL: Institute for Personality and Ability Testing. 1970. 388 p.
401. Correl W. Persönlichkeitspsychologie. *Eine Einführung in die Persönlichkeitssystem von Freud bis Skinner*. Gessen: Auer Verlag. 1976. 197 p.
402. Frankl V. E. Der Wille zum Sinn. Bern: Huber. 1982. 272 p.
403. Furman A. A. Personal world as the basis and factor of self-improvement of the human: *Collection of scientific articles. Psychology. Pedagogy and Education. Scientific journal innovative solutions in modern science*. Dubai, UAE. 2017. Vol. 4 (13). 140–153.
404. May R. Man's Search for Himself. New York: W. W. Norton & Co., Inc. 1953. 281 p.
405. Phenix P. H. Realms of meaning: a philosophy of the curriculum for general education. New York etc.: McGraw-Hill, XIV. 1964. 391 p.
406. Rolf I. The Integration of Human Structures. Boulder: Rolf Institute. 1978. 304 p.

407. Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
408. Ryff C.D. Psychological Well-Being. *Encyclopedia of Gerontology*. 1996. Vol. 2. P. 365–369.
409. Sheldon K. M., Kasser T. Coherence and congruence: two aspects of personality integration. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 68. 531–543.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник “Осмишеність життя”

Інструкція. Запрошуємо Вас, взяти участь у дослідженні, метою якого є вивчення деяких характеристик особистості. Нижче запропонований список тверджень, які характеризують різні способи відношення людини до свого життя. Уважно прочитайте кожне твердження і визначте, наскільки справедливе кожне з них стосовно Вашого бачення власного життя чи буттєвого призначення. Повідомляємо, що Ваші особисті результати не будуть оприлюднені. Дякуємо за участь у дослідженні!

Текст опитувальника.

1. Я цілком осмишено ставлюсь до власного життя.
2. Займаюсь тими справами, які вважаю важливими і доцільними.
3. Чітко усвідомлюю, в чому конкретно полягає сенс мого життя.
4. Я готовий долати будь-які перешкоди в реалізації власних життєвих домагань.
5. Сприймаю свій життєвий шлях з позиції наснаги в реалізації особистого покликання.
6. За останній рік мої життєві цінності практично не змінилися.
7. Відчуваю жагу до самозмін, адже на сьогодні я вже більшою мірою виконав намічені життєві плани.
8. Я чітко усвідомлюю, що дійсно важливо в моєму житті, а що практично не має значення.
9. Свої повсякденні справи і обов'язки я виконую з великим натхненням і інтересом.
10. Мої життєві прагнення (домагання) цілком усвідомлені.
11. У виборі форм взаємодії з довкіллям для досягнення своєї мети я користуюсь традиційними поглядами моєї сім'ї, родини, значущих авторитетів.
12. Я притримуюсь і прагну реалізувати у майбутньому традиційні цінності.

13. Можливість життєвих зрушень у перспективі для мене важливіша, ніж сьогочасна вигода.
14. У власному життєвому повсякденні мене цікавить більшість речей, занять, подій, обставин.
15. Мені здебільшого вдається втілити свої цілі і плани у життя.
16. Реалізую тільки ті життєві пріоритети, які насправді мене цікавлять.
17. Я притримуюсь тих життєвих цінностей і пріоритетів, які традиційно вважаю важливими.
18. Пошук сенсу життя, на мою думку, є найголовнішою місією людини.
19. Я чітко усвідомлюю, що таке життєвий успіх і в чому конкретно він полягає.
20. Людина віднаходить сенс у самому задоволенні від життя.
21. У повсякденні керуюся не стільки прагматикою (користю), скільки духовними цінностями й ідеалами.
22. Відчуваю в собі достатньо сил і енергії для реалізації своїх життєвих запитів і домагань.
23. Часто керуюся загальноприйнятими принципами у виборі стратегій власного життєвого шляху.
24. Легко відрізняю значуще від другорядного в своєму житті.
25. Відчуваю внутрішню енергію і сили до самозрушень.
26. У будь-якій ситуації залишаюся вірним своїм життєвим ідеалам.
27. Мої уявлення про сенс життя практично не змінюються під впливом обставин.
28. Під час прийняття важливого рішення керуюсь загальноприйнятими поглядами на проблемну ситуацію.
29. Відчуваю потребу залишити щось дійсно значуще після себе.
30. Останнім часом по-справжньому глибоко замислююсь про сенс життя.
31. Я буваю так захоплений перспективами свого самореалізування, що забуваю про насущні проблеми.
32. Мої вчинки здебільшого пов'язані з наскрізною життєвою метою.

33. Мої життєві пріоритети за останній час практично не змінилися.
34. У віднаходженні і реалізації життєвих цілей я послідовний і запевнений.
35. Відчуваю сильну потребу визначитись з життєвими пріоритетами і зрозуміти сенс свого існування.
36. Мої вчинки відрізняються вірністю особистим життєвим принципам і переконанням.
37. У мене сталі погляди і переконання щодо життя та його сенсу.
38. Мені здається, я знайшов своє життєве покликання або, принаймні, близький до того, щоб його усвідомити.
39. Стиль мого життя спрямований на видозміни і самовдосконалення.
40. Рефлектую власний життєвий поступ і свідомо обираю свій шлях.
41. Мені легко змусити себе наполегливо працювати заради своїх життєвих планів.
42. Я намагаюся отримання насолоди від життя.
43. Досить вдало і ситуаційно влучно обираю пріоритети своєї діяльності.
44. Мені притаманна активна життєва позиція (відстоюю і захищаю те, що вважаю важливим і правильним).
45. Коли планую свої подальші зрушення, то керуюсь власними переконаннями, виробленими протягом життя.
46. Я завжди стараюсь приділяти достатньо часу тим справам, які здаються мені важливими і перспективними.
47. Я сповнений енергії та ентузіазму, коли думаю про перспективи реалізації своїх життєвих домагань.
48. Ніколи не сумніваюся в значущості і доладності своїх життєвих запитів.
49. Для мене важливо реалізовувати в житті як прості потреби, так і духовні цінності.
50. На сьогодні я відданий тим принципам і цінностям, які обрав для себе в минулому.
51. Кожен день намагаюся присвятити тому, щоб хоч трохи наблизитися до своїх життєвих цілей.

52. Якщо задаю собі питання про сенс мого життя, то, як правило, знаходжу на нього досить чітку відповідь.
53. Я схильний наслідувати життєві моделі-взірці поведінки довколишніх задля долучення до загального блага.
54. Зазвичай намагаюся осмислити події мого життя, визначити їх справжній життєвий сенс і буттєвий смисл.
55. Моєму життю притаманна стійка стратегія поведінки, якій підпорядковуються окремі дії і вчинки.
56. Потреба зрозуміти своє призначення відіграє важливу роль в моєму житті.
57. У моєму житті багато подій і моментів, які дозволяють відчувати радість і щастя.
58. Є такі ідеї і переконання, в які я беззаперечно вірю і готовий боротися за них.
59. Ніколи не шкодую про вибір своїх життєвих пріоритетів.
60. Моє життя насичене приємними, хвилюючими подіями.
61. Я переконаний, що зараз займаюся тією справою, яка зробить мене успішною людиною і розкриє мій екзистенційний потенціал.
62. Майбуття уявляється мені насиченим важливими і цікавими подіями.
63. Думаю, що моє життя доладно організоване.
64. Я ретельно готуюсь до втілення у життя своїх цінностей і ідеалів.

Ключ:

Стверджувальні відповіді на питання за шкалами:

1. Установчий компонент (Уст) осмисленості життя – 6, 11, 12, 17, 21, 23, 26, 27, 28, 33, 36, 37, 45, 50, 53, 55
2. Когнітивний або рефлексивний (Ког) компонент осмисленості життя – 1, 3, 8, 10, 18, 19, 24, 30, 35, 38, 40, 48, 52, 54, 56, 63
3. Емоційно-мотиваційний компонент (ЕМ) осмисленості життя – 5, 9, 13, 14, 16, 20, 22, 25, 31, 42, 47, 49, 57, 59, 60, 62

4. Поведінковий або конативний (Пов) компонент осмисленості життя – 2, 4, 7, 15, 29, 32, 34, 39, 41, 43, 44, 46, 51, 58, 61, 64

Показники за кожною шкалою для переведення сирих балів у відсоткові значення по відношенню до осмисленості життя множаться на коефіцієнт 6,25.

Загальний показник осмисленості життя є середньостатистичним по відношенню до суми всіх компонентів осмисленості життя: $\text{ЗагОЖ} = (\text{Уст} + \text{ЕМ} + \text{Ког} + \text{Пов}) / 4$.